



**EBÜ'Ş-ŞEYH EL-İSFAHÂNÎ'NİN
KİTÂBÜ'L-AZAME'SİNDEKİ
RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Yusuf AY

**Doktora Tezi
Temel İslam Bilimleri
Ana Bilim Dalı
Doç. Dr. Tevhit BAKAN
2022
(Her Hakkı Saklıdır)**

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

**EBÜ'Ş-ŞEYH EL-İSFAHÂNÎ'NİN KİTÂBÜ'L-AZAME'SİNDEKİ
RİVÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

(An Evaluation of Narratives in the Kitab Al-‘Adhamah of Abu Al-Shaykh Al-Isfahani)

DOKTORA TEZİ

Yusuf AY

Danışman: Doç. Dr. Tevhit BAKAN

**Bayburt
Ocak, 2022**

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Doç. Dr. Tevhit BAKAN danışmanlığında, 172107009 numaralı Yusuf AY tarafından hazırlanan “Ebü’ş-Şeyh el-İsfahânî’nin Kitâbü’l-Azame’sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi” adlı bu çalışma 14/01/2022 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Temel İslam Bilim Anabilim Dalı’nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Doç. Dr. Tevhit BAKAN	İmza:
Jüri Üyesi	: Prof. Dr. Harun ÖZÇELİK	İmza:
Jüri Üyesi	: Doç. Dr. Nevzat AYDIN	İmza:
Jüri Üyesi	: Dr. Öğr. Üyesi Hamdi TÜRKOĞLU	İmza:
Jüri Üyesi	: Dr. Öğr. Üyesi Fatih KAYA	İmza:

Bu tezin Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği’nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

...../...../.....

Doç. Dr. Fatih GÜRBÜZ

Enstitü Müdürü

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI

Doktora Tezi olarak sunduğum “Ebü’ş-Şeyh el-İsfahânî'nin Kitâbü'l-Azame'sindeki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi” başlıklı çalışmanın tarafımdan bilimsel etik ilkelere uyularak yazıldığını ve yararlandığım eserleri kaynakçada gösterdiğimi beyan ederim.

14/01/2022

İmza

Yusuf AY



TEŞEKKÜR

Tez çalışmamın her aşamasında değerli vakitlerini ayıran ve yardımını esirgemeyen muhterem hocam Doç. Dr. Tevhit BAKAN Bey'e, görüş ve önerilerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Harun ÖZÇELİK, Doç. Dr. Nevzat AYDIN, Dr. Öğr. Üyesi Hamdi TÜRKOĞLU ve Dr. Öğr. Üyesi Fatih KAYA hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.



ÖZ
DOKTORA TEZİ
EBÜ’Ş-ŞEYH EL-İSFAHÂNÎ’NİN KİTÂBÜ’L-AZAME’SİNDEKİ
RİVAYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yusuf AY

Ocak 2022, 279 sayfa

Ebü’ş-Şeyh el-İsfahânî, İsfahân’da yaşamış ve birçok alanda eser telif etmiş, farklı alanlarda ilmî donanımı olan, zamanının önemli hadisçilerindendir. Onun yazdığı kitaplardan sadece bazıları günümüze ulaşmıştır. Kitâbü’l-Azame, yazılış amacı ve ihtivâ ettiği konular itibariyle müellifin günümüze ulaşan özel eserlerinden biridir. Kitâbü’l-Azame, çok farklı bir ilmî yaklaşımın ve bakış açısının ürünüdür. Dolayısıyla bu eseri anlamak için Ebü’ş-Şeyh’in ilmî yönünün ve yaşadığı dönemdeki ilmî faaliyetlerin ortaya konulması önem arz etmektedir.

Kitâbü’l-Azame’nin ismi, eserde yer alan rivâyetlerin incelenmesi, eserde takip edilen metodolojinin tespiti, onun Ebü’ş-Şeyh’e aidiyeti, şekil ve metin açısından değerlendirilmesi, eserde yer verilen ve Kütüb-i Sitte’de geçen rivâyetlerin hangi bâblarda geçtiğinin mukayesesi, eserin daha iyi tanınmasını sağlayacaktır. Rivâyetlerin muhtevâsı, konulara göre dağılımı, eserde yer verilen haberlerin itikâdî alan ile ilişkisi, Kitâbü’l-Azame’deki kozmolojik, isrâîlî, mitolojik ve mevzû rivâyetler arasındaki bağlantının ortaya konulması, eserin yazıldığı dönem itibariyle değerini ortaya çıkaracaktır.

Çalışmanın giriş kısmında tezin amacı, önemi, metodu ve kaynakları hakkında bilgi verilmiştir. Tezin birinci bölümünde Ebü’ş-Şeyh’in yaşadığı dönem, hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri, ikinci bölümde Kitâbü’l-Azame’nin şekil ve muhtevâ açısından özellikleri üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde ise rivâyetler, isnâd ve metin açısından tahlil edilerek değerlendirilmiştir. Sonuç kısmında ise tezde ulaştığımız tespitlere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ebü’ş-Şeyh el-İsfahânî, Kitâbü’l-Azame, rivâyet, metod, değerlendirme.

ABSTRACT
DOCTORAL DISSERTATION
AN EVALUATION OF NARRATIVES IN THE “KITAB’AL-ADHAMAH” OF
ABU AL-SHAYKH AL-ISFAHANI

Yusuf AY

January 2022, 279 pages

Abu al-Shaykh al-Isfahani is one of the important hadith scholars of his time, who lived in Isfahan and wrote works in many fields and was well equipped with scientific knowledge in different fields. Only some of the books he wrote have survived to the present day. Kitab al-‘Adhamah is one of the specific works of the author in terms of the purpose of writing and the subjects it contains. Kitab al-‘Adhamah is the product of a very different scientific approach and perspective. Therefore, in order to understand this work, it is important to reveal the scientific aspect of Abu al-Shaykh and the scientific activities in the period he lived.

The name of Kitab al-‘Adhamah, the determination of the methodology used in the work by examining the narratives in the work, its evaluation in terms of belonging to Abu al-Shaykh as well as its form and text, and comparison of the chapters of the narratives included in the work and in the Kutub al-Sittah will provide a better recognition of the work. The content and distribution of the narratives according to subjects, the relationship of the knowledge in the work with theological issues, and revealing the connection between the cosmological, isra’iliyyah, mythological and mawdu‘ (fabricated) narratives in Kitab al-‘Adhamah will reveal the value of the work as of the period it was written.

In this context, in the introduction part of the study, information about the purpose, importance, method and sources of the thesis is given. In the first part of the thesis, the period in which Abu al-Shaykh lived, his biography, scientific personality and works are explained while the second part emphasizes the characteristics of Kitab al-‘Adhamah in terms of form and content. In the third part, the narratives were evaluated by analyzing in terms of chain of narrators and text. In the conclusion part, the findings we obtained in the thesis are given.

Keywords: Abu al-Shaykh al-Isfahani, Kitab al-‘Adhamah, narrative, method, evaluation.

İÇİNDEKİLER TABLOSU

ETİK VE BİLDİRİM SAYFASI	i
TEŞEKKÜR	ii
ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER TABLOSU	v
TABLolar DİZİNİ.....	ix
KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ.....	x
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
2. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları	3

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÜ'Ş-ŞEYH EL-İSFAHÂNÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1.1. YAŞADIĞI DÖNEMİN SİYASÎ, SOSYO-KÜLTÜREL VE İLMÎ DURUMU	7
1.1.1. Siyasî Durum	8
1.1.2. Sosya-Kültürel Durum	9
1.1.3. İlmî Durum	11
1.2. HAYATI	14
1.2.1. Doğumu ve Nisbesi	14
1.2.2. Ailesi	16
1.2.3. Vefâtı	17
1.3. İLMÎ ŞAHSİYETİ.....	17
1.3.1. Hocaları.....	23
1.3.2. Talebeleri	24
1.3.3. İtikâdî Görüşleri ve Mezhebi	25
1.3.4. Hakkındaki Cerh ve Ta'diller	27
1.4. ESERLERİ	29
1.4.1. Matbû Eserleri.....	29
1.4.2. El Yazması Eserleri	33
1.4.3. Kaynaklarda İsmi Geçen Diğer Eserleri	34

İKİNCİ BÖLÜM

KİTÂBÜ'L-AZAME'NİN ŞEKİL, İSNÂD, BÂB BAŞLIKLARI VE MUHTEVÂ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. KİTÂBÜ'L-AZAME'NİN ŞEKİL, İSNÂD VE BÂB BAŞLIKLARI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	38
2.1.1. İsmi	38
2.1.2. Tertîbi ve Genel Özellikleri	39
2.1.3. Yazılı Hadîs Kaynakları.....	42
2.1.4. Hadîsleri Rivâyet Edilen Sahâbîler.....	52
2.1.5. Hocalarından Rivâyet Miktarları	52
2.1.6. Kaynağına Göre Rivâyetler ve Sayıları	53
2.1.6.1. Merfû Rivâyetler.....	54
2.1.6.2. Mevkûf Rivâyetler	54
2.1.6.3. Maktû' Rivâyetler	55
2.1.7. Rivâyetlerin Kütüb-i Sitte'ye Göre Dağılımı.....	57
2.1.8. Rivâyetlerin Kütüb-i Sitte'deki Bâb Başlıkları Açısından Değerlendirilmesi.....	58
2.1.9. Rivâyetlerin Tekrar Edilmesi.....	67
2.1.10. Hadîs Tahammül Yolları ve Kullanılan Sîgalar	69
2.1.10.1. Semâ ve Kırâat.....	70
2.1.10.2. İcâzet, Münâvele ve Mükâtebe	70
2.1.10.3. Haddesenî/Haddesenâ Sîgası	71
2.1.10.4. Ahberanî/Ahberanâ Sîgası	72
2.1.10.5. Kâle Sîgası	73
2.1.10.6. Zekera Sîgası.....	75
2.1.10.7. Diğer Sîgalar	75
2.1.11. Konu Başlıkları ve Başlıkların Rivâyetlerle Uyumu	77
2.2. KİTÂBÜ'L-AZAME'NİN MUHTEVÂ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	84
2.2.1. Allah'ın Azameti Hakkındaki Rivâyetler	84
2.2.1.1. Allah'ın Zâtı ve Sıfatları	88
2.2.1.2. Allah'ın Arş, Kürsîsi ve Hicâbı	97
2.2.2. Mahlûkâtın Azameti Hakkındaki Rivâyetler	102
2.2.2.1. Meleklerin Varlığı ve Özellikleri.....	103
2.2.2.2. Gökyüzü, Güneş, Ay, Yıldızlar, Bulut, Yağmur, Gök Gürlemesi, Galaksi, Yıldırım ve Rüzgârın Yaratılması ve Özellikleri.....	111
2.2.2.2.1. Gökler	112

2.2.2.2.2. Güneş ve Ay	113
2.2.2.2.3. Yıldızlar	115
2.2.2.2.4. Bulutlar	116
2.2.2.2.5. Yağmur	117
2.2.2.2.6. Gök Gürültüsü ve Yıldırım	118
2.2.2.2.7. Galaksi	120
2.2.2.2.8. Rüzgâr	120
2.2.2.3. Yeryüzündeki Canlıların Yaratılması ve Özellikleri	122
2.2.2.4. Hz. Peygamber'den Önceki Peygamberlerin Durumları	139
2.2.2.5. Meşhur Bazı Târihî Mekân ve Şahsiyetler Hakkındaki Mitoloji İçerikli Rivâyetler.....	142
2.2.3. Gayb Âlemi Hakkındaki Rivâyetler	148
2.2.3.1. Arş.....	148
2.2.3.2. Kürsî.....	149
2.2.3.3. Hicâb.....	150
2.2.3.4. Cennet.....	150
2.2.3.5. Cehennem	151
2.2.4. Yaratılış Hakkındaki Rivâyetler	151

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİTÂBU'L-AZAME'DEKİ RİVAYETLERİN SENED VE METİN TENKÎDİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. RİVAYETLERİN SENED TENKÎDİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	155
3.1.1. İsnâdı Sahîh ve Hasen Olan Rivâyetler	156
3.1.1.1. Sahîh Rivâyetler.....	157
3.1.1.2. Hasen Rivâyetler.....	163
3.1.2. Râvinin Cerhi Sebebiyle Zayıf Olan Rivâyetler	166
3.1.3. İnkıta Sebebiyle Zayıf Olan Rivâyetler	170
3.1.3.1. Münkatı' ve Mu'dal Rivâyetler	170
3.1.3.2. Muallak Rivâyetler	171
3.1.3.3. Mürsel Rivâyetler	173
3.1.3.4. Müdelles Rivâyetler.....	174
3.1.3.5. İsnâdında Mechûl Râvi Bulunan Rivâyetler.....	175
3.1.3.6. İsnâdında Mübhem Râvi Bulunan Rivâyetler.....	178
3.1.4. Ebû's-Şeyh'in Teferrüd Ettiği Rivâyetler.....	182

3.1.4.1. Kaynaklarda Tahrîc Edilmeyen Rivâyetler.....	182
3.1.4.2. Kaynaklarda Sadece Ebü’ş-Şeyh’ten Tahrîc Edilen Rivâyetler	185
3.2. RİVAYETLERİN METİN TENKÎDİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	190
3.2.1. Mevzû Rivâyetler.....	192
3.2.1.1. Kur’ân’a ve Sahîh Hadîslere Aykırı Rivâyetler.....	193
3.2.1.2. Rekâket (Lafız ve Mana Bozukluğu) Olan Rivâyetler	197
3.2.1.3. Akla, Hisse ve Müşâhedeye Aykırı Rivâyetler.....	199
3.2.1.4. Bilimsel Gerçeklere Aykırı Rivâyetler	202
3.2.2. İsrâîlî Rivâyetler	206
3.2.2.1. Hadîs Kaynaklarında İsrâîliyyât	208
3.2.2.2. İslâm’a Uygunluk Açısından İsrâîliyyât’ın Çeşitleri.....	209
3.2.2.2.1. İslâm’ın Hükümlerine Mutabık Olan İsrâîliyyât.....	209
3.2.2.2.2. İslâm’ın Hükümlerine Mutabık Olmayan İsrâîliyyât.....	210
3.2.2.2.3. İslâm’a Uygunluğu Hakkında Karar Verilemeyen İsrâîliyyât	210
3.2.2.3. İsrâîliyyât Kaynaklı Olmakla Tenkîd Edilen Rivâyetler	212
3.2.3. Mitolojik ve Târihî Bilgiler İçeren Rivâyetler.....	219
3.2.3.1. Mitoloji ve Din İlişkisi.....	220
3.2.3.2. Mitolojik ve Târihî Bilgiler İçeren Rivâyetlerin Değerlendirilmesi.....	223
SONUÇ	238
KAYNAKÇA.....	243
EKLER	268
ÖZ GEÇMİŞ	279

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1.	<i>Kitâbü'l-Azame'de Hadîs Rivâyet Edilen Sahâbîler</i>	268
Tablo 2.	<i>Kitâbü'l-Azame'de Ebü's-Şeyh'in En Çok Rivâyetinde Bulunduğu Hocaları</i>	270
Tablo 3.	<i>Kitâbü'l-Azame'de Kaynaklarına Göre Rivâyetlerin Dağılımı 1. Cilt.</i>	271
Tablo 4.	<i>Kitâbü'l-Azame'de Kaynaklarına Göre Rivâyetlerin Dağılımı 2. Cilt.</i>	271
Tablo 5.	<i>Kitâbü'l-Azame'de Kaynaklarına Göre Rivâyetlerin Dağılımı 3. Cilt.</i>	271
Tablo 6.	<i>Kitâbü'l-Azame'de Kaynaklarına Göre Rivâyetlerin Dağılımı 4. Cilt.</i>	272
Tablo 7.	<i>Kitâbü'l-Azame'de Kaynaklarına Göre Rivâyetlerin Dağılımı 5. Cilt.</i>	272
Tablo 8.	<i>Kitâbü'l-Azame'deki Merfû Rivâyetlerin Kütüb-i Sitte'ye Göre Dağılımı</i>	273
Tablo 9.	<i>Kitâbü'l-Azame'deki Mevkûf Rivâyetlerin Kütüb-i Sitte'ye Göre Dağılımı</i>	278
Tablo 10.	<i>Kitâbü'l-Azame'deki Maktû' Rivâyetlerin Kütüb-i Sitte'ye Göre Dağılımı</i>	278
Tablo 11.	<i>Kitâbü'l-Azame'de Kullanılan Hadîs Tahammül Sîgaları.....</i>	71

KISALTMALAR VE SİMGELER DİZİNİ

a.s.	: Aleyhi's-selâm
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin
bk.	: Bakınız
bnt.	: Binti
bs.	: Baskı
c.c	: Celle Celâluh
DİTİB	: Diyanet İşleri Türk İslam Birliği
H. no	: Hadîs numarası
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
MÜİFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
no.	: Numara
ö.	: Ölüm
Örn.	: Örnek
r.a.	: Radiyallâhu anh
s.a.v.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkîk eden
ts.	: Tarih yok
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmamız hadîs, tefsîr ve fıkıh gibi birçok alanda ilmî çalışmalarıyla tanınan Ebü's-Şeyh Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî'nin Allah'ın yüceliği, sıfatları ve evrendeki yaratılışın azametini ihtivâ eden kozmoloji ilişkili ve târihî içerikli haberlere de yer verdiği “*Kitâbü'l-Azame*” adlı eserindeki rivâyetlerin sened ve metin açısından değerlendirilmesini konu edinmektedir. İslâm dininin iki temel kaynağı vardır. Bunlardan birincisi Kur'ân-ı Kerîm ve ikincisi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetidir. Tarih boyunca bu iki kaynak rehberliğinde İslâm âlemi sorun ve sıkıntılarını çözmeye çalışmıştır. Onlar, karşılaştıkları sorunların çözümünü Kur'ân'da bulamadıkları zaman Hz. Peygamber'den (s.a.v.) tevârûs eden hadîsleri tetkik ederek problemi gidermeye gayret etmişlerdir. Bundan dolayı Kur'ân-ı Kerîm'in iki kapak arasına alınmasından sonra en önemli hedef Hz. Peygamber'in hadîslerini ve sünnetlerini bir araya getirmek olmuştur. Birçok muhaddis bu amaç doğrultusunda hadîslere ulaşmak için yolculuklar yapmıştır. Bu çaba ve gayretlerin neticesinde ikinci asırda hadîs edebiyatı meyvelerini vermiş, hicrî üçüncü asırda ise tasnîf faaliyetleri çerçevesinde en önemli hadîs kitapları telif edilmiştir. Ardından itikâdî ve fikhî tartışmalar, âlimlerin belli konularda eser yazma tercihleri doğrultusunda konu bazlı eserler yazılmıştır.

Ayrıca konu esaslı eserlerin yazılmasında, müellifin yaşadığı dönemde ve öncesinde meydana gelen günün ihtiyaçları, sosyal kültürel şartlar ve insanların anlam arayışları da etkili olmuştur. Yazılan bu eserler ve içerikleri tarihten günümüze Müslümanların itikâdî ve dînî algılarını doğrudan etkilemiştir. Dolayısıyla geçmişte yazılan eserleri bağlamından kopararak veya târihî arka planına inmeden sadece o eserin içinde yer verilen hadîslerin lafzıyla değerlendirmek hem doğru sonuca ulaşmayı hem de yazılan eseri anlamayı güçleştirmektedir. Biz bu çalışmamızda h. III. asrın sonunda dünyaya gelen ve h. IV. yüzyıl muhaddisleri içerisinde zikredilen Ebü's-Şeyh el-İsfahânî'nin “*Kitâbü'l-Azame*” adlı eserinde yer verdiği hadîslerin sened ve metin analizlerini yaparak sıhhat durumlarını tespit etmeyi amaçladık. Bu sayede de eserde yer verilen rivâyetlerden yola çıkarak Ebü's-Şeyh'in hadîs ilmindeki yerine ve *Kitâbü'l-Azame* adlı eserinin ilmî değerine işaret etmek istedik. Bunun yanı sıra eser üzerine yapılan bu çalışmayla Ebü's-Şeyh el-İsfahânî'nin İslâmî ilimler alanında telif ettiği diğer eserlerinin de tanıtılması araştırmalarına katkı sağlaması hedeflenmiştir.

Müellifin “*Kitâbü’l-Azame*” adlı eseri üzerinden İslâm dininin ikinci kaynağı olan hadîslere ve onları tasnîf eden eserlere, ayrıca zayıf rivâyetlerin yanı sıra mevzû ve İsrâîlî olduğu ifade edilen rivâyetlerin oluşumuna zamanın, çevrenin, yaşanan toplumsal olayların etkisinin tespiti bu çalışmanın önemli hedefleri içerisinde yer almaktadır. Bununla beraber eserin telifinde müellifin itikâdî anlayışının ne derece etkili olduğu ve *Kitâbü’l-Azame*’nin hangi amaçla yazıldığı gibi hususlar da bu çalışmada ele alınacaktır. İnsanların evrene olan merakı ve sorgulamaların geçmişten o zamana kadar rivâyetlere yansımaları da kozmoloji-İsrâîliyyât-târihî/mitolojik-mevzû rivâyetler bağlamında tahlîl edilecektir. Ebü’s-Şeyh’in hayatı, siyasî çalkantıların, itikâdî ve fikhî kutuplaşmaların yoğun olduğu Abbâsîlerin son dönemlerinde geçmiştir. Bu çalışmayla aynı zamanda Ebü’s-Şeyh özelinde hicrî 274-369 yılları arası dönemin siyasî, ekonomik ve kültürel şartlarının hadîs edebiyatına yansımaları ve hadîs ilminin târihî gelişimine etkisi irdelenmeye çalışılacaktır.

Hiz. Ömer (ö. 23/643) döneminde fethi gerçekleşen İsfahân birçok râvinin uğrak yeri olmuş bir ilim merkezidir. Bu durum, özellikle hadîs alanında sayısız eserin yazılmasına, şehirde bir hadîs okulunun ve kültürünün oluşmasına imkân sağlamıştır. Ebü’s-Şeyh, İsfahân’da köklü bir ilmi geleneğe sahip olan bir aile içerisinde dünyaya gelmiştir. Devrin önde gelen âlimleri içerisinde yer alan dedesi Mahmûd b. el-Ferec (ö. 284/897) ve babası Muhammed b. Ca’fer b. Hayyân’la (ö. 313/925) başlayan eğitim hayatı, başta İbn Ebî Âsım (ö. 280/900), Ebû Bekir el-Bezzâr (ö. 292/905) ve Taberânî (ö. 360/971) olmak üzere İsfahân’a gelen âlim ve muhaddislerle sürmüştür. Ebü’s-Şeyh İsfahân’da temellerini attığı eğitimini Bağdad, Basra, Kûfe, Musul, Cezîre, Hicâz ve Sâmarrâ gibi önemli ilim merkezlerine yaptığı hadîs yolculuklarıyla zirveye taşıyarak birçok eser yazmıştır.

Başta hadîs olmak üzere tefsîr, tabakât, ahlâk ve fıkıh gibi ilim dallarında eserler veren Ebü’s-Şeyh hakkında ülkemizde çok fazla çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple Ebü’s-Şeyh’in hayatı, eserleri, yaşadığı dönem ve zamanın şartlarının araştırılmasının, hadîs ilmine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Özellikle müellifin, Allah’ın varlığı, sıfatları, yaratılış gerçeği gibi kozmolojik mahiyetteki rivâyetlere yer verdiği “*Kitâbü’l-Azame*” adlı eserinin günümüze taşınması hem müellifi hem de yaşadığı dönemi anlama açısından önem arz etmektedir. Zira insanoğlu için gayba dair haberler her zaman dikkat çekici olmuştur. Geçmiş ve geleceğe dair bilgiler, Allah’ın (c.c) varlığı ve azameti, yeryüzünün oluşumu, gökler ve yıldızlar, âhiret âlemine ait haberler, meleklerle ilgili hususlar, peygamberler ve onların ümmetleri, savaşları ve bunlara dair rivâyetler her zaman insanların bilmeyi arzu ettiği konuların içinde yer almıştır. İnsanlar bu gibi mevzular üzerinde sürekli bir arayış içerisinde olmuşlar ve bu alanla ilgili çok fazla soru sormuşlardır. Allah’ın varlığı ve sıfatları, melekler,

insan ve evrenin yaratılışı, Güneş, Ay, yıldız, yağmur ve bulutlar gibi kozmolojik varlıklar, Nil nehri, Kafdağı, Zülkarneyn, Hz. Mûsâ ve kavmi, Hz. Süleymân, Hz. İlyâs, Hz. İsmâ'ya gönderilen sofrâ, Hz. Âdem ve Hz. Havva gibi insanlığın ortak değerlerini içeren rivâyetleri bir araya toplayan bir eser üzerinde yapılacak değerlendirmeler çalışmanın önemini ve özgünlüğünü göstermesi açısından anlamlıdır. Ayrıca erken dönem hadîs kaynakları üzerinde yapılacak çalışmaların, günümüz hadîs problemlerinin çözümüne sunacağı katkı da şüphesiz önemlidir.

Eserin sıhhat yönüyle ilgili ileri sürülen tenkîd noktalarına değinilecek, yapılan eleştirilerin haklı ve haksız yönleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ayrıca eserdeki rivâyetlerin incelenmesi neticesinde ihtivâ ettiği konular itibariyle nasıl bir kitap olduğu hususu tahlîl edilecektir. Eserdeki rivâyetlerden yola çıkarak hadîs ilmi ve toplumun itikâdî anlayışı açısından yaşanan dönem ve geçmiş arasındaki bağ kurulmaya çalışılacaktır. Bunun yanında eserdeki isrâîlî, zayıf ve mevzû haberlerle ilgili değerlendirmeler yapılacak ve niçin rivâyet edildikleri bağlamında müellifin metodu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

2. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Çalışmamızın temel konusu, Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame*'sindeki rivâyetlerin değerlendirmesi olduğu için ilk kaynak eser *Kitâbü'l-Azame*'nin kendisi olmuştur. Ebü's-Şeyh hakkında tabakât ve tarih kaynaklarından gerekli araştırmalar yapılarak onun hayatı, kişiliği ve ilmî yönü tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra müellifin düşünce ve fikrî hayatına etki ettiğini düşündüğümüz dönemin siyasî ve sosyal yapısı üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır. Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame*'sinde bulunan tüm rivâyetler bâb başlıklarıyla birlikte baştan sona incelenmiş, gereken tespit, tahlîl ve değerlendirmelere gidilmiştir. Özel bir amaçla yazıldığına kânî olduğumuz eser, dirâyet açısından tahlîl edilerek kitaptaki hadîslerin sıhhat durumu tespit edilmiştir. Eserdeki *Kütüb-i Sitte* hadîsleri, kullanıldıkları bâblara göre kıyas edilmiş, hangi bağlamda nakledildikleri hususunda değerlendirmeler yapılmıştır. Böylelikle eserde yer verilen rivâyetlerin diğer hadîs kaynaklarındaki kullanımına dair benzer ve farklı yönler ortaya konulmuştur. Eserin incelenmesi sırasında rivâyetlerin konulara dağılımı, eserdeki haberlerin hangi sahâbîlerden nakledildiği gibi teknik bazı tespitler tablo halinde verilmiş ve gerekli açıklamalar yapılmıştır. Dipnotlarda hadîslerin tahrîcine yer verilirken ilk önce eserde geçtiği yer gösterilmiş ve hadîsler numaralarıyla birlikte verilmeye çalışılmıştır. Hadîs târihinde mana ile rivâyetin yaygın olması sebebiyle hadîs lafızlarındaki farklılıklara her haberde değinilmemiş, gerektiği zaman dipnotlarda açıklamalar yapılmıştır. Eserin daha iyi tanıtılabilmesi için özellikle fazla örnek verilmiştir.

Tezimiz giriş bölümü ile birlikte toplam dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın konusu, amacı, önemi, araştırma esnasında nasıl bir yöntem takip edildiği ve hangi kaynaklardan faydalandığı gibi konular üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın birinci bölümünde Ebü's-Şeyh'in hayatı, eserleri, hocaları, öğrencileri, yaşamış olduğu dönemin ilmî ve sosyal durumu hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra Ebü's-Şeyh'in içinde olduğu toplumun yaşadığı sıkıntıların onun görüş ve düşüncelerine sirayet edip etmediği konusu açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde tezin konusunu oluşturan Ebü's-Şeyh'e ait *Kitâbü'l-Azam*'e isimli eser, şekil ve muhtevâ açısından incelenmiştir. Eserin ismi, genel vasıfları, tertîbi, kaynakları, rivâyetlerin sayısı, kaynağına göre rivâyetlerin değerlendirilmesi, rivâyetlerin *Kütüb-i Sitte*'ye göre dağılımı, hadîslerin tahammül yolları, rivâyetlerde kullanılan sîgalar ve konu başlıklarının rivâyetlerle uyumu üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu bölümde *Kitâbü'l-Azame*'deki rivâyetlerin muhtevâ açısından değerlendirmesi yapılarak, eserde yer verilen hadîslerin itikâdî boyutlarına dikkat çekilmiştir. *Kitâbü'l-Azame*'deki kozmolojik rivâyetler, gayba âlemine ve yaratılışa dair nakledilen hususlar misallerle açıklanmış ve dönemin evren algısına vurgu yapılmıştır. *Kitâbü'l-Azame*'nin niçin yazıldığı hususunda özellikle eserdeki Cehmiyye vb. fırkaların görüşlerine reddiye niteliğindeki haberlerin varlığına işaret edilmiş, eserin konu başlıklarından ve müellifin naklettiği haberlerden çıkarımlarda bulunarak elde edilen sonuçlar üzerinden eserin kaleme alınma sebebi hususunda tespitlerde bulunulmuştur.

Üçüncü bölümde ise rivâyetler sened ve metin açısından ele alınmıştır. Öncelikle rivâyetler isnâd açısından kritik edilmiş, sahîh ve zayıf olma nedenleri üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra Ebü's-Şeyh'in teferrüd ettiği haberlere dikkat çekilmiştir. Ayrıca eserde, mevzû, isrâîlî ve mitoloji-târihî içerikli rivâyetlerin *Kitâbü'l-Azame*'deki varlığına temas edilerek bazı rivâyetlerin örnek olarak metin tahlîli ve tenkîdi yapılmıştır. Sonuç kısmında ise tezde ulaşılan neticeler yer almıştır.

Ebü's-Şeyh'in hayatı ve yaşadığı dönemin sosyo-politik durumu hakkında bilgi edinmek için klasik temel kaynaklar kullanılmıştır. Bu çerçevede; İbnü'l-Esîr'in (ö. 633/1233), *el-Kâmil fi't-târih*, İbn Kesîr'in (ö.774/1373) *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, *Tezkîratü'l-huffâz*, Sem'ânî'nin (ö. 562/1166) *el-Ensâb*, Ebû Nu'aym'ın (ö. 430/1038) *Ahbâru İsbahân*, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/107) *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*, Ziriklî'nin (ö. 1976) *el-A'lâm*, Ömer Rızâ Kehhâle'nin (ö. 1987) *Mu'cemü'l-mü'ellifîn* ve İsmâil Paşa'nın (ö. 1920) *Hedîyyetü'l-ârifîn* adlı eserlerinden faydalanılmıştır.

Eserin şekil ve muhtevâ açısından incelenmesi ve rivâyetlerin değerlendirilmesi sırasında, Brockelmann'ın (ö. 1956) *Târihu'l-edebi'l-Arab*, Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067) *Keşfü'z-zunûn'u*, Kettânî'nin (ö.1927) *er-Risâletü'l-mustatrafe*, temel hadîs kaynaklarından *Kütüb-i Sitte*'nin yanı sıra, Abdullah b. el-Mübârek'in (ö. 181/797) *Kitâbü'z-Zühed ve'r-rekâik*, Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) *Müsned*, Abdürrezzâk'ın (ö. 211/826-827) *Kitâbü't-Tefsîr ve Musannef*, İbn Ebi'd Dünya'nın (ö. 281/894) *Sıfatü'l-cenne ve el-Matar*, el-Bezzâr'ın (ö. 292/905) *el-Müsned*, Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsîlî'nin (ö. 307/919) *Müsned*, Ahmed b. Hanbel'in, (ö. 241/855) *Müsned*, Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Edebü'l-müfred*, Nesâî'nin (ö. 303/915) *es-Sünenü'l-kübrâ*, İbn Hibbân'nın (ö. 354/965) *el-Müsnedü's-sahîh*, İbn Mende'nin (ö. 395/1005) *Kitâbü't-Tevhîd*, Dârimî'nin (ö. 280/894) *er-Red ale'l-Cehmiyye*, Zehebî'nin *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, *Mîzânü'l-i'tidâl* ve *el-Kâşif*, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Tehzîbü't-tehzîb*, *Takrîbü't-tehzîb* ve *Lisânü'l-mîzân*, Nesâî'nin *ed-Du'afâ*, Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*, Mizzî'nin, (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-kemâl*, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *ed-Duafâ ve'l-metrûkîn*, Müslim'in (ö. 261/875) *Kitâbü'l-Künâ ve'l-esmâ*'sından yararlanılmıştır.

Hadîs usûlü ile ilgili konularda, Râmhürmüzî'nin (ö. 360/971) *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ı, İbnü Dakîkku'l'id'in (ö. 702/1302) *el-İktirâh*'ı, İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Mukaddime*'si, Irâkî'nin (ö. 806/1404) *Fethu'l-muğîs*'i, Nevevî'nin (ö. 676/1272) *et-Takrîb* ve *t-teysîr*'i ve Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Kifâye*'si gibi klasik eserlere başvurulmuştur.

Ayrıca ilgili bölümlerde, Enbiya Yıldırım'ın *Hz. Peygamber'in Evren Tasavvuru ve Hadîs Problemleri*, Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal*, Seyyid Hüseyin ez-Zehebî'nin *el-İsrâîliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadîs*, Remzî Na'na'nın *el-İsrâîliyyât ve eseruhâ fi kütübî't-tefsîr*, Reşid Rızâ'nın (ö. 1935) *Tefsîrû'l-menâr*, Muhammed Abid el-Câbirî'nin *Arap-İslam Aklının Oluşumu-Arap-İslam Kültüründeki Bilgi Sistemlerinin Eleştirel Bir Analizi*, Abdülfettâh Ebû Gudde'nin *Mevzû Hadisler*, İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzû'ât*, Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Le'âli'l-masnû'a*, Ukaylî'nin (ö. 322/934), *ed-Duafâü'l-kebîr*, İbn Arrâk'ın (ö. 963/1556), *Tenzîhü's-şerî'ati'l-merfû'a* adlı eserlerinden istifade edilmiştir.

Çalışma esnasında âyet tefsîrleri için İbn Kesîr'in *Tefsîrû'l-Kur'ân*, İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-azîm*, Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-beyân* ve müelliften birçok alıntı yapılan Suyûtî'nin, *ed-Dürri'l-mensûr* adlı eserlerine sıkça başvurulmuştur.

Ebü's-Şeyh hakkında yapılan çalışmalar sınırlıdır. Dolayısıyla onun kendine ait *et-Tevbîh* ve *t-tenbîh*, *Ahlâku'n-Nebî*, *Tabakâtu'l-muhaddisîn* ve *l-vâridîne aleyhâ* gibi eserlerinden, onların giriş bölümlerinden ve *Kitâbü'l-Azame'nin* mukaddimesinden, TDV İslam Ansiklopedisinde yer alan *Ebü's-Şeyh maddesi* ve Muhammed Akdoğan'ın, *Ebü's-*

Şeyh'in Hayatı, Hadîşçilik Faaliyetleri ve Eserleri adlı makalesinden istifade edilmiştir. TDV İslam ansiklopedisine ve konumuzla ilgili makale ve tezlere mümkün olduğunca ulaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca el-Mektebetü'ş-şâmile vb. programlardan yararlanma cihetine gidilmiştir.



BİRİNCİ BÖLÜM

EBÜ'Ş-ŞEYH EL-İSFAHÂNÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATLI, İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1.1. YAŞADIĞI DÖNEMİN SİYASÎ, SOSYO-KÜLTÜREL VE İLMÎ DURUMU

İlmî kimliği, şahsiyeti ve eserleriyle târihin bir dönemine etki etmiş bir şahısla ilgili yapılacak araştırmalarda onun yaşadığı dönemin siyasî ve kültürel yapısının araştırılarak analiz edilmesi önemli bir husustur. Zira bir medeniyetin, düşünce akımının, fikrî tekâmülün gelişiminde bu şartların oluşumunu sağlayan mekân, zaman, sosyo-politik ve kültürel gelişmeler birincil derecede etkilidir. Tarihte yaşamış, dönemine iz bırakmış kişileri ve ilim adamlarını objektif bir şekilde değerlendiren bu gerçeklerle hareket edilmesi yadsınamaz bir olgudur. Bu şahısları değerlendirirken her fikrin dînî, siyasî, sosyal ve ekonomik cephesinin bulunduğu göz önünde bulundurularak “fikir-hâdise-mekân irtibatı” bu denklemde mutlaka dikkate alınmalıdır.¹ Toplumların içinde yaşamış oldukları ortamlarda reel sorunlara karşı üretmiş oldukları pratik çözümlemelerde dışardan gelen olumlu veya olumsuz öncüller her zaman etkili olmuştur. Bu durum İslâm târihinde karşılıklı iletişim bakımından bilinen bir gerçektir. İslâm düşüncesini oluşturan her türlü mezhep ve teolojik yapının sosyal, kültürel, politik ve hatta ekonomik gelişme, ihtiyaç ve koşullara göre târihin içerisinde meydana gelen birer fenomen olduğu bilinmektedir.² Bu nedenlerle bilimsel araştırmalar yapılırken dönemin sosyo-kültürel ve siyasî yönünün iyi tetkik edilmesi gerekmektedir.

Hicrî 274 yılında İsfahân'da doğan Ebü'ş-Şeyh el-İsfahânî'nin birçok İslâmî ilimde eser verdiği düşünülürse onun ilmî ve fikrî dünyasını anlayabilmek için yaşamış olduğu ortama, çevreye, ilim tahsil ettiği dönemin politik gelişmelerine, toplumun ihtiyaç ve problemlerine inerek bu durumu temellendirmek araştırmanın sağlıklı sonuçlar vermesi için önem arz etmektedir. Ebü'ş-Şeyh'in yaşadığı dönem, siyasî krizlere ve sosyo-politik çalkantılara rağmen ilmî açıdan birçok ilim insanının yetiştiği, eşsiz eserlerin miras bırakıldığı bir zaman dilimidir. Dolayısıyla o zamanda meydana gelen gelişmelerin, toplumun sosyolojik dönüşümünün ve din algısının Ebü'ş-Şeyh'in eserlerine etkisini analiz etmek, üzerinde durulması gereken önemli bir mevzûdur.

¹ Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler* (Ankara: Kitabiyat, 2002), 14.

² Mahmut Ay, “Mutezile’de Siyâsi Düşünce”, *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı* (İstanbul: İnsan, 2015), 5/385.

1.1.1. Siyasî Durum

İnsanlık târihi incelendiğinde, her dönemin kendine has özelliklerinin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla insanların yaşadıkları dönemin düşünce yapısından bağımsız olarak varlıklarını sürdürdükleri düşünülemez. Bir dönemin siyasî gelişmeleri toplumun sosyo-kültürel ve ilmî yapısında belirleyici olduğu gibi fikir adamlarının zihnî kodlarının oluşumunda da etkindir. Bundan dolayı şahısları değerlendirirken siyasî şartların ve konjonktürün de dikkate alınması gerekmektedir.³ Ebü's-Şeyh el-İsfahânî, Abbâsî hilâfetinin II. ve III. asrında yaşamıştır. Bu dönem, Abbâsî devletinde siyasî çalkantıların yaşandığı, devlet otoritesinin ve gücünün günden güne zayıfladığı bir zaman aralığıdır.⁴ Bu yıllarda devlet giderek zayıflamış, bir esaret dönemi yaşanmaya başlamış, güç ve iktidar tamamen Büveyhîlerin eline geçmiştir.⁵ Devletin zayıflamasıyla birlikte küçük emirlikler ve devletçiklerin oluştuğu görülmektedir. Abbâsîlerin elinde Bağdat'tan başka bir yer de kalmamıştır. Bu devletçikler ve emirlikler kendi idarelerini ortaya koymuşlar ve Abbâsî devletine bağlı kalmaksızın istedikleri gibi bağımsız bir şekilde davranmışlardır. Bu esnada müellifin yaşamış olduğu İsfahân, Rüknu'ddevle İbn Büveyh'in (ö. 366/976) yönetimindedir.⁶

Mevcut bu siyasî tablo birçok karışıklığı ve fitneyi beraberinde getirmiş, insanlar arasında büyük korkular yaşanmaya başlanmıştır. Bu dönemde bölgede yaşanan kargaşa ve fitne konusunda Karmâtîlere özel bir yer vermek gerekir. Zira onlar sahip oldukları farklı görüşler ve dînî anlayışları sebebiyle döneme damga vurmuş önemli aktörler içerisinde yer alırlar.

³ Nevzat Aydın, *İmam-ı Evzâî ve Sünenindeki Metodu* (Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lîsans, 2001), 10.

⁴ Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, thk. Rızâullah b. Muhammed İdrîs el-Mübârekfûrî (Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1998), 1/21; Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, thk. Sâlih b. Muhammed el-Veneyyân (Riyâd: Dâru'l-Âsime, 1998), 1/19-23.

⁵ Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 6/497; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/19; Abbâsîlerin kötü gidişatı, 945 yılında Büveyhîler'in Bağdat'ı işgal etmeleriyle zirveye ulaşmıştır. Büveyhîler İranlı ve Şii bir hanedandır. Tüm bu gelişmelerden sonra Abbâsî Halifesi Müstekfi, Büveyhîler'den Muizzüddeve Ahmed'e emîrülümerâlık pâyesi vermek zorunda kaldı. Netice de Abbâsî hilâfeti Şii bir hânedanın baskısı altına girmişti. Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim oldukları bir asırdan fazla zaman içinde halifeler onların kuklaları durumuna düşmüşler, bütün siyasî ve askerî otoritelerini kaybetmişlerdi. Buna karşılık Büveyhîler, merkezî hükûmetin meşruiyet kaynağı ve dînî lider olarak Abbâsî halifelerini başta tuttular. Ancak istediklerini halife yapıyor, istemediklerini de hiçbir zorlukla karşılaşmadan bertaraf edebiliyorlardı. Dolayısıyla Bağdad İslâm dünyasının bir merkezi olmaktan çıkmıştır. Bk. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/35.

⁶ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1997), 7/84; Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Alî Şîrî (Beyrût: Dâru lhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1988), 11/216.

Karmâtîler hicrî III. asrın sonlarında Hamdan b. Eş'as Karmat (ö. 293/906) tarafından kurulan ve Abbâsî devlet otoritesine başkaldırmış bir gruptur.⁷ Karmâtîler bir zındıka ve mülhide grubu diye tabir edilmektedir. Zerdüşt ve Mezdeke'ye inanan Farslı filozofların yolunu benimsemişlerdir. Yaşamış oldukları çağın genel geçer İslâm anlayışına aykırı bir metodolojileri vardır. Bu anlamda Karmatî dînî doktrini, genellikle Fâtımî İsmâililiği'nin ortaya çıkışından önceki Bâtıniyye'nin dînî anlayışıyla paralellik arz eder. Karmatîler, çok kolay bir şekilde helal olanı haram sayabilen istisnasız herkesin bâtıla tabi olduğu, etrafındaki insanların dar görüşlü olmasından dolayı onları bâtıla sürükleyerek insanları ifsat eden bir harekettir.⁸ Hicrî 317 yılında bu grup hacılara zulmetmiş, Hacerülesved'i dahi yerinden sökerek çalmışlar ve otuz bin kişiyi şehit etmişlerdir.⁹ Karmatîler'in merkezi Ahsâ'da yirmi bin kadar silahlı kişinin yaşadığı söylenmektedir. Bu kişiler hicrî 327 yılında hac ibadetini ifa etmek için giden kişilerin yollarını keserek mallarını yağmalamışlar ve onları öldürmüşlerdir.¹⁰ Bu tarz fitnelerle hac yollarının güvenliği bozulmuş, insanların mallarına ve canlarına saldırılmış, insan hayatının güvenliği tehlikeye düşmüş, güven ve düzen bozulmuştur. İsfahân o dönemlerde ilk önce Büveyhîler sonra da Deylemîlerin yönetimi altındadır. Özetle İsfahân'ın çevresi siyasî çalkantıların çok yoğun olduğu bir coğrafyadır. Bu karışık durum Ebü's-Şeyh'in de yaptığı çalışmalara yansımış olmalıdır. Siyasî hayatın olumsuz seyrettiği çalkantılı dönemlerde sosyal ve ilmî hayatın olumsuz etkilenmemesi imkânsızdır.¹¹ Oluşan kaotik siyasî durum hem Ebü's-Şeyh'i hem de İslâm âlemini derinden etkilemiştir.

Bunun yanında bir takım kelâmî fırkalar, sapık görüşte olan bazı gruplar kendi fikir ve ideolojilerini yaymak ve İslâm'ı ifsat etmek için uygun bir ortam bulmuşlardır. Aynı şekilde bu gruplardan bir kısmı kasıtlı veya kasıtsız kendi kültürlerinde olan inançlarını bölgeye taşıyarak insanların zihninde şüpheler oluşturmuşlardır. Doğal olarak ehl-i sünnet âlimleri oluşan bu duruma karşı savunma psikolojisiyle hareket etmişlerdir.

1.1.2. Sosya-Kültürel Durum

Bir toplumun sosyal durumu ve gidişatı siyasî ortamla çok yakından ilgilidir. Müellifin yaşadığı dönemde, Abbâsî devletinin otoritesinin zayıfladığı dolayısıyla her bir grubun kendi düzenini oluşturmaya çalışması nedeniyle toplumsal olarak büyük buhranların yaşandığı bir

⁷ Sabri Hizmetli, "Karmatîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 5/514; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/23.

⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/71; Hizmetli, "Karmatîler", 5/514.

⁹ Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed b. el-İmâd el- Akırî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnâvut (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986), 4/81.

¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/214-215.

¹¹ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/19-23; Muhammed Akdoğan, "Ebü's-Şeyh'in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/2 (07 Eylül 2017), 582.

siyasî iklim mevcuttur. Böylesi bir siyasî tabloda sosyal ve kültürel hayatın üst düzeyde olduğunu ifade etmek çok zordur. Çünkü bu dönemde toplumu korku, tedirginlik ve kaos kaplamış, mevcut siyasî karışıklık ve buhran halkın içinde en üst seviyede hissedilmiştir. Gidişatı kontrol etmesi beklenen yönetici tabakasının güç ve iktidar arzusu ve onların otorite olmak için bitmek bilmeyen savaşları birçok insanın ölmesine, insanların evlerinin ve mallarının talan edilmesine sebep olmuş, toplum emniyeti neredeyse yok olmaya yüz tutmuştur. Uzun süren savaş ortamı ekonomiyi derinden sarsmış ve maddî kaynakların tükenmesine yol açmıştır. Bu kaos durumu toplumun refah seviyesinin kaybolmasına neden olmuş ve halkı fakirleştirmiştir. Tarihçi İbn Kesîr (ö. 774/1373) “*el-Bidâye ven-nihâye*” adlı eserinde, Bağdat’ta büyük bir fiyat artışı neticesinde kıtlık yaşandığını, açlıktan dolayı ölümlerin vuku bulunduğunu, bunların çoğunluğunun evsiz barksız zayıf kimselerin olduğunu, ölenlerin yol kenarları ve caddelerde uzun süre defnedilmeyi beklediğini anlatmaktadır.¹²

Bu coğrafyada yaygın olan fakirlik, tüm şehirlerde hissedilmiştir. İsfahân’da iki yüz bin belki de daha fazla kişinin öldüğü kaynaklarda geçmektedir.¹³ Sosyal hayat, Abbâsî hilafeti altında kalan bölgelerde, sürekli devam eden savaşlar ve iç karışıklıklar nedeniyle istikrara kavuşamamıştır. Bazı bölgeler kısa süreli sükûnete kavuşsa da bir müddet sonra oralar da ülke genelinde yaşanan kargaşanın içerisine tekrar dâhil olmuştur. Bu genel bilgilerden hareketle Ebü’ş-Şeyh’in yaşadığı zamanla ilgili genel olarak sosyal hayatın insanlar için meşakkatli ve kıtlıkla geçen zor zamanlar olduğunu belirtmek gerekir. İsfahân’da hicrî 320 yılında Abbâsî devleti zayıflayıp şehrin yönetimini Büveyhîlerin ele geçirmesine kadar bazı sıkıntılar devam etmiştir. Rüknuddевle ve Merdavic’in kardeşi Veşmgîr b. Ziyâr (ö. 329/940) şehrin yönetimi hususunda mücadele etmişler sonunda Rüknuddевle b. Büveyh bağımsızlığını ilan etmiş ve şehre hâkim olmuştur.¹⁴ İsfahân kıtlık ve açlık gibi bir takım coğrafi sıkıntılarla karşılaşsa da, siyasî ve sosyal olarak iç kargaşa yaşamadığı bu manada sıkıntıya düşmediği ifade edilebilir. Kaynaklarda İsfahân’da kıtlık yılında yaşanan ölümlerin dışında, toplumsal kargaşa ve siyasî iç çekişmelere yönelik herhangi bir malumat yoktur.

İsfahân’ın siyasî açıdan sakin ve istikrarlı durumu göz önünde bulundurulduğu zaman diğer Abbâsî şehirlerinde yaşayanlara göre sosyal, siyasî ve ekonomik olarak toplum refahının diğerlerine nazaran daha iyi olduğu belirtilmelidir. Bu durum özellikle toplumun ekonomik refahına, şehrin emniyetine, sosyal düzenine ve ilmî hayatına katkı sağlamıştır. Şehirde ekonomiyi canlı tutan en önemli husus halkın değişik sanatlarla uğraşmasıdır. Fars, Ermeni ve Mâverâünnehir şehirleri elbise, yün halı ve kilim vb. el işleri ile meşhur olmuşlardır. Çok

¹² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/209.

¹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/209; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 7/754.

¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/191.

eskiden beri Fars kilimlerinin İsfahânda üretildiği kaynaklarda geçmektedir. Bunun yanı sıra şehirde madeni kapları güzel altın nakışlarla kaplama, eşsiz dokumalar ve testi yapımı da zikre değerdir.¹⁵ Sosyo-ekonomik açıdan genel olarak şehrin iyi durumda olması ilim, kültür ve medeniyet bakımından da İsfahân'ı önemli ilim merkezlerinden biri haline getirmiştir.

1.1.3. İlmî Durum

Ebü's-Şeyh'in yaşadığı dönemdeki siyasî çalkantılara, toplumsal ve sosyolojik sıkıntılara rağmen ilmî ve kültürel hayatın canlı ve gelişim içerisinde olduğu, yapılan çalışmalardan ve yetişen ilim adamlarından bellidir. Eğitim ve öğretim medreselerde ve camilerde tüm hızıyla devam etmiş ve birçok farklı beldeden öğrenciler medreselere ilim tahsil etmek için İsfahân'a gelmişlerdir. Bu dönemde özellikle Bağdad, ilim ve kültür merkezi olmuştur. Tanınmış eserleri ile temayüz etmiş ilim adamları bu dönemde ortaya çıkmış, nebevî hadisleri en kapsamlı şekilde ele alan; sünnetin bir araya getirildiği eserlerin en meşhurları olarak kabul edilen ve “*Kütüb-i Sitte*” olarak tanımlanan hadis kitaplarından birçoğu müellifin doğumundan önce telif edilmiştir. Hicrî II. ve III. asırda hadis sahasında gelişen tedvîn ve tasnîf çalışmalarına ilave olarak hicrî IV. asırda da ilel, cerh ve ta'dîl, hıfz ve rivâyet ilminde imâmîların meşhur büyükleri bu döneme damga vurmuşlardır. Konu odaklı eser yazımı da had safhadadır.

Bağdad ilim merkezi olarak temayüz etse de onun dışında birçok bölgede de ilim merkezleri ve medreseler kurulmuştur. Nitekim Ebü's-Şeyh'in seyahat ettiği Basra, Kûfe, Musul, Cezîre ve Hicâz bölgeleri dönemin ilim merkezleri içerisinde yer almaktadır.¹⁶ Müellif hadis tahammülü için bu beldelere yolculuk yapmış Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî (ö. 301/913), Ebû Halîfe el-Cumahî (ö. 305/917), Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî (ö. 307/919), Ebû Arûbe el-Harrânî (ö. 318/931) ve Ebû'l-Kâsım el-Begavî (ö. 317/929) gibi ünlü âlimlerden hadis dinlemiş ve yazmıştır.¹⁷ Bu bölgelerde meşhur birçok âlim tarafından fıkıh, hadis, tefsîr gibi alanlarda eserler telif edilmiştir. Müellifin hayatını sürdürdüğü hicrî III. asrın sonları ile hicrî IV. asır hadis ilminde birbirinden yetkin birçok âlimin damga vurduğunu görmekteyiz. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870), Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875), Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvî (İbn Mâce) (ö. 273/887), Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-

¹⁵ Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn ve'l-vâridîne aleyhâ*, thk. Abdulgafûr Abdülhakk Hüseyin el-Belûşî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 1/35-36; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/30.

¹⁶ Akdoğan, “Ebü's-Şeyh'in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri”, 580-581.

¹⁷ Ali Yardım, “Ebü's-Şeyh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/343.

Ezdî (ö. 275/889), Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (ö. 279/892), Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî (ö. 303/915), Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbûrî (ö. 311/924), Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî (ö. 316/929), Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö. 354/965), Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 360/971), Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî (ö. 385/995) gibi isimler yazdıkları eserler ile kendilerinden sonrası için de eşi benzeri olmayan miras bırakmışlardır.

Bu devirde İslâmî ilimlerin yanı sıra edebiyat, dil, nahiv ve sarf gibi ilimlerde de önemli isimleri görmekteyiz.¹⁸ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhîz el-Kinânî'nin (ö. 255/869) *el-Beyân ve't-tebyîn*'i, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî'nin (ö. 276/889) *Edebü'l-kâtib*'i, Ebû Alî el-Kâlî'nin (ö. 356/967) *el-Emâlî*'si, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî'nin (ö. 286/900) *el-Kâmil*'i edebiyat sahasında klasik kabul edilmektedir.¹⁹ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî'nin (ö. 321/933) *el-Cemherâ*'sı, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî'nin (ö. 328/940) *el-İkdü'l-ferîd*'i, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî'nin (ö. 328/940) *el-Kâfî fi'n-nahv*'i gibi kitaplar edebiyat sarf ve nahiv gibi alanlarda yazılmış seçkin eserlerdendir.

Ayrıca tercüme faaliyetlerine hız verildiği de görülmektedir. Yunan ve Hind felsefesine ait birçok eser Arapçaya tercüme edilmiştir.²⁰ Tercüme faaliyetleri Abbâsîler döneminde kurulmuş olan Beytül-hikmet ile zirve yapmıştır. Söz konusu tercüme faaliyetleri, Müslümanları sadece farklı ilim dallarıyla tanıştırmakla kalmamış aynı zamanda onları bu ilim dallarında özgün eserler vermeye ve bu sûretle tersine bir tercüme faaliyetinin başlamasını sağlamıştır.²¹ Tercüme faaliyetlerinin artılarının yanında, bu alana yoğun ilgi gösterilmesi farklı düşünce ve inançların toplum içerisinde yayılmasına ve halk arasında değişik grupların ve mezheplerin oluşmasına sebep olmuştur. Şunu kabul etmek gerekir ki; bu dönemde tüm ilim dallarında gelişmeler olmuşsa da hadîs ilmi daha revaçtadır. Muhaddislerin ilmî açıdan daha

¹⁸ İsfahân'ın Hz. Ömer zamanında fethinden sonra ki yıllar içerisinde sahabî, tâbiîn, tebeu't-tâbiîn ile diğer tabakalara mensup pek çok râvî İsfahân'a gelmiş ve hadîs rivâyetinde bulunmuştur. Bu durum şehrin hadîs ilminde önemli bir birikim kazanmasına ve böylelikle şehrin âlimleri tarafından pek çok eser yazılmasına sebep olmuştur. Bk. Akdoğan, "Ebû's-Şeyh'in Hayatı, Hadîşçilik Faaliyetleri ve Eserleri", 581-589.

¹⁹ Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (Ankara: Yeni Şafak, 2004), 2/814.

²⁰ Mustafa Necati Barış, "İslam Bilim Tarihi'nde İlk Tercüme Faaliyetleri ve Bilgi Üretimine Katkısı", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (2017), 1896; Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/28; Muhittin Macit, "Tercüme Hareketleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/500.

²¹ Barış, "İslam Bilim Tarihi'nde İlk Tercüme Faaliyetleri", 1877/1878.

ileri seviyede olduğunu gösteren en önemli karine senedir. Çünkü tarihçiler ve edebiyatçılar târihî ve edebî olaylarda muhaddisleri taklit ederek sened zinciri kullanmışlardır.²²

İsfahân'daki ilmî havaya yönetimde bulunan Rûknüddeve'nin de yeni siyasî anlayışının olumlu etkisini zikretmek gerekir. Çünkü İsfahân'ı kendisine merkez yapan Rûknüddeve Hasan b. Büveyh hicrî 323/935'ten itibaren uzun bir süre burada yaşamış ve pek çok imar faaliyetinde bulunmuştur. Bu dönemde şehirde Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî (ö. 385/995) ve Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin (ö. 421/1030) gibi edip ve âlimler de yaşamıştır.²³ Dolayısıyla Rûknüddeve'nin burada uzun süre yaşaması, orada ilmi seven valilerin olması, birçok ilim meclisinin varlığı ve yetişen ilim adamları, şehrin ilim ortamı için güvenli ve huzurlu bir yer olduğunu göstermektedir. Çevre şehirlerde yaşanan kargaşalardan dolayı İsfahân'a göçler olmuştur. İsfahân tarif edilirken, orada hiçbir yerden çıkmayan âlimlerin çıktığı, hadîs ilminin çok önemli olduğu, âlî isnâdın yerinin farklı olduğu ve birçok hadîs hafızının varlığını anlatılmakta, aynı şekilde Hanefîler ve Şafiîler arasında bu dönem ve öncesinde başlayan fitne ve taassuba dayalı kargaşanın İslâm toplumuna çok büyük zarar verdiği belirtilmektedir.²⁴ Durum böyle olunca birçok insan ve âlim İsfahân'a göç etmek zorunda kalmıştır.²⁵ Bundan dolayı İsfahân'da müthiş bir ilmî hareketlilik yaşanmış ve hem dînî hem de fennî alanda eser veren âlimler yetişmiştir. Bu âlimlerin sayısı gurur kaynağı olmuştur.²⁶ İsfahân'ın bu verimli hâli etrafındaki kasabaları da etkilemiştir.²⁷ Bu manada birçok muhaddisin ve farklı ilim dallarında eser vermiş âlimin ismi kaynaklarda yer almaktadır.²⁸

İsfahân'da yaşayan insanların inanç sistemini yazılan eserlerin içeriğinden anlamak mümkündür. Dolayısıyla bu konuyu detaylandırmak *Kitâbü'l-Azame*'yi de anlamlandırmamızı kolaylaştıracaktır. Âlimlerin, bu dönemde yazmış olduğu eserlerden ve düşüncelerinden halkın inanç yapısı anlaşılmaktadır. İnsanların içinde cehmî görüşe sahip olanlar varsa da genele şâmil bir durum değildir. Bir başka dayanakta kadılık ve karar makamında olan İbn Ebî Âsım gibi âlimler selefî inanca sahip ashâb-ı hadîsten sayılan kişilerdir. Onun kadılık görevi, Râfîzî ve Şîa görüşlere meyilleri ile bilinen Büveyhîler döneminde de devam etmiştir.²⁹ Ahmed b. Assâl (ö. 349/960) gibi selefî akîdeye (ehl-i hadîs) sahip kişiler bu görev için tayin

²² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/29.

²³ Osman Gazi Özgüdenli, "İsfahân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/499.

²⁴ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrût: Dâru Sadr, 1995), 1/209.

²⁵ Detaylı bilgi için bk. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/31-32; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/44-45.

²⁶ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 24; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/42.

²⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/110.

²⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/190-191; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/43.

²⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/36.

edilmiştir.³⁰ O da bu görevi kendisi gibi muhaddis olan Abdurrahmân b. Ahmed et-Taberî'den (ö.?) devralmıştır.³¹ Her ikisi de selefî inanca sahip kişilerdir. İsfahân selefî akîde konusunda merkezdir.³² Bununla birlikte yukarıda da değindiğimiz üzere Büveyhîlerin yönetimi, bid'at ve hurafeci aşırı Râfizîlerin varlığı, Hind ve Yunan eserlerinden yapılan tercümeler ve göçler, mezhebî tartışmalar, farklı düşünce doktrinlerini ve mezhep görüşlerini İsfahân'a taşımıştır. Dolayısıyla İsfahân, bilgi geçişkenliğinin ve çok kültürlü bir sosyal hayatın etkisi altında ilmi zenginliği olan bir şehirdir.

1.2. HAYATI

1.2.1. Doğumu ve Nisbesi

Ebü's-Şeyh'in tam adı Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân Ebû Muhammed el-Hayyânî³³ el-İsfahânî el-Ensârîdir.³⁴ Hicrî 274 senesinde İsfahân'da doğmuştur.³⁵ Künyesi Ebû Muhammed'dir. Lakabı kaynaklarda Ebü's-Şeyh olarak zikredilmekte ve bu lakapla bilinmektedir.³⁶ Nitekim İbnü's-Salâh (ö. 643/1243), Ebü's-Şeyh el-İsfahânî'nin künyesinin Ebû Muhammed olduğunu ve Ebü's-Şeyh'in onun lakabı olduğunu ifade etmektedir.³⁷ Irâkî ise (ö. 806/1404) Ebü's-Şeyh'in meşhur hâfız Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer el- İsfahânî'nin

³⁰ Selman Başaran, "Assâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/503.

³¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1427), 12/130.

³² Detaylı bilgi ve örnekler için bk. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/36-46.

³³ Hayyânî nisbesi dedesine atfen verilmiştir. Bk. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî (Haydarâbâd: Meclisü Dâirati'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1382), 4/120; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/25; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, 1/64; Diğer tüm kaynaklarda Hayyânî olarak geçmektedir. Dolayısıyla doğrusu el-Hayyânî'dir. Ama Ziriklî nisbesini karıştırarak el-Hıbbânî olarak vermektedir. Bk. Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 4/120.

³⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 3/945 No : 986.

³⁵ Yardım, "Ebü's-Şeyh", 10/343; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-İber fî haberi men gaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), 2/132; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1413), 26/418; Ebu'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf et-Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire fî mulûki Mısır ve'l-Kâhire* (Mısır: Vizâratü's-Sekâfeti ve'l-İrşâd, ts.), 4/136; Fuad Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, çev. Mahmûd Fevzî Hicâzî (Riyâd: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991), 1/404.

³⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4/22; Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105 No: 896; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305 No: 3398; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/49; Ahmed b. Abdillâh b. İshâk Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Zikru ahlâbi İsbahân, Târîhu İsbahân*, thk. Seyyid Kisrevî Hasan (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1410), 2/51; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrût: Mektebetü'l-Müsennâ, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 6/114; Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1400), 1/423; Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Misrî Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/246.

³⁷ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh*, thk. Nûruddîn İtr (Sûriye - Beyrût: Dâru'l Fikr - Dâru'l Fikrî'l-Muâsır, 1406), 332.

lakabı olduğunu belirtmektedir.³⁸ Kaynaklarda ona bu şekilde lakap verildiğine dair bir bilgi verilmemektedir. Fakat müellife ait *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi İsbahân* adlı eserin mukaddimesinde tahkîki yapan Abdulgafûr Abdülhakk Hüseyin el-Belûşî, müellifin böyle bir lakapla şöhret bulmasının çok uzun yaşamasından kaynaklandığını iddia etmiştir.³⁹ Fakat müellifin yaşı dolayısıyla bu şekilde lakap verilmesiyle ilgili düşünceye *Kitâbü'l-Azame*'yi tahkîk eden Rızâullah b. Muhammed İdrîs el-Mübârekfûrî itiraz etmiş şayet lakabı eş-Şeyh olsaydı bu yaklaşımın doğru olacağını ama yaşı dolayısıyla Ebü's-Şeyh diye lakap verilmesinin ihtimal dâhilinde olamayacağını belirtmiştir.⁴⁰ Bununla beraber müellifin yaşadığı dönemde ve öncesinde Ebü's-Şeyh veya Ebü's-Şuyûh lakaplarının kullanıldığının örnekleri vardır.⁴¹ Dolayısıyla böyle bir değerlendirme daha doğru gözükmektedir. Ebü's-Şeyh'i tanıtırken Brockelmann açık bir hata yaparak eserin bir yerinde Ebü's-Şeyh hakkında İbnü's-Şeyh el-Ensârî derken, bir başka yerde ise İbnü's-Şeyh el-İsfahânî lafızlarını kullanmıştır.⁴²

İlk dönem kaynaklarında müellifin dış görünüşü ve yaratılış özellikleri ile ilgili fazla bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Sadece Ebü's-Şeyh'in boyunun kısa olduğu bilgisi vardır.⁴³ Ebü's-Şeyh'in hayatı hakkında bilgi verirken onun ahlâkî özelliklerine de değinmek gerekmektedir. Âlimler, onun zühd, verâ ve takvâ sahibi olduğunu, üstün ahlâkî hasletleri taşıdığını, Allah'a itaatkâr, samimi bir şekilde ibadet eden, sâlih bir kul olmaya çalışan, sünneti hayatında tatbik eden, sürekli ilimle meşgul olan, söylediklerini hayatında uygulamaya çalışan dosdoğru bir âlim olduğunu ifade etmektedirler.⁴⁴

Müellifin nisbesine gelince "İsbehânî, İsfahânî ve Esfahânî denilmektedir.⁴⁵ Bunun yanı sıra el-Ensârî, el-Hayyânî ve el-Vezzân nisbeleri de kullanılmıştır. El-Ensârî nisbesini sadece Zehebî ve Brockelmann kullanmıştır.⁴⁶ Bu nisbe müellifin aslının, Medine-i Münevvere'ye dayandığını ve dedelerinden birinin İsfahân'a göçtüğünü göstermektedir.⁴⁷ Hayyânî nisbesi

³⁸ Zeynüddîn Abdurrahmân el-İrâkî, *Elfiyetü'l-İrâkî, Şerhu't-tebsıra ve't-tezkire*, thk. Abdüllatif el-Hemîm - Mâhir Yâsin Fahl (Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423), 2/209.

³⁹ Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, 1/53; Ali Yardım'da Ebü's-Şeyh'in uzun ömrü dolayısıyla bu şekilde tanınındığı kanaatini taşımaktadır. Bk. Yardım, "Ebü's-Şeyh", 10/343.

⁴⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/50.

⁴¹ İsfahân'da Ebü's-Şeyh diye lakabı olan Muhammed b. Hüseyin b. İbrâhim b. Ziyâd b. Aclân vardır. Bu şahıs müelliften daha önce yaşamış bir kişidir. Bk. Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbârü İsbahân*, 2/138.

⁴² Carl Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-Arab*, çev. Abdulhalîm en-Necâr (Mısır: Dâru'lMe'ârif, 1974), 3/222, 4/43.

⁴³ Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305.

⁴⁴ Yardım, "Ebü's-Şeyh", 10/344; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/306; Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, thk. Ekrem el-Bûşî - İbrâhim ez-Zeybak (Beyrût - Lübnân: Müessesetü'r-Risâle, 1417), 3/139.

⁴⁵ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/284; İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, 3/138.

⁴⁶ Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-Arab*, 3/227; Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105; Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî Halîfe b. Hayyât, *Kitâbü't-Tabakât*, thk. Süheyl Zekkâr (Dâru'l Fikr, 1414), 1/16.

⁴⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/54.

dedesine yöneliktir.⁴⁸ Müellifin nisbesi hususunda el-Vezzân ifadesi de kullanılmıştır.⁴⁹ Bununla birlikte kaynaklarda İsbahânî nisbesinin daha fazla kullanıldığı görülmektedir.

1.2.2. Ailesi

Ebü's-Şeyh el-İsfahânî, İsfahân'da belli bir konumu olan ilim, bilgi ve kültürü ile meşhur bir ailede dünyaya gelmiştir. Müellifin babası kendisinden birçok hadîs rivâyet ettiği muhaddis Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân'dır. Aile sosyo-kültürel açıdan önemli bir mevkide olunca birçok ilmî kaynağa ulaşma imkânı müellif için mümkün olmuştur.⁵⁰ Müellif'in öz kardeşi olan Abdurrahmân b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân Ebû Müslim el-Müeddîb (ö. 359/970) yılında ansızın vefât etmiştir. O da aynı şekilde ilim ve marifet ile iştigal etmiştir.⁵¹ Ebü's-Şeyh'in anne tarafından dedesi Mahmûd b. el-Ferec bu asırda muhaddislerin en meşhurlarından ve ilim adamlarının önde gelenlerindendi.⁵² Bunun gibi Ebü's-Şeyh'in baba tarafından dedesi olan el-Ferec b. Abdillâh⁵³ (ö.?) ve onun kardeşi, aynı zamanda Ebü's-Şeyh'in dayısı olan Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Mahmûd b. el-Ferec (ö.?) devrin önemli muhaddisleri arasında gösterilmektedir.⁵⁴ Ebü's-Şeyh'in hem anne tarafından hem de baba tarafından ilmî bir ortamda yetişmiş bir âlim olduğu açıktır. Kültürlü bir ailede yetişip büyümüş olduğu ve ekonomik olarak herhangi bir zorluk çekmediği bellidir. Çünkü çevrede yaşanan sıkıntıların müellife sirayet etmediği kaynaklarda verilen bilgilerden anlaşılmaktadır. Babası ve dedesi sayesinde küçük yaşlardan itibaren ilim meclislerinde yer alma fırsatı elde etmiş, onların eserlerinden faydalanmıştır.

Eşi ve çocukları hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi yer almamaktadır. Bununla birlikte, Ebü's-Şeyh Abdürrezzâk (ö. 350/961) isminde bir oğlunun olduğunu zikretmektedir.⁵⁵ Ayrıca Kitâbü'l-Azame'nin muhakkiki Ebü's-Şeyh'in Muhammed isminde bir oğlunun daha

⁴⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4/120; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/25; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/64; es-Seyyidü's-Şerîf Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe li-beyânî meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*, çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 45; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbâru İsbahân*, 2/51; Halîfe b. Hayyât, *Kitâbü't-Tabakât*, 1/16; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305.

⁴⁹ Muhammed Emin b. Mîr Selîm el-Bâbânî el-Bağdâdî İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (Beyrût - Lübnân: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1951), 1/447.

⁵⁰ Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbâru İsbahân*, 2/241; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 23/589.; Bk. Hüseyin b. Hafs'ın kitapları ve Ahmed b. Yûnus'un hadîsleride müellifin yanındaydı. Yûnus b. Habib'in müsnedi aynı şekilde Müellifin ulaşabileceği şekildedir. Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 4/212.

⁵¹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 26/193; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbâru İsbahân*, 2/83.

⁵² Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1271), 8/292; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbâru İsbahân*, 2/287; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 21/305.

⁵³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13/298.

⁵⁴ Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 4/214; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbâru İsbahân*, 2/74; Bk. Kendisinden birçok kişi rivâyette bulunmuştur. Tabakat kitaplarında muksirun içerisinde zikredilen sika bir kişidir. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 13/298.

⁵⁵ Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbâru İsbahân*, 2/101; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/461, 462, 464. 12/ 305.

bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁶ Kaynaklarda herhangi bir bilgi olmamasına rağmen müellifin Muhammed b. Abdirrezzâk b. Ebî's-Şeyh (ö. 430/1039) adında muhaddis bir torununun olduğu zikredilmektedir.⁵⁷

1.2.3. Vefâtı

Ebü's-Şeyh el-İsfahânî hicrî (369/979) yılında İsfahân'da Muharrem ayı sonlarına doğru vefât etmiştir.⁵⁸ Kaynaklarda Ebü's-Şeyh'in vefât târihi ile ilgili herhangi bir görüş ayrılığı bulunmamakla birlikte vefât ettiği yaş hususunda farklı görüşler mevcuttur. Ebû Nu'aym (ö. 365/976) onun 96 yaşında vefât ettiğini bildirmektedir.⁵⁹ İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1679), Zehebî (ö. 748/1348) ve el-Cezerî (ö. 833/1430) ise 95 yaşında vefât ettiğini belirtmektedirler.⁶⁰ Buradaki ihtilâf, Muharrem ayının diğer yıla eklenip eklenmemesi ile ilgili görünmektedir. Ebû Nu'aym ekleyerek hesap etmiştir. Diğerleri ise eklemeden hesap etmişlerdir. "Bunun nedeni de bu ayın başında Ebü's-Şeyh'in vefât ettiğini iddia etmeleridir" diyen Belûşî iki görüşün arasını cem etmiştir.⁶¹ O, bu konuda *Kitâbü'l Azame*'nin muhakkiki Ebû Nu'aym'ın hesabını daha doğru bulmaktadır.⁶²

1.3. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Ebü's-Şeyh el-İsfâhânî, küçüklüğünden itibaren zekâsı, ilme olan arzusu ve hırsı, hafızasının güçlü olması ve ailesinin yakın ilgisi sebebiyle hadîs, hadîs ilimleri, tefsîr, kırâat ve tarih gibi değişik ilmî alanlarda eser yazmış bir âlimdir.⁶³ Zehebî, onun ilmî donanımından övgüyle söz etmektedir.⁶⁴ Müellifin yaşadığı zamanda hem İsfahân'da yaşayan âlimler hem de şehre göç eden ilim adamları, onun yetişmesi adına büyük bir fırsat olmuştur.

Böyle bir ortamda dönemin idarecilerinin de ilme ve ilim adamlarına verdiği destek müellifin ilmî gelişimi için önemli noktalardan biridir. Bunlardan bir kısmı bizzat ilim meclislerinde talebelik de yapmışlardır. Örneğin kendisi de bir ilim talebesi olan Ebû Alî

⁵⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/57.

⁵⁷ Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/247; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 29/236. Muhammed b. Abdirrezzâk b. Ebî's-Şeyh sika bir râvi olarak kaynaklarda yer almaktadır.

⁵⁸ Yardım, "Ebü's-Şeyh", 10/343; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbâru İsbahân*, 2/51; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, 1/94; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/44; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/59; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114; İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/447; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/246; Halife b. Hayyât, *Kitâbü'l-Tabakât*, 1/16; Zehebî, *el-İber*, 2/132.

⁵⁹ Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbâru İsbahân*, 2/51.

⁶⁰ Ebu'l-Hayr İbnü'l-Cezerî Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ* (Mektebetü İbn Teymiyye, 1351), 1/447; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/373; Zehebî, *el-İber*, 2/132.

⁶¹ Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, 1/94.

⁶² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/59.

⁶³ Ebü's-Şeyh'in yazmış olduğu eserleri için "Müellifin eserleri" bölümüne bakınız.

⁶⁴ Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105; Ebü's-Şeyh'in ilmî donanımı için ayrıca bk. Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114.

Ahmed b. Muhammed b. Rüstem el-İsfahânî (ö. 433/1041), hicrî 398'den önceki bir tarihte İsfahân'a yönetici olmuştur.⁶⁵ Muhammed b. Rüstem, başta muhaddisler olmak üzere ilim adamlarını himaye etmiş, onları ilme teşvik ederek kendilerine maddî ve manevî ikramlarda bulunmuştur.⁶⁶ Müellifin yaşadığı devirde ilim adamına saygının üst seviyede olduğu görülmektedir. Aynı şekilde İsfahân'ın valiliğini yapmış olan Muhammed b. Abdillâh b. el Hasan el-Hemadânî (ö.?) hadîs ilimleri ile meşgul olmayı seven, ilim meclislerinde hadîs rivâyeti için bulunan bir yöneticidir. Ebü's-Şeyh onu sika kabul etmiş ve ondan hadîs rivâyetinde bulunmuştur.⁶⁷

Ebü's-Şeyh'in babasının küçük yaşlarda onu İsfahân'daki ilim meclislerine götürdüğünü ayrıca belirtmek gerekir. Müellif babasıyla beraber hadîs âlimlerinin yanına gidip gelmiş ve hadîs dinleme imkânı bulmuştur.⁶⁸ Ebü's-Şeyh, muhaddis olan babasından birçok hadîs rivâyet etmiştir.⁶⁹ Zehebî, dedesi Mahmud b. el-Ferec'in onun eğitime katkısını zikrederek müellifin küçük yaşlardan itibaren ilim meclislerinde yer aldığını ve dedesinden hadîs dinlediğini belirtir.⁷⁰ Ebü's-Şeyh'e, dedesinin üç hadîs yazdırdığı ve kitapları için ona icâzet verdiği ifade edilmektedir.⁷¹ Ebü's-Şeyh, on yaşına gelmeden İshâk b. İsmâil er-Remlî'den (ö. 288/901) hadîs dinlemiştir.⁷² Aynı şekilde müellif, İbrâhim b. Se'dân⁷³ (ö. 284/897) ve Ebû Bekir b. Ebî Âsım'dan (ö. 287/900) ilim meclislerinde hadîs öğrenmiştir.⁷⁴ Daha küçük yaşlardan itibaren hadîs dinlemeye başlaması için belirli bir ilmî donanımına sahip olması gerektiği açıktır. Bundan dolayı onun Arap dili ve diğer ilimlere olan hâkimiyetine de dikkat çekmek gerekir. Çünkü sadece ailesinin ilmî bir gelenekten olması bu tür ortamlara girmek için yeterli olmayacağından hadîs meclislerine katılabilmek için hadîs öğrencilerinin ihtiyaç duyduğu bilgi ve donanımına sahip olmak gerekmektedir.⁷⁵ Bundan dolayı onun hadîs ve

⁶⁵ Abdülkerim Özeydin, "Muhammed b. Rüstem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 30/567.

⁶⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/63.; Ayrıca İbn Sînâ Büveyhî sarayından kaçıp ona sığınmış ve onun hizmetinde iken ölmüştür. Dânişnâme-i 'Alâ'î adlı ansiklopedik eserini Muhammed'e ithaf etmiş, birçok kitabını da onun himayesinde kaleme almıştır. Bk. Özeydin, "Muhammed b. Rüstem", 30/568.

⁶⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/246-247; İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, 3/138; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 26/418.

⁶⁸ Zehebî, *el-İber*, 2/132; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/373; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305; Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/64; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, 1/66-77; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 27; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/64.

⁶⁹ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/27. Ayrıca müellif *Kitâbü'l-Azame*'de de görüleceği üzere hem dedesinden hem babasından rivâyette bulunmuştur.

⁷⁰ Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 4/136; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305; Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî Ebü's-Şeyh, *et-Tevbîh ve't-tenbîh*, thk. Ebu'l-Eşbâh Hasan b. Emîn b. Mendûh Emîn b. Mendûh (Cizre: Mektebetü't-Tev'iyyeti'l-İslâmiyye, 1987), 1/7.

⁷¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/65.

⁷² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305.

⁷³ Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/246; Zehebî, *el-İber*, 2/132; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/373.

⁷⁴ Zehebî, *el-İber*, 2/132; Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305.

⁷⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/66; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, 1/ 142, 220.

dil konusundaki eğitim sürecinin daha erken yaşlarda ailesinde başlamış olduğu belirtilmelidir. Müellifin şeyhlerinden anlaşıldığına göre birçok âlimi dinleme ve onlardan ders alma imkânı bulmuştur. Müellifin eseri olan “*Tabakâtu’l-muhaddisîn ve’l-vâridîne aleyhâ*” adlı kitapta iki yüz ellinin üzerinde şeyhi vardır.⁷⁶ Müellifin hocaları hakkında müstakil bir eserde yazılmıştır. “*Bulûğu’l-emânî bi terâcimi şüyûhi Ebi’s-Şeyh el-İsfahânî*” adlı eserde müellifin dört yüz doksan dört hocası hakkında kapsamlı bilgiler verilmektedir.⁷⁷ Dolayısıyla ailesi, ilmî çevresi ve siyasî-sosyal yapının uygunluğu onun birçok sahada iyi yetişmesini sağlamıştır. Onun ilmî derinliğine katkı sağlayan bir diğer husus da yapmış olduğu ilim seyahatleridir.

İslâmî ilimlerin gelişimindeki en önemli etkenlerden birisi de rihlelerdir. Sahâbeden itibaren özellikle hadisçilerle özdeşleşmiş bir kavram olan rihle kelimesi sözlükte “yola koyulmak, bir şeyin sırtına binmek” anlamlarındaki “rhl” kökünden türeyen bir sözcüktür.⁷⁸ Rihle kelimesi, terim olarak “hadîs öğrenmek (talebü’l-hadîs) ve râvi hakkında bilgi edinmek için seyahate çıkma” manasında “er-rihle fî talebi’l-hadîs” şeklinde kullanılır.⁷⁹ Rihle muhaddislerle görüşmek, mevcut rivâyetleri derlemek ve hadîsle ilgili bilgilere ulaşmak amacıyla yolculuk yapmayı da ifade eder.⁸⁰ Bir muhaddisin ilim yolculuğuna çıkarken, bilmediği hadîse ulaşmak, onu elde etmek, öğrendiği bazı hadîslerin sübûtunu tespit etmek, öğrendiği hadîsin en kısa yoldan âli isnâdla Hz. Peygamber’e ulaşmasını sağlamak, bilmediği veya hakkında şüpheye düştüğü râvilerin durumunu araştırmak gibi temel hedefleri vardır.⁸¹ Ebü’s-Şeyh kendi şehrinde gerekli ilmî eğitimi aldıktan sonra diğer pek çok muhaddis gibi hadîs dinlemek, rivâyet icâzeti almak, âlî isnâda ulaşmak ve ilmî seviyesini artırmak üzere uzun hadîs yolculuklarına çıkmıştır.

Ebü’s-Şeyh, hicrî 300 yıllarında yirmi beş, yirmi altı yaşlarında iken ilk defa hadîs yolculuklarına başlamıştır.⁸² Müellif bu yolculuklarında meşhur imâm ve âlimlerin yaşadığı

⁷⁶ Ebü’s-Şeyh, *Tabakâtu’l-muhaddisîn*, 1/81.

⁷⁷ Ebu’t-Tayyib Nâyif b. Salâh b. Alî el-Mansûrî Alî el-Mansûrî, *Bulûğu’l-emânî bi terâcimi şüyûhi Ebi’s-Şeyh el-İsfahânî* (Riyâd: Dâru’l-Âsime, 1433).

⁷⁸ İbrâhim Mustafâ vd., *el-Mu’cemu’l-Vasît* (Mısır: Dâru’d-Da’ve, ts.), 1/334.

⁷⁹ İbrâhim Hatiboğlu, “Rihle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/106; Abdullâh Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 2011), 255.

⁸⁰ Hatiboğlu, “Rihle”, 35/105.

⁸¹ Ebü Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Hatîb el-Bağdâdî, *er-Rihle fî talebi’l-hadîs*, thk. Nûreddin İtr (Beyrut: Daru’l-Kütü’l-İlmiyye, 1395), 17-19; Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 321-322.

⁸² Zehebî, *el-Iber*, 2/132; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 4/373.

Musul⁸³, Harran⁸⁴, Hicâz⁸⁵, Irak⁸⁶, Rey⁸⁷, Sâmarrâ⁸⁸, Basra⁸⁹, Bağdad⁹⁰ ve Mekke⁹¹ gibi önemli merkezlere yolculuk yapmıştır.⁹² Zehebî, Ebü's-Şeyh'in hadîs aldığı hocalar içerisinde bu beldelede yaşamış kişileri de saymıştır.⁹³ Zehebî'nin bu tespiti, Ebü's-Şeyh'in bu beldelere giderek hadîs dinlediğinin, buradaki âlimlerle görüştüğünün ispatı niteliğindedir. Eserlerde onun ilmînin genişliğine, hıfzının kuvvetine ve keskinliğine vurgu yapılarak döneminin ilmî otoritelerinden biri olduğuna dikkat çekilmiştir.⁹⁴ Çok yönlü bir müellif olan Ebü's-Şeyh'i tabakât âlimleri, hâfız⁹⁵, muhaddis⁹⁶, imâm⁹⁷, dönemin âlimlerinden biri⁹⁸, müfessir⁹⁹ ve tarihçi¹⁰⁰ olarak tanıtmakta ve eserlerinde ondan övgüyle bahsetmektedirler. Bu doğrultuda onun ilmî düzeyinin iyi olduğunu İslâmî ilimlerin pek çok alanında eser yazan bir âlim olduğunu söylemek mümkündür.¹⁰¹

Ebü's-Şeyh hadîs ilimlerinde meşhur olmuş âlimler arasında yer alır. Tabarânî ile birlikte İsfahân'daki şeyhlerden sayılmıştır.¹⁰² Hadîs sahasında âlî ve nâzil isnâdlarla eserler yazmıştır.¹⁰³ Ebü's-Şeyh, *Avâlî Ebi's-Şeyh* ismiyle müstakil bir eser kaleme almıştır. *Tabakâtü'l-muhaddisîn* adlı eserinde onun dört râvi ile Hz. Peygamber'e ulaşan rivâyetleri

⁸³ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 26/419.

⁸⁴ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 26/419.

⁸⁵ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 26/419.

⁸⁶ Musul, Harran, Hicâz ve Irak'a gittiği bu kaynaklarda yer almaktadır. Bk. Zehebî, *el-İber*, 2/132; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/373.

⁸⁷ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/30; Ebü Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbâru İsbahân*, 2/262.

⁸⁸ Detaylı açıklamalar için bk. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/68; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/30.

⁸⁹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 26/419.

⁹⁰ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 26/419.

⁹¹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 26/419.

⁹² Müellifin yolculukları sadece bu şehirlerle sınırlı değildir. Bunların yanı sıra nisbesi Ahvâzî, Vâsitî gibi olan başka âlimlerde vardır. Muhtemelen müellif bu şehirlere de gitmiştir. Bk. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/68-69.; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/29-31.

⁹³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305. Bu kişilere örnek olarak şu isimleri zikredebiliriz. Örn: Halife el-Cümeihî, Muhammed b. Yahyâ el-Mervezî, Kâsım el-Mutarraz, Ca'fer el-Firyâbî, Ebü Aruvbete el-Harrânî, Mahmûd b. Muhammed el-Vâsitî, Alî b. Sa'id er-Râzî.

⁹⁴ Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105; Ebü Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbâru İsbahân*, 2/51; Zehebî, *el-İber*, 2/132; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/246-247.

⁹⁵ Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 4/136; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/373; Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105/106; Zehebî, *el-İber*, 2/132; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/120; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4/322; İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, 3/138.

⁹⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305; Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105-106; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/246-247; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/120; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114.

⁹⁷ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/373; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305.

⁹⁸ Ebü Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbâru İsbahân*, 2/51; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/120.

⁹⁹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114; İbn Merdeveyh Ebü's-Şeyh'in tefsîr ve fıkıh alanında birçok eser tasnif ettiğini belirtmektedir. Bk. Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105-106; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/246-247; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/373.

¹⁰⁰ Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 4/136; İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/447; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114.

¹⁰¹ Akdoğan, "Ebü's-Şeyh'in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri", 585.

¹⁰² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/203-204.

¹⁰³ Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105-106; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/246-247; İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, 3/138.

bulunmaktadır.¹⁰⁴ Ayrıca *Kitâbü'l-Azame*, *Kitâbü's-Sünen*, *Kitâbü'l-Âmâli'z-zekiyye* ve *Ahlâku'n-Nebî* gibi kitaplar müellifin hadîs sahasındaki eserlerine örnek olarak zikredilebilir. Ebü's-Şeyh, metnin dışında tarîkleri, isnâdları, ahkâmı, illetleri bilen bu alanda vukûfiyeti olan bir âlimdir.¹⁰⁵ Müellif, sened ve metin bilgisinin yanı sıra bâbları bilen, cerh ve ta'dîl ilminde de mahir birisidir.¹⁰⁶ Ebü's-Şeyh, bazı konularda hadîs ilmine katkılar sunmuştur. Müellif hadîs usûlü konusunda görüşlerine itimat edilen ve usûl kitaplarında görüşleri önemsenen biridir. Örneğin icâzetle rivâyette bulunmaya karşı çıktığı nakledilmiştir.¹⁰⁷ Rivâyetü'l-akrân konusu Ebü's-Şeyh'in hadîs ilmine kazandırdığı bir kavram olarak görülmektedir. Hadîs usûlü ilminde rivâyetü'l-akrân hususu, yaş veya hadîs rivâyetinde kıdem sebebiyle birbirine yakın râviler için kullanılmış bir ifadedir.¹⁰⁸ Müellifin birbirinden rivâyette bulunan akran râvileri zikrettiği "*Zikru'l-akrân*" adlı bir eseri de mevcuttur.¹⁰⁹ Hadîs usûlü ile ilgili eserlerinin içinde "*el-Avâlî*", "*en-Nâsih ve'l-mensûh*" ve "*el-İcâze*" adlı kitapları örnek olarak zikredilebilir.

Ebü's-Şeyh, tefsîr alanında da hizmet vermiş bir isimdir. Ebü's-Şeyh'in ilmine değinirken Dâvûdî ve Cezerî, onun müfessir ve kurrâ olduğunu belirtmişlerdir.¹¹⁰ Bunun yanı sıra Ebü's-Şeyh'e ait kayıp bir tefsîrin varlığından bahsedilmektedir.¹¹¹ Özellikle Suyûtî'nin (ö. 911/1505), *ed-Dürrü'l-mensûr* ve Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) *Fethu'l-kadîr* adlı eserinde müellif çok sık kaynak olarak gösterilmektedir. Müellif, *Kitâbü'l-Azame*'de farklı konu başlığı altında birçok âyet tefsîrine yer vermiş, konuya delil olan âyetleri zikrederken çok farklı yorumları eserine almış olması onun tefsîrci yönünü göstermesi açısından değerlidir.¹¹² Ebü's-Şeyh tefsîrde diğer müfessirlerin metodunu takip etmiştir. Tefsîr ilmiyle de yakından ilgili kırâat ilmî de müellifin ilgilendiği sahalardan birisidir. Ebü's-Şeyh büyük kurrâlara öğrencilik

¹⁰⁴ Yardım, "Ebü's-Şeyh", 10/343. Kitâbü'l-Azame'de bu türlü bir rivâyet tespit edemedik.

¹⁰⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 75; Ayrıca müellifin Tabakâtü'l-Muhaddisîn adlı eserinde de konuyla ilgili örnekler mevcuttur. Bkz. Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-Muhaddisîn*; Zehebî Ebü's-Şeyh'i güvenilir isimleri zikrettiği eserinde yer vermiş bir meşhur âlimle beraber O'na da yer vermiştir. Bkz. Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî Zehebî - Abdürrahim Saîd Hemmâm, *el-Mu'în fî tabakâti'l-muhaddisîn* (Ammân - Ürdün: Dâr'u'l-Furkân, 1404), 1/115; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 26/419.

¹⁰⁶ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-İ'lân bi't-tevbîh li-men zemme ehle't-târîh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403), 714; Ziriklî, Ebü's-Şeyh'in hadis ricâlini bilen birisi olarak tanıtmıştır. Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/120.

¹⁰⁷ Ebü Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'İlmî'r-Rivâye*, thk. Ebü Abdullâh es-Surkî - İbrâhîm Hamdî el-Medenî (el-Medinetü'l-Münevvere: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 313; el-İrâkî, *Elfiyetü'l-İrâkî*, 2/60.

¹⁰⁸ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 309; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî Ünlü hadis âlimi ve hâfızı. İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetu'n-naẓar fî tavzîhi Nuḥbeti'l-fiker*, thk. Abdullah Dayfullâh er-Rahîlî (Riyâd: Matba'atu Sefir, 1422), 149.

¹⁰⁹ Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/120. Zikrû'l-akrân ve rivâyâtühüm an ba'dihim ba'dan. Birbirinin yaşıtı râvilerle yaşça büyüklerin küçüklerden yaptıkları rivâyetlere dair olan eserin nüshaları Dârü'l-kütübî'l-Misriyye'de (Mustalah, no: 221, 27 varak) ve Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye'de (Mecmua, no: 53, 6 varak) bulunmaktadır. Eserle ilgili Yardım kısaca şu bilgileri vermiştir. Bk. Yardım, "Ebü's-Şeyh", 10/344.

¹¹⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetu'n-nihâye*, 1/447; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/246-247.

¹¹¹ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/383.

¹¹² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

yapmıştır.¹¹³ Hatta kırâat ilminde râvi olmuş İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429), onu kurrâ tabakasının içinde zikretmiştir.¹¹⁴ Aynı şekilde müellifin kırâat alanında yetiştirmiş olduğu öğrencileri de mevcuttur.¹¹⁵

Ebü's-Şeyh, fıkıh alanına yazdığı fıkıh kitaplarıyla katkıda bulunmuş bir fakih'tir. Ebû Nu'aym onun ahkâmları tasnif ettiğini belirtmiştir.¹¹⁶ İbn Merdûye (Merdeveyh) (ö. 410/1020) Ebü's-Şeyh'in ahkâmla ilgili birçok eser yazdığını söylemiştir.¹¹⁷ Ahkâmla ilgili yazdığı ve tabakât kitaplarında örnek olarak zikredilen eserleri, onun fikhî yönünü ortaya koymaktadır.¹¹⁸ Fıkıh alanında müellif, “*Kitâbü'l-Ferâiz ve'l-Vesâyâ*”, “*Kitâbü'd-Dahâyâ ve'l-akîka*”, “*Kitâbü'l-Kat' ve's-Sirka*”, “*Kitâbü's-Sivâk*” ve “*Kitâbü'n-Nikâh*” gibi eserleri telif etmiştir.¹¹⁹

Ebü's-Şeyh'in bir diğer dikkat çekici yönü de onun tarihçi olmasıdır. İsfahân'da çok farklı hocalardan aldığı eğitim ve seyahatleri sırasında tanık olduğu olaylar, görüştüğü kişilerden elde ettiği bilgiler, onu tarih alanında ön plana çıkarmıştır. Onun uzun yaşaması ve târihî birçok olaya bizzat şahitlik etmiş olması bu alanda sözüne güvenilen bir tarihçi olarak tanınmasını sağlamıştır.¹²⁰ Ebü's-Şeyh, İsfahân'ın târihi ve orada yaşayanlarla ilgili “*Tabakâtü'l-muhaddisîn bi İsfahân ve'l-vâridîne aleyhâ*” adlı bir eser yazmıştır. Kitap dört cilttir. Müellif eserde, İsfahân'a gelmiş on beş sahâbe ve tâbiîn ile İsfahân'ın fethedilmesinden sonra müellifin yaşadığı döneme kadar İsfahân'da yetişen, bu şehre uğramış ve şehirde vefât etmiş muhaddis, âlim, kadı ve valileri tanıtmakta, İsfahân'ın özellikleri, târihi ve nasıl fethedildiği ile ilgili bilgiler vermektedir.¹²¹ Bu eserin dışında “*et-Târîh ale's-Sinîn*”, “*fî'l-Büldân ve'l-emsâr ve fî mu'cemi şuyûhihi*” adlı eserleri tarih alanında kaleme almıştır. Zehebî, onun tarihçi kimliğine dikkat çekmiş ve beldesinin târihini yazdığını belirtmiştir.¹²²

Hadîs, fıkıh ve tarih alanında kıymetli eserler telif etmiş olan Ebü's-Şeyh dil bilgisi, belâgat, fesâhat, edebiyat, tıp gibi ilimlerle de uğraşmış çok yönlü bir âlimdir.¹²³ “*Kitâbü'l-*

¹¹³ Müellifin hocası Muhammed b. Abdullâh b. Mus'âb b. el-Hatîb örnek olarak zikredilebilir. Bk. Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, 3/217.

¹¹⁴ Ebü's-Şeyh, kırâatı Ebî Hâmid b. Muhammed b. es-Sabâh el-Huzâî'den rivâyet etti. Ondan da kırâatı Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed el-Esbahânî rivâyet etti. Bk. İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/447 No: 1865.

¹¹⁵ Detaylı bilgi için bk. Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, 1/72.

¹¹⁶ Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbâru İsfahân*, 1/52.

¹¹⁷ Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105-106; Zehebî, *el-İber*, 2/132; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/246-247; Yardım, “Ebü's-Şeyh”, 10/343.

¹¹⁸ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/373; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/246-247; Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105-106; İbn Merdeveyh Ebü's-Şeyh'in fıkıh alanında eser verdiğini belirtir. Zehebî'de müellifin Ferâiz adlı eserini zikreder. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305.

¹¹⁹ Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, 1/80.

¹²⁰ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114.

¹²¹ Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*.

¹²² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 26/419.

¹²³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/81-82; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arab*, 4/44.

Emsâl fi'l-hadîsi'n-nebevî” Hz. Peygamber’in (s.a.v.) temsîlleri ile ilgili bir eserdir. “*Kitâbü'n-Nevâdir ve'n-nütef*” adlı eserde sahâbe ve tâbiîn sözlerini, onların örnekliğini zikreden ve edebî yönü olan bir eserdir.¹²⁴ *Kitâbü'l-Azame*’de de görüleceği üzere Ebü’s-Şeyh hadisleri açıklarken insan uzuvlarına dair tecrübe sahibi veya tıp alanıyla ilgisi olmayan birinin veremeyeceği konularda açıklamalar yapması bu alanda da malumat sahibi olduğuna işaret etmektedir. Eserde müellif Allah’ın azamet ve yüceliğini insan vücudunu örnek vererek anlatmıştır.¹²⁵

1.3.1. Hocaları

Çok küçük yaşlarda eğitime başlayan Ebü’s-Şeyh, sadece İsfahân’da yaklaşık iki yüz elli hocadan ders almıştır. Müellifin ilmî hayatı ailede başladığından, ilk hocalarını sayarken dedeleri ve babasından başlamak gerekir. Mahmûd b. el-Ferec (ö. 284/897), Ferec b. Abdillâh (ö.?) ve babası Muhammed b. Ca’fer b. Hayyân’la (ö. 313/925) başlayan eğitim hayatında, İbn Ebî Âsım (ö. 280/900), Ebû Bekir el-Bezzâr (ö. 292/905), Ebü’l-Kâsım Müsnidü’l-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî (ö. 360/971) gibi âlimlerden ilim tahsil etmiştir.

İlmî yolculukları esnasında da birçok şeyhle görüştüğü kaynaklarda yer almaktadır.¹²⁶ Ebu’t-Tayyib Nayîf b. Salâh el-Mansûrî, dört yüz doksan dört adet hocasını tespit etmiş ve onlar hakkında bilgi toplayarak bir eser yazmıştır.¹²⁷ Ancak bu rakamlar tahmini sayılar olup Ebü’s-Şeyh gibi birçok alanda eser vermiş bir kişinin hocaları konusunda net rakamlar verilmesi, sayının tahdit edilmesi sonucunu doğuracağından mümkün gözükmemektedir. Bununla beraber müellifin ders aldığı bazı şeyhleri zikretmemiz onu ve *Kitâbü'l-Azame*’yi tanımamız açısından faydalı olacaktır. Ebü’s-Şeyh’in hocaları arasında, Ahmed b. Amr b. Ebî Âsım ed-Dahhâk (ö. 287/900), İbrâhim b. Şerîk b. el-Fadl Ebû İshâk el-Esedî el Kûfî (ö. 302/915), İbrâhîm b. Alî el-Ömerî el-Mevsîlî (ö.?), Muhammed b. el-Abbâs b. Eyyûb (ö. 301/914), İbrâhîm b. Nâile (ö. ?), Ca’fer b. Muhammed el-Hasan el-Firyâbî Ebû Bekir (ö. 301/914), Ahmed b. Ca’fer b. Nasr el-Cemmâl (ö.?), Ahmed b. Hasan es-Sûfî (ö. 306/918), Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ (Ebû Ya’la) (ö. 307/919), Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Mâfurûhî (ö.?), Hâmid b. Muhammed b. Şuayb (ö. 309/ 921), Ahmed b. Mükram (ö.?), Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/938), İshâk b. Ahmed el-Fârisî (ö.?), Abdân el-Ahvâzî (ö. 309/921), İshâk b. Hakîm (ö.?), Ebû Bekir b. Mükram (ö.?),

¹²⁴ Yardım, “Ebü’s-Şeyh”, 10/344.

¹²⁵ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1619-1638. Örnek rivâyetler için bk. H no: 1065, 1066, 1067, 1068, 1069, 1070, 1071, 1072, 1073, 1074, 1075, 1076, 1077, 1078, 1079, 1080.

¹²⁶ Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105; Zehebî, *el-İber*, 2/132; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/246-247; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/447; İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, 3/139; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 26/418-419.

¹²⁷ Detaylı bilgi için bk. Alî el-Mansûrî, *Bulûğu'l-emânî*.

Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), Ebû Bekir b. Ahmed el-Müeddib (ö.?), Abdurrahmân b. Muhammed b. Hammâd (ö. 320/932), Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Abdilazîz b. el-Merzübân el-Beğavî (ö. 317/929), El-Fadl b. el-Hubâb Ebû Halîfe el-Cumahî, (ö. 305/917), Kâsım b. Zekerîyyâ el-Mutarrız (ö.?), Muhammed b. Yahyâ el-Mervezî, (ö. 294/907), Muhammed b. el-Hasan b. Alî b. Bahr (ö.?), Mahmûd b. Muhammed el-Vâsîtî (ö. 307/920), Muhammed b. Abdillâh b. Rüsteh (ö. 301/914) ve Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî (ö. 292/905) bulunmaktadır.

Ebü's-Şeyh el-İsfahânî, elde ettiği bu ilmî ve kültürel birikimi yalnızca sıralamaya çalıştığımız şeyhlerinden elde etmemiş, başta hadîs olmak üzere tefsîr, kırâat, fıkıh, edebiyat gibi pek çok alanda birçok âlimden ve onların eserlerinden istifade etmiştir.

1.3.2. Talebeleri

Ebü's-Şeyh, döneminin önemli ilim adamlarından birisi olması hasebiyle kendisinden ilim tahsil eden çok fazla öğrenci olmuştur. O, bilgisi ve tecrübesiyle öğrenci yetiştirmiş bir müelliftir. Onun, İsfahân'ın yanı sıra Ahvâz, Endülüs, Bağdâd, Şîrâz gibi değişik beldelelerden de birçok öğrencisi olduğu bilgisi kitaplarda mevcuttur. Kaynaklarda onun otuz yedi öğrencisinden bahsedilmekte ve bu öğrencilerin Ebü's-Şeyh'ten ilim öğrendikleri ve hadîs rivâyet ettikleri zikredilmektedir. Müelliften hadîs rivâyet eden muhaddislerin yanında müfessir, kurrâ ve tarihçi olan öğrencileri de vardır. Ebü's-Şeyh'in öğrencilerine, Ahmed b. Abdurrahmân Ebû Bekir eş-Şîrâzî (ö. 407/1017 – 411/1020), Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî (ö. 430/1038), Ahmed b. Alî es-Sâmânî (ö.?), Ebû'l-Abbâs es-Sahâf (ö.?), Ahmed b. Alî b. Abdûs Ebû'n-Nasr el-Cessâs (ö. 423/1032), Ahmed b. Alî b. Yezdâd Ebû Bekir el-Kârî el E'vâr el-Bağdâdî (ö. 410/1020), Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ca'fer el-Yezdî (ö.?), Ahmed b. Muhammed b. el-Hâris et-Temîmî (öl ?), Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin (ö. 437/1046), Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Merdûye b. Fûrek el-İsfahânî (ö. 410/1020), el-Esbâğ Abdülazîz b. Abdilmelik b. Nasr el-Endülûsî (ö.?), Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Mûsâ (ö. 410/1020), Abdullah b. Muhammed b. Ahmed Ebu'l-Kâsım el-Attâr (ö.?), Abdülkerîm b. Abdilvâhîd es-Sûfî (ö.?), Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahîm (ö. 445/1053), Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-Mükrî el-Beydavî (ö. 393/1003), Muhammed b. Ahmed Ebû'l-Hüseyin el-Kenânî (ö.?), Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Ebû Tâhir el-İsfahânî (ö.?), Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. el Hüseyin Ebû'l-Hasan el-İsfahânî (ö.?), Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ b. Hamdân el-Iclî (ö. 423/1032), Muhammed b. Abdurrezzâk b. Abdillâh Ebû'l Feth el Hayyânî (ö. 430/1039), Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed et-Teyyân (ö. ?), Muhammed b. Abdillâh b. el Hüseyin Ebû Bekir es-Sâlihânî (ö.?), Muhammed b. Alî b. Muhammed es-Siveyh el-Müeddib Ebû Ahmed

(ö.?), Ebû Sa'd el-Mâlînî Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Herevî (ö. 409/1032), Ebû Sa'îd en-Nakkâş Muhammed b. Alî Amr b. Mehdî el-İsfahânî el-Hanbelî (ö. 414/1023) ve Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî (ö. 395/1005) gibi isimler örnek olarak verilebilir.¹²⁸ Adları zikredilen öğrencilerin arasında İsfahân'da yaklaşık olarak üç asır etkin olan İbn Mende sülalesinin en önemli isimlerinden biri olan Ebû Abdillâh b. Mende de Ebü's-Şeyh'in talebelerindendir. Ebü's-Şeyh'in İbn Mende'nin yetişmesine katkıda bulunması, onun da hocasından hadîs alması ve rivâyet etmesi, ilim sahibi ailelerin birbirlerinin eğitimine katkı vermelerini de göstermesi bakımından takdire şayandır.¹²⁹ Aynı şekilde Ebü's-Şeyh, Ebû Nu'aym el-İsfahânî, İbn Merdûye, Ebû Halîfe ve Ebû Sa'îd el-Mâlînî gibi alanında otorite olmuş pek çok hadîs âliminin yetişmesine büyük katkı sağlamıştır. Ebû Tâhir Muhammed b. Muhammed el-İsfahânî de (ö. 469/1077), Ebü's-Şeyh'ten kırâat eğitimi almış öğrencilerinden birisidir.¹³⁰

1.3.3. İtikâdî Görüşleri ve Mezhebi

İslâm toplumu, Ebü's-Şeyh'in doğumundan çok önce bir takım tartışmalı konular yüzünden değişik fırkalara ve gruplara ayrılmıştır. Mezheplerin her birinin inanç ve ibadet boyutunda kendilerine has tâbi oldukları metod ve usulleri vardır. Bir önceki başlıkta da belirtildiği üzere ricâl ilmiyle iştigal edenlerin, Ebü's-Şeyh el-İsfahânî hakkındaki tespitleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde ailesi, yetiştiği ilmî ortam, hocalarının ve öğrencilerinin kimlikleri ve onun hakkındaki düşünceleri müellifin inanç dünyasına ışık tutmaktadır. Burada şu gerçeği dile getirmekte fayda görülmektedir. Kaynaklarda, onun itikâdı ile ilgili ne kendisinden ne bir başka kişiden herhangi bir değerlendirme nakledilmemiştir. Ancak Ebü's-Şeyh hakkındaki “sünnete tâbi olan” ifadesinden, eserlerinden tevârüs eden ilmî duruşundan ve kitaplarındaki görüşlerinden onun, selefin (ashâbü'l-hadîsin) yolunu takip ettiği anlaşılmaktadır. Ebü's-Şeyh, Allah'ın tüm sıfatlarını inkâr eden Cehmiyye ekolünden, te'vîlci anlayıştan ve Müşebbihe'den de uzak bir itikâdî anlayışa sahiptir. Yapmış olduğumuz araştırmalarda onun Eş'arî, Mu'tezilî veya bir başka gruba tâbi olduğuna dair nakledilen herhangi bir bilgi de bulunmamaktadır.

Bu dönemde İslâm toplumu içindeki en güncel konulardan biri Allah'ın isimleri ve sıfatları hakkında yapılan tartışmalardır. Bu hususta çok farklı değerlendirmeler vardır. Bu grupların içinde Allah'ın isim ve sıfatlarını inkâr edenler, te'vîle gidenler, “onların manalarının ancak Allah bilir” diyerek tevakkuf eden ekoller bulunmaktadır. Ehl-i Sünnetin veya selefin bu

¹²⁸ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/33-35; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/87-92.

¹²⁹ Akdoğan, “Ebü's-Şeyh'in Hayatı, Hadîşçilik Faaliyetleri ve Eserleri”, 584.

¹³⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetu'n-nihâye*, 1/447; Yardım, “Ebü's-Şeyh”, 10/343.

noktada değerlendirmesi, Allah'ın isim ve sıfatlarının tekliği üzerinedir. Onlar bu hususta herhangi bir yorumda bulunmazlar, değerlendirmeye, te'vîle, teşbîhe, tahrîfe ve keyfiliğe girmeksizin Allah kendisi için âyetlerde neyi sabit kılmışsa, Hz. Peygamber (s.a.v.) sözlerinde Allah hakkında ne söylemişse onu aynen kabul ederlerdi.

Kitâbü'l-Azame'de yer verdiği bâb başlıklarından ve naklettiği rivâyetlerden de görüleceği üzere Ebü's-Şeyh birçok konuda selef-i sâlihîn denilen sahâbe ve tâbiînden gelen görüşlere bazı noktalarda katılmış ve bazı noktalarda ayrılmıştır. Allah'ın arşının mahiyeti, arşına istivâsı da o dönemin tartışma konuları içerisinde yer almaktadır. Bazı fırkalar te'vîl ve yorum yaparken bazı gruplar inkâr etmiş, bir kısmı da bu tür konuları olduğu gibi kabul etmiştir. Ebü's-Şeyh "Allah'ın, arşının üstünde olduğunu" benimsemiştir.¹³¹ Müellif, Allah'ın arşına, kürsisine, O'nun arşına istivâsına iman eder.¹³² Zehebî, *el-Arş* adlı kitabında *Kitâbü'l-Azame*'ye atıfta bulunarak Allah'ın arşına istivâsı hakkında bir rivâyete yer vermiş, Ebü's-Şeyh'in hadîsi tahrîc ettiğini belirtmiştir.¹³³ Böylece Zehebî, Ebü's-Şeyh'in görüşüne muvafakat etmiştir.

Ebü's-Şeyh'in akîdesinin selefîn yolu ve metodu olduğunu, söyleyen Abdulgafûr Abdülhakk Hüseyin el-Belûşî, onun "*Kitâbü's-Sünne*" adlı eserinin akîde hususunda olduğunu, kendinden önce bu alanda eser telif eden imâmlar gibi onların metodolojisini alarak bu eseri oluşturduğunu belirtmiştir.¹³⁴ Aynı görüşleri *Kitâbü'l-Azame*'nin muhakkiki de paylaşmakta, müellifin akîdesi ile ilgili delillerin onun ashâbü'l-hadîsin (selefin) düşünce yapısına sahip olduğuna açık bir şekilde işaret ettiğini belirtmektedir.¹³⁵ Muhakkiklerin bu bütüncül değerlendirmelerini ihtiyatla karşılamak gerekmektedir. Zira *Kitâbü'l-Azame*'yi incelediğimizde bu görüşlerin eserde metodolojik olarak tam karşılığının bulunmadığı görülmektedir.

Terâcim türü eserlerde ve târihî kaynaklarda Ebü's-Şeyh'in dilinden veya onun hakkında yapılan değerlendirmelerde herhangi bir amelî mezhebin müntesibi olduğuna dair bir ifade yer almamaktadır. Müellifin dört mezhep diye meşhur mezheplerden birine veya bunların dışındaki herhangi mezhebe tâbî olmadığı anlaşılmaktadır. Kaynaklarda onun herhangi bir konuda hak neyi işaret ediyorsa onu tercih ettiği ve kimseyi taklit etmediği ifade

¹³¹ Müellifin naklettiği rivâyetler için bk. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/543-653.

¹³² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 86.

¹³³ Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî Zehebî, *el-Arş*, thk. Muhammed b. Hâlîfe (el-Medinetü'l-Münevvere: Imâdetü'l-Bahsil-İlmî, 1424), 2/128-129 Diğer örnekler için bkz. 2/205, 209, 319, 402; Ayrıca bkz. Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dimaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *İctimâ'u'l-cüyûşî'l-İslâmiyye 'alâ gazvi'l-Mu'attıla ve'l-Cehmiyye*, thk. Zâid b. Ahmed en-Neşîrî (Mekke: Dâru âlemi'l-Fevâid, 1431), 1/384, 403-404, 413, 417.

¹³⁴ Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/92-93.

¹³⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/82-92.

edilmektedir.¹³⁶ Bundan dolayı Ebü's-Şeyh için ilmiyle âmil, sünnete ittibâ eden bir âlim nitelemesi yapılmıştır.¹³⁷

İbnü's-Salâh *Mukaddime*'sinde icâzetle rivâyete muhalefet edenlerin arasında Ebü's-Şeyh'in ehl-i hadîs içerisinde bulunduğunu zikretmiştir.¹³⁸ Ayrıca, eseri tahkîk eden Belûşî de Ebü's-Şeyh'in inanç durumunu araştırırken onun mensup olduğu herhangi bir mezhebe rastlamadığını, yolunun muhaddislerin mezhebi olduğu düşüncesini paylaşmıştır.¹³⁹ Ebü's-Şeyh, İsfahân'da ehl-i sünnet müdâfiliği yapmış, sapkın fırkalara karşı selefi akîdeyi savunmuş, amelî konularda nev'i şahsına münhasır bir yol takip ederek amelde hiçbir mezhebe tabi olmamıştır.

1.3.4. Hakkındaki Cerh ve Ta'diller

Müellifin ilmî ve ahlâkî durumu hakkında diğer âlimlerce yapılan değerlendirmeler bize Ebü's-Şeyh hakkında çok daha ayrıntılı bilgiler edinme imkânı vermektedir. Tabakât kitaplarında onun ile ilgili bilgiler, hayatı ve ilmî gelişimi ile paralellik arz etmektedir. Müellif hakkında görüşlerini tespit edebildiğimiz âlimlerin değerlendirmelerini şu şekilde özetleyebiliriz;

Ebû Bekir el-Hatîb (ö. 463/1071), Ebü's-Şeyh hakkında, en üst düzey ta'dîl ve tevsîk ifadesi olan "hâfız, sebt ve mutkîn bir kişiydi" ifadesini kullanmıştır.¹⁴⁰

Öğrencisi Ebû Bekir Ahmed b. Mûsâ b. Merdeveyh de (ö. 410/1020) "sika ve me'mûn bir kişiydi" demiştir.¹⁴¹

Onun en meşhur öğrencilerinden Ebû Nu'aym el-İsfahânî de (ö.365/976) onun fakîh ve tefsîrci yönünü de ortaya çıkararak sika ve dönemin ilmî otoritelerinden biri olduğunu vurgulamış, hükümleri, tefsîrleri ve şeyhleri tasnîf ettiğini beyan etmiştir.¹⁴²

Ebû'l-Kâsım es-Sûzercânî (ö.?) onun, Allah'ın sâlih kullarından birisi olduğuna dikkat çekmiş alanında sika ve me'mûn bir ilim adamı olduğunu belirtmiştir.¹⁴³ Bunun yanında İbnü'l-

¹³⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/92; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, 1/92.

¹³⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/306.

¹³⁸ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 152.

¹³⁹ Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, 1/92.

¹⁴⁰ İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, 3/138; Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105; Zehebî, *el-İber*, 2/132; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/246; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/373.

¹⁴¹ İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/373; Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105-106; Zehebî, *el-İber*, 2/132; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 4/136; İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, 3/139.

¹⁴² Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbâru İsbahân*, 2/51.

¹⁴³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/305.

Esîr (ö. 630/1233) ve Sem‘ânî (ö. 562/1166) onu büyük bir hâfız diye vasıflandırmışlardır.¹⁴⁴ Yine kaynaklarda, onun İsfahân’ın hâfızı, zamanının müsned sahibi imâmı olduğu, birçok eser telif ettiği, geniş bir ilme sahip, sadûk ve Allah’a hakkıyla kulluk eden bir âlim olduğu bilgisi yer almaktadır.¹⁴⁵

Zehebî (ö. 748/1348) onun, imâm, hâfız, sâdık ve İsfahân’ın muhaddislerinden olduğunu, hıfzının kuvvetli, ilminin geniş, kendisinin hayırlı ve sâlih bir kişiliğe sahip olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁶ Zehebî, *el-İber* adlı eserinde ise âlimlerin Ebü’s-Şeyh’in sâlih, âbid kânit, sika ve kebîru’l-kadr (büyük bir değere sahip) olduğunu söylediklerini belirtir.¹⁴⁷

İbnü’l-İmâd (ö. 1089/1679) onun hakkında sebt tabirini kullanmıştır.¹⁴⁸ Ebü’s-Şeyh’in ahlâkî vasıfları hakkında, dînî konularda samimiyetini ve çalışkanlığını ayrıca zikretmek gerekir. Onun ahlâkı hususunda kaynaklarda sâlih¹⁴⁹, hayırlı¹⁵⁰, âbid¹⁵¹, Allah’a itaatlı¹⁵², sâdık¹⁵³, ilmiyle âmil olup sünnete tâbi olan biri¹⁵⁴ değerlendirmeleri yapılmıştır. Bununla birlikte bazı kişilerden şu sözleri müellifin takva boyutunu da göstermesi için nakledilmiştir. “Taberânî’nin yanına her girdiğimizde o ya şaka yapıyor ya da gülüyordu. Ancak Ebü’s-Şeyh’in yanına (her) girdiğimizde o namaz kılıyordu (onu namaz kılarken buluyorduk.)”¹⁵⁵

Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer b. Ahmed el-Medînî (ö. 581/1185) onun ibadetini ve ahlâkî yönünü çalışkanlığını anlatmak için Ebü’s-Şeyh’in her gün bir deste kâğıt yazarak eser telif ettiğini belirtmiştir.¹⁵⁶

Cerh ve ta‘dîl imâmları genel itibariyle Ebü’s-Şeyh el-İsfahânî hakkında olumlu bir kanaate sahiptir. Bununla beraber Ahmed b. İbrâhîm el-Assâl’ın (ö. 349/960) Ebü’s-Şeyh’i zayıf saymış ve eserinde bir takım merdûd rivâyetlere yer verdiğini belirtmiştir.¹⁵⁷ Zehebî’nin

¹⁴⁴ Ebü’l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb fî tehzîbi’l-Ensâb* (Beyrut: Dâr’u Sadr, 1400), 1/404; es-Sem‘ânî, *el-Ensâb*, 4/322.

¹⁴⁵ İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi’l-hadîs*, 3/138-139.

¹⁴⁶ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 12/305; Zehebî, *Tezkîratü’l-huffâz*, 3/105.

¹⁴⁷ Zehebî, *el-İber*, 2/132.

¹⁴⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Lübâb fî tehzîbi’l-ensâb*, 373.

¹⁴⁹ Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, 1/247; Zehebî, *Tezkîratü’l-huffâz*, 3/105; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 12/305; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 26/419.

¹⁵⁰ Zehebî, *Tezkîratü’l-huffâz*, 3/105; Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, 1/247.

¹⁵¹ İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi’l-hadîs*, 3/139; Zehebî, *el-İber*, 2/132; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 26/419.

¹⁵² Zehebî, *Tezkîratü’l-huffâz*, 3/105; Zehebî, *el-İber*, 2/132; Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, 1/247; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 26/419.

¹⁵³ Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, 1/247; Zehebî, *Tezkîratü’l-huffâz*, 3/105; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 12/305.

¹⁵⁴ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 12/306.

¹⁵⁵ İbn Abdilhâdî, *Tabakâtü ulemâi’l-hadîs*, 3/139; Zehebî, *Tezkîratü’l-huffâz*, 3/105; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 305; Dâvûdî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, 1/247.

¹⁵⁶ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 12/306.

¹⁵⁷ Detaylı bilgi için bk. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/96-97 Muhakkik, burada Zâhid el-Kevserî’nin (öl. 1879/1952) Ebü’s-Şeyh’e yönelik tenkidlerini de zikretmektedir. O’nun el-Esmâ ve’s-Sıfât adlı esere yazdığı ta’likte Kevserî, Assâl’ın Ebü’s-Şeyh’i zayıf saydığını belirtmektedir. Kevserî, eserin başka yerlerinde de

Ebü's-Şeyh'in hakkındaki şu cümleleri oldukça aydınlatıcıdır; "Ebü's-Şeyh söyledikleri ile amel eden bir âlim, sünnet sâhibi, sünneti tatbik eden birisidir. Keşke eserlerinde vâhiyyât bulunmasaydı" demiştir.¹⁵⁸ Aynı değerlendirmeyi Ali Yardım da "geniş hadîs kültürüne rağmen kitaplarına aldığı rivâyetleri titizlikle seçmemesi eserlerine olan güveni azaltmıştır,"¹⁵⁹ diyerek yapmıştır. Bu değerlendirmeler ışığında Ebü's-Şeyh'in ahlâkı ve takvası açısından üstün bir kişiliğe sahip olduğu ancak eserlerine aldığı hadîsler açısından hassas olmadığı, eserlerinde temel kaynaklarda yer almayan şâzz rivâyetlere, merdûd haberlere yer verdiği, eserlerine titizlik göstermediği, ehl-i hadîs âlimlerinin içerisinde çok mütesâhil olduğu, dolayısıyla eserlerinin mutlaka kritik edilmesi gerektiğini söylemek mümkündür.

1.4. ESERLERİ

Ebü's-Şeyh, başta hadîs ilmi olmak üzere değişik ilim dallarında birçok eser vermiştir.¹⁶⁰ Tabakât kitaplarında Ebü's-Şeyh'in birçok eseri zikredilmiştir.¹⁶¹ Müellifin ellinin üzerinde eserinin olduğu belirtilmektedir.¹⁶² Bu eserlerin tamamı günümüze kadar ulaşmadığı ve bazı eserlerinin birbirinin parçası olduğundan bunların tam sayısını belirlemek zor görünmektedir.¹⁶³

1.4.1. Matbû Eserleri

1. Kitâbü'l-Azame¹⁶⁴

Tez çalışmamız bu eser üzerinden yürütüleceği için, tanıtımı ve değerlendirilmesi buna bağlı olarak ayrıntılı bir şekilde ikinci ve üçüncü bölümlerde yapılacaktır.

2. Tabakâtü'l-muhaddisîn bi İsbahân ve'l-vâridîne aleyhâ¹⁶⁵

Ebü's-Şeyh'e ait "Kitâbü'l-Azame" ve "Kitâbü's-Sünne" hakkında bu iki eserde de birçok merdûd rivâyetlerin bulunduğunu ifade etmektedir.

¹⁵⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/306.

¹⁵⁹ Yardım, "Ebü's-Şeyh", 10/344.

¹⁶⁰ Ebü Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbâru İsbahân*, 2/51.

¹⁶¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 4/322; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 26/419; Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/105; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 6/114; İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/447; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/120; Zehebî, *el-İber*, 2/132; Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 4/136.

¹⁶² Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/404-406; Yardım, "Ebü's-Şeyh", 10/1/343-344; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/37-43; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, 1/96-105.

¹⁶³ Eserleri için ayrıca bk. Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, 1/96-105; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/37-43; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/404-406.

¹⁶⁴ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer el-Askalânî, *el-Mecma'u'l-mü'esses li'l-mu'cemi'l-müfrehes*, thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdîni (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418), 55; Kettânî, *er-Risâletü'l-Mustatrafe*, 75; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/306; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/120; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-Muhaddisîn*, 1/101; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/41; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/120; Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/447; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, 6/114; İbn Tağriberdî, *Nücûmu'z-Zâhire*, 4/136.

¹⁶⁵ Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe*, 293; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/41; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, 1/100; İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/447; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, 6/114.

Eser İsfahân'ın târihi ile ilgilidir. Bundan dolayı eser kaynaklarda “*Târîhu İsfahân*” olarak geçmektedir.¹⁶⁶ Ebü's-Şeyh'in talebesi Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Zikru Ahbâri İsfahân*'ı yazarken ondan büyük ölçüde faydalanması eserin önemini artırmaktadır.¹⁶⁷ Eser, ricâl ilmiyle yakından ilgilidir. Eserin giriş bölümünde şehrin fazileti, nasıl inşa edildiği, büyüklüğü, İsfahân'ın fethi, İsfahân'a gelen, orada yetişen ve burada vefât eden sahâbe, tâbiîn, tebeu't-tâbiîn ve diğer tabakalarda yer alan muhaddis âlimler, kadılar, valiler, tüccar, imâm, müezzin gibi râvilerin bilgileri isim lakap künye doğum ve ölüm tarihleri vb. bilgilere yer verilmiştir.¹⁶⁸ Müellif râviler hakkında on bir fasılda bilgi vermiştir. İlk üç tabakada sahâbe, tâbiîn, tebeu't-tâbiîn yer alırken diğer gruplar otuz yıllık zaman dilimleri baz alınarak sınıflandırılmıştır.¹⁶⁹ İki bölüme ayrılan çalışmada birinci bölüm, kitabın metninin tespiti, hadîslerin tahrîc ve müşkillerinin açıklanmasından ibarettir. Diğer bölümde ise geniş bir mukaddime bulunmaktadır.¹⁷⁰

Ebü's-Şeyh eserini telîf ederken kendisinden daha önce yazılan Halîfe b. Hayyât'ın (ö. 240/854-55) *Târîh*'i ve *Tabakât*'ından, Buhârî'nin (ö. 256/870) *et-Târîhu'l-kebîr*'inden, Berdîcî'nin (ö. 301/914) *el-Fevâid*'inden, Ebû Hâtim (ö. 327/938), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İbn Ebû Şeybe (ö.235/849), İmam Mâlik (ö. 179/795) gibi müelliflerin eserlerinden yararlanmıştır.¹⁷¹ *Tabakâtü'l-muhaddisîn*'de tüm hadîsler senedleriyle birlikte sıralanarak zikredilmiştir.

Bu eser Beyrût'ta basılmış, tahkîki Abdülğafûr Abdülhakk Hüseyin el-Belûşî tarafından yapılmış ve dört cilt halinde neşredilmiştir. Belûşî'nin tahkîkini yaptığı nüshada altı yüz doksan kişinin biyografisi yer almaktadır. Eser, Abdülğaffâr Süleymân el-Bündârî ve Seyyid Kisrevî Hasan tarafından da yayımlanmıştır. Bu sonuncu neşrin dayandığı nüshanın, Belûşî'nin esas aldığı nüshalarda bulunmayan bazı isimleri de ihtivâ ettiği tespit edilmiştir.¹⁷²

¹⁶⁶ Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 4/136; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/405; İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/447; Zekerîya Güler, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü* (Konya: Adal – Ofset, 2002), 255; Muhammed Nâsiruddîn Elbânî, *Fihrisu mahtûtâtü'l-dâri'l-kütübi'z-zâhiriyye (el-Müntehâb min mahtûtâtü'l-hadîs)* (Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1422), 229; Muhammed İzzet Ömer, *Fihrisu'l-mahtûtâtü'l-musavvere fî mektebeti't-türâsi'l-ilmi'l-Arabî* (Haleb: Câmîatu Haleb, 1986), 38.

¹⁶⁷ Yardım, “Ebü's-Şeyh”, 10/344.; İsfahân târihi ile ilgili eserlerin günümüze kadar gelemeyişi ve İsfahânlı olan ya da olmayan bazı râvilerin, sadece onun bu eserinde bulunması eserin önemi, kat be kat artırmıştır. Bk. Akdoğan, “Ebü's-Şeyh'in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri”, 591.

¹⁶⁸ Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*.

¹⁶⁹ Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*.

¹⁷⁰ Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, 1/14.

¹⁷¹ Ebü's-Şeyh, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, 1/117.

¹⁷² Yardım, “Ebü's-Şeyh”, 10/344.

3. *Kitâbü ahlâkı 'n-nebî ve âdâbü*¹⁷³

Ebü'l-Fazl Abdullah Muhammed Sıddîk el-Gumârî tarafından Kâhire'de, Ahmed Muhammed Mürsî ve Seyyid el-Cümeylî tarafından Beyrût'ta neşredilen eser, Sâlih b. Muhammed el-Veneyyân tarafından tahkîk edilmiştir.¹⁷⁴ Eserde iki yüz seksen dört bâb vardır. Bu bâb başlıkları altında, dokuz yüz altı hadîs senedli olarak yer almıştır. Eserde, adından da anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber'in (s.a.v.) örnek ahlâkı üzerinden bir Müslümanın ahlâkının nasıl olması gerektiğine dair hadîsler yer almaktadır.¹⁷⁵ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) toplumsal kurallarla ilgili rivâyetlerinin toplandığı bir eserdir. Kitap iki bölümden oluşmaktadır. Bu kitabın ilk bölümünde muhakkik tarafından, müellifin yaşadığı dönemdeki ilmî ve siyasî durum, sosyal hayat, müellifin hayatı, kitapları, eserin ismi, eserin Ebü's-Şeyh'e aidiyeti, onun eserde takip ettiği yol ve yöntemi hakkında bilgiler verilmiştir.¹⁷⁶

Eserde tema olarak Hz. Peygamber'in ahlâkî vasıfları ele alınmış, ahlâkının güzelliği, cömertliği, tevâzusu, affediciliği, cesaretli olması, bir başkasına sabır ve tahammül yollarını göstermesi, kerem duygusu, öfkeli ve sevinçli anlarındaki davranışları, ümmetine olan düşkünlüğü, hüznü anları, giyinmesi, yemek yerken ve su içerken hali, hasta ziyaretleri, ellerini nasıl kullandığı ve saçının tıraşı gibi konularda örnek bir Müslüman modeline dair temel ahlâkî kurallar ele alınmaktadır. Diğer bölümde ise rivâyetlere yer verilmiştir. Muhakkik el-Veneyyân eserde geçen rivâyetlerin çoğunun, zayıf ve bir kısmının ise çok zayıf olduğunu belirtmiştir. Ebü's-Şeyh'in müfessir yönünü bu eserde de görmek mümkündür. Müellif bağlamına uygun olarak dokuz âyete yer vermiştir.¹⁷⁷

4. *Kitâbü 'l-Emsâl fî 'l-hadîsi 'n-nebevî*¹⁷⁸

Ebü's-Şeyh bu eserinde üç yüz yetmiş üç rivâyete yer vermiştir. Eser Abdülalî Abdülhamîd tarafından tahkîk edilmiş ve Bombay'da yayımlanmıştır.¹⁷⁹ Hadîs usûlünde “emsâlü'l-hadîs” tabiriyle ifade edilen meseller ve örneklendirmeler târihin bütün dönemlerinde diğer dillerde kullanıldığı gibi Arapça'da da kullanılmaktadır. Hz. Peygamber anlatacaklarını karşı tarafa daha iyi bir şekilde anlatmak için temsillere başvurmuştur. Ebü's-Şeyh bu eserinde Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakledilen birçok temsile ve özlü söze yer

¹⁷³ Kettânî, *er-Risâletü 'l-mustatrafe*, 56, 69; Ziriklî, *el-A 'lâm*, 4/120; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu 'l-muhaddisîn*, 1/97; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku 'n-Nebî*, 1/38; İsmâil Paşa, *Hedîyyetü 'l-ârifîn*, 1/447.

¹⁷⁴ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku 'n-Nebî*, 1/8; Yardım, “Ebü's-Şeyh”, 10/344.

¹⁷⁵ Detaylı bilgi için bk. Ebü's-Şeyh, *Ahlâku 'n-Nebî*.

¹⁷⁶ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku 'n-Nebî*, 1/1-70.

¹⁷⁷ el-Bakara, 2/109, 186, Âl-i İmrân, 3/110, 128 ve 159, el-Mâide, 5/118, Yûsuf, 12/92, el-Mü'minûn, 23/1-5, el-Hicr, 15/98.

¹⁷⁸ Ziriklî, *el-A 'lâm*, 4/120; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku 'n-Nebî*, 1/38; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu 'l-muhaddisîn*, 1/97; Yardım, “Ebü's-Şeyh”, 10/344.

¹⁷⁹ Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî Ebü's-Şeyh, *Kitâbü 'l-Emsâl*, thk. Abdülalî Abdülhamîd (Bombay: Dâru's-Selefiyye, 1402).

vermiştir. Ayrıca Ebü's-Şeyh, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) atfedilen temsiller haricinde Eksem b. Sayfî'ye¹⁸⁰ (ö. 612/m.?) gibi hakîm kişilere isnâd edilenleri de kitabın sonuna eklemiştir.¹⁸¹ Bu eser Ebü's-Şeyh'in belâgate, Arap dili ve edebiyatına ilgisi olduğunu göstermektedir.

5. *Cüz' fîhi ehâdisü Ebî Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân*¹⁸²

Bu eser, Ebü's-Şeyh el-İsfahânî'nin öğrencisi İbn Merdûye es-Sağîr tarafından seçilerek oluşturulmuştur. Ebü's-Şeyh'ten aldığı rivâyetlerden derlediği yüz kırk hadîsi bir araya getirerek bu eseri kaleme almıştır. Bedr b. Abdillâh el-Bedr tarafından Riyâd'da yayımlanmıştır.¹⁸³ Bu eserin Ebü's-Şeyh'in diğer bir çalışması olan *el-Avâlî*¹⁸⁴ ile aynı olabileceği belirtilmiş, Muhammed Nâsiruddîn Elbânî'nin (ö. 1999) de tespitinin bu yönde olduğu zikredilmiştir.¹⁸⁵ Eğer böyleyse eser daha da önemli hale gelmektedir. Çünkü ilk dönem muhaddisleri âlî isnâdla hadîs rivâyet etmek için birçok uzun yolculuğa çıkmışlardır. Müellifinde bu amaçla yaptığı hadîs yolculukları bilinmektedir. Bu eserde hadîsler senedleriyle birlikte verilmiş, muhakkik tarafından hadîslerin tahrîcleri yapılmıştır.¹⁸⁶

6. *Kitâbü't-Tevbîh ve't-tenbîh*¹⁸⁷

Bu eseri, Ebü'l-Eşbâh Hasan b. Emîn b. Mendûh, Kahire'de ve Mecdî Seyyid İbrâhim Beyrût'ta neşretmiştir.¹⁸⁸ Eserde ahlâkî konulara dair rivâyetler bulunmaktadır. Eser, insanların ahlâkî vasıflarının ve sosyal hayatın daha güzel olmasına yönelik Hz. Peygamber'in (s.a.v.) dilinden uyarıları içermektedir. Ebü's-Şeyh eserde, gizli hallerin araştırılmaması, gıybet edilmemesi, kötü niyetli olunmaması, karşılıklı iyi niyet, Müslümanı küfürle itham etmenin ve ona lanet okumanın yasak olması ve diğer ahlâkî hususlardan bahsetmektedir. Kitâbü't-Tevbîh'te iki yüz kırk altı hadîse yirmi dokuz bâtta yer verilmiştir.

Ebü'l-Eşbâh mukaddime bölümünde eserle ilgili bilgiler vermiş, bu eserde çok zayıf rivâyetlerin bulunduğunu belirtmiştir. Tüm ilim ehlinin bu tür rivâyetlerin fezâil ve mevâiz

¹⁸⁰ Eksem b. Sayfî, cahiliye dönemi şair ve ediplerindendir. Hikmetli söz, şiir, hitabet ve nasihatleriyle bilinmektedir. İsaetli görüşleri ve nasihatleriyle şöret bulmuş, dostluk, fazilet, adalet, doğruluk, nefis terbiyesi gibi konularda fikir beyan etmiştir. Bk. Asri Çubukçu, "Eksem b. Sayfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/550-551.

¹⁸¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Emsâl*, 264-282.

¹⁸² Yardım, "Ebü's-Şeyh", 10/344; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/39; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/99.

¹⁸³ Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî Ebü's-Şeyh, *Cüz' fîhi ehâdisü Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân*, thk. Bedr b. Muhammed el-Bedr (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1414).

¹⁸⁴ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/406.

¹⁸⁵ Ebü's-Şeyh, *Cüz' fîhi ehâdisü Ebû Muhammed Abdullah*, 3-4.

¹⁸⁶ Detaylı bilgi için bk. Ebü's-Şeyh, *Cüz' fîhi ehâdisü Ebû Muhammed Abdullah*.

¹⁸⁷ Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe*, 69; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/98; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/39.

¹⁸⁸ Yardım, "Ebü's-Şeyh", 10/344.

konularında kullanılamayacağı konusunda hem fikir olduklarını belirtmiştir.¹⁸⁹ Eserde zayıf olarak nitelenen bazı hadîslerin sahîh isnâdların bulunmakta olduğuna işaret edilmiş, bunun nedenin Ebü's-Şeyh'in sahip olduğu isnâdlardan kaynaklandığı açıklaması yapılmıştır.¹⁹⁰

1.4.2. El Yazması Eserleri

1. *Zikrû'l-akrân ve rivâyetühüm an ba'dihim ba'dan*¹⁹¹

Birbirinin yaşıtı râvilerle yaşça büyüklerin küçüklerden yaptıkları rivâyetlere dair olan eserin nüshaları, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de (Mustalah, no: 221/27 varak) ve Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de (Mecmua, no: 53/6 varak) bulunmaktadır.¹⁹² Ondaki ilk haber Hz. Alî'nin vefâtı ve defni hakkındadır.¹⁹³

2. *Kitâbü'n-Nevâdir ve 'n-nütef*¹⁹⁴

Sahâbe ve tâbiînin sözlerini ihtivâ eden eserin Almanya'da bir nüshası bulunmaktadır.¹⁹⁵ İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ondan bir bölüm okuduğunu belirtmiştir.¹⁹⁶

3. *Avâlî hadîsi Ebi's-Şeyh*¹⁹⁷

Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bir nüshası kayıtlı olan eserin birinci ve ikinci cüzleri Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir.¹⁹⁸ Cüz' fihi ehâdisü Ebî Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân'la da karıştırılmaktadır. Bu eserde Ebü's-Şeyh muhaddis kimliği ile âlî isnâdları bir araya getirmiştir. Dolayısıyla bu eser büyük kıymet ifade etmektedir.

4. *Ehâdis*¹⁹⁹

Bu cüz, Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'dedir.²⁰⁰ Ebü's-Şeyh'in “*el-Avâlî*” adlı eserindeki hadîsler olması sebebiyle onun bir bölümü olduğu düşünülmektedir.²⁰¹

¹⁸⁹ Ebü's-Şeyh, *Cüz' fihi ehâdisü Ebû Muhammed Abdullah*, 11.

¹⁹⁰ Ebü's-Şeyh, *et-Tevbîh ve 't-tenbîh*, Hadis No: (10, 23, 34).

¹⁹¹ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, thk. Münîre Nâcî Sâlim (Bağdâd: Düyûnû'l-Evkâf, 1395), 1/161; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/120; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 155; Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe*, 354, 423; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/40; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/99.

¹⁹² Yardım, “Ebü's-Şeyh”, 10/344; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/40.

¹⁹³ Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/99.

¹⁹⁴ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/43; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/105.

¹⁹⁵ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/201; Yardım, “Ebü's-Şeyh”, 10/344; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/105.

¹⁹⁶ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 119.

¹⁹⁷ Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe*, 357; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 1/308; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/102; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/41.

¹⁹⁸ Yardım, “Ebü's-Şeyh”, 10/344.

¹⁹⁹ Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe*, 150.

²⁰⁰ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/328; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/37.

²⁰¹ Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/96; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/37.

5. *El-Fevâ'id veya Fevâ'idü'l-İsfahâniyyîn*²⁰²

Eserin bir bölümü Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de mevcuttur.²⁰³

6. *Ehâdisü ihtârahâ Ebû Bekir Ahmed b. Musâ b. Merdeveyh*

Öğrencisi Ahmed b. Musâ b. Merdeveyh'in (ö. 410/1020) Ebü's-Şeyh'ten naklettiği hadîslerden seçerek oluşturduğu bir eserdir. Bu eserin tamamı bulunmamaktadır. Ancak eserin sekiz sayfası Zâhiriyye'de mevcuttur.²⁰⁴

7. *Ehâdisü Ebî Umeyr ve Bekr b. Bekkâr*

Bu eserin bir parçası Zâhiriyye'de bulunmaktadır.²⁰⁵

8. *Ehâdisü Ebi'z-Zübeyr an ğayri Câbir*²⁰⁶

Bu kitabın bazı bölümlerinin Zâhiriyye'de olduğu kaynaklarda bildirilmektedir.²⁰⁷

1.4.3. Kaynaklarda İsmi Geçen Diğer Eserleri

1. *Sevâbü'l-a'mâl*²⁰⁸

Zehebî, “*Sevâbü'l-a'mâlî'zekiyye*” adıyla anılan bu eserin beş cilt olduğunu, müellifin onu Tabarânî'ye arz ettiğini, onun da eseri iyi gördüğünü belirtmiştir.²⁰⁹

2. *Kitâbü't-Tefsîr (Tefsîru Ebi's-Şeyh)*²¹⁰

Kaynaklarda çok sık geçmektedir.²¹¹ Ama maalesef Ebü's-Şeyh'in bu tefsîri günümüze kadar gelmemiştir. Ebü's-Şeyh'e isnâd edilen bu tefsîrin aslında İbn Hibbân'ın tefsîriyle karıştırıldığı belirtilmektedir.²¹²

²⁰² Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe*, 177; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 227; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/42; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/103.

²⁰³ Yardım, “Ebü's-Şeyh”, 10/344.

²⁰⁴ Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/96; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/37.

²⁰⁵ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/37; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/96.

²⁰⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 290; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/37; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/96.

²⁰⁷ Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/96; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 37.

²⁰⁸ İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/447; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/39; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/98; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114.

²⁰⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/306; Yardım, “Ebü's-Şeyh”, 10/344.

²¹⁰ Ebü Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbâru İsbahân*, 1/52; Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe*, 110; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 114; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/39; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/98.

²¹¹ Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 13/105; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, 1/247; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/374; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114; Zehebî, *el-İber*, 2/132.

²¹² Yardım, “Ebü's-Şeyh”, 10/344.

3. *Kitâbü's-Sünen*²¹³

Zehebî, eserin birkaç cildinin olduğunu²¹⁴ ve kitaptan sadece *Kitâbü'l Ezân* ve *Kitâbü'l-Ferâiz* 'in bize ulaştığını belirtir. Ancak o kitap da kayıptır.²¹⁵

4. *Kitâbü'l-Ezân*²¹⁶

Ebuş Şeyh'e ait *Kitâbü's-Sünen* 'in bir parçası olduğu ihtimal dâhilindedir.²¹⁷

5. *Kitâbü'l-Ferâiz* ve *'l-vasâyâ*²¹⁸

6. *Kitâbü's-Sünne*²¹⁹

Zehebî, bu eserin ciltli olduğunu nakletmiştir.²²⁰ İbn Hacer el-Askalânî, bu eseri *es-Sünnetü'l-vâdîha* diye isimlendirmiştir.²²¹

7. *Kitâbü'l-İcâze*²²²

8. *el-Edeb*²²³

9. *Kitâbü'l-Emsâr*²²⁴

Deylemî, *Kitâbü'l-Büldân* ve *Kitâbü'l-Emsâr* 'ın aynı olduğunu iddia etmektedir.²²⁵

10. *Kitâbü'l-Birr* ve *'s-sıla*²²⁶

11. *Kitâbü Birri* 'l-vâlideyn²²⁷

12. *Kitâbü't-Târîh* ale 's-sinîn²²⁸

Bazı âlimler bu eseri, "Târih" ismi ile zikrederler.²²⁹

²¹³ İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/447; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/306.

²¹⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/306.

²¹⁵ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/40; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/103.

²¹⁶ Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe*, 45; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 60.

²¹⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/306; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/38; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/97.

²¹⁸ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 74; Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe*, 52; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/306; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/42; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/103.

²¹⁹ Tağriberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, 4/136; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 54; Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe*, 32; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/120.

²²⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/306.

²²¹ Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/100; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/40.

²²² Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/37; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/96.

²²³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/162; Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe*, 75; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/38; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/97.

²²⁴ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/38; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/97.

²²⁵ Detaylı bilgi için bk. Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/97.

²²⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/351; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 38; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 97.

²²⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/456, 2/14; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/38; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/97.

²²⁸ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 177; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114.

²²⁹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/39; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/98.

13. *Kitâbü't-Terhîb*²³⁰
14. *Hutabü'n-nebî (s.a.v.)*²³¹
15. *Delâilü'n-nübüvve*²³²
16. *el-Müskir*²³³
17. *Kitâbü's-Sebk ve'r-remy*²³⁴
- Sünen adlı eserin içeriği olduğu tahmin edilmektedir.²³⁵
18. *el-Kat' ve's-serika*²³⁶
19. *Kitâbü's-Sivâk*²³⁷
20. *Kitâbü's-Sîre*²³⁸
21. *Şürûtu'z-zimme*²³⁹
22. *Kitâbü'l-Dahâyâ ve'l-akîka*²⁴⁰
23. *Kitâbü't-Tâhâre*²⁴¹
24. *Kitâbü'l-Itk ve'l-müdebbir ve'l-mükâtib*²⁴²
25. *Kitâbü'l-Îdeyn*²⁴³
26. *Kitâbü'l-Fiten*²⁴⁴
27. *Kitâbü Fezâili'l-Kur'an*²⁴⁵

²³⁰ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/39; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/98.
²³¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/180; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/39; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/99.
²³² Ebü's-Şeyh, *et-Tevbîh ve't-tenbîh*, 1/91; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/39; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/98.
²³³ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/190; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/40; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/99.
²³⁴ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 81; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161.
²³⁵ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/40; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/99.
²³⁶ Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe*, 52; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/42; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/104.
²³⁷ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/40; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/100.
²³⁸ Şehâvî, *el-Î'lân bi't-tevbîh*, 89; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/40; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/100.
²³⁹ Şehâvî, *el-Î'lân bi't-tevbîh*, 1/89; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/40; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/100.
²⁴⁰ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 81; Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe*, 50; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/40; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/100.
²⁴¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 2/186; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/41; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/100.
²⁴² Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/41; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/101.
²⁴³ Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/103; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/41.
²⁴⁴ Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe*, 54; Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/41; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/103.
²⁴⁵ Ebü's-Şeyh, *Ahlâku'n-Nebî*, 1/42; Ebü's-Şeyh, *Tabakâtu'l-muhaddisîn*, 1/103.

28. *Fevâidü 'l-Irâkiyyîn*²⁴⁶

Sem'ânî eseri senediyle rivâyet etmiştir.²⁴⁷

29. *Kitâbü 'l-Mevâkîf*²⁴⁸

30. *el-Mu'cem*²⁴⁹

31. *en-Nâsih ve 'l-mensûh*²⁵⁰

32. *Kitâbü 'n-Nikâh*²⁵¹

33. *Kitâbü 'l-Emvâl*²⁵²

34. *Kitâbü 's-Sened*²⁵³

35. *Ehâdisü Talha b. Musarrıf ve Zebîd el-Yâmî*²⁵⁴

36. *Hadîsü Eyyûb es-Sahtiyânî cem' u Ebi'ş-Şeyh*²⁵⁵

37. *Meclisâni min emâlî Ebi'ş-Şeyh*²⁵⁶

38. *el-Müsnedü 'l-müntehâb ale 'l-ebvâb*²⁵⁷

²⁴⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161.

²⁴⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; Ebü'ş-Şeyh, *Ahlâku 'n-Nebî*, 1/42; Ebü'ş-Şeyh, *Tabakâtu 'l-muhaddisîn*, 1/104.

²⁴⁸ İbn Hacer, *el-Mu'cemü 'l-müfehres*, 60; Kettânî, *er-Risâletü 'l-mustatrafe*, 45; Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/160; Ebü'ş-Şeyh, *Tabakâtu 'l-muhaddisîn*, 1/104; Ebü'ş-Şeyh, *Ahlâku 'n-Nebî*, 1/43.

²⁴⁹ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/162; Kettânî, *er-Risâletü 'l-mustatrafe*, 288; Ebü'ş-Şeyh, *Ahlâku 'n-Nebî*, 1/43; Ebü'ş-Şeyh, *Tabakâtu 'l-muhaddisîn*, 1/104.

²⁵⁰ Kettânî, *er-Risâletü 'l-mustatrafe*, 119; Ebü'ş-Şeyh, *Ahlâku 'n-Nebî*, 1/43; Ebü'ş-Şeyh, *Tabakâtu 'l-muhaddisîn*, 1/105.

²⁵¹ İbn Hacer, *el-Mu'cemü 'l-müfehres*, 72; Kettânî, *er-Risâletü 'l-mustatrafe*, 51; Ebü'ş-Şeyh, *Ahlâku 'n-Nebî*, 1/43; Ebü'ş-Şeyh, *Tabakâtu 'l-muhaddisîn*, 1/105.

²⁵² Kettânî, *er-Risâletü 'l-mustatrafe*, 48, 78.

²⁵³ Kehhâle, *Mu'cemü 'l-müellifîn*, 6/114.

²⁵⁴ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 1/161; Ebü'ş-Şeyh, *Ahlâku 'n-Nebî*, 1/38; Ebü'ş-Şeyh, *Tabakâtu 'l-muhaddisîn*, 1/97.

²⁵⁵ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 2/14; Ebü'ş-Şeyh, *Ahlâku 'n-Nebî*, 1/39; Ebü'ş-Şeyh, *Tabakâtu 'l-muhaddisîn*, 1/99.

²⁵⁶ İbn Hacer, *el-Mu'cemü 'l-müfehres*, 308; Ebü'ş-Şeyh, *Ahlâku 'n-Nebî*, 1/42; Ebü'ş-Şeyh, *Tabakâtu 'l-muhaddisîn*, 1/104.

²⁵⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr*, 2/141; Ebü'ş-Şeyh, *Ahlâku 'n-Nebî*, 1/43; Ebü'ş-Şeyh, *Tabakâtu 'l-muhaddisîn*, 1/104.

İKİNCİ BÖLÜM

KİTÂBÜ'L-AZAME'NİN ŞEKİL, İSNÂD, BÂB BAŞLIKLARI VE MUHTEVÂ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. KİTÂBÜ'L-AZAME'NİN ŞEKİL, İSNÂD VE BÂB BAŞLIKLARI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1.1. İsmi

Ebü's-Şeyh'e ait kitabın ismi hakkında farklı değerlendirmeler olmakla birlikte yaygın kullanımın “*Kitâbü'l-Azame*” olduğu ifade edilmiştir. Şöyle ki eserin muhakkiki Rıdâullah b. Muhammed İdrîs el-Mübârekfûrî el yazması nüshaların başlangıcında, Ebü's-Şeyh adıyla marûf Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân'ın bu kitabının isminin *Kitâbü'l-Azame* şeklinde vârid olduğunu ifade etmektedir.²⁵⁸ Ayrıca terâcim türü eserlerde bazı müellifler Ebü's-Şeyh'i tanıtırken, *Kitâbü'l-Azame* adında bir eseri müellifin kitapları arasında zikretmişlerdir.²⁵⁹

Kitâbü'l-Azame isminin yaygın olarak kullanılmasının diğer bir sebebi de bu kitaptan alıntı yapan veya esere atıfta bulunan müelliflerin kitabı bu isimle zikretmeleridir.²⁶⁰ Bununla birlikte bazı eserlerde kitabın ismi konusunda farklı değerlendirmelerin olduğu görülmektedir.

²⁵⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/103.

²⁵⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/306; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/120; İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/447; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114; Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 4/136; Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatrafe*, 75; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 55.

²⁶⁰ Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Sa'îd et-Tûfî, *el-İntisârâtü'l-İslâmiyye fî keşfi şübehi'n-nasrâniyye*, thk. Sâlim b. Muhammed el-Karnî (Riyâd: Mektebetü'l-Abikân, 1419), 1/181, 436; Zehebî, *el-Arş*, 2/129, 171, 190, 209, 245, 319, 402; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh eş-Şiblî, *Âkâmü'l-mercân fî ahkâmî'l-cân*, thk. İbrâhim Muhammed Cemel (Mısır - Kâhire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts.), 1/47, 208, 209; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İctimâu'l-cüyûşi'l-İslâmiyye*, 1/374, 400, 417; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Beyrût: Dâru'l Fikr, ts.), 4/619, 5/43; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l Fikr, ts.), 1/17; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-İmtâ bi'l-erba'ine'l-mütebâineti (bi-şarti)'s-semâ*, thk. Ebû Abdillâh Muhammed Hasan İsmâil eş-Şâfiî (Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418), 1/107, 108; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi sahihi'l-Buhârî* (Beyrût: Dâru'l-Mâ'rife, 1379), 6/308, 11/367; Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî fî şerhi sahihi'l-Buhârî* (Beyrût - Lübnân: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 23/99; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *Tenvîrü'l-havâlik alâ Muvattai Mâlik* (Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1389), 1/142; Zeynüddîn Muhammed Abdürreâuf b. Tâcil'ârifîn b. Nûreddîn Alî el-Münâvî, *et-Teyisr bi-şerhi'l-câmi'i's-sağîr* (Riyâd: Mektebetü'l-İmâmi's-Şâfiî, 1408), 1/43, 326, 334, 454, 2/37, 154, 359; Zeynüddîn Muhammed Abdürreâuf b. Tâcil'ârifîn b. Nûreddîn Alî el-Münâvî, *Fezû'l-kadîr şerhu'l-câmi'i's-sağîr* (Mısır: el-Mektebî't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, ts.), 1/186, 2/208, 469, 3/262, 4/41, 210, 5/475, 6, 285; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ (Menâhilü's-safâ bi-tevârîhi'l-e'imme ve'l-hulefâ)*, thk. Hamdi Demirtaş (Mektebetü Nazzâr Mustafâ el-Bâz, 1425), 1/102.

Brockelmann (ö. 1956) Ebü's-Şeyh'in telif ettiği kitaplar arasında “*Kitâbün fî Azametillâhi ve Mahlûkâtihî*” adlı bir kitaptan bahsetmiştir.²⁶¹ Ömer Rıza Kehhâle (ö. 1987) eseri “*Kîtâbü Azametillâhi ve Mahlûkâtihî*” diye isimlendirmiştir.²⁶² Fuat Sezgin (ö. 2018) ise “*Kitâbü'l-Azame*” veya “*Azametullâhi ve Mahlûkâtihî*” diye zikretmiştir.²⁶³ Mübârekfûrî, Kehhâle ve Sezgin'in Brockelmann'dan etkilendiğini belirtir.²⁶⁴ Ancak İslâmî kaynaklarda esere sadece “*Azame*” isminin verildiği görülmektedir. Kanaatimizce esere “*Kitâbü'l-Azame*” veya “*Azametullâhi ve Mahlûkâtihî*” isminin verilmesinde kitabın içeriğinin büyük etkisi vardır. Çünkü eseri iki ana başlık altında toplamak mümkündür. *Kitâbü'l-Azame* 'nin birinci kısmında Allah'ın büyüklüğünü, ikinci bölümünde ise Allah'ın yarattıklarının azametini anlatan bâbları görmek mümkündür. Dolayısıyla pratikte böyle bir ayırım, reel olana uygun ve daha doğru olsa da kaynaklarda “*Kitâbü'l-Azame*” olarak yer almıştır. Dolayısıyla verilen isimler arasında çelişkili bir durum bulunmamaktadır.

2.1.2. Tertîbi ve Genel Özellikleri

Ebü's-Şeyh'in en önemli eserleri içerisinde yer alan ve günümüze kadar gelen *Kitâbü'l-Azame*, Rıdâullah b. Muhammed İdrîs el-Mübârekfûrî tahkikiyle beş cilt halinde Riyâd'da basılmıştır. Eserin ciltli olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.²⁶⁵ Eserin tam olarak ne zaman yazıldığı ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Ancak çok detaylı ve farklı bilgiler içerdiğinden müellifin ilmî yolculuklarından sonra İsfahân'da yazdığı söylenebilir. Çünkü eserin yazılı kaynakları arasında farklı şehirlerden müellifler bulunmaktadır. *Kitâbü'l-Azame* nâdir haberleri ihtivâ eden, genel olarak dikkat çekici konulara dair rivâyetleri içeren bir hadîs eseridir.

Kitabın içerdiği rivâyetlere ve bâb başlıklarına baktığımız zaman, Allah'ın azametini, yüceliğini, güç ve kudretini ifade etmek için telif edildiği görülmektedir. *Kitâbü'l-Azame*'de Allah'ın yüceliği, O'nun zâtını değil yarattığı şeyleri düşünmenin önemi, tefekkürün ve mütefekkirin fazileti, tefekkür etmenin çeşitleri, meleklerin varlığı, doğa olayları, gökyüzü ve yeryüzü hakkındaki bir takım gaybî bilgiler, yaratılış, geçmiş peygamberler, ümmetler ve târihî bazı konulardan bahsedilmektedir.

Bu konuların hepsinin bir araya getirilerek *Kitâbü'l-Azame* 'nin yazılması, Ebü's-Şeyh'in yaşadığı dönem, siyasî-sosyal ortam ve tartışılan itikâdî konular açısından da dikkat çekicidir. Dolayısıyla, kitapta daha önce kimsenin bir araya getirmeyi düşünmediği itikâdî yönü

²⁶¹ Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arab*, 4/43.

²⁶² Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 6/114.

²⁶³ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/404.

²⁶⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/103.

²⁶⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/306; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Bağdâd: Mektebetü'l-Müsennâ, 1941), 2/1439.

olan farklı rivâyetler konu bazlı olarak ele alınmıştır. Eserin muhtevâsında melekût âleminin muhteşemliği de aynı şekilde yer almaktadır. Eserle ilgili değerlendirmelerde aynı noktalara vurgu yapıldığı görülmektedir.²⁶⁶ Nakledilen rivâyetlere bakıldığı zaman eseri farklı ilim dallarıyla ilişkilendirenler olmuştur. Brockelmann, “Ebü’ş-Şeyh’in telif ettiği eserlere değinirken bu kitabın Allah’ın azameti ve O’nun yarattıkları hakkında olduğunu söylemiştir. Brockelmann müellifin, “Abdullah b. Selâm ve Serendib’te korunan Daniel yazmalarına itimat etmiştir” diyerek kitabın aslının buraya dayandığını iddia etmektedir.”²⁶⁷ Brockelmann’ın tezinin neticesinde Fuat Sezgin de *Kitâbü’l-Azame*’nin, Daniel Peygamber’in kitaplarının kendisine ulaştığını (düşündüğü) sahâbî Abdullah b. Selâm’a (ö. 43/663-664) dayandığını dolayısıyla tasavvufî bir kitap olduğunu belirtmiştir.²⁶⁸ Ekrem Ziyâ el-Umerî de kitap hakkında bu düşünceleri paylaşarak onun tasavvufî bir eser olduğunu dile getirmiştir.²⁶⁹

Eseri tahkîk eden Mübârekfûrî bu değerlendirmelere şiddetle karşı çıkmaktadır. Muhakkik, Brockelmann’ın bu yazma nüshaların sayısını yedi olarak ifade ettiğini, Fuat Sezgin’in ise bu sayının on olduğunu bildirdiğini, ancak değinilen nüshalardan sadece dört tanesinin Ebü’ş-Şeyh’e ait olduğunu belirtmiştir.²⁷⁰ Burada yaşanan karışıklıktan dolayı eser hakkında yanlış algılar oluşmuştur. Brockelmann ve Fuat Sezgin’in kitabın, tasavvufî bir eser özelliği taşıdığını iddia etmelerine sebep olan nüshaların, Ebü’ş-Şeyh’in diğer eserlerindeki yazım üslûbuna ve metoduna uymadığı, müteahhirûn âlimlerinin alıntılarının muteber nüshalardan olduğu, eserin mukaddimesinde ayrıca değerlendirilmiştir.²⁷¹ Bununla birlikte *Kitâbü’l-Azame*’nin tasavvufî bir eser olarak değerlendirilmesinde ilk üç bâbta yer alan ve sûfî kaynaklarda da zikredilen rivâyetlerin, böyle bir algıya sebep olabileceği dikkate alınmalıdır.

Diğer bir taraftan eser bir tarih kitabı olarak da takdim edilmiştir. Eseri tanıtan Belûşî, bu eserin bazı bölümlerinin içerisinde Nemrûd ve Zülkarneyn, Hz. Mûsâ’nın kavmi ile olan imtihanı ve Âc b. Unuk hakkındaki haberleri barındırmasından dolayı târihî yönünün olduğunu bundan dolayı tarih kitabı olma yönünün ağır bastığını belirtmektedir.²⁷² Bazı bölümlerden yola çıkarak genel değerlendirmelerin bir eserle ilgili fikir yürütmenin isabetli olmayacağı açıktır. Bu tür toptancı yaklaşımların özellikle bir eserin doğru anlaşılmasında ve tetkik edilmesinde hatalı sonuçlara götürebileceği her zaman göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla sadece

²⁶⁶ Kettânî, *er-Risâletü’l-mustatrafe*, 75; Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, 6/114; Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 2/1439.

²⁶⁷ Brockelmann, *Târîhu’l-edebi’l-Arab*, 4/43.

²⁶⁸ Sezgin, *Târîhu’t-türâsi’l-Arabî*, 1/404.

²⁶⁹ Ekrem Ziyâ el-Umerî, *Mevâridü’l-hatîb* (Dımaşk: Dâr’ul-Kalem, 1395), 190.

²⁷⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/106,107,110. Ayrıca, muhakkik, aynı adı taşıyan kitapların özelliklerine sadece fihrist bilgilerinden yararlandığı için muteber olan sahih kaynaklara ulaşamadığını belirtmiştir. Kitabın sûfî bir kitap olduğuna, sahih olan bu dört nüshada herhangi bir delil olmadığını zikreder.

²⁷¹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/107.

²⁷² Ebü’ş-Şeyh, *Tabakâtu’l-muhaddisin*, 1/102.

bazı bölümlerinin değerlendirilerek eserin tarih ağırlıklı bir nitelik kazanmayacağı, bu eserde müellifin bu konulara yer vermesindeki yegane amacın Allah'ın azametinin, kuvvetinin ve hükümlerinin ortaya konulması olduğu, dolayısıyla hedefin bir tarih kitabı oluşturmak olamayacağı ifade edilerek bu türlü iddialar reddedilmektedir.²⁷³ Eser, detaylı bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda içinde yer alan rivâyetlerin konu dağılımı ve içerdiği bilgiler, onun ne bir tasavvuf ne de bir tarih kitabı olarak etiketlenmesine müsaade etmeyecek kadar geniş bir yelpazeye sahiptir.

Kitâbü'l-Azame'yi tanıtırken altı çizilmesi gereken bir diğer nokta da eserin müellife aidiyeti noktasında herhangi bir şüphenin bulunmamasıdır. Çünkü birçok kaynakta eserin müellife ait olduğu belirtilmektedir.²⁷⁴ Eserin zikredilmesi gereken bir başka yönü de eserin kendisine atıf yapılan meşhur bir kitap olmasıdır. Abdülkerîm b. Sa'îd et-Tûfî el-Hanbelî'nin (ö. 716/1316) *el-İntisârâtü'l-İslâmiyye fî keşfi şübehi'n-nasrâniyye*'si, Zehebî'nin, *el-Arş*'i, Muhammed b. Abdillâh eş-Şiblî ed-Dımaşkî et-Tarablusî'nin (ö. 769/1367) *Âkâmü'l-mercân*'ı, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *İctimâ'u'l-cüyûşi'l-İslâmiyye*'si, Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî'nin (ö. 911/1505), *ed-Dürrü'l-mensûr*'u, İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân*'ı, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *el-İmtâ'*'ı ve *Fethu'l-bârî*'si, el-Aynî'nin (ö. 855/1451) *Umdetü'l-kârî*'si, Abdürraûf b. Tâcil-ârifin b. Nûreddîn Alî el-Münâvî el-Haddâdî'nin (ö. 1031/1622) *et-Teyisîr*'i gibi eserlerde Ebü's-Şeyh'e ve *Kitâbü'l-Azame*'ye atıf yapılmaktadır.

Müellifin eseri beş cilt ve elli bir bâbtan oluşmaktadır. Kitabın giriş bölümünde muhakkik, Ebü's-Şeyh el-İsfahânî'nin yaşamı ve eserleri üzerinde durmuş, eserin üzerinde yapılan araştırma, yazma nüshaları ve tahkik metodu hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Bu minvalde eserin ismi, konusu, müellife aidiyeti gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Müellif her bir bâb başlığına konuya uygun ayrı bir isim vermiştir.

Kitâbü'l-Azame'de tekrarlarıyla birlikte 1303 rivâyet bulunmaktadır. Eserde merfû ve mevkûf hadîsler ile maktû' haberlere yer verilmiştir. Müellif eserde dört yüz civarında âyete yer vermiştir. Ayrıca az miktarda da olsa eserde bazı bâb başlıklarının altında şiirler örnek olarak kullanılmıştır.²⁷⁵ Öncelikli olarak âyetler ve tefsîrleri, merfû, mevkûf ve daha sonra maktû' haberler yer almıştır. Ancak bu durum kitabın her konusunda uygulanmamıştır. Örneğin ikinci bâbta sadece müellifin açıklamaları yer almıştır. Bazı bâblarda da rivâyetler kaynağına göre karışık halde zikredilmiştir.

²⁷³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/108.

²⁷⁴ Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 4/136; Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1439; Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatraf*, 75; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/306; İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, 1/447; Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-Arab*, 4/43; Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabî*, 1/404.

²⁷⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/992, 5/1113, 1276.

2.1.3. Yazılı Hadîs Kaynakları

Yazılı kaynaklardan yararlanmak hadîs ilminde çok eski tarihlere dayanmaktadır. Başlangıçtan itibaren râvi isimlerinden oluşan isnâd zincirinin temel olarak bütünüyle şifâhî kaynaklara dayanmadığı, bilakis yazılı kaynaklara da işarette bulunduğu belirtilmektedir.²⁷⁶ Bu bağlamda Fuad Sezgin, isnâdlarda bulunan râvi adlarının, aslında hadîslerin kimlerden işitildiğini değil aksine hangi hocaların eserlerinden alındığını gösteren ibareler olarak anlaşılmasının daha doğru olacağını ifade etmektedir.²⁷⁷ Erken dönemde oluşturulan hadîs kitaplarının bütünüyle şifâhî kaynaklardan oluşmadığı, bir eserin telifinde öncelikli tercihin, şifâhî olarak alınan rivâyetlerden değil, kendisinden önce yazılmış kaynaklardan seçme yapılarak meydana getirildiği tespit edilen konulardan birisidir.²⁷⁸ Muhaddislerin hadîsleri nakil yöntemlerine ve usullerine baktığımızda kendilerinden önce yaşayan ve eser sahibi müelliflerin kitaplarından yararlandıkları görülmektedir. Yazı bir muhafaza usûlü iken şifâhîlik bir nakil yöntemidir ve bu ikisi birbirini tamamlayan bir bütünün parçalarıdır.²⁷⁹ Ebü's-Şeyh'in eserinde hem yazılı hem yazılı kaynaklardan hem de şifâhî olarak tahammül ettiği rivâyetleri görmek mümkündür. Ebü's-Şeyh "altın asır" diye ifade edilen hicrî 3. asrın son kısmında dünyaya gelmiştir. Dolayısıyla doğumundan önce tedvîn ve tasnîf çalışmaları belli bir aşamaya gelmiştir. Müellifin yaşadığı dönem ve öncesinde hadîslerin yazılı metin halinde olduğu fakat metodolojik olarak ise şifâhî nakil sürecinin de devam ettiğini belirtmek gerekir. Çünkü *Kitâbü'l-Azame* 'de yazılı kaynaklarda tespit edemediğimiz birçok rivâyet bulunmaktadır.

Ebü's-Şeyh, çok fazla hocayla görüşerek hadîs rivâyet etmiş bir âlimdir. Ebü's-Şeyh'in *Tabakâtü'l-muhaddisîn* adlı eserinde onun yanında başka müelliflere ait olduğu belirtilen yazılı kaynaklardan bahsedilmektedir.²⁸⁰ Bu dönemde asıl güven hadîsi kitabına alan müellife olduğu için, müellif zikredilmiş ama hadîsin alındığı kaynağa ve esere yer verilmemiştir. Hadîs ilminin gelişim sürecini incelediğimizde her dönemin kendine has birtakım özellikleri vardır. Bundan dolayı müellif de diğer muhaddislerin metodolojisini takip etmiş, eserine aldığı rivâyetleri kimden aldığını açıklamadan sadece kendi şartlarına uyan hadîsleri kullanmıştır. O dönem muhaddisleri arasında genel uygulama bu yönde olduğundan, tenkîd edilecek herhangi bir durumun olmadığı ifade edilmelidir. *Kitâb'ül-Azame* 'de de yazılı kaynaklardan

²⁷⁶ Detaylı bilgi için bk. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (Ankara: Kitâbiyât, 2000), 23-50.

²⁷⁷ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 44.

²⁷⁸ Mehmet Emin Özaşar, "Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Câmius's-Sahîhi'i", *AÜİFD* 39/ (1999), 343.

²⁷⁹ Dilek Tekin, "Müslim'in Sahîh'inin Yazılı Kaynakları Üzerine Bazı Tespitler", *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 1/1 (2015), 160; Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 51-58.

²⁸⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/149.

faýdalanıldığını gösteren birçok örnek mevcuttur. Ancak bu rivâyetler hakkında hangi eserden ve şeyhten alındığı noktasında bir izahat yapılmamıştır. Araştırmanın bu bölümünde, *Kitâbü'l-Azame*'nin tespit edebildiğimiz yazılı kaynakları hakkında bilgi verip eserden bazı örnekler zikredeceğiz.

1. İbrahîm b. Tahmân: Ebû Sa'îd İbrâhîm b. Tahmân b. Şu'be el-Herevî (ö. 163/780).

İbrahîm b. Tahmân tâbiünden olup muhaddis, fakîh ve kelâm âlimidir. Müellifin günümüze ulaşan tek eseri “*Meşyehatü İbrâhîm b. Tahmân*’dır.”²⁸¹ Eser, Cehmiyye’nin birçok görüşünün yanlış olduğunu belirten iki yüz sekiz rivâyetten meydana gelmiştir.²⁸² Müellif, bu eserden rivâyette bulunmuştur.²⁸³

Misal:

476 – حَدَّثَنَا ابْنُ زُهَيْرٍ النَّيْسَابُورِيُّ وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْعَبَّاسِ الطَّيَالِسِيُّ قَالَا: حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ حَفْصٍ قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي قَالَ: حَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ بْنُ

طَهْمَانَ عَنْ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُنْكَدِرِ عَنْ جَابِرِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: أَذِنَ لِي أَنْ أُحَدِّثَ عَنْ

مَلِكٍ مِنْ مَلَائِكَةِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ مِنْ حَمَلَةِ الْعَرْشِ مَا بَيْنَ شَحْمَةِ أَذُنِهِ إِلَى عَاتِقِهِ مَسِيرَةَ خَمْسِمِائَةِ عَامٍ أَوْ قَالَ: خَمْسِينَ عَامًا

21 – عَنْ مُوسَى بْنِ عُقْبَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُنْكَدِرِ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:

أَذِنَ لِي رَجُلِي أُحَدِّثُ عَنْ مَلِكٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مِنْ حَمَلَةِ الْعَرْشِ مَا بَيْنَ شَحْمَةِ أَذُنِهِ إِلَى عَاتِقِهِ مَسِيرَةَ سَبْعِمِائَةِ عَامٍ

Câbir b. Abdillâh Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu söyledi: “Size arşı taşıyan meleklerden bir melek hakkında bahsetmem konusunda bana izin verildi. Onlardan her birisinin kulak memesi ile boynunun arasındaki mesafe beş yüzyıllık bir yürüme mesafesi (büyüklüğünde) veya elli yıl uzunluğundadır.”²⁸⁴

2. Abdullah b. el-Mübârek: Ebû Abdirrahmân Abdullah b. el-Mübârek b. Vâzih el-Hanzalî el-Mervezî (ö. 181/797).

²⁸¹ Yaşar Kandemir, “İbrâhîm b. Tahmân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/353.

²⁸² Detaylı bilgi için bk. Ebû Sa'îd İbrâhîm b. Tahmân, *Meşyehatü İbrâhîm b. Tahmân*, thk. Muhammed Tâhir Mâlik (Dimaşk: Mecme'u'l-Luğati'l-Arabiyye, 1403).

²⁸³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/948, 1098 (H no: 476, 596).

²⁸⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/948 (H no: 476); İbrâhîm b. Tahmân, *Meşyehatü İbrâhîm*, 1/72 (H no: 21). Müellifin naklettiği rivâyette yer alan 500 yıllık mesafenin, İbrahîm b. Tahmân'nın naklettiği rivâyette 700 yıl olduğu belirtilmelidir. Âzimâbâdî hadîsin şerhinde isnâdın sahîh olduğunu belirtmiştir. Hadîsle ilgili detaylı değerlendirme için Hamale-i arş melekleri bâbına bakılabilir.

Abdullah b. el-Mübârek, muhaddis zâhid ve fikhî yönüyle tanınmış bir âlimdir.²⁸⁵ Ebü's-Şeyh el-İsfahânî, onun “*Kitâbü'z-Zühed ve'r-rekâik*” adlı eserinden faydalanmıştır.²⁸⁶ Abdullah b. el-Mübârek, zühed ile ilgili haberleri bu eserde toplamıştır.

Misal:

35 – حَدَّثَنَا عَلِيُّ، حَدَّثَنَا حُسَيْنٌ حَدَّثَنَا ابْنُ الْمُبَارَكِ أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ مُوَهَّبٍ قَالَ: سَمِعْتُ مُحَمَّدَ بْنَ كَعْبٍ الْقُرَظِيَّ يَقُولُ: لَأَنْ أَقْرَأَ فِي لَيْلَتِي حَتَّى أَصْبَحَ بِ إِذَا زُلْزِلَتْ، وَالْقَارِعَةُ، لَا أَزِيدُ عَلَيْهِمَا، وَأَتَرَدُّ فِيهِمَا، وَأَتَفَكَّرُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَهْدِيَ الْقُرْآنَ لَيْلَتِي، أَوْ قَالَ أَنْتَرُهُ نَشْرًا

287 – أَخْبَرَكُمْ أَبُو عُمَرَ بْنُ حَيَوِيهِ وَأَبُو بَكْرِ الْوَرَّاقُ قَالَا: أَخْبَرَنَا يَحْيَى قَالَ: حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ قَالَ: أَخْبَرَنَا ابْنُ الْمُبَارَكِ قَالَ: أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ مُوَهَّبٍ قَالَ: لَأَنْ أَقْرَأَ فِي لَيْلَتِي حَتَّى أَصْبَحَ بِ إِذَا زُلْزِلَتْ، وَالْقَارِعَةُ لَا أَزِيدُ عَلَيْهِمَا، وَأَتَرَدُّ فِيهِمَا وَأَتَفَكَّرُ، أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَهْدِيَ الْقُرْآنَ لَيْلَتِي هَذَا أَوْ قَالَ: أَنْتَرُهُ نَشْرًا

Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî (ö. 108/726 [?]): “Geceleyin sabah oluncaya kadar, duraksamadan ve başka bir şey okumadan sadece “zilzâl ve “kâria” sûrelerini okuyarak düşünmek, bana Kur’ân-ı Kerîm’i sessizce, sakince okumaktan veya onu nesir halinde okumaktan daha sevimlidir”²⁸⁷ dedi.

3. Ebû Dâvud et-Tayâlisî: Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî (ö. 204/819).

Ebû Dâvud et-Tayâlisî, Basralıdır. Hadîs hâfızı kimliğiyle marûf olup “*el-Müsned*” adında bir eseri vardır.²⁸⁸ Ebü's-Şeyh onun bu kitabından faydalanmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla seksen üç nolu rivâyet Ebû Dâvud et-Tayâlisî'nin isnâd zinciriyle nakledilmiştir. Bununla birlikte *Kitâbü'l-Azame*'de yer alan rivâyetlerin içinde, *Müsned*'de tahrîcini yaptığımız başka hadîsler de mevcuttur.²⁸⁹

Misal:

²⁸⁵ Râşit Küçük, “Abdullah b. Mübârek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/122.

²⁸⁶ Örnek rivâyetler için bk. H no: 35, 254, 303, 520. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

²⁸⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/258 (H no: 35); Ebû Abdîrrahmân Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü'z-Zühed ve'r-rekâik*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/97 (H no: 287).

²⁸⁸ Halit Özkan, “Tayâlisî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/188.

²⁸⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame* örnek rivâyetler için bk. H no: 117, 124, 125, 126, 128, 228, 341, 342, 345, 499, 501, 512, 578, 581, 639, 640, 677, 856, 859, 861, 864, 1077, 1168, 1169, 1247, 1258.

83 - حَدَّثَنِي أَبِي رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَالْوَلِيدُ قَالَ: حَدَّثَنَا يُونُسُ حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ يَعْلَى بْنِ عَطَاءٍ عَنْ وَكِيعِ بْنِ خُدْسٍ عَنْ أَبِي رَزِينٍ، قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَيْنَ كَانَ رَبُّنَا تَبَارَكَ وَتَعَالَى قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الْعَرْشَ؟ قَالَ: كَانَ فِي عَمَاءٍ مَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ، وَلَا تَحْتَهُ هَوَاءٌ، ثُمَّ خَلَقَ الْعَرْشَ عَلَى الْمَاءِ

1189 - حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ يَعْلَى بْنِ عَطَاءٍ عَنْ وَكِيعِ بْنِ خُدْسٍ عَنْ أَبِي رَزِينٍ قَالَ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَكْرَهُ أَنْ يُسْأَلَ فَإِذَا سَأَلَهُ أَبُو رَزِينٍ أَعْجَبَهُ قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، أَيْنَ كَانَ رَبُّنَا عَزَّ وَجَلَّ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ؟ قَالَ: «كَانَ فِي عَمَاءٍ مَا فَوْقَهُ هَوَاءٌ، وَمَا تَحْتَهُ هَوَاءٌ ثُمَّ خَلَقَ الْعَرْشَ عَلَى الْمَاءِ

Ebû Rezîn şöyle dedi: “Ey Allah ’ın elçisi! Arşı yaratmadan önce Rabbimiz neredeydi? diye sordum. Rasûlullah (s.a.v.) altında ve üstünde hava olmayan bir buluttaydı. Sonra suyun üzerinde arşı yarattı dedi.”²⁹⁰

4. Abdürrezzâk es-San‘ânî: Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi‘ San‘ânî el-Himyerî (ö. 211/826-27).

Abdürrezzâk es-San‘ânî tanınmış Yemenli bir müfessirdir.²⁹¹ Ebü’s-Şeyh, onun, “Kitâbü’t-Tefsîr” ve “Musannef” adlı eserlerinden faydalanmıştır.²⁹²

Misal:

68 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ بْنِ أَبِي هَيْثَمٍ حَدَّثَنَا سَلَمَةُ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ حَدَّثَنَا مَعْمَرٌ عَنْ قَتَادَةَ رَحِمَهُ اللَّهُ فِي قَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ:

{وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى} [الإسراء: 72] ، قَالَ: فِي الدُّنْيَا فِيمَا أَرَاهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ مِنْ آيَاتِهِ مِنْ خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ، وَالْجِبَالِ، وَالنُّجُومِ فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ الْغَائِبَةِ الَّتِي لَمْ يَرَهَا أَعْمَى، وَأَضَلُّ سَبِيلًا

1596 - عَنْ مَعْمَرٍ عَنْ قَتَادَةَ فِي قَوْلِهِ: {وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى} [الإسراء: 72] ، قَالَ: «فِي الدُّنْيَا أَعْمَى عَمَّا أَرَاهُ اللَّهُ مِنْ آيَاتِهِ مِنْ خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالنُّجُومِ وَالْجِبَالِ ، فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ الْغَائِبَةِ الَّتِي لَمْ يَرَهَا أَعْمَى وَأَضَلُّ سَبِيلًا

Katâde b. Diâme (ö. 117/735): “Bu dünyada kör olan âhirette de aynı şekilde kördür, yolunu daha da şaşırılmıştır”²⁹³ âyeti hakkında “Dünya’da Allah ’ın kendisine göstermiş olduğu

²⁹⁰ Ebü’s-Şeyh, Kitâbü’l-Azame, 1/363 (H no: 83); Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, el-Müsned, thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1419), 2/418 (H no: 1189). Kitâbü’l-Azame’de müellifin “Yâ Rasûlallâh! Arşı yaratmadan önce Rabbimiz neredeydi?” ifadesinin yerine Müsned’de ki rivâyette Yâ Rasûlallâh! Arzı ve semaları yaratmadan önce Rabbimiz neredeydi?” şeklinde ufak lafız değişiklikleriyle yer almaktadır. Hz. Peygamber’e ait bir sözün delil teşkil etmesi için sıhhat durumu önemlidir. İlgili rivâyet senedinden kaynaklanan durumdan dolayı zayıf olarak değerlendirilmiştir. Tirmizî ise hasen olarak bu hadîsi kabul etmiştir. Böyle tartışmalı olan bir hadîsle itikâdî bir konuda asla amel edilemez. Bu rivâyetin ayrıntılı değerlendirilmesi “Hasen hadîsler” başlığı altında ele alınmıştır.

²⁹¹ Ali Akyüz, “Abdürrezzâk es-San‘ânî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/298.

²⁹² Ebü’s-Şeyh, Kitâbü’l-Azame, 68, 289, 453, 628, 850, 867, 868, 869, 883 no’lu rivâyetler Kitâbü’t-Tefsîr’de geçmektedir. Ayrıca Musannef’te geçen rivâyetler için bk. H no: 1296, 1297.

²⁹³ el-İsrâ 17/72.

göklerin, yerin, dağın ve yıldızların yaratılışları hususunda kör olan kişi aynı şekilde âhirette görmedikleri konusunda da kör olacak ve yolunu şaşırması bir kişi olacaktır”²⁹⁴ dedi.

5. Yahyâ b. Maîn: Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Mürri el-Bağdâdî (ö. 233/848).

Yahyâ b. Maîn hadîs ve ricâl alanında meşhur bir muhaddistir.²⁹⁵ Ebü’s-Şeyh, İbn Maîn’in talebesi Ebû Bekir Ahmed b. Alî el-Mervezî’nin (ö. 292/905) hocası Yahyâ’dan aldığı rivâyetlerden meydana gelen “*el-Cüz’ü’s-sânî min hadîsi Yahyâ b. Ma’in (el-Fevâ'id)*” isimli eserden faydalanmıştır. Müellif’in bu isnâda “revâhu” sîgası ile başlaması ve arada bir inkıtânın bulunması, rivâyetlerin bu kitaptan alındığının göstergesi durumundadır.

Misal:

134- وَرَوَاهُ سُفْيَانُ عَنْ عَمَّارِ الدُّهْمِيِّ عَنْ مُسْلِمِ الْبَطِينِ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ : {وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ} قَالَ : السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ قَبْضَةٌ وَاحِدَةٌ

67 - حَدَّثَنَا وَكِيعٌ عَنْ سُفْيَانَ عَنْ عَمَّارٍ عَنْ مُسْلِمِ الْبَطِينِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ : {وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ} ، قَالَ : السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ قَبْضَةٌ وَاحِدَةٌ

Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-688): “Yeryüzü kıyamet gününde bütününüyle O’nun elindedir. Gökler de O’nun kudretiyle dürülmüştür. O, onların ortak koştuklarından uzaktır, yücedir”²⁹⁶ âyetinin tefsîrihakkında: “(O’nun tutuşu) tek bir tutuştur”²⁹⁷ dedi.

6. İbn Ebû Ömer: Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahyâ b. Ebî Ömer el-Adenî ed-Derâverdî (ö. 243/858).

İbn Ebû Ömer hadîs hafızıdır.²⁹⁸ Müellif, Ebû Ömer’in “*Kitâbü’l-İmân*” adlı eserinden faydalanmıştır.

Misal:

78 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ عِمْرَانَ حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عُمَرَ الْعَدَنِيُّ حَدَّثَنَا مَرْوَانُ بْنُ عَبْدِ الْوَاحِدِ وَحَدَّثَنَا الْوَلِيدُ أَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَيُّوبَ أَنبَأَنَا عَبْدُ الْأَعْلَى بْنُ حَمَّادٍ أَنَا مَرْوَانُ بْنُ عَبْدِ الْوَاحِدِ قَالَا: حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ أَبِي ذَرٍّ عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنَبِّهِ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ : بَلَغَ ابْنُ عَبَّاسٍ

²⁹⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/330-331 (H no: 68); Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemâm b. Nâfi es-San‘ânî, *et-Tefsîr*, thk. Mahmûd Muhammed Abduh (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1419), 2/305 (H no: 1596).

²⁹⁵ Erdinç Ahathî, “Yahyâ b. Maîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/256.

²⁹⁶ ez-Zümer 39/67.

²⁹⁷ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/443 (H no: 134); Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Ma’in, *el-Cüz’ü’s-sânî min hadîsi Yahyâ b. Ma'in (el-Fevâ'id)*, thk. Hâlid b. Abdillâh es-Sebîr (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1419), 1/149 (H no: 67).

²⁹⁸ Emin Aşıkutlu, “İbn Ebû Ömer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19/438.

رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عَنْ مَجْلِسٍ، كَانَ فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ يَجْلِسُ فِيهِ نَاسٌ مِنْ قُرَيْشٍ، فَيَخْتَصِمُونَ، فَتَرْفَعُ أَصْوَاتُهُمْ، فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: انْطَلِقْ بِنَا إِلَيْهِمْ، فَانْطَلَقْنَا حَتَّى وَقَفْنَا عَلَيْهِمْ، فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا: " أَخْبِرْتُمْ عَنِ الْكَلَامِ الَّذِي كَلَّمَ بِهِ الْفَقَى أَيُّوبَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ، وَهُوَ فِي بَلَاءِهِ. . .

5 – أَخْبَرَنَا مُحَمَّدٌ قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو أَحْمَدَ قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدٌ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو الْحَكَمِ مَرْوَانُ بْنُ عَبْدِ الْوَاحِدِ قَالَ: حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ أَبِي دَرِمٍ عَنْ وَهْبِ

بْنِ مُنْبَهٍ، قَالَ: بَلَغَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبَّاسٍ عَنْ مَجْلِسٍ كَانَ فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ، فِي نَاحِيَةِ بَابِ بَنِي سَهْمٍ يَجْلِسُ فِيهِ نَاسٌ مِنْ قُرَيْشٍ، فَيَجْتَمِعُونَ فَتَرْفَعُ أَصْوَاتُهُمْ، فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: «انْطَلِقْ بِنَا إِلَيْهِمْ»، فَانْطَلَقْنَا إِلَيْهِمْ حَتَّى وَقَفْنَا عَلَيْهِمْ، فَقَالَ لِي ابْنُ عَبَّاسٍ: أَخْبِرْتُمْ عَنِ الْكَلَامِ الَّذِي كَلَّمَ بِهِ الْفَقَى أَيُّوبَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَهُوَ فِي مَلَأِهِ. . .

“İbn Abbâs’a bir meclisin durumu ulaştı; Kureyş’ten bir kısım insanlar Mescid-i Haram’da oturuyorlar ve tartışıyorlardı. Sesleri yükseliyordu. İbn Abbâs (r.a.): Bizi onlara götür dedi. Gittik ve onlara ulaştık. İbn Abbâs: “Onlara Hz. Eyyûb (a.s.) sıkıntı içerisindeyken, gencin sözünü haber ver (anlat)...”²⁹⁹ dedi.

7. İbn Arafe: Hasan b. Arafe b. Yezîd b. Alî el-Abdî (257/871).

Bağdatlı güvenilir bir hadîs âlimidir.³⁰⁰ Rivâyetleri İbn Mâce ve Tirmizî’nin *Sünen*’lerinde yer almıştır. Müellifimiz bu âlimin “*Cüz’ü İbn Arafe*” adlı hadîs cüzünden faydalanmış ve kitabına bu kaynaktan hadîs almıştır.³⁰¹

Misal:

132- حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ عَرَفَةَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ صَالِحٍ الْوَاسِطِيُّ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْغَمَرِيِّ عَنْ عُمَرَ بْنِ نَافِعٍ عَنْ

أَبِيهِ عَنِ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَائِمًا عَلَى هَذَا الْمِنْبَرِ يَعْنِي مِنْبَرَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يَحْكِي عَنْ رَبِّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَقَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ إِذَا كَانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ جَمَعَ السَّمَاوَاتِ السَّبْعَ، وَالْأَرْضِينَ السَّبْعَ فِي قَبْضَتِهِ، ثُمَّ يَقُولُ: أَنَا اللَّهُ الرَّحْمَنُ، أَنَا الْمَلِكُ، أَنَا الْقُدُّوسُ، أَنَا الْمُؤْمِنُ، أَنَا الْمُهِيمُ، أَنَا الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ، أَنَا الْمُتَكَبِّرُ، أَنَا الَّذِي بَدَأْتُ الدُّنْيَا وَلَمْ تَكُ شَيْئًا، أَنَا الَّذِي أُعِيدُهَا، أَيُّنَ الْمَلُوكِ؟ أَيُّنَ الْجَبَابِرَةِ؟

9 – حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ صَالِحٍ الْوَاسِطِيُّ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ نَافِعٍ عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ: رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ

صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَائِمًا عَلَى هَذَا الْمِنْبَرِ يَعْنِي مِنْبَرَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ يَحْكِي رَبَّهُ عَزَّ وَجَلَّ، قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ إِذَا كَانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ جَمَعَ السَّمَاوَاتِ السَّبْعَ، وَالْأَرْضِينَ السَّبْعَ فِي قَبْضَتِهِ، ثُمَّ بَسَطَهَا، ثُمَّ يَقُولُ: أَنَا اللَّهُ، أَنَا الرَّحْمَنُ، أَنَا الْمَلِكُ، أَنَا

²⁹⁹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/346 (H no: 78); Ebü Abdillâh Muhammed b. Yahyâ Ömer el-Adenî, *Kitâbü’l-İmân*, thk. Hamed b. Hamdî el-Câbirî el-Harbî (Kuveyt: Dârü’s-Selâfiyye, 1407), 1/71 (H no: 5).

³⁰⁰ İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’l-zehab*, 3/256; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 9/27; Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifîn*, 1/142.

³⁰¹ Bk. Hasan b. Arafe b. Yezîd b. Alî el-Abdî İbn Arafe, *Cüz’ü’l-Hasan b. Arafe el-Abdî*, thk. Abdurrahmân b. Abdî’l-Cebbâr (Kuveyt: Dâr’u’l-Aksâ, 1406).

الْقُدُّوسُ، أَنَا السَّلَامُ، أَنَا الْمُؤْمِنُ، أَنَا الْمُهَيِّمُ، أَنَا الْعَزِيزُ، أَنَا الْجَبَّارُ، أَنَا الْمُتَكَبِّرُ، أَنَا الَّذِي بَدَأْتُ الدُّنْيَا، وَلَمْ تَكْ شَيْئًا، أَنَا الَّذِي
أَعَدْتُهَا، أَيُّنَ الْمُلُوكِ؟ أَيُّنَ الْجَبَابِرَةِ؟

Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) Hz. Peygamber'in şu minberde ayakta Rabbinden naklederek şöyle dediğini işittim dedi: "Allah (c.c) kıyamet günü yedi kat semayı ve yedi kat arzı elinde tutar, sağ elinde toplandığı sırada (onlara hitâben) şöyle der: Allah benim, Rahmân benim, Melik benim, Kuddûs benim, Selâm benim, Mü'min benim, Müheymin benim, Azîz olan benim, Cebbâr olan benim, Mütekebbir olan benim, O (dünya) hiçbir şey değilken onu ben yarattım. Onu tekrar başa ben döndürürüm. Melikler nerede? Cebbâr (güçlü kuvvetli) olanlar nerede?"³⁰²

8. İbn Ebi'd Dünya: Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî (ö.281/894).

Hadîs rivâyetleriyle meşhurdur. Aynı zamanda mutasavvıf ve eğitimci yönüyle de marûf bir âlimdir. Birçok esere sahiptir.³⁰³ *Kitâbü'l Azame*'de yer alan hadîslerin tahrîcine bakıldığında zaman, İbn Ebi'd Dünya'nın "*Kitâbü's-Şükr*", "*el-Ehvâl (Ehvâlû'l-Kıyâme)*", "*el-İhlâs ve'n-niyye*", "*et-Tevbe*", "*el-Ukûbât*", "*el-Ömr ve's-şeyb*", "*Sıfatü'l-cenne ve mâ e'addallâhü li-ehlihâ mine'n-ni'am*", "*el-Matar (es-Sehâb) ve'r-ra'd ve'l-berk ve's-selc (ve'r-rîh)*", "*Mekâ'idü's-şeytân (li-ehli'l-îmân)*", "*el-Hevâtif*", "*Kitâbü'l-Mütemennîn*", "*er-Rikka ve'l-bükâ*", "*el-Akl ve fazlüh*", "*Kitâbü'l-Mevt*", "*et-Tefekkür ve'l-i'tibâr*" gibi eserlerinden faydalandığı tespit edilmiştir. Bu eserler, zühd, hadîs, akâid gibi alanlarda kaleme alınmıştır. Müellifin bu kitaplara sahip olduğu *Kitâbü'l-Azame*'deki rivâyetlerinden anlaşılmaktadır.³⁰⁴

Misal:

721- حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عُمَرَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُبَيْدٍ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرٍ بْنُ جَعْفَرٍ حَدَّثَنَا كَثِيرُ بْنُ هِشَامٍ حَدَّثَنَا عِيسَى بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ

بْنِ جَابِرٍ عَنْ عُمَيْرِ بْنِ هَانِيٍّ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ : السَّحَابُ الْأَسْوَدُ فِيهِ الْمَطَرُ، وَالْأَبْيَضُ فِيهِ النَّدى وَهُوَ الَّذِي

يُنْضِجُ الْقِمَارَ

39 - حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرٍ بْنُ جَعْفَرٍ أَنَا كَثِيرُ بْنُ هِشَامٍ نَا عِيسَى بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ جَابِرٍ عَنْ عُمَيْرِ بْنِ هَانِيٍّ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ :

السَّحَابُ الْأَسْوَدُ: الْقَطَرُ، وَالْأَبْيَضُ: فِيهِ النَّدى، وَهُوَ الَّذِي يُنْضِجُ الْقِمَارَ

³⁰² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/440-442 (H no: 132); İbn Arafê, *Cüz'ü'l-Hasan b. Arafê*, 1/49 (H no: 9).

³⁰³ Detaylı bilgi için bk. İbrâhim Hatiboğlu, "İbn Ebi'd-Dünya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19/457-462.

³⁰⁴ Örnek rivâyetler için bk. H no: 28, 391, 520, 584, 593, 709, 740, 749, 823, 829. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

Abdullah b. Abbâs: “Siyah bulutun içinde yağmur vardır. Beyaz bulutta ise nem vardır. O meyveleri olgunlaştırır”³⁰⁵ dedi.

9. İbn Ebî Âsım: Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî (ö. 287/900).

İbn Ebî Âsım, muhaddis ve aynı zamanda bir fakîhtir. Ashâbü'l-hadîsin ileri gelenlerindendir. Kaderiyye ve Mutezîle mezheplerine karşı büyük bir antipati duymaktadır.³⁰⁶ Müellif, İbn Ebî Âsım'ın itikatla ilgili rivâyetlerini ihtivâ eden “Kitâbü's-Sünne” adlı kitabından yararlanmışır.³⁰⁷

Misal:

148 – خَرَرَنَا ابْنُ أَبِي عَاصِمٍ حَدَّثَنَا هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ حَدَّثَنَا الْوَزِيرُ بْنُ صَبِيحٍ حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ مَيْسَرَةَ بْنُ حَلْبَسٍ عَنْ أُمِّ الدَّرْدَاءِ عَنْ أَبِي الدَّرْدَاءِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي قَوْلِهِ : { كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ } [الرحمن: 29] ، قَالَ : مِنْ شَأْنِهِ أَنْ يَغْفِرَ ذَنْبًا ، وَيُفَرِّجَ كَرْبًا ، وَيَرْفَعَ قَوْمًا ، وَيَضَعَ آخَرِينَ

301 – ثَنَا هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ ثَنَا الْوَزِيرُ بْنُ صَبِيحٍ ثَنَا يُونُسُ بْنُ مَيْسَرَةَ بْنُ حَلْبَسٍ عَنْ أُمِّ الدَّرْدَاءِ عَنْ أَبِي الدَّرْدَاءِ قَالَ : قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى : { كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ } [الرحمن: 29] قَالَ : « فِي شَأْنِهِ أَنْ يَغْفِرَ ذَنْبًا ، وَيَكْشِفَ كَرْبًا ، وَيُجِيبَ دَاعِيًا ، وَيَرْفَعَ قَوْمًا وَيَضَعَ آخَرِينَ

Ebü'd-Derdâ (ö. 32/652) Hz. Peygamber'in (s.a.v.) “O, her an yeni bir iştedir”³⁰⁸ âyeti hakkında: “Günahı affetmesi, sıkıntıyı gidermesi, bir kavmi yükseltip diğerini alçaltması O'nun işindendir”³⁰⁹ buyurduğunu rivâyet etti.

10. Ebû Bekr el-Bezzâr: Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî (ö. 292/905).

³⁰⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1246/1247 (H no: 721); Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebî'd-Dünyâ, *el-Matar (es-Sehâb) ve'r-ra'd ve'l-berk ve's-selc (ve'r-rîh)*, thk. Târik Muhammed el-Amûdî (Dimâm - es-Suûdiyye: Dâru İbnî'l-Cevzî, 1418), 1/79 (H no: 39).

³⁰⁶ Detaylı bilgi için bk. Râşit Küçük, “İbn Ebû Âsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19/422-423.

³⁰⁷ Örnekler için bk. H no: 148, 149, 306, 342, 343, 396, 499, 500, 502, 509, 512, 614, 683, 791, 871, 1089, 1106 1226. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

³⁰⁸ er-Rahmân 55/29.

³⁰⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/479-480 (H no: 148); Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî İbn Ebî Âsım, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1400), 1/129 (H no: 301). Elbânî rivâyetin sahîh olduğunu belirtmiştir. Detaylı bilgi için bk. ; Muhammed Nâsiruddîn Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdissi'z-zaîfe ve'l-mevzûa ve'eseru'le's-seyyi'ü fi'l-ümme* (Suûdî Arabistan: Dâru'l-Maârif, 1412), 3/49 (H no: 1060).

El-Bezzâr hadisçi kimliğiyle bilinmektedir.³¹⁰ Müellif “*el-Müsned, el-Müsnedü'l-kebîr ve el-Bahrü'z-zehhâr*” adlarıyla da anılan eserden rivâyetlerde bulunmuştur.³¹¹

Misal:

1190- حَدَّثَنَا الْبَزَّارُ حَدَّثَنَا بُنْدَارٌ حَدَّثَنَا أَبُو أَحْمَدَ حَدَّثَنَا إِسْرَائِيلُ عَنْ مَنْصُورٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ عَنْ عَلْقَمَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ قَالَ :

كُنَّا نَسْمَعُ تَسْبِيحَ الطَّعَامِ وَهُوَ يُؤْكَلُ

1478 - وَحَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُثَنَّى وَحُمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَا : نَا أَبُو أَحْمَدَ قَالَ : نَا إِسْرَائِيلُ عَنْ مَنْصُورٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ عَنْ عَلْقَمَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ قَالَ : وَكُنَّا

نَسْمَعُ تَسْبِيحَ الطَّعَامِ، وَهُوَ يُؤْكَلُ

Abdullah b. Mes'ûd: “Hz. Peygamber yemek yerken biz yemeğin tesbîhini işitirdik”³¹² dedi.

11. Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî: Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ et-Temîmî el-Mevsîlî (ö. 307/919).

Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî ünlü bir hadîs âlimidir.³¹³ Ebü's-Şeyh, Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'ye ait “*el-Müsned*” isimli eserden yararlanmıştır.³¹⁴

Misal:

593 - أَخْبَرَنَا أَبُو يَعْلَى حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَوْنٍ حَدَّثَنَا رَشْدِيُّ بْنُ سَعْدٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ الْحَارِثِ عَنْ دَرَّاجٍ عَنْ أَبِي الْهَيْثَمِ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ

عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ : { وَفُرُشٌ مَرْفُوعَةٌ } [الواقعة: 34]، وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ إِنَّ أَرْثِقَ أَعْيُنَهَا كَمَا بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ، وَإِنَّ بَيْنَ

السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ مَسِيرَةَ خَمْسِمِائَةِ سَنَةٍ

³¹⁰ Detaylı bilgi için bk. Yaşar Kandemir, “Bezzâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/113.

³¹¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame* Örnek rivâyetler için bk. H no: 174, 344, 560, 583, 602, 653, 654, 657, 603, 1105, 1190, 1289.

³¹² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1725 (H no: 1190); Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *el-Müsned*, thk. Mahfûz Abdurrahmân Zeynullah vd. (el-Medînetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-Ülûm ve'l-Hikem, 1988), 4/301 (H no: 1478). Ebü's-Şeyh, bu rivâyeti muhtasar olarak nakletmiştir. El-Müsned'de zikredilen hadîs daha uzun rivâyet edilmiştir. Muhtemelen Kitâbü'l-Azame'de müellif ilgili olan kısmı alarak eserde yer vermiştir. El-Müsned'de geçen rivâyetin tamamı şu şekildedir. Biz âyetleri bereket olarak kabul ediyorduk. Ve siz âyetleri korkutma olarak sayıyordunuz. Biz Hz. Peygamber (s.a.v.) ile bir seferde beraberdik. Su değerli oldu (azaldı). Hz. Peygamber (s.a.v.) (su) isteyiniz dedi. Ben de (Abdullah), su var mı dedim. Bir kapta az bir su getirildi. Hz. Peygamber elini kaba soktu. Ve dedi ki: Haydi mübârek temizliğe! Bereketle Allah'tandır. Biz suya doyuncaya kadar ben suyun Hz. Peygamber'in parmaklarının arasından aktığını gördüm. Biz yemek yerken yemeğin tesbîhini işitirdik.

³¹³ Detaylı bilgi için bk. Mücteba Uğur, “Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/258-259.

³¹⁴ Örnek rivâyetler için bk. H no: 13, 49, 70, 81, 101, 172, 304, 314, 342, 357, 442, 501, 513, 521, 576, 593, 605, 611, 644, 645, 646, 667, 684, 686, 702, 729, 781, 815, 816, 831, 873, 878, 898, 904, 925, 952, 981, 1024, 1028, 1048, 1049, 1065, 1122, 1123, 1124, 1207, 1208, 1244, 1265, 1282. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

1395 – وَعَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ : { وَفُرُشٌ مَرْفُوعَةٌ } [الواقعة: 34] قَالَ: وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، إِنَّ رِثْفَاعَهَا لَكَمَا بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ، وَإِنَّ مَا بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَمَسِيرَةٌ حَمْسِمَائَةٍ عَامٍ

Ebû Sa'îd el-Hudrî Hz. Peygamber'in (s.a.v.) “(Onlar) yüksek döşek üzerindedirler”³¹⁵ âyeti hakkında: “Nefsim elinde olan Allah’a yemin olsun ki! Onun yüksekliği yer ve sema arası gibidir. Sema ve arz arasında yürüyüş olarak beşyüz senelik bir mesafe vardır”³¹⁶ buyurduğunu nakletti.

12. İbn Ebî Hâtim: Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (ö. 327/938).

İbn Ebî Hâtim, bir hadîs hâfızı, müfessir aynı zamanda bir fakîhtir. Çok yönlü ilmî bir âlimdir.³¹⁷ Meşhur eserlerinin arasında “*Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*” vardır. Ebû's-Şeyh el-İsfahânî müellifin tefsîrinden nakilde bulunmuştur.³¹⁸

Misal:

25 – حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو حَاتِمٍ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ قَالَ: حَدَّثَنِي مُعَاوِيَةُ بْنُ صَالِحٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ : { كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ } [البقرة: 219] { فِي الدُّنْيَا } [البقرة: 220] يَعْنِي زَوَالَ الدُّنْيَا وَفَنَائِهَا، وَإِقْبَالَ الْآخِرَةِ وَبَقَائِهَا

2075 – حَدَّثَنَا أَبِي، ثنا أَبُو صَالِحٍ، حَدَّثَنِي مُعَاوِيَةُ بْنُ صَالِحٍ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَلْحَةَ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: { كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ } [البقرة: 220] يَعْنِي: فِي زَوَالِ الدُّنْيَا وَفَنَائِهَا وَإِقْبَالَ الْآخِرَةِ وَبَقَائِهَا

İbn Abbâs: “Böylece Allah size âyetlerini açıklıyor, umulur ki tefekkür edersiniz”³¹⁹ âyetini “*Dünya (hakkında)*”³²⁰ “*Dünyanın yok olması, sona ermesi ve âhiretin gelmesi ve bekâsı (ebedî olması)*”³²¹ diye tefsîr etmiştir.

Yukarıda zikrettiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere müellif yanında bulunan yazılı kaynaklardan faydalanmıştır. Bu haberlerin bir kısmı Hz. Peygamber’e ait merfû hadîsler, diğer

³¹⁵ el-Vâkıa 56/34.

³¹⁶ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1096 (H no: 593); Ebû Ya'lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *el-Müsned*, thk. Hüseyin Esed Esed (Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn lit-Turâs, 1404), 2/528 (H no: 1395). Bu rivâyet sened açısından zayıftır. Çünkü isnâdda yer alan Rişdîn b. Sa'd zayıf bir râvidir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/513.

³¹⁷ Detaylı bilgi için bk. Râşit Küçük, “İbn Ebî Hâtim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 19/432-434.

³¹⁸ Örnek rivâyetler için bk. H no: 25, 75, 277, 292, 401, 411, 624, 625, 630, 631, 634, 877. Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

³¹⁹ el-Bakara 2/219.

³²⁰ el-Bakara 2/220.

³²¹ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/243-244 (H no: 25); Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm müseneden anî'r-Rasûl ve's-sahâbe ve't-tâbiîn*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Suûdî Arabistan, 1419), 2/394 (H no: 2075).

bir kısmı sahâbeye ve tâbiîne ait haberlerdir. Ancak merfû hadîslerin bazılarının zayıf olması sebebiyle, müellifin kitabına aldığı hadîslerin seçiminde ve sahîh rivâyetleri sakimden ayırma hususunda titiz olmadığı söylenebilir. Bunun yanı sıra kullanılan bazı isnâdlardan edindiğimiz izlenim Ebü's-Şeyh'in elinde başka yazılı kaynakların da olduğudur.³²²

2.1.4. Hadîsleri Rivâyet Edilen Sahâbîler

Kitâbü'l-Azame'deki rivâyetlerin geniş bir yelpazeye sahip sahâbî grubundan nakledildiğini görmekteyiz. Müellifin eserde yer verdiği rivâyetler belirli sahâbîlerle sınırlanmış değildir. Yaptığımız inceleme neticesinde *Kitâbü'l-Azame*'de altmıştan fazla sahâbîden nakledilmiş hadîs bulunmaktadır. Rivâyetler sahâbîlere göre farklılık arz etmekle beraber İbn Abbâs, Ebû Hüreyre, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Amr b. el-As, Hz. Âişe, Ebû Sa'îd el-Hudrî, Alî b. Ebî Tâlib, Ebû Zer el-Ğîfârî, Câbir b. Abdillâh ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den alınan hadîslerin sayısı, diğer sahâbîlere göre çok daha fazladır. Müellifin eserinde yer verdiği sahâbîlerin isimlerini ve sahâbelerden kaç hadîsin *Kitâbü'l-Azame*'de yer aldığını Tablo-1'de görmek mümkündür.³²³

Tablo incelendiği zaman en fazla rivâyetin Abdullah b. Abbâs'tan geldiği görülmektedir. İbn Abbâs'tan gelen rivâyetlerin tüm rivâyetlerin üçte biri civarındadır. Rivâyet edilen hadîs sayısına göre sahâbîler, muksirûn ve mukillûn olmak üzere iki kısımda değerlendirmeye alınmışlardır. Sahâbîler binden fazla hadîs rivâyet edenler muksirûn, binden daha az rivâyet edenler ise mukillûndan sayılmışlardır.³²⁴ Tabloda da görüleceği üzere *Kitâbü'l-Azame*'deki haberlerin içinde en fazla rivâyetin muksirûndan sayılan sahâbîlerden nakledildiği görülmektedir. Müellifin hadîslerine yer verdiği sahâbîler dikkatle incelendiği zaman, Ebü's-Şeyh'in sahâbe arasında herhangi bir ayrım gözetmediği anlaşılmaktadır. Bir muhaddis olarak, ehl-i hadîsin bakış açısıyla dört halife ve ehl-i beyt içinden birçok sahâbenin hadîsini bâb başlıkları altında zikretmiştir. Ehl-i hadîs âlimlerinin arasında sahâbenin adaletli olduğu ilkesini Ebü's-Şeyh'in hadîs tercihlerinde net olarak görmek mümkündür.

2.1.5. Hocalarından Rivâyet Miktarları

Kitâbü'l-Azame'de zikredilen rivâyetlerden Ebü's-Şeyh'in çok fazla şeyhten hadîs aldığını görmek mümkündür. Bir kısmı Tablo-2'de de görüleceği üzere Ebü's-Şeyh eserde toplam yüz altmış bir şeyhten aldığı 1303 rivâyete yer vermiştir. Eserde müellifin kendisinden

³²² Bu konudaki örnek isnâdlar için bk. H no: 294, 295, 337. Diğer bir isnâd zinciri için bk. H no: 398, 394, 439, 573. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*; Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame* Aynı isnâd zinciri ile nakledilmiş bir diğer grup örnek için bk. H no: 241, 243, 296, 298, 483, 488, 647, 838, 874, 889, 905, 906, 907, 908, 944, 946, 948, 949, 973, 989, 997.

³²³ Detaylı bilgi için bk. Ek: 1.

³²⁴ Talat Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Rehber Yayınları, 1992), 329-331.

en çok rivâyet naklettiği şeyhlerini ve onlardan rivâyet sayısını içeren örneklere Tablo-2’de yer verdik.³²⁵

Ek 2’de sunulan tabloda da görüldüğü üzere *Kitâbü’l-Azame*’de, müellif tarafından en fazla 156 rivâyetle Velîd b. Ebân ve 104 rivâyetle İbrâhîm b. Muhammed b. Hasan b. Ebi’l Hasan’dan haber nakledilmiştir. Bu rivâyetler kaynağı açısından merfû, mevkûf ve maktû‘ hadîslerden oluşmaktadır. Müellifi tanıtırken onun ailesinden de hadîs naklettiğini belirtmiştik. Bu eserde Ebü’s-Şeyh babası Muhammed b. Ca’fer b. Hayyân’dan beş, dedesi Mahmûd b. el-Ferec’ten ise 14 rivâyet almıştır.³²⁶

2.1.6. Kaynağına Göre Rivâyetler ve Sayıları

Kitâbü’l-Azame’de yer alan rivâyetlerin kaynağını tespit etmek, müellifin esere aldığı hadîslere şekil ve içerik olarak yaklaşımını, konularda yer verdiği haberler konusundaki ilmî kriterlerini ve metodolojisini göstermesi bakımından önemlidir.

Hadîs ilmi, diğer ilimler gibi târihî seyri içinde gelişimini tamamlamış bir ilim dalıdır. Kavramların yerli yerine oturması belli bir süre almıştır. Muhaddislerce hadîs usûlü, teorikte kurallar ve kavramlar yerleşmeden uygulanmış, zaman içerisinde ihtiyaca ve şartlara göre yeni kurallar belirlenmiş ve günümüzde kullanıldığı şekliyle son halini almıştır. Kaynağına göre rivâyetler tasnîf edilirken haberin nereye dayandırıldığı önemlidir. Bir rivâyetin isnâdı okuyucuyu metne ulaştıran yoldur. Bu sened bazen Hz. Peygamber’e ulaşsa da kimi zaman da sahâbe veya tâbiinde nihayete erebilmektedir. Şeklen bir rivâyet kimde sona eriyorsa, sözün veya eylemin sahibi o kişidir. Muhaddislerce, hadîsleri kaynaklarına göre tasnîf ederken Hz. Peygamber’e (s.a.v.) dayandırılan rivâyetlere merfû, sahâbeye isnâd edilen söz ve fiillere mevkûf ve tâbiine nispet edilen söz ve eylemlere maktû‘ adı verilmiştir. Dolayısıyla delil olması bakımından bir haberin kimden geldiği ehemmiyet arz etmektedir.

Bütün İslâm âlimleri, alanlarında araştırma yaparken başta Hz. Peygamber’den olmak üzere sahâbe, tâbiîn ve tebeu’t-tâbiîn âlimlerinden nakledilen sözlere önem vermişlerdir. Hadîs kaynaklarında özellikle merfû hadîslere yer verilirken, diğer üç neslin değerlendirme ve tespitlerinden faydalanmışlardır. Eserini incelediğimiz Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*’de merfû, mevkûf ve maktû‘ haberlere yer vermiştir. Çalışmamızın bu aşamasında eserde bulunan rivâyetler merfû, mevkûf ve maktû‘ olması açısından tasnîf edilerek değerlendirilecektir.

³²⁵ Detaylı bilgi için bk. Ek: 2.

³²⁶ Babasından rivâyet ettiği hadîsler için bk. H no: 83, 954, 983, 984, 1052. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*; Dedesinden yaptığı rivâyetler için bk. H no: 31, 33, 255, 276, 282, 283, 285, 406, 482, 572, 626, 757, 979, 1060. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

2.1.6.1. Merfû Rivâyetler

Merfû rivâyet; kısaca Hz. Muahmmmed'e (s.a.v.) ait söz, fiil ve takrirlerdir. Metni, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakledenin sahâbe ve tâbiîn olmasının tanım açısından herhangi bir zararı yoktur.³²⁷ Burada dikkat edilmesi gereken husus, merfû rivâyetin açıkça ifade edilmesi ve sözün Hz. Peygamber'e isnâd edilmesidir. Açıkça beyan lafızlarına şunlar örnek olarak zikredilebilir. “Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu, Hz. Peygamber (s.a.v.) bize bunu şu şekilde anlattı, Allah elçisini şöyle derken işittim, şu fiili yaparken gördüm, O (s.a.v.) şu hareketi bu şekilde yapardı, şöyle buyururdu” gibi söylemler sarahaten merfû kapsamına girmekte ve açık merfû hadîs olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca bilinmesi gereken başka bir husus da açıkça Hz. Peygamber'e (s.a.v.) izafe edilmesi mümkün olmayan ama hükmen merfû olanlar onun dışında birisinin bilgi vermesi imkân dâhilinde bulunmayan, yaratılışın başlangıcı, yapılması durumunda sevap ve ceza gerektirecek hususlardır. Bu başlıklar kişisel ictihadın geçerli olamayacağı alanlardır. İsrâîliyyât'la marûf olmayan sahâbîlerden gelmesi durumunda bu bilgilerin hükmen Hz. Peygamber'den geldiğine kanaat getirilir.³²⁸ Hükmen merfû rivâyetlerin incelemesi yapılırken İsrâîlî haberlere dikkat etmek gerekmektedir. Müellif, *Kitâbü'l-Azame*'de merfû şartlarını taşıyan toplam 398 rivâyete yer vermiştir.

2.1.6.2. Mevkûf Rivâyetler

Mevkûf, râvinin rivâyeti sahâbeye dayandırdığı, daha ileri götürmediği hadîs çeşidi olarak tanımlanmıştır.³²⁹ Sahâbe Hz. Peygamber'in yanında yetişmiş, onun övgüsüne mazhar olmuş kişilerdir. Bunun için muhaddisler sahâbe sözlerine tıpkı merfû rivâyetler gibi Hz. Peygamber'in sözleriyle beraber isnâdlarıyla birlikte sünen, musannef ve müsned gibi eserlerde yer vermişlerdir. Sahâbeden rivâyet edilen bu sözler, dînî ve toplumsal alanla ilişkilidir. Kaynaklarda, dünyevi, uhrevî ve gaybî konularda dâhil olmak üzere sahâbeden gelen haberler mevcuttur.

Sahâbe âhirete ve gaybî konulara yönelik bu bilgileri, Hz. Peygamber'den aktarıyorsa merfû olarak kabul edilmektedir. Bu ifadeler başka bir sahâbîden geliyorsa yine mevkûf kapsamı içinde değerlendirilmektedir. Hz. Peygamber'in geçmiş topluluklar hakkında söylemiş olduğu sözlerin vahiy olması mümkünken sahâbenin bu tür ifadeleri nereden ve kimden

³²⁷ Detaylı bilgi için bk. Ebü'l-Feth Takiyyüddîn Muhammed İbn Dakîkî'l'îd, *el-İktirâh fî beyâni'l-istilâh ve mâ üdife ilâ zâlike mine'l-ehâdîsi'l-ma'dûde mine's-sihâh* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 17; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 45; Zeynüddîn Abdürrahîm el-İrâkî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi elfîyyeti'l-hadîs*, thk. Mahmûd Rebî' (Âlemü'l-Kütüb, 1408), 52; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 91; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi ve Usûlü* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2010), 190-191.

³²⁸ Yücel, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, 191.

³²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 37; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 1/46; Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 162.

duyduğunun araştırılması gerekmektedir. Sahâbe kavlinin mutlak delil olup olmaması hususunda ihtilâf vardır. Genel olarak muhaddislerin çoğunluğuna göre sahâbe kavli mutlak hüccet değildir.³³⁰ Mahmûd Tahhân'ın mevkûf hadîsin hüccet olup olmayacağı konusundaki açıklamaları önemlidir. O, bu konuda, mevkûf rivâyetin sahîh, hasen veya zayıf olma ihtimalinden dolayı, asıl olanın mevkûfla amel edilmemesi olduğunu savunmuştur. Çünkü ona göre mevkûf sahâbe fiili ve sözüdür. Dolayısıyla sadece zayıf hadîsleri takviye edebilir.³³¹ İmam Mâlik, eski görüşünde Şâfiî, bir rivâyete göre Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye gibi müctehid imâmlarla, Cessâs, Serahsî ve Pezdevî'nin de içinde bulunduğu Hanefî usûlcülerinin büyük bir kısmı ve Mutezile'den Ebû Alî el-Cübbâî sahâbe kavlini delil sayarken, bazı Hanefîler, yeni görüşünde İmam Şâfiî, bir rivâyete göre Ahmed b. Hanbel, Hanbelî usûlcülerinden İbn Akîl ile Mutezile ve Eş'ârîler'in çoğunluğu mevkûf rivâyetlerin delil olarak kabul edilmeyeceği düşüncesindedirler.³³² Sahâbenin bir konuda icmâsının delil olması hususunda tartışma bulunmamaktadır. Ancak delil olma yönü sahâbe kavli olması değil, icmânın oluşmasıdır.³³³ Aynı şekilde sahâbenin sebep-i nüzûl hususunda söyledikleri delil olarak değerlendirilmektedir. Hadîs ilminde mevkûf rivâyetler sened zinciriyle nakledildikleri için sıhhat açısından tetkike tâbî tutulurken merfû hadîslerde olduğu gibi bir yöntem takip edilmiştir. Mevkûf rivâyetler, merfû hadîsler gibi sened açısından değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmenin sonucuna göre de sahîh, hasen ve zayıf diye isimlendirilmişlerdir.³³⁴ Sened ve metin tenkîdi yapıldıktan sonra haklarında hüküm verilmiş, yerine ve âlimin isteğine göre mevkûflarla amel edilmiştir. *Kitâbü'l-Azame*'de müellif, her konuda olmasa da toplam 235 mevkûf haberi delil olarak kullanmıştır. Delil olma yönüyle tartışmalı bir hususun inançla ilgili bir sahada delil teşkil edemeyeceğini yukarıdaki açıklamalar doğrultusunda belirtmekte fayda mülâhaza etmekteyiz. Bu sebeple Ebû's-Şeyh'in bu yaklaşımı tartışmaya açıktır.

2.1.6.3. Maktû' Rivâyetler

Maktû' rivâyetlere gelince sahâbeden sonra gelen, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn Hz. Peygamber tarafından övülmesi, bu neslin ve onların aktaracağı bilgilerin değerini de

³³⁰ Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Sa'îd Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs min fînûni mustalahi'l-hadîs*, thk. Şeyh Mustafâ Mustafâ (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1465), 130; Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, çev. Ahmed Naim Babanzâde - Kâmil Miras (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1980), 1/135.; İsmail Lütfî Çakan, *Hadîs Usûlü* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.), 119.

³³¹ Mahmûd et-Tahhân, *Mustalahu'l-hadîs* (Mektebetü'l-Maârif, 1425), 166.

³³² Yunus Apaydın, "Sahâbî Kavli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/502.; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 119-120.

³³³ Apaydın, "Sahâbî Kavli", 35/500.

³³⁴ Abdullah Aydın, "Mevkûf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/437.

artırmıştır.³³⁵ İslâm düşüncesinin teşekkülünde onlardan gelen yorumların da rolü vardır. Bu sebeple maktû‘ rivâyet bir sözün veya fiilin tâbiîn veya tebeu’t-tâbiînden bir râviye dayandırılması şeklinde tarif edilmiştir.³³⁶ Bu tanımdan sahâbeden sonra gelen neslin söz ve fiillerinin de bir hadîs çeşidi olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bu tarz rivâyetlere eser adı da verilmiştir.³³⁷ Musanneflerde, rivâyet tefsîrlerinde ve diğer hadîs eserlerinde maktû‘ rivâyete yer verilmektedir. Merfû ve mevkûf hadîslerde olduğu gibi maktû‘ hadîsin değerlendirilmesinde sened ve metin gibi hususlara riâyet edilerek haklarında bir hükme varılmaktadır. Maktû‘ bir haber tâbiînden birisi tarafından başka bir tarikle Allah Rasûlüne isnâd edilirse bunun adı mürsel hadîs olarak tanımlanır. Bilgi değeri açısından maktû‘ rivâyetlerin kesin bir bağlayıcılığı ve delil olmadığı görüşü İslâm âlimleri arasında yaygın anlayışı ve genel kabulü yansıtmaktadır. Özellikle Ebû Hanife’den nakledilen şu söz maktû‘ haberlerin değerini tespit açısından önemlidir. “Rasûlullah’tan gelen hadîslerin, başımız üstünde yeri vardır. Sahâbîlerden gelenlerde muhayyeriz. Tâbiînden nakledilenlere gelince, onlar ricâl ise bizde ricâliz.”³³⁸

Bununla beraber sahâbeyle görüşmüş onların ilminden faydalanmış olan Alkame b. Kays (ö. 62/682), Mesrûk b. Ecda‘ (ö. 63/683), Kādî Şüreyh (ö. 80/699), Sa‘îd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713), İbrâhim en-Nehaî (ö. 96/714), Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Şa‘bî (ö. 104/722) ve Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) gibi tâbiîlerle bunların yanında yetişen tebeu’t-tâbiînin maktû‘ haberlerinden faydalanılabileceği ve delil olarak kullanılabileceği de savunulan görüşler arasındadır.³³⁹ Ancak itikâdî hususlarda âyet ve sahîh hadîslere muâriz olarak nakledilen maktû‘ eserlerin kesinlikle delil olamayacaklarını belirtmek gerekir.

Ebü’ş-Şeyh el-İsfahânî, *Kitâbü’l-Azame*’de 670 maktû‘ rivâyete yer vermiştir. Eserdeki toplam rivâyetlere baktığımız zaman yaklaşık %50’sinin maktû‘ haberlerden oluştuğu görülmektedir. *Kitâbü’l-Azame*’de bu kadar çok maktû‘ rivâyetin yer nakledilmesinden müellifinde maktû‘ haberi delil olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. *Kitâbü’l-Azame*’de kaynağı açısından rivâyetlerin ciltlere göre dağılımı tablo-3,4,5,6,7’de incelenebilir.³⁴⁰ Tablolar

³³⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu‘fî el-Buhârî, *el-Câmi‘u’s-sahîh*, thk. Muhammed Zahîr b. Nâsir en-Nâsir (en-Necât, 1422), “Şehâdât”, 9 (H no: 2652); Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Câmi‘u’s-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.), “Fazâilü’s-Sahâbe”, 52 (H no: 2533).

³³⁶ İbn Dakîkî’l’id, *el-İktirâh*, 1/16; İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 1/119.

³³⁷ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 209; Ahmet Gelişgen, *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: DİB Yayınları, 2006), 404-405; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 170.

³³⁸ Çakan, *Hadis Usûlü*, 121.

³³⁹ Mehmet Efendioğlu, “Maktû‘”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 27/458 Bir kısım usûl âlimleri, âyetlerin iniş sebeplerine değinen ve yalnızca Hz. Peygamberden öğrenilebilecek bilgiler barındıran maktû‘ hadîslerin merfû hükmünde maktû‘ olabileceğini belirtmişlerdir.

³⁴⁰ Detaylı bilgi için bk. Ek: 3,4,5,6,7.

incelendiği zaman sekiz konuda merfû³⁴¹, on iki konuda mevkûf³⁴² ve üç konuda ise maktû‘ rivâyetin bulunmadığı görülmektedir.³⁴³

2.1.7. Rivâyetlerin Kütüb-i Sitte’ye Göre Dağılımı

Kitâbü’l-Azame’de rivâyet edilen hadîslerin *Kütüb-i Sitte*’ye göre dağılımı, bu kitaplarda kullanıldıkları bâb başlıkları, onlar hakkında yapılan değerlendirmeler, müellifin rivâyet ettiği haberlerin yorumlanmasına katkı sağlayacaktır. Ebü’s-Şeyh’in yer verdiği merfû, mevkûf ve maktû‘ rivâyetlerin *Kütüb-i Sitte* müellifleri tarafından hangi bâb başlığı altında kullanıldığı hususu müellifin eseri yazma amacına ve *Kitâbü’l-Azame*’nin tanınmasına katkıda bulunacaktır. Dolayısıyla eserde yer alan hadîslerin *Kütüb-i Sitte*’ye göre dağılımı önem arz etmektedir. Yaptığımız çalışma neticesinde eserde bulunan hatırı sayılır oranda rivâyetin *Kütüb-i Sitte* eserleri içinde yer aldığını tespit edilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde *Kitâbü’l-Azame*’deki merfû, mevkûf ve maktû‘ rivâyetlerin *Kütüb-i Sitte* eserlerine dağılımı tablo-8, 9, 10’da gösterilmiştir.³⁴⁴

Müellifin, *Kitâbü’l-Azame*’de yer verdiği haberleri tetkik ettiğimizde bütün konularda *Kütüb-i Sitte* rivâyetlerini görmek mümkün değildir. Bu minvalde sadece belli bâblarda *Kütüb-i Sitte* rivâyetleri bulunmaktadır. 398 merfû rivâyet içinde, yirmi dokuz konuda *Kütüb-i Sitte* hadîsleri mevcuttur.³⁴⁵ Yirmi iki konuda ise *Kütüb-i Sitte* rivâyeti tespit edemedik.³⁴⁶ Tabloda da görüldüğü üzere 148 merfû rivâyetin *Kütüb-i Sitte* içerisinde yer aldığı tespit edilmiştir. Eserde bulunan merfû rivâyetlerden yaklaşık %35-40’ının *Kütüb-i Sitte*’de yer aldığı ifade edilmelidir. Merfû rivâyetlerin kitaplara göre dağılımına gelince, Buhârî’nin (ö. 256/870) *Sahîhi*’nde 52, Müslim’in (ö. 261/875) *Sahîhi*’nde 72, Ebû Davûd’un (ö. 275/889) *Süneni*’nde 29, Tirmîzi’nin (ö. 279/892) *Süneni*’nde 78, Nesâî’nin (ö. 303/915) *Süneni*’nde 13 ve İbn Mâce’nin (ö. 273/887) *Süneni*’nde 42, tekrarlarıyla yer almaktadır. Ayrıca bu rivâyetlerin arasında toplam 45 rivâyetin farklı bâblarda birbirine yakın lafızlarla hem Buhârî’de hem de Müslim’de geçtiği tespit edilmiştir.³⁴⁷

³⁴¹ Bâblar için bk. No: 2, 4, 33, 37, 38, 39, 40, 41. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

³⁴² Bâblar için bk. No: 2, 13, 15, 18, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 42, 43. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

³⁴³ Bâblar için bk. No: 2, 15, 43. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

³⁴⁴ Detaylı bilgi için bk. Ek: 8,9,10.

³⁴⁵ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame Kütüb-i Sitte*’deki merfû hadîslerin yer aldığı bâb başlıkları için bk. No: 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 27, 28, 29, 30, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51.

³⁴⁶ Bâblar için bk. No: 1, 2, 3, 4, 5, 15, 17, 24, 26, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

³⁴⁷ Örnek rivâyetler için bk. H no: 139, 142, 344, 345, 354, 355, 362, 499, 500, 501, 502, 512, 578, 606, 607, 659, 819, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 864, 866, 869, 1049, 1077, 1163, 1164, 1165, 1166, 1187, 1286, 1287, 1288, 1289, 1290, 1291, 1292. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

Mevkûf olarak nakledilen 235 rivâyetten üç tanesinin, iki bâbta *Kütüb-i Sitte* eserleri içinde olduğu tespit edilmiştir.³⁴⁸ Bu rivâyetlerden 2 tanesi Buhârî’de, 1 hadîs Müslim’de, 2 rivâyet, Ebû Dâvud’da, Nesâî ve İbn Mâce’de de 1 rivâyet yer almaktadır. Bu hadîslerden sadece bir tanesi hem Buhârî ve hem Müslim’de geçmektedir.³⁴⁹ 670 maktû‘ rivâyetten dört tanesi *Kütüb-i Sitte*’de bulunmaktadır.³⁵⁰ Maktû‘ rivâyetlerin *Kütüb-i Sitte* eserlerine dağılımına gelince 2 rivâyet Buhârî’de ve 2 rivâyette Tirmizî’de yer almaktadır. Dolayısıyla 1303 haberin toplam 153 tanesi tekrarlarıyla birlikte *Kütüb-i Sitte*’de tespit edilmiştir. Bu rivâyetlerin bazıları lafzen aynı iken çoğunluğu yakın manalarla nakledilmiştir. *Kütüb-i Sitte* içerisinde yer alan rivâyetlerin oranı toplam rivâyetlerin %10’unun üzerinde bir orana tekabül etmektedir. Merfû rivâyetlerin içinde bu oran daha fazla iken, mevkûf ve maktû‘ rivâyetlerde azdır.

Rivâyetlerin *Kütüb-i Sitte*’ye göre dağılımı incelenirken teknik olarak ifade edilmesi gereken bir diğer husus rivâyetlerin yer verildiği bâb başlıklarının kıyas edilerek değerlendirilmesidir. Hadîs edebiyatında hadîsleri değerlendirme metodlarından birisi de onları konularına göre tasnîf ederek, onlara ilgili bâb başlıkları altında yer vermektir. Bu sistemin oluşturulmasındaki ana gayelerden biri hadîsleri delil oldukları bâblarda zikrederek onlar için bir bölüm tahsis etmektir.³⁵¹ Bâbların bir başka özelliği de eseri yazan kişinin görüşlerinin bâb başlığından anlaşılmasıdır. Örneğin, Buhârî, bâb başlıklarını âyet, hadîs veya fikhî bir düşünceyi yansıtacak şekilde düzenlemiştir. *Kitâbü’l-Azame*’de de müellif buna benzer bir yöntem takip etmiştir. Dolayısıyla bu bize, hadîslerin yer verildiği bâb başlıklarını kıyaslayarak değerlendirme yapmayı mümkün kılmaktadır.

2.1.8. Rivâyetlerin Kütüb-i Sitte’deki Bâb Başlıkları Açısından Değerlendirilmesi

Ebü’ş-Şeyh’in, *Kitâbü’l-Azame*’de farklı konularda yer verdiği bazı hadîslerin, *Kütüb-i Sitte*’de kullanıldığı şekliyle aynı bağlamda mı değerlendirildiği konusu ancak rivâyetler arasında kıyas yapılarak cevabı bulunabilecek bir husustur. Bu başlık altında tüm rivâyetlere yer vermemiz mümkün olmadığından bazı *Kütüb-i Sitte* hadîsleri örnek olarak verilerek, konu izah edilmeye çalışılacaktır.

1. Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’den (ö. 42/662-663) şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Hz. Peygamber ashâbının içinde ayağa kalktı ve beş hususu aktardı. Allah uyumaz ve O’na uyumak yaraşmaz, rızkı azaltır, çoğaltır, Gün doğmadan önce gecenin ameli kendisine sunulur, gece gelmeden önce de gündüzün ameli kendisine sunulur.

³⁴⁸ Örnek bâblar için bk. No: 7, 49. Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

³⁴⁹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame* Örnek rivâyet için bk. H no: 1188.

³⁵⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame* Bâblar için bk. No: 6, 27, 29.

³⁵¹ İsmail Lütü Çakan, *Hadîs Edebiyatı* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997), 26.

O'nun hicâbı nûrdur. Eğer O hicâbını kaldırırsa O'nu idrâk eden bütün varlıklar yanardı dedi."³⁵²

Müellif bu rivâyete "Rabbimizin işi, emri ve hükmü" konusunda yer vermiştir. Müslim'de geçen rivâyetler "Hz. Peygamber'in Allah'ın uyumayacağını ve hicâbının nûr olduğunu belirttiği" ve "Günahlardan tevbenin kabulü" bâblarında zikredilmiştir. İbn Mâce ise bu rivâyeti "Cehmiyye'nin inkâr ettiği şeyler bâbı" altında nakletmiştir.³⁵³

2. Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etti: "*Gücü her şeye yeten Allah, yeri ve gökleri eline alır, onu elinde tutar, elini açmaya ve kapatmaya başlar ve Allah der ki: Cebbâr, kudretli olan benim, Melik olan da benim. Kudretli olanlar nerede? Kibirli olanlar nerede (diye sorar)? Hz. Peygamber (bu esnada) sağına ve soluna doğru meylediyordu. İbn Ömer ben baktım ki minber aşağıdan hareket ediyordu. Minber Allah elçisini (s.a.v.) düşürecek dedim.*"³⁵⁴

Müellif bu rivâyeti, "Rabbimizin işi, emri ve hükmü" konusunda, Müslim, "Sıfatü'l-Kıyâme", İbn Mâce, "Cehmiyye'nin inkâr ettiği şeyler" ve "Yeniden diriliş", Ebû Dâvûd ise "Cehmiyye'ye reddiye" bâbında nakletmiştir.³⁵⁵

³⁵² Tayâlisî, *Müsned*, 1/395 (H no: 493); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnaût - Âdil Mürşid (Müessesetü'r-Risâle, 1421), 32/296 (H no: 19530); Osman b. Sa'îd ed-Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, thk. Bedr b. Abdillâh el-Bedr (Kuveyt: Dâru İbni'l-Esir, 1416), 1/63 (H no: 96), 1/72 (H no: 117); Bezzâr, *el-Müsned*, 8/36 (H no: 3018); Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nisâbü'r-İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd ve isbâtü sıfâtî'r-Rab*, thk. Abdülazîz b. İbrâhîm eş-Şehvân (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1414), 1/45; Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî Ebû Avâne, *el-Müsnedü'l-muhrec alâ kitâbi Müslim b. el-Haccâc es-sahîhu'l-müsned, Sahîhu Ebî Avâne, Müsnedü Ebî Avâne*, thk. Eymen b. Ârif ed-Dimeşkî (Beyrût: Dâru'l-Maârif, 1419), 1/127 (H no: 379, 380, 381, 382); Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh ale't-tekâsîm ve'l-envâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1414), 1/499 (H no: 266); Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Târik b. İvazullah - Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî (Kâhire: Dâru'l-Harameyn, ts.), 2/142 (H no: 1512), 6/139 (H no: 6025); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâsîdî (Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 1413), 1/464 (H no: 391); Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, *Müsned*, 13/245 (H no: 7262).

³⁵³ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/423 (H no: 118); Müslim, "İmân", 79 (H no: 293), "Tevbe", 5 (H no: 2759); Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts.), "Mukaddime" 13 (H no: 195-196).

³⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/432 (H no: 5608); İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, 1/240 (H no: 546); Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmünim Şiblî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1421), 7/136 (H no: 7642); İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/173; İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 16/322 (H no: 7327); Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415), 12/355 (H no: 13327); Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî İbn Mende, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Ali Muhammed b. Nâsır el-Fükayhî (Sûriye: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem - el-Medînetü'l-Münevvere, 1423), 2/101 (H no: 245); Ebû'l-Kâsım (Ebû'l-Hüseyn) Hibetullâh b. el-Hasen b. Mansûr el-Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne ve'l-cemâa*, thk. Ahmed b. S'ad el-Ğâmidî (Suûdî Arabistan: Dâru Tayyibe, 1423), 3/464 (H no: 703); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/139 (H no: 705).

³⁵⁵ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/437-438 (H no: 131); Müslim, "Sıfatü'l-Kıyâme", (H no: 2788); İbn Mâce, "Mukaddime", 13 (H no: 198), "Zühd", 33 (H no: 4275); Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî

3. Urve b. Zübeyr Hz. Hz. Âişe'nin (ö. 58/678) şöyle dediğini nakletti: “Sesleri kuşatan Allah’a hamdolsun. Ben ne dediğini işittiğim bir halde evin diğer köşesindeyken mücâdele eden kadın şikâyet ederek Allah’ın elçisine geldi. Allah’da (c.c) bunun üzerine “Allah, kocası hakkında seninle tartışan ve Allah’a şikâyetinde bulunan kadının sözünü işitmiştir”³⁵⁶ âyetini indirdi.³⁵⁷

Müellif bu rivâyete “Yüce Rabbimizin affının, gücünün büyüklüğü ve bağışlamasının çokluğu” konusunda, Buhârî “Nisâ sûresi 134. âyetini zikrettiği” bâbta, İbn Mâce “Cehmiyye’nin inkâr ettiği şeyler” Nesâî de “Zihâr” bâbında nakletmiştir.³⁵⁸

4. Cübeyr b. Mut‘im’den (ö. 59/678-679) şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Bir bedevî, Hz. Peygamber’e geldi: “Ey Allah’ın elçisi! Canlar zor durumda kaldı, aileler zâyi oldu. Mallar helâk oldu. Allah’tan bizim için yağmur iste. Biz seni Allah’a karşı şefaâtçi kılıyoruz. Seninle Allah’tan şefaât diliyoruz” (dedi). Allah’ın elçisi “Allah’ı tesbîh etti.” Sahâbe tarafından (bu durum) bilininceye kadar tesbîh etmeye devam etti. Sonra dedi ki: “Sana yazıklar olsun. Allah’ı tanıyor musun? O’nun arşı göklerin ve yerin üzerinde kubbe gibidir. O üstüne binildiğinde yükün ağırlığından bineğin çıkardığı ses gibi bir inilti çıkarır” buyurdu.³⁵⁹

Ebü’ş-Şeyh bu rivâyete “Yüce Allah’ın arşı, kürsisi ve onların yaratılışının büyüklüğü” bölümünde, Ebû Dâvûd ise “Cehmiyye’ye reddiye” bâbında bu haberi nakletmiştir.³⁶⁰

Ebü Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Muhammed Mecîyyüddîn Abdülhamîd (Beyrût: Mektebetü’l-Asriyye, ts.), “Sünne”, 39 (H no: 4732).

³⁵⁶ el-Mücâdele 58/1.

³⁵⁷ Ebû Ya’kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî İbn Râhûye, *Müsned*, thk. Abdulgafûr Abdülhakk Hüseyin el-Belûşî (Medîne: Mektebetü’l-İmân, 1412), 2/222 (H no: 731); Ebû Muhammed Abd b. Humeyd, *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*, thk. Mahmûd Muhammed Halîl (Kâhire: Mektebetü’s-Sünne, 1408), 1/438 (H no: 1514); İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, 1/278 (H no: 625); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 5/276 (H no: 5625); Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh el-Âcurrî, *Kitâbü’ş-Şerâa*, thk. Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Demîcî (Riyâd: Dâru’l-Vatan, 1420), 3/1085 (H no: 661); Lâlekâî, *Şerhu usûli i’tikâdi ehli’s-sünne*, 3/455; Beyhakî, *el-Esmâ ve’s-sıfât*, 1/457 (H no: 385); Ebû Ya’lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 8/214 (H no: 4780); Ebû Abdillâh ‘Ubeydullah b. Muhammed İbn Batta, *el-İbânetü’l-kübrâ*, thk. Rızâ Mu’tî (Riyâd: Dâru’r-Râye, ts.), 7/114 (H no: 85); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ (Beyrût - Lübnân: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1424), 7/628 (H no: 15242).

³⁵⁸ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/536-537 (H no: 189); Buhârî, “Tevhîd”, 9; İbn Mâce, “Mukaddime”, 13 (H no: 188); Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şu’ayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü’l-Matbûâtî’l-İslâmiyye, 1406), “Talak”, 33 (H no: 3460).

³⁵⁹ İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, 1/252 (H no: 575-576); İbn Huzeyme, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 1/239; Ebû Avâne, *el-Müsnedü’l-muhrec*, 2/125 (H no: 2517); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, 2/128 (H no: 1547); Beyhakî, *el-Esmâ ve’s-sıfât*, 2/317 (H no: 883).

³⁶⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/554-557 (H no: 198); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 19 (H no: 4726). Bu rivâyet farklı tarîklerle nakledilmesine rağmen zayıftır. Rivâyetin isnâdında yer alan Cübeyr b. Muhammed’in durumu ile ilgili tereddüt vardır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, 4/506. Dolayısıyla Elbânî tarafında rivâyet zayıf olarak nitelenmiştir. Zehebî’de bu rivâyetin cidden garîb ve ferd olduğunu belirterek tenkîd etmiştir. Bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *el-Ulûv li’l-aliyyi’l-ğaffâr fî sahîhi’l-ahbâr ve sekîmihâ*, thk. Ebû Muhammed Eşrâf Abdülmaksûd (Riyâd: Mektebetü Advâi’s-Selefi, 1416), 1/44.

5. İmrân b. Hüseyin (ö. 52/672) Hz. Peygamber'den şöyle buyurduğunu nakletmiştir: *"Ey Temimoğulları müjdeye gelin!" dedi. Onlar da "Bizi müjdeledin, bize (bu müjdeyi) ver" dediler. Hz. Peygamber: "Ey Yemen halkı! Müjdeye gelin" dedi. Onlar da "Bizi müjdeledin. Bizim için bu konuda hüküm ver nasıl olacak?" dediler. Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle dedi: "Allah arşın üstündedir. Ve her şeyden önce o vardır. Ve olacak olan herşeyi levh-i mahfûzda yazmıştır."*³⁶¹

Müellif bu rivâyete, "Yüce Allah'ın arşı, kürsîsi ve onların yaratılışının büyüklüğü" konusunda, Buhârî, Rûm sûresi 27. âyeti zikretmiş ve yaratılışla bağ kurarak ve bu rivâyeti delil olarak nakletmiştir. Aynı bağlamda Buhârî, Hûd sûresi 7 ve Tevbe 129. âyetleri zikrederek "Allah'ın arşı" ile ilgili bu rivâyeti eserinde nakletmiştir. Tirmizî ise "Sakîf ve Benî Hanîfe" bâbında hadîsi rivâyet etmiştir.³⁶²

6. Ebû Sa'îd el-Hudrî'den (ö. 74/693-694) şöyle dediği rivâyet edilmiştir: *"Yükseltilmiş döşekler üzerinde olacaklar"*³⁶³ âyeti hakkında Hz. Peygamber (s.a.v.) *"Nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki: O döşeklerin yüksekliği yer ve gök arası kadardır. Yer ve gök arasındaki mesafe yürüyüş olarak beş yüz yıl kadardır"*³⁶⁴ buyurdu.

Ebü's-Şeyh bu haberi, "Yüce Rabbimizin Perdesi" konusunda, Tirmizî ise "Cennet ehlinin elbisesi" ve "Vâkıa Sûresinin tefsîri" bâbında rivâyet etmiştir.³⁶⁵

7. Mesrûk (ö. 63/683) Hz. Âişe'ye hitaben O'na *"Sonra (ona) yaklaştı derken sarkıp daha da yakın oldu"*³⁶⁶ âyeti hakkında ne dersin? dedi. Hz. Âişe: *"Cibrîl (a.s.) Hz. Peygamber'e bir adam sûretiyle gelirdi. Bu defa ona aslî şekliyle geldi"* dedi.³⁶⁷

³⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 33/107 (H no: 19876), 33/116 (H no: 19886); Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 1/34 (H no: 40); Bezzâr, *el-Müsned*, 9/69 (H no: 3598); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/126 (H no: 11176); İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2/884; İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 14/7 (H no: 6140), 14/10 (H no: 6142); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 18/203 (H no: 496, 497); İbn Mende, *et-Tevhîd*, 1/72 (H no: 7); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/234 (H no: 800); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid (Hindistan: Mektebetü'r-Rüşd, 1423), 1/354; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/4 (H no: 17701, 17702).

³⁶² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/571-572 (H no: 207); Buhârî, "Bedü'l-Halk", 1 (H no: 3190-3191), "Tevhîd", 22 (H no: 7418); Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Mısır: Şeriketü Mektebe, 1395), "Menâkıb", 144 (3951).

³⁶³ el-Vâkıa 56/34.

³⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 18/247 (H no: 11719); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 16/418 (H no: 7405); Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, *Müsned*, 2/528 (H no: 1395).

³⁶⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/678-679 (H no: 272); Tirmizî, "Sıfatü'l-Cenne", 9 (H no: 2540), "Tefsir", 56 (H no: 3294). Tirmizî bu hadîsi şöyle değerlendirmiştir. Bu garîb bir hadîstir. Biz onu ancak Rîşdîn b. Sa'd hadîsinden biliyoruz demıştır. Rîşdîn b. Sa'd ise zayıf bir râvidir. Detaylı bilgi için bk. Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Abdürrahîm Muhammed Kaşkarî (Medîne: Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1404), 2/153.; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/513.

³⁶⁶ en-Necm 53/8.

³⁶⁷ İbn Râhûye, *Müsned*, 3/795 (H no: 1426); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/220 (H no: 11344); İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2/554; Ebû Avâne, *el-Müsnedü'l-muhrec*, 1/135 (H no: 409); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-*

Ebü's-Şeyh bu rivâyete, "Göklerde ve yeryüzünde görevli melekler" konusunda yer vermiştir. Buhârî, "Sizden biri âmin dediği zaman ve melekler gökte âmin derse ve o iki âmin biri diğerine muvâfakat ederse, geçmiş günahları bağışlanır" bâbında diğer rivâyete ise "Kâf sûresi 39. âyetinin tefsîri" bâbında, Müslim'de "İmân" Tirmizî'de ise "Necm Sûresi 13. âyetin anlamı ve İsrâ gecesinde Hz. Peygamber (s.a.v.) Rabbini gördü mü?" bâbında yer verilmiştir.³⁶⁸

8. Ebû Sa'îd el-Hudrî Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *"Hayattan nasıl zevk alayım? Sûr'un sahibi (İsrâfil) sûr'u üflemek üzere ağzına almış, kulağını gelecek habere vermiş, alnını eğmiş sûr'a ne zaman üfureceğinin emredilmesini bekliyor? Dediler ki: O takdirde ne diyeceğiz? Hz. Peygamber (s.a.v.): Allah bize yeter o ne güzel vekildir. Allah'a tevekkül ettik deyiniz."*³⁶⁹

Müellif bu rivâyeti, "İsrâfil'in (a.s.) vasfı ve görevi" konusunda, Tirmizî ise "Sûrun durumu" ve "Zümer sûresinin tefsîri" bâblarında nakletmiştir.³⁷⁰

9. Ebû Zer (ö. 32/653) Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şöyle dediğini nakletmiştir: O (s.a.v.) *"Ben sizin görmediklerinizi görüyorum. Ve işitmediklerinizi işitiyorum. Şüphesiz sema inler (ses çıkarır). O inlemesinde de haklıdır. Sema da dört parmaklık bir mesafe yoktur ki onun üstünde yüzünü Allah'a secde etmek için koyan bir melek olmasın. Allah'a yemin olsun ki! Şayet siz benim bildiklerimi bilseydiniz az güler çok ağlardınız. Ve muhakkak yollara dökülürdünüz. Allah'tan yardım isterdiniz. Ve (ben) kesilip yok olan bir ağaç olmayı isterdim."*³⁷¹

Müellif, "Cebrâil'in yaratılışı O'na (Rûhu'l-Emîn) ve Nebîmize salâtü selâmın daha faziletli olduğu" konusunda, İbn Mâce "Hüzün ve ağlama" Tirmizî ise "Hz. Peygamber'in benim bildiklerimi bilseydiniz az gülerdiniz" bâbında yer vermişlerdir.³⁷²

sahîh, 1/257 (H no: 60); İbn Mende, *et-Tevhîd*, 2/763 (H no: 765); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/349 (H no: 921); Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 8/305 (H no: 4902).

³⁶⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/769 (H no: 344); Buhârî, "Bedü'l-Halk", 1 (H no: 3234), "Tefsîr", 289 (H no: 4855); Müslim, "İman", 77 (H no: 177); Tirmizî, "Tefsîr", 53 (H no: 3278).

³⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/89 (H no: 11039); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 3/105 (H no: 823); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 2/285 (H no: 2000); Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed Hâkim, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411), 4/603 (H no: 7678); Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne*, 6/1231 (H no: 2182); Ahmed b. Abdillâh b. İshâk Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî - Dâru'l-Fikr, 1409), 7/312; Beyhakî, *Şu'abü'l-imân*, 1/39352 (H no: 346); Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 2/339 (H no: 1084).

³⁷⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/851-853 (H no: 396); Tirmizî, "Sıfatü'l-Kıyâme", 8 (H no: 2431), "Tefsîr", 40 (H no: 3243). Bu hadîs birçok tarikle nakledilmiştir. Tirmizî rivâyeti hasen olarak değerlendirmiştir.

³⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/405 (H no: 21516); Bezzâr, *el-Müsned*, 9/357 (H no: 3925); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/587 (H no: 8633); Beyhakî, *Şu'abü'l-imân*, 2/226 (H no: 764); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/83 (H no: 13337); Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannefi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 7/123 (H no: 34682).

³⁷² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/982-983 (H no: 507); İbn Mâce, "Zühd", 19 (H no: 4190). Bûsîrî, rivâyetin mana açısından sahîh olduğunu Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî'nin de hadîsi rivâyet ettiklerini belirtir. Bk.

10. Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'den şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “Hz. Peygamber “*Ashâbına bunun üzerinde (gökyüzünü kastederek) ne var bilir misiniz*”” dedi? Onlar da “Allah ve Rasûlü daha iyi bilir” dediler.” Hz. Peygamber “*Şüphesiz o ters çevrilmiş bir dalgadır. Korunmuş bir çatıdır*”³⁷³ buyurdu.

Müellif rivâyeti, “Göklerin sıfatı” konusunda Tirmizî ise uzun bir hadîste “Hadîd sûresinin tefsîri” bâbında tahrîc etmiştir.³⁷⁴

11. Enes b. Mâlik (ö. 93/711-712) Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: “*Bana bir hayvan getirildi ona bindim bu sırada Cebrâil de benim yanımdaydı. Sonra dünya semasına yükseltildim. Orada Hz. Âdem (a.s.) vardı. 2. semada teyzesinin oğlu Yahya ve İsâ vardı. Sonra üçüncü sema da Yûsuf'u buldum. Sonra dördüncü sema da Hârûn'u buldum. Sonra 5. sema da İdrîs'i buldum. Sonra 6. katta Mûsâ'yı buldum. Sonra 7. katta orada İbrâhim'i (a.s.) buldum. Nebîmize ve onlara salâtve selâm olsun.*”³⁷⁵

Ebü's-Şeyh “Göklerin sıfatı” konusunda, Buhârî “Nisâ sûresi 164 nolu âyet”, Müslim “Allah Rasûlünün semalara gece yürüyüşü ve namazın farziyyeti”, Nesâî ise “Namazın farziyyeti” bâbında hadîsi zikretmiştir.³⁷⁶

12. Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “*Şüphesiz cennette bir ağaç vardır. Onun gölgesinde yürüyen kesintisiz yüz sene yürür.*”³⁷⁷

Bu rivâyet *Kitâbü'l-Azame*'de “Göklerin sıfatı” konusunda, Buhârî “Cennetin özellikleri ve onun yaratılmış olduğu” ve “Vâkıa sûresi 30.” âyetin tefsîri, Müslim “Cennette

Tirmizî, “Zühd”, 9 (H no: 2312). Bu rivâyet birçok isnâdla rivâyet edilmiştir. Tirmizî hadîs hakkında hasen garîb değerlendirmesini yapmıştır. Aynı zamanda Ebû Zer'den mevkûf olarak nakledildiği belirtilmiştir. Ahmed b. Ebî Bekr Bûsîrî, *Misbâhu'z-zücâce fî zevâ'idî İbn Mâce*, thk. Muhammed el-Müntekâ el-Keşnâvî (Beyrût: Dâru'l-Arabiyye, 1403), 9/395.

³⁷³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/422 (H no: 8828); İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, 1/254 (H no: 578); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/287 (H no: 849).

³⁷⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1023 (H no: 538); Tirmizî, “Tefsîr”, 57 (H no: 3298). Tirmizî bu rivâyet hakkında bu yönden garîb bir hadîs demiştir. Ayrıca Hasan el-Basrî'nin Ebû Hüreyre'den hadîs işitmediğine işaret edilmiştir. Dolayısıyla hüküm olarak rivâyet zayıftır. Ayrıca müellifin isnâdında yer alan Ebû Ca'fer er-Râzî zayıf olarak kaynaklarda tavsîf edilmiştir. Bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Sûriye: Dâru'r-Reşîd, 1406), 1/629; Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî (Beyrût: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1404), 3/388.

³⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/370 (H no: 17833), 29/374 (H no: 17835); İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/153 (H no: 301); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 1/236 (H no: 48); İbn Mende, *et-Tevhîd*, 2/722 (H no: 715).

³⁷⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1048-1049 (H no: 567); Buhârî, “Tevhîd”, 37 (H no: 7517); Müslim, “İmân”, 74 (H no: 162); Nesâî, “Salât”, 1 (H no: 450).

³⁷⁷ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, 1/523 (H no: 1485); Tayâlisî, *Müsned*, 4/278 (H no: 2670); İbn Râhûye, *Müsned*, 1/385 (H no: 414); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/465 (H no: 7498), 15/136 (H no: 9243); Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, 1/424 (H no: 1457); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 16/426 (H no: 7411); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 3/72 (H no: 2519); Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 10/235 (H no: 5853); İbrâhîm b. Tahmân, *Meşyehatü İbrâhîm*, 1/718 (H no: 130).

bir ağacın olduğu ve yürüyen kişinin onun gölgesinde yüz sene kesintisiz yürüyeceği”, İbn Mâce “Cennetin özelliği” Tirmizî ise “Cennet ağacının özelliği ve Vâkıa sûresinin tefsîri” bâbında tahrîc etmiştir.³⁷⁸

13. İbn Abbâs Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “*Kim yıldızların ilminden bir şey öğrenirse sihirden bir bölüm öğrenmiş olur. Öğrendikçe bilgisi artar.*”³⁷⁹

Ebü’ş-Şeyh “Yıldızlar” isimli konuda, İbn Mâce “Yıldızları öğrenmek”, Ebû Dâvûd ise “Yıldızlar” hakkındaki bâbında hadîse yer vermiştir.³⁸⁰

14. Abdullah b. Ömer Hz. Peygamber’in (s.a.v.) gök gürültüsü ve şimşek çakmasını işittiği zaman şöyle dediğini rivâyet etti: “*Allah’ım bizi gazabınla öldürme, azabınla bizi helâk etme, bundan önce bizi bağışla.*”³⁸¹

Kitâbü’l-Azame’de “Gök gürlemesi ve Yıldırım” adlı konuda, Tirmizî’de ise “Gök gürlemesi işittiği zaman ne denir” bâbında rivâyete yer verilmiştir.³⁸²

15. Ebû Hüreyre Hz. Peygamber’den şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “*Allah cumartesi toprağı yarattı. Orada pazar günü dağı yarattı. Pazartesi günü ağaçları yarattı. Salı günü mekruhları yarattı. Çarşamba günü nûru yarattı. Perşembe günü orada*

³⁷⁸ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1075 (H no: 578); Buhârî, “Bedü’l-Halk”, 8 (H no: 3252), “Tefsîr”, 30 (H no: 4881); Müslim, “Cenne”, 1 (H no: 2826); İbn Mâce, “Zühd”, 39 (H no: 4335); Tirmizî, “Sıfatü’l-Cenne”, 1 (H no: 2523), “Tefsîr”, 30 (H no: 3292).

³⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/454 (H no: 2000), 5/41 (H no: 2840); Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, 1/236 (H no: 714); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, 11/135 (H no: 11278); Lâlekâî, *Şerhu usûli i’tikâdi ehli’s-sünne*, 7/1286 (H no: 2274); Beyhakî, *Şu’abü’l-îmân*, 7/168 (H no: 4832); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/239 (H no: 25646).

³⁸⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1225-1226 (H no: 701); İbn Mâce, “Edeb”, 28 (H no: 3726); Ebû Dâvûd, “Tıb”, 22 (H no: 3905). Elbânî rivayyetin isnâdının ceyyid olduğunu, tüm ricâlin sikâ kişilerden oluştuğunu belirtmiştir. Sadece Ubeydullah b. Ahnes’i Ahmed, İbn Maîn, Ebû Dâvûd ve Nesâî ve İbn Hibbân tevsîk ettiğini ama İbn Hibbân’ın onun hata ettiğini söylediğini zikreder. Bk. Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdîssi’z-zaîfe*, 2/420.

³⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 10/47 (H no: 5763); Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dâru’l-Beşâri’l-İslâmiyye, 1409), 1/251 (H no: 721); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 9/340 (H no: 10698); Ebû Bîşr Muhammed b. Ahmed ed-Dûlâbî, *el-Künâ ve’l-esmâ*, thk. Ebû Kuteybe el-Firyâbî (Beyrût - Lübnân: Dâru İbn Hazm, 1421), 3/1023 (H no: 1792); Ebü’l-Kâsım Müsnidü’d-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *ed-Duâ*, thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1413), 1/304 (H no: 981); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, 6/101 (H no: 5925); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, 12/318 (H no: 13230); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/318 (H no: 7772); Ebû Ya’lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 9/380 (H no: 5507); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 3/505 (H no: 6470); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/27 (H no: 29217).

³⁸² Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1289 (H no: 781); Tirmizî, “Deavât”, 1 (H no: 3450) Tirmizî hadîsin garîb olduğunu belirtmiş ve sadece bu yönden rivâyeti bildiklerini açıklamıştır. Elbânî onun için hüküm olarak zayıf tabirini kullanmıştır. Râvîlerden Haccâc b. Ertât sadûk ama çok hata yapan bir kişidir. Bk. Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *Kitâbü’l-Künâ ve’l-esmâ*, çev. Abdürrahîm Muhammed Kaşkarî (Suûdî Arabistan: İmâdetü’l-Bahsil-İlmî, 1404), 1/111. Ayrıca Haccâc’ın şeyhi Ebû Matar ise mechûl bir râvidir. Bk. Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabi, 1271), 9/445; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *el-Muğnî fi’d-duafâ*, thk. Nûruddîn İtr, ts., 2/808. Bununla birlikte rivâyet maktû’ olarak 786 no ile yine eserde yer almaktadır. Ancak onunda isnâdında râvî kaynaklı zayıflıklar bulunmaktadır.

hayvanları yaydı. Cuma günü ikindiden sonra yaratılanların sonuncusu olarak Âdem'i (a.s.) yarattı. Cuma saatlerinin son saati, ikindi ile gece (akşam) arasındadır.”³⁸³

Müellif, “Yaratılışın başlangıcı” konusunda, Müslim “Yaratılışın başlangıcı ve Hz. Âdem’in (a.s.) yaratılışı” bâbında bu rivâyeti zikretmişlerdir.³⁸⁴

16. Enes b. Mâlik Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “Allah, yeryüzünü yarattı. O hareket ediyordu sallanıyordu dağları yarattı ve onları sabitleyerek sağlamlaştırdı. Melekler şaşırdılar ve dediler ki: “Ya Rabbi! Senin yarattığın şeylerin içinde dağlardan daha (şiddetli) daha sağlam bir şey var mı?” Allah “Evet kendisiyle dağların kesildiği demir var” dedi. Melekler dedi ki: “Ya Rabbi! Yarattıklarının içinde demirden daha sert katı başka bir şey var mı?” Allah “Kendisiyle demirin eridiği ateş var” dedi. Melekler dedi ki: “Ya Rabbi! Yarattıklarının içinde ateşten daha şiddetli bir şey var mı?” Allah “Evet su” dedi. Melekler: “Ya Rabbi! yarattıklarının içinde sudan daha sert katı bir şey var mı?” dediler. Allah “Evet rüzgâr” dedi. Melekler: “Ya Rabbi! yarattıklarının içinde rüzgârdan daha sert bir şey var mı?” dediler. Allah “Evet neredeyse sağ (elin) tasadduk ettiğini sol elin bilmeyeceği insandır” dedi.”³⁸⁵

Ebü’ş-Şeyh “Yerlerin ve her şeyi var eden Allah’ın yeryüzünde yaratmış olduğu şeylerin özelliği” isimli konuda, Tirmizî ise “Tefsîr” bâbında bu hadîsi rivâyet etmiştir.³⁸⁶

17. Câbir b. Abdillâh (ö. 78/697) şöyle dedi: Hz. Peygamber bizi bir yere askerî birlik olarak gönderdi. Yanımızda yiyecek bir şey kalmadı. Deniz kıyısına vardık. Deniz küçük bir dağ gibi bir hayvanı dışına attı. Bunun üzerine durduk ve istişare ettik. Ebû Ubeyde (ö. 18/639) “Bu Allah’ın sizi rızıklandırmış olduğu bir yiyecektir. Onu yiyiniz” dedi. “Bizde ondan yedik sonra uyuduk.” Ebû Ubyede’yi gördüm. Bu hayvanın kaburga kemiklerinden birini istedi ve (o) da getirildi. Sonra da bir devenin ve bir adamın getirilmesini emretti. O adam devenin üstüne bindi. Bu kaburga kemiğinin altından binicisi üstüneyken geçti. Kendimizi de o hayvanın

³⁸³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/82 (H no: 8341); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/20 (H no: 10943); Dûlâbî, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 2/544 (H no: 982); İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 3/117 (H no: 1731); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 3/303 (H no: 3232); İbn Mende, *et-Tevhîd*, 1/183 (H no: 54); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 1/73 (H no: 36); Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 10/513 (H no: 6132); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/5 (H no: 17705).

³⁸⁴ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1358 (H no: 875); Müslim, “Sıfatü'l-Kıyâme”, 1 (H no: 2789).

³⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/276 (H no: 12253); Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, 1/365 (H no: 1215); İbn Mende, *et-Tevhîd*, 1/192 (H no: 63); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 5/115 (H no: 3167); Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 7/286 (H no: 4310).

³⁸⁶ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1379-1380 (H no: 896); Tirmizî, “Tefsîr”, 95 (H no: 3369). Tirmizî hadîsi merfû olarak ancak bu isnâdla bildiklerini belirtmiş ve onu garîb olarak remz etmiştir.

gözünün üstündeki kemiği ahşap direklerle çekerken gördüm. Sonra Allah'ın elçisine geldik ve bu olanları ona anlattık. O (s.a.v.): “O Allah'ın sizi rızıklandığı bir rızıktır” dedi.³⁸⁷

Müellif “Denizin, balığın sıfatı ve o ikisinin yaratılışı” konusunda, Buhârî “Yemek hususunda ortaklık” ve “Sîfi'l-bahr”, Müslim “Deniz ölümlerinin mübahlığı”, Ebû Dâvûd “Deniz canlıları” Nesâî ise “Denizin ölüsü” bâblarında bu rivâyeti tahrîc etmişlerdir.³⁸⁸

18. Ebû Mûsâ el-Eş'arî Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “Allah, Hz. Âdem'i (a.s.) yeryüzünün tamamından aldığı bir avuç topraktan yarattı. Böylece Âdemoğlu arzın durumuna göre (dünyaya) geldi. Onlardan kırmızı olan ve beyaz olan siyah olan ve bunların arasındaki (renkte) olan ve uyumlu olan ve hüznü (dertli) olan ve şerli olan ve ahlâklı olanda (dünyaya) geldi.”³⁸⁹

Bu haber *Kitâbü'l-Azame*'de, “Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın yaratılışı” adlı konuda, Ebû Dâvud'da “Kader bahsi”, Tirmizî'de ise “Bakara sûresinin tefsîri” bâbında nakledilmiştir.³⁹⁰

19. Câbir b. Semûra (ö. 74/694), Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şöyle dediğini rivâyet etmiştir: “Ben Mekke'de bir taş tanıyorum. Peygamber olarak gönderildiğimde geceleri ona selam veriyordum, (o taş) selamı bana iade ediyordu. Şimdi de yanından geçtiğim zaman onu hala tanıyorum.”³⁹¹

Müellif bu rivâyete “Yaratılmışların: dağların ve ağaçların ve canlıların ve kuşların ve yırtıcı hayvanların tesbîhi” konusunda, Müslim “Hz. Peygamber'in nesebinin fazileti ve nübüvvetten önce taşın selam vermesi”, Tirmizî ise “Hz. Peygamber'in nübüvvetinin delilleri ve Allah'ın ona has kıldığı şeyler” bâbında bu haberi tahrîc etmişlerdir.³⁹²

Yukarıda zikrettiğimiz örneklerde de görüleceği üzere müellif rivâyetleri, bâb başlıkları altına yerleştirirken hadisçilerin usûlü ile hareket etmiştir. Genel olarak rivâyetler, *Kitâbü'l-*

³⁸⁷ Tayâlisî, *Müsned*, 3/304 (H no: 1850); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/240 (H no: 14337); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/491 (H no: 4847); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/421 (H no: 18961).

³⁸⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1396-1397 (H no: 913); Buhârî, “Şerike”, 1 (H no: 2483), “Meğâzî”, 67 (H no: 4360); Müslim, “Sayd”, 4 (H no: 1395); Ebû Dâvûd, “Et'ime”, 47 (H no: 4354); Nesâî, “Sayd ve Zebâih”, 35 (H no: 4354).

³⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 32/353 (H no: 19582); Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, 1/193 (H no: 549); Bezzâr, *el-Müsned*, 8/42 (H no: 3026); İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/151; İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 14/29 (H no: 6160); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/288 (H no: 3037); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sifât*, 2/149 (H no: 715); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/6 (H no: 17707); İbn Batta, *el-İbânetü'l-kübrâ*, 3/310 (H no: 1330).

³⁹⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1544 (H no: 1002); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 17 (H no: 4693); Tirmizî, “Tefsîr”, 2 (H no: 2955). Tirmizî bu rivâyet hakkında hasen sahîh ibaresini kullanmıştır.

³⁹¹ Tayâlisî, *Müsned*, 2/134 (H no: 818); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 34/419 (H no: 20828); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 2/291 (H no: 2012); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 2/220 (H no: 1907); Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 13/459 (H no: 7469); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/313 (H no: 31705).

³⁹² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1710 (H no: 1168); Müslim, “Fedâil”, 1 (H no: 2277); Tirmizî, “Menâkıb”, 7 (H no: 3624).

Azame içerisinde bağlamları doğrultusunda kullanılmıştır. İtikâdî konularda delil olarak zikredilen bazı rivâyetlerin *Kütüb-i Sitte* içinde de aynı yaklaşımla ele alındıkları görülmektedir. Bu hadîslerin içinde kader, Levh-i mahfûz, cennetin yaratılmış olduğu, Rü'yetullah, ve Cehmiyye'ye karşı ifade edilen rivâyetlerin ve aynı doğrultuda âyet tefsîrlerinin bulunması *Kitâbü'l-Azame* 'nin yazım amacına da işaret etmesi açısından önemlidir.

2.1.9. Rivâyetlerin Tekrar Edilmesi

Kitâbü'l-Azame 'de bazı hadîslerin tekrar edildiğini görmek mümkündür. Bu tekrarlar kimi zaman aynı konuda olurken, kimi zaman da farklı konularda olmuştur. Eserde farklı konularda tekrar edilen rivâyetler, herhangi bir şekilde yeniden kullanıldığında, bu duruma dair bir işaret söz konusu değildir. Bazı rivâyetlere üç defa üst üste yer verildiği tespit edilmiştir. Mükerrer haberler, merfû, mevkûf ve maktû' türünde olup anlamca birbirine benzer olan rivâyetlerdir. Çoğunlukla tekrarlanan rivâyetler, farklı senedlerle ve birbirine yakın lafızlarla tahrîc edilmiştir. *Kitâbü'l-Azame* 'deki mükerrer rivâyetlerin isnâdları zikredildikten sonra metinlerine “مِثْلَهُ”, “نَحْوَهُ”, “مِثْلُ مَعْنَاهُ” ve “فَذَكَرَ مِثْلَ مَعْنَاهُ” ifadeleri kullanılarak işaret edilmiştir.

Kitâbü'l-Azame 'de toplam 26 hadîs “مِثْلَهُ”³⁹³, 16 rivâyet “نَحْوَهُ”³⁹⁴, “مِثْلُ مَعْنَاهُ” ve “فَذَكَرَ مِثْلَ مَعْنَاهُ” lafızlarıyla da 2 haber olmak üzere tekrarlanan toplam 44 rivâyet mevcuttur. Rivâyetlerin dağılımında herhangi bir metodoloji gözetilmemiş, tekrar durumunda bulunan isnâd, zikredilirken metne yer verilmemiştir. Eserde bu rivâyetlerin dışında da müellif farklı isnâd ve birbirine yakın metinlere yer vermiştir. *Kitâbü'l-Azame* 'de bu doğrultuda tespit edebildiğimiz aynı sened ve metne sahip doksan iki rivâyet mevcuttur.³⁹⁵ Dolayısıyla eserde toplam 136 rivâyetin mükerrer olduğu görülmektedir. Eserdeki mükerrer rivâyetler incelendiği zaman tekrarın şu nedenlere dayandığını söylemek mümkündür.

1. Tekrar Edilen Rivâyetin Farklı Konulara Delalet Etmesi:

Hadîs kaynakları incelediği zaman bir hadîsin bazen birden fazla bâbta delil olarak zikredildiği görülmektedir. Bu, hadîsin bir bölümünün bir konuya, diğer bir kısmının da başka bir konuya delalet etmesidir.

³⁹³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame* Örnek rivâyetler için bk. H no: 2-3, 83-84, 162-163, 307-308, 391-392, 418-419, 509-510, 579-580, 585-586, 619-620, 639-640, 709-710, 800-801, 811-812, 848-849, 856-857, 858-859, 1002-1003, 1107-1108, 1169-1170, 1220-1221, 1226-1227, 1283-1284, 1294-1295.

³⁹⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame* Örnek rivâyetler için bk. H no: 201-202, 260-261, 653-654, 887-888, 902-903.

³⁹⁵ Mükerrer rivâyetler için bk. H no: 2-22; 20-33; 26-69; 77-166; 85-214; 95-100; 97-98; 117-118; 164-287; 165-166; 196-217-248; 203-279-565; 210-227; 212-226; 269-276-281-283; 270-284; 280-301; 285-406; 292-379; 309-315; 369-370; 376-378; 405-417; 412-421; 427-1070-1071; 485-505; 531-1218; 532-1216; 542-549; 570-891; 632-664; 646-668; 708-725; 728-802; 731-732-825; 798-829; 850-867; 873-904; 884-890; 938-945; 1119-1132; 1129-1145. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

Misal: Cübeyr b. Nüfeyr şöyle dedi: “Allah’ın arşı suyun üstündedir. O kalemi yarattı ve kıyamete kadar yaratacağı şeyleri ve kıyamete kadar olacak olan şeyleri yazdı. Sonra bu kitap Allah’ı takdis etti. Yaratılma başlamadan önce bir sene Allah’ı yüceltti.”³⁹⁶

Müellif bu rivâyeti altıncı konu olan “Allah’u Teâlânın ayetlerinin, hâkimiyetinin ve izzeti” adlı bölümde 85 nolu rivâyet olarak zikretmiştir. Müellif aynı zamanda bu haberi, “Yüce Allah’ın arşı ve O’nun kürsîsi” konusunda 214 nolu rivâyet olarak tekrar nakletmiştir.³⁹⁷

2. Tekrar Edilen Rivâyetin Tekîde Delalet Etmesi:

Muhaddisler, aynı konu da birbirini destekleyen benzer metinlere, aynı veya farklı isnâdla eserlerinde yer vermişlerdir. Bunun sebepleri arasında, müellifin ele aldığı konuları ve bölümleri farklı metinlerle teyîd etme isteği vardır. Bir başka sebep de o konuyla ilgili elindeki farklı sened ve metinlere yer vererek ilmini ve mevzuya hâkimiyetini gösterme arzusudur. Ebü’s-Şeyh de aynı metotla birbirine yakın olan rivâyetlere aynı bağlam içerisinde yer vermiştir.

Misal: Hz. Ömer Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “Allah bin tane ümmet yaratmıştır. Bu ümmetlerden altı yüz tanesi denizde dört yüz tanesi de karadadır.”³⁹⁸

Müellif 938 ve 945 numaralı rivâyetleri “En son yaratılacak olanın şeylerin özellikleri ve yeryüzünün genişliği” adlı otuz ikinci konuda nakletmiştir. 938 numaralı rivâyet merfû iken 945 nolu eser maktû’dur.

3. Diğer Sebepler:

Eserde tespit ettiğimiz mükerrer rivâyetlerin bazısı istinsah edenlerin hataları sebebiyle tekrarlanmıştır. Bu hadîsler aynı konu başlığı altında, aynı isnâd ve metinle nakledilmişlerdir.

Misal: 97 ve 98 nolu rivâyetlerde “Samed” kelimesinin tefsîri, Hasan el-Basrî tarafından “Yüce Allah yarattıklarından sonra bâkî kalacaktır”³⁹⁹ şeklinde yapılmıştır.

Bu tefsîr aynı isnâd ve metinle “Allah’ın ayetlerinin, hâkimiyetinin ve izzeti” hakkındaki altıncı konuda mükerrer olarak nakledilmiştir.⁴⁰⁰

³⁹⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/368 (H no: 85).

³⁹⁷ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/580 (H no: 214).

³⁹⁸ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1428 (H no: 938); Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1433-1434 (H no: 945). 945 nolu rivâyetin metni Fâtihâ sûresi 1. âyetin tefsîri olarak nakledilmiştir. “(O) Alemlerin Rabbidir.” âyetinin tefsîrinde “Âlemler bin ümmettir. Bu ümmetlerden 600 tanesi denizde 400 tanesi de karadadır” ibaresi yer almaktadır.

³⁹⁹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/384 (H no: 97); Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/385 (H no: 98).

⁴⁰⁰ Diğer örnekler için bk. H no: 95-100, 632-664, 280-301. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

2.1.10. Hadîs Tahammül Yolları ve Kullanılan Sîgalar

Hadîslerin tahammül sürecinde sahâbe, bizzat Hz. Peygamber'i görüp ondan işiterek ya da diğer sahâbîler vâsıtasıyla bir sözü veya uygulamayı öğrenmişlerdir. Ashâb, bu bilgileri ezberlemiş, aralarında konuşarak pekiştirmişlerdir. Birinci asırda bazı sahâbîlerin ve tâbîîlerin unutmamak için hadîs yazdıkları malumdur. Genel uygulama ise daha çok ezberleyerek rivâyetlerin hafızalarda tutulmasıdır. Hicrî birinci asrın sonuna doğru da yazılı rivâyetlerin hadîs öğrenmek isteyen kişilerin elinde dolaşmaya başladığı kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁰¹ Bu arada Emevi Halifesi Ömer b. Abdilazîz'in o zaman Medine valisi olan Ebû Bekir b. Muhammed b. Hazm'a resmi talimatıyla tedvîn sürecini başlatması yazılı metinlerin artmasına bir dayanak oluşturmuştur.⁴⁰² Hicrî ikinci asrın ilk yarısında her muhaddisin bir konuda hadîs cüzünün olduğu belirtilmektedir.⁴⁰³ Ayrıca, Fuat Sezgin hicrî ikinci asırda hadîslerin yazımının hadîs naklinin vazgeçilmez bir parçası olduğunu belirtmektedir.⁴⁰⁴

Hadîs rivâyeti açısından yazılı bir dönemin başlaması hadîslerin muhafazası için olumlu bir gelişme olurken ehliyetsiz bazı kişilerin bu alana girmesine de sebep olmuştur. Bundan dolayı Evzâî; "Bu ilim, ehlinden alındığı zaman şerefli idi, kitaplara yazılmaya başlanınca ehil olmayanlar da işin içine karıştı" demiştir.⁴⁰⁵ Kötü niyetli kişilerin hadîs rivâyetinde bulunmasını engellemek ve bazı hataların önüne geçmek için, muhaddisler birtakım tedbirler almıştır.⁴⁰⁶ Bunun için âlimler tahammül ve edâ metotlarını geliştirmiştir. Bu yöntem aynı zamanda, hadîsler kritik edilirken isnâdın muttasıl olup olmadığını tespit etme hususunda bir delil durumundadır. Bundan dolayı, *Kitâbü'l-Azame*'deki rivâyetlerin tahammül şekli hadîslerin tahlîl edilmesinde önemlidir. Bir haberin, şeyhlerden hangi tahammül yoluyla alınıp şeklini bilmek, hem müellifi hem de eseri tanımada önemli bir unsurdur.

"Tahammül" kelimesi sözlükte yüklenmek, taşımak manasına gelmektedir.⁴⁰⁷ Terim olarak tahammülü'l-hadîs, bir râvinin başkasına nakletmek amacıyla hadîs rivâyetinde bulunan bir şeyhten veya hocadan aldığı hadîsleri farklı yol ve yöntemlerle alması; onları başkasına nakletmek için yüklenmesidir.⁴⁰⁸ Tahammül usulleri, semâ, kırâat, icâzet, münâvele, mükâtebe,

⁴⁰¹ Muhammed Mustafâ el-Azamî, *İlk Devir Hadîs Edebiyatı ve Peygamberimiz'in Hadîslerinin Tedvîn Târîhi* (H. 1-150 - M. 622-657), çev. Hulûsi Yavuz (İstanbul: İz Yayıncılık, ts.), 171.

⁴⁰² Buhârî, "İlim", 34; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk. Hüseyin Selim Esed (Suûdî Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 1412), "Mukaddime", 43.

⁴⁰³ Yücel, *Hadîs Tarihi ve Usûlü*, 132.

⁴⁰⁴ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 104.

⁴⁰⁵ Dârimî, "Mukaddime", 42.

⁴⁰⁶ Yücel, *Hadîs Tarihi ve Usûlü*, 132.

⁴⁰⁷ Ahmed Muhtâr Abdülhamîd Ömer, *Mu'cemü'l-luğati'l-arabiyyeti'l-muâsıra* (Âlemü'l-Kütüb, 1429), "hml", 1/561; Mustafâ vd., *el-Mu'cemu'l-Vasît*, "hml", 1/199.

⁴⁰⁸ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî (Dâru Tayyibe, ts.), 2/4; Subhi es-Sâlih,

i'lâm, vasiyye ve vicâde şeklinde sıralanmaktadır.⁴⁰⁹ Bir râvi, tahammül ettiği rivâyeti hadîs öğrenim ve öğretim metotlarından hangisi ile almışsa ona delalet eden sîgaları kullanmaktadır. Bu metotların içinde geçerlisi yüz yüze yapılan rivâyetlerdir.⁴¹⁰

2.1.10.1. Semâ ve Kırâat

İşitmek ve dinlemek manasına gelen semâ hadîs tahammül yollarından en önemlisi durumundadır.⁴¹¹ Terim olarak, şeyhin hadîsleri okuması, öğrencilerin de bizzat şeyhten işiterek hadîsleri almasıdır.⁴¹² Bu usûlde rivâyetin işitilmesi önemlidir. Hangi lafızların semâyâ delalet ettiği önemli bir hususdur.

Kırâat, talebe olan râvinin bizzat şeyhe okuması veya başkasının okuduğunu işitmek sûretiyle hadîs rivâyet etmesidir. Bu sistemde talebe bizatihi hadîsi şeyhe okur, şeyh ise hadîsi ezberinden veya elindeki yazılı nüshadan takip eder.⁴¹³ Hadîs rivâyetinde semâ ve kırâatın en uygun metod olduğu hususunda hadisçiler arasında ihtilâf yok gibidir.⁴¹⁴ Ama hangi yöntemin daha makbûl olduğu, muhaddislerin arasında tartışmalıdır.

2.1.10.2. İcâzet, Münâvele ve Mükâtebe

İcâzet, semâ ve kırâat olmaksızın muhaddisin belirli şartlar dâhilinde bütün veya bazı rivâyetlerini hadîs öğrencisinin nakletmesine izin vermesidir.⁴¹⁵ Münâvele ise bir şeyhin hadîslerini ihtivâ eden kitabını rivâyet etmesi için hadîs talebesine elden vermesi manasına gelmektedir.⁴¹⁶ Mükâtebeye gelince, hadîs almak üzere gelen veya orada bulunmayan bir şahıs için şeyhin bazı hadîslerini bizzat yazarak veya yazdırarak vermesi ya da ona göndermesidir.⁴¹⁷

Bu üç metod, yazılı hadîs metinlerinden yapılan hadîs rivâyetine işaret etmektedir. Genişleyen İslâm coğrafyası semâ ve kırâat metodunun pratikte uygulanmasını zorlaştırmıştır. Bu soruna çözüm bulma amacıyla hicrî ikinci asrın hemen başlarında sayıları çok olmasa da icâzet ve münâvele yoluyla hadîslerin nakline izin verilmiştir.⁴¹⁸ İlk dönem âlimlerinin

Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları, çev. Yaşar Kandemir (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 1996), 67.

⁴⁰⁹ Tahhân, *Mustalehu'l-hadîs*, 84-87; Sâlih, *Hadis Istılahları*, 67-81; Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, 449-450.

⁴¹⁰ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 37.

⁴¹¹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 132.

⁴¹² Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ Kâdî İyâz, *el-İlmâ ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyidi's-semâ*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Kâhire: Dâru't-Türâs, 1379), 69.

⁴¹³ Kâdî İyâz, *el-İlmâ*, 69.

⁴¹⁴ Detaylı bilgi için bk. Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd er-Râmihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1404), 420-430.

⁴¹⁵ Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, 1/421.

⁴¹⁶ Yücel, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, 135; Sâlih, *Hadis Istılahları*, 74.

⁴¹⁷ Zebîdî, *Tecrîd-i Sarîh*, 1/441; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 182.

⁴¹⁸ Ahmet Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul, 1996), 47.

çoğunluğu bu metotlarla yapılan bir rivâyeti caiz görmektedir.”⁴¹⁹ Ancak Ebü’ş-Şeyh’in icâzetle rivâyete karşı çıksa da gerçekte bu metodu kullanmıştır.

Kullanılan edâ sîgalarında ve ifadelerinin iktizasında tam bir ittifakın olmadığı malumdur. Hadîs âlimleri bu karışıklığı gidermek için büyük gayret sarf etmişlerdir. Sonuç olarak “semâ/işittim” lafzının diğer sîgalara göre üstün olduğu belirtilmiştir.⁴²⁰ Ondan sonra derece olarak, “haddesanâ/haddesenî”, bunun da peşinden “ahberanâ/ahberanî” lafızları gelmektedir.⁴²¹ “Haddesenî” sîgası, bir râvinin bir şeyhten tek başına duyduğu hadîsi, “haddesanâ” ise cemaatle beraber duyulan rivâyeti ifade eder. “Ahberanî” sözüyle muhaddise bizzat okunan hadîs, “ahberanâ” lafzıyla da râvi de dinlerken, okunan haber kastedilmektedir.⁴²²

Ebü’ş-Şeyh hocalarından en çok semâ yoluyla hadîs tahammül etmiştir. Şöyle ki *Kitâbü’l-Azame*’de hadîs tahammül yollarından en çok haddesenî/haddesenâ sîgalarının kullanmıştır. Müellifin diğer eserlerinde de aynı lafızla daha fazla hadîs nakli yaptığı ifade edilmektedir.⁴²³ Bununla birlikte eserde müellif, ahberanî/ahberanâ, kâle, zekera ve revâ sîgalarını da kullanılmıştır. *Kitâbü’l-Azame*’de kullanılan tahammül sîgalarını tablo halinde şöyle gösterebiliriz.

Tablo 11. *Kitâbü’l-Azame de Kullanılan Hadîs Tahammül Sîgaları*

Sıra No	Kullanılan Sîgalar	Kullanılan Sîgaların Sayısı
1	Haddesenî / Haddesenâ	1180
2	Ahberanî / Ahberanâ	87
3	Kâle	21
4	Zekera	8
5	Revâ	7
	Toplam	1303

2.1.10.3. Haddesenî/Haddesenâ Sîgası

Mevzunun daha iyi kavranması için bu başlık altında sîgalarla ilgili örnekler vereceğiz.

Misal – 1

2 – حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى الْمَرْزُوقِيُّ أَنَا عَاصِمٌ بْنُ عَلِيٍّ، أَنَا أَبِي عَنْ عَطَاءِ بْنِ السَّائِبِ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ:

⁴¹⁹ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 153.

⁴²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 284.

⁴²¹ Suyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 130.

⁴²² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 294.

⁴²³ Akdoğan, “Ebü’ş-Şeyh’in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri”, 588-589.

389 – حَدَّثَنِي عَبْدُ اللَّهِ بْنُ سَلَمٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ الْحُشَيْنِيُّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْعَلَاءِ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَبْدِ الْكَرِيمِ قَالَ: حَدَّثَنِي عَبْدُ الصَّمَدِ بْنُ مَعْقِلٍ عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنَبِّهٍ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ:

Kitâbü'l-Azame’de en fazla kullanılan tahdîs ifadesi olan haddesenî/haddesenâ ibareleri hakkında âlimlerin birçoğu onun semâya delaleti hususunda fikir birliği içindedir.⁴²⁴ Genel kabule göre bu sîgalar hicrî ikinci asrın ortasından itibaren semâya tahsis edilmeye başlanmıştır.⁴²⁵ Örneklerde de görüldüğü üzere müellif rivâyete kendi ismiyle başlamamaktadır. Senedinin herhangi bir yerinde “an” harfiyle rivâyet edilen hadîslere mu‘an‘an ismi verilmektedir.⁴²⁶ Esere alınan hadîslerde bu kullanımı görmek mümkündür. Tahdîs ve semâ gibi edâ sîgalarının kullanımının yaygın olmadığı ilk asırda bir hocadan semâ yoluyla alınan hadîslerin rivâyetinde “an” lafzı çok sık kullanılmıştır.⁴²⁷ Bu nedenle İmam Şafî kendinden önceki dönemde bu sîganın semâ dışında pek kullanılmadığını ifade etmiştir.⁴²⁸ *Kitâbü'l-Azame*’deki rivâyetlerin büyük ekseriyetinde “an” ibaresinin yer aldığını belirtmek gerekir. “حَدَّثَنِي” sîgasıyla nakledilen 1180 rivâyetin kırkı “حَدَّثَنِي” “bana tahdîs etti”, 1140 haber de “حَدَّثَنَا” “bize tahdîs etti” kalıbıyla eserde yer almaktadır. Müellif, babasından aldığı 5 hadîste, “حَدَّثَنِي” sîgası kullanmıştır. Bu tasarruf, sîganın semaya delaletini teyid etmektedir.⁴²⁹

2.1.10.4. Ahberanî/Ahberanâ Sîgası

“Haddesenî/haddesenâ” sîgasından sonra eserde en fazla ahberanî/ahberanâ, ibaresi tahammül sîgası olarak bulunmaktadır. İlk asırda semâ metoduna delalet eden sîgalardan sayılmasına rağmen daha sonraki asırlarda sîganın kırâat, icâzet veya münâveleye delalet edebileceği belirtilmiştir.⁴³⁰ Şeybânî ve Evzâî gibi âlimlerin bu sîgaları kırâat metoduna tahsis

⁴²⁴ Yücel, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, 141.

⁴²⁵ Detaylı bilgi için bk. Yücel, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, 81-84.

⁴²⁶ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lik alâ sahihi'l-Buhârî*, thk. Sa'îd Abdurrahmân Mûsâ el-Kazkî (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405), 2/9; Abdullah Aydın, “Mu'an'an”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 30/326.

⁴²⁷ Bünyamin Erul, “Hicri II. Asırda Rivâyet Üslubu (I) I. Rivâyet Açısından Ma'mer b. Raşid'in (ö.153) el-Cami'i”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (01 Nisan 2002), 49; Aydın, “Muan'an”, 30/326.

⁴²⁸ Ebü Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/379.

⁴²⁹ Örnek rivâyetler için bk. H no: 83, 983, 984. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁴³⁰ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 1/431; Ebü Abdillâh el-Hâkim en-Nisâburî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, thk. es-Seyyid Mu'zam (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/256-261; Mücteba Uğur, “Edâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/389; Ahmet Yücel, “İhbâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/528-529.

ettikleri nakledilmektedir.⁴³¹ Aynı şekilde, Evzâî'nin “ahberanî/ahberanâ”, sîgasını münâvele için de kullanılmasına izin verdiği kaynaklarda yer almaktadır.⁴³² Zaman içerisinde ahberanâ lafzı, haddesenâ lafzı gibi şeyhten semâyı değil de şeyhin huzurunda okumaya delalet etmeye başladığı için, hicrî ikinci asırdan itibaren bu iki lafız kırâat metoduna dönüşmüştür.⁴³³ Müellifin hangi amaçla bu lafızları kullandığına dair elimizde net bir veri olmadığından dolayı sîganın hadîs tahammül yollarından semâ, kırâat, icâzet veya münâveleyle delalet ettiği ifade edilebilir.

Misal – 1

13 – أَخْبَرَنَا أَبُو يَغْلَى الْمُؤَصِّلِيُّ أَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ قَالَ: سَمِعْتُ الْقُضَيْلَ يَقُولُ قَالَ الْحَسَنُ:

Misal – 2

179 – أَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ بْنُ زِيَادٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرٍ بْنِ الرَّازِيِّ بَغْدَادَ حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي الْأَسْوَدِ حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ عَامِرٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ سُلَيْمَانَ قَالَ: سَمِعْتُ إِبْرَاهِيمَ بْنَ عِيسَى رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَرَأَ:

Tabloda da görüldüğü üzere bu kalıpta 87 sîga mevcuttur. 85 hadîs “أَخْبَرَنَا” “bize haber verdi” ve 2 rivâyette “أَخْبَرَنِي” “bana haber verdi” şekliyle *Kitâbü'l-Azame*’de zikredilmektedir.

2.1.10.5. Kâle Sîgası

Ebü’ş-Şeyh’in kullandığı tahammül sîgalarından biri de “kâle” sîgasıdır. Kâle sîgasını müellif muallak olarak zikrettiği rivâyetler için kullanmıştır. Kâle “dedi” manasına gelmektedir. Bu lafzın ittisale mi ve inkıtâyâ mı delalet ettiği yani öğrenci ile hocası arasındaki görüşme hususunda ihtilâf vardır. Hadîs rivâyeti sırasında “kâle lî” bana dedi veya “kâle lenâ” bize dedi şeklinde bir kullanımın caizliğini ve haddesenâ gibi arada inkıtâ olmadan delil olduğu görüşünü benimseyen âlimler vardır.⁴³⁴ Bu ihtilâfa rağmen bazı muhaddisler “kâle” lafzını semayla alınan hadîslerin rivâyetinde kullanmışlardır. “Kâle” sîgasının peşinden “lî” veya “lenâ” zamirlerinin kullanılmadığı durumlarda bir tedlîs şüphesi olacağından endişe edilmiştir.”⁴³⁵ Bir muhaddis “kâle” ifadesini hep semâ için kullanmışsa bu “haddesenâ” bâbı gibidir. Râvî, “kâle” ibaresini hem işitme hem de başka yolla aldığı rivâyetler için kullanırsa, o hususta yaptığı açıklamaya itibar edilir.⁴³⁶ Müellif eserde bu yönde bir değerlendirme yapmamıştır.

⁴³¹ Kâdî İyâz, *el-İlmâ*, 127; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 338-339.

⁴³² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 322.

⁴³³ Detaylı bilgi için bk. Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu*, 84-86.

⁴³⁴ Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 130; Kâdî İyâz, *el-İlmâ*, 69; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 176.

⁴³⁵ Sâlih, *Hadis Istılahları*, 71.

⁴³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 396; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 176-177.

Misal – 1

31 – قَالَ جَدِّي رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: عَنْ سَهْلٍ حَدَّثَنَا أَبُو الْأَحْوَصِ عَنْ سَعِيدِ بْنِ مَسْرُوقٍ عَنْ أَبِي الصُّحَى قَالَ :

Misal – 2

1233 – قَالَ أَحْمَدُ بْنُ حَنْبَلٍ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: وَحَدَّثَنَا ابْنُ مَهْدِيٍّ حَدَّثَنَا جَابِرُ بْنُ يَزِيدَ بْنِ رِفَاعَةَ عَنِ الْمُغِيرَةِ بْنِ عُتَيْبَةَ قَالَ:

Misal – 3

56 – وَقَالَ وَهْبُ بْنُ مُنَبِّهٍ رَحِمَهُ اللَّهُ :

Misal – 4

191 – وَقَالَ وَهْبُ بْنُ مُنَبِّهٍ عَنْ كَعْبٍ :

Kitâbü'l-Azame 'de müellifin “قَالَ” tahammül sîgası ile naklettiği rivâyetleri genellikle semâya delalet etse de muttasıl olmayan isnâdlarında olduğu tespit edilmiştir. Müellif eserde “قَالَ” sîgasını yirmi bir haberde kullanmıştır. Bu rivâyetlerden on bir tanesini “قَالَ جَدِّي” diyerek dedesinden nakletmiştir.⁴³⁷ Bu isnâdlarda inkitâ yoktur ve sîga semâya delalet etmektedir. Diğer on rivâyet başka muhaddislerden nakledilmiştir. 1233 nolu rivâyette müellif Ahmed b. Hanbel'den (ö. 241/855) “قَالَ” diyerek rivâyette bulunmuştur.⁴³⁸ Müellifin hocası olmayan Ahmed b. Hanbel'den hadîs alması senedde inkitâ olduğuna işaret etmektedir. 1233 nolu bu haber, Ahmed b. Hanbel'in, *Züh'd* adlı eserinde yer almaktadır.⁴³⁹ Muallak olarak nakledilen bu rivâyetten müellifin Ahmed b. Hanbel'e ait bu esere sahip olduğu ifade edilebilir.

Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame* 'de, Vehb b. Münebbih'ten (ö. 114/732) nakledilen 56⁴⁴⁰ ve 91⁴⁴¹ nolu rivâyetlerin isnâdlarını hazfederek “وَقَالَ” diye başlamıştır. Ancak senedler muttasıl olarak 55⁴⁴² ve 190⁴⁴³ nolu rivâyetler de muttasıl olarak zikredilmiştir. Müellif tarafından usûl noktasında herhangi bir açıklama yapılmadığından neden “قَالَ” sîgasını tercih ettiği ile ilgili bir malumat vermek mümkün değildir. Bundan dolayı “قَالَ” sîgası ile nakledilen her rivâyetin semâya işaret ettiği söylemek mümkün değildir.

⁴³⁷ Örnekler için bk. H no: 31, 32, 33, 255, 282, 283, 285, 406, 482, 626, 1060. Ebü's-Şeyh, Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁴³⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1748.

⁴³⁹ Ebü Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *Kiâbü'z-Züh'd* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420), 1/60 (H no: 362).

⁴⁴⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/313.

⁴⁴¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/544-545.

⁴⁴² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 312/313.

⁴⁴³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/543-544.

2.1.10.6. Zekera Sîgası

Kitâbü'l-Azame'de tahammü'l- hadîs lafızlarından bir diğeri de “zekera” sîgasıdır. “Zikretti, anlattı” anlamına gelen bu sîga “zekara lî” veya “zekera lenâ” şeklinde de kullanılmaktadır. Muhaddislerin içinde bu sîganın muttasıl isnâda delalet ettiği ve “haddesanâ” ibaresine benzediğini savunanlar olduğu gibi bu görüşe karşı çıkanlar da vardır.⁴⁴⁴ Zekera, sîgası şeyhin hadîslerini bizzat ondan işitmek sûretiyle alınan hadîsleri ihtivâ etmek için kullanılmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî, semâ ile rivâyetin derecelerini belirtirken “zekera lî” ve “kâle lî” ifadelerini kuvvet bakımından beşinci sırada sayarken “zekera” ve “kâle” ibarelerini altıncı sırada zikretmiştir.⁴⁴⁵

Misal:

276- ذَكَرَ جَدِّي حَدَّثَنَا أَبُو يَعْقُوبَ الْمُرُوزِيُّ حَدَّثَنَا رُوْحُ بْنُ عَبْدِ حَدَّثَنَا الْعَوَّامُ بْنُ حَوْشَبٍ عَنْ مُجَاهِدٍ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ:

Müellif, *Kitâbü'l-Azame* 'de 8 rivâyeti, “ذَكَرَ” lafzıyla nakletmiştir. 4 rivâyet “ذَكَرَ جَدِّي”⁴⁴⁶ diğer 4 haber “ذَكَرَ فُلَانٌ” lafızlarıyla rivâyet olunmuştur.⁴⁴⁷ Dedesinden “ذَكَرَ جَدِّي” sîgasıyla yaptığı rivâyetler semâya işaret etmektedir. Diğer lafızlarda olduğu gibi müellifin hangi amaçla “ذَكَرَ” sîgasını kullandığı hususunda tahmin yürütmek zordur.

2.1.10.7. Diğer Sîgalar

Ebü's-Şeyh eserinde “رَوَى” lafzıyla bazı rivâyetlere yer vermiştir. “رَوَى” sîgasıyla rivâyet edilen haberlerin, tahammülü'l-hadîs yollarından hangisine delalet ettiğini belirlemek zor gözükmemektedir. Ancak müellifin “رَوَى” lafzını, yanında bulunduğu kitaplardan hadîs rivâyeti esnasında kullandığı tahmin etmekteyiz. Eserdeki bu tür rivâyetlerin senedinde bu haliyle inkıtâ olsa bile, bunların bir yazılı kaynağının olduğu belirlenmiştir.

Misal – 1

134- وَرَوَاهُ سُفْيَانُ عَنْ عَمَّارِ الدُّهْنِيِّ عَنْ مُسْلِمِ الْبَطْنِيِّ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ:

Misal – 2

269- وَرَوَى هُشَيْمٌ عَنْ أَبِي بَشِيرٍ عَنْ مُجَاهِدٍ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ:

⁴⁴⁴ Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/422; Tahhân, *Mustalehu'l-hadîs*, 1/196.

⁴⁴⁵ Zebîdî, *Tecrid-i Sarîh*, 1/400.

⁴⁴⁶ Bk. H no: 276, 572, 757, 979. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁴⁴⁷ Bk. H no: 364, 921, 1042, 1300. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

269 nolu rivâyet, *Kitâbü'l-Azame*'de 281 bir nolu haberde aynen tekrarlanmış ve muttasıl olarak nakledilmiştir.⁴⁴⁸ Ayrıca bu rivâyet başka eserlerde de bulunmaktadır.⁴⁴⁹ Müellifin yanında bu kitapların olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Misal – 3

303- وَرَوَاهُ ابْنُ الْمُبَارَكِ عَنْ حَمَّادِ بْنِ سَلَمَةَ عَنْ أَبِي عِمْرَانَ الْجَوْنِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عُمَيْرٍ بْنِ عَطَّارٍ بْنِ حَاجِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِمِثْلِ مَعْنَاهُ :

Müellifin 303 numaralı hadîsi muallak bir şekilde doğrudan Abdullah b. el-Mübârek'ten kendisinin rivâyet etmiş olması, onun “*Kitâbü'z-Zühd*” isimli eserine de sahip olduğuna işaret etmektedir.⁴⁵⁰

Eserde “رَوَى” lafzıyla geçen bazı isnâdların muttasıl olarak nakledildiği ifade edilmelidir.

Misal – 1

84 - وَرَوَاهُ شُعْبَةُ عَنْ يَعْلَى بْنِ عَطَاءٍ عَنْ وَكَيْعِ بْنِ خُدْسٍ عَنْ أَبِي رَبِيعٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِثْلَهُ قَالَ الْأَصْمَعِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ :

84 nolu haber, 83 nolu rivâyetin bir devamı niteliğindedir. Müellif bu isnâdı bâbasından muttasıl olarak nakletmiştir. Senedin bu formunda, Alî b. Atâ'dan (ö. 120/737), Hammâd b. Seleme (ö. 167/783) hadîsi alırken, 84 nolu rivâyette Şu'be yani Hâşim b. Selâl (ö.?), Alî b. Atâ'dan rivâyet etmektedir. Böylece isnâddaki inkıtâ ortaya çıkmış olmaktadır.⁴⁵¹ 83 nolu bu rivâyet daha önce de işaret edildiği gibi Tayâlisî'nin *Müsnedi* 'nde yer almaktadır.⁴⁵²

Misal – 2

1125- وَرَوَى جَرِيرٌ، عَنْ ثَعْلَبَةَ، عَنْ جَعْفَرٍ، عَنْ سَعِيدٍ قَالَ:

Kitâbü'l-Azame 'de “رَوَى” ibâresiyle nakledilmiş 1125 nolu isnâdda inkıtâ vardır. Ama müellif aynı isnâdı ve birbirine yakın metinleri ihtivâ eden 1136 nolu rivâyeti muttasıl olarak esere almıştır.⁴⁵³ Bu durum ilgili hadîslerin müellifin yanında bulunan diğer eserlerden

⁴⁴⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/691.

⁴⁴⁹ İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/51; Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/294 (H no: 855-856).

⁴⁵⁰ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, 1/73 (H no: 220).

⁴⁵¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/363.

⁴⁵² Tayâlisî, *Müsned*, 2/418 (H no: 1189).

⁴⁵³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1685. Bu rivâyet tamamen Allah'ın büyüklüğüne işaret etmektedir. Anlam itibariyle doğrudur. Bu maktû' haber müellifin kullandığı seneddeki İbrâhim b. Abdisselâm'dan dolayı yayıftır. Bk. Zehebî, *el-Muğnî*, 1/19.

nakledildiğine dair bir karine durumundadır. Ebü's-Şeyh'in "رَوَى" sîgası ile esere aldığı 7 rivâyetin isnâdında kopukluk vardır. Ancak, 3 rivâyetin senedinin muttasıl olduğu saptanmıştır.

Sonuç olarak, Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü'l Azame*'de kullandığı tahammül sîgaları ile ilgili şu değerlendirmeleri yapmak mümkündür. Eserdeki sîgalar, hadîs kitaplarında kullanılan rivâyetlerin üslûbu ile paralellik arz etmektedir. Bunun yanında genel olarak semâya delalet eden lafızların kullanıldığı ifade edilmelidir. Ancak müellif tarafından sîgaların kullanım amacına dair bir usûl veya açıklama bulunmadığı için bazı lafızların delaleti hususunda tahmin yürütmek zordur. Müellif, "رَوَى" ve "قَالَ" sîgalarını kullanarak muallak bir şekilde hadîsleri rivâyet etmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ebü's-Şeyh bazı lafızları yanında bulunan eserlerden rivâyet ederken tercih etmiştir.

2.1.11. Konu Başlıkları ve Başlıkların Rivâyetlerle Uyumu

Bir eserin yazım amacının ortaya konması ve eserin anlaşılmasında bâb/konu başlıklarına verilen isimlerin anlamı önemlidir. Hadîs eserlerinin kitaplara ayrılıp sistematik olarak hadîslerin bâb dediğimiz konu başlıkları altında bir araya getirilip tasnîf edilmesi, hicrî ikinci asra dayanmaktadır.⁴⁵⁴ Konularına göre yazılan hadîs külliyatlarında ana başlıklar (kitâb) önemli olduğu gibi, eserin alt başlıkları olan bâblara verilen isimlerde aynı şekilde o eserin her yönüyle tanınması açısından değerli bilgiler ihtivâ etmektedir. Çünkü bâb başlıkları dönemin ilmî tartışmalarını da yansıtmaktadır. Ayrıca muhaddisin eserini tasnîf ederken bâb başlığı altına yerleştirdiği hadîslerden çıkardığı hükümleri görmek mümkündür. Dolayısıyla müellifin kullandığı bir haber, onun konuyla ilgili düşüncelerinin esere yansması olabilmektedir. Bu açıdan özellikle muhaddislerin, eserlerinde oluşturdukları bâb başlıkları, onların o konu hakkındaki yorumları, hadîslerden elde ettikleri sonuçlar anlamına da gelmektedir. Çoğu zaman musannifler hadîslerden çıkan hükmü, bâb başlığında muhataba göstermek istemektedir.⁴⁵⁵ Ebü's-Şeyh de *Kitâbü'l-Azame*'de itikâdî görüşlerini bâb başlıklarına yansıtmıştır. Eser her ne kadar Yüce Allah'ın ulviyeti ve büyüklüğünü anlatmak için yazılmış ise de tartışmalı kelâmî konularda müellif, benimsediği görüşleri konu başlıklarında ve verilen cevapları da naklettiği hadîslerde zikretmiştir.

Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*'deki hadîsleri elli bir bâb içine yerleştirmiştir. Konu başlıklarıyla, bu başlıklar altında zikredilen haberlerin genellikle birbiriyle uyumlu olduğu tespit edilmekle birlikte farklılık gösteren noktalar ayrıca değerlendirilecektir. Konular öncelikle Allah hakkında sonra da yarattıklarıyla ilgili olanlar şeklinde sıralanmıştır.

⁴⁵⁴ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 611.

⁴⁵⁵ Ömer Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005), 325.

1. Bâb: Allah'ın âyetlerini, kudretini, mülkünü, egemenliğini, azametini ve birliğini düşünme hakkında konu⁴⁵⁶
2. Bâb: Allah'ın büyüklüğü ve vahdâniyyeti ve hükmü ve O'nun tedbiri ve gücü hususundaki tefekkürün çeşidi hakkında konu⁴⁵⁷
3. Bâb: Bu hususları (Allah'ın büyüklüğü ve vahdâniyyetini) düşünenlerin fazileti hakkında konu⁴⁵⁸
4. Bâb: Allah'ın varlığının, birliğinin gücünün ve hükümlerinin büyüklüğünün, hikmetinin, nizamının inceliğinin ve yaratmasındaki olağanüstülüğün bilinmesi, sıfatların O'nu kuşatamayacağı ve vehimlerin (kuruntuların) O'na ulaşamayacağı hakkında konu⁴⁵⁹
5. Bâb: Yüce Allah'ın (Rabbin) büyüklüğü ve O'nun idrâk edilemeyeceği, O'nun kuşatılamayacağı ve O'nun kutsiyeti hakkında konu⁴⁶⁰
6. Bâb: Allah'ın (c.c) büyüklüğü, hâkimiyeti ve izzeti hakkında konu⁴⁶¹
7. Bâb: Rabbimizin işi, emri ve hükmü hakkında konu⁴⁶²
8. Bâb: Yüce Rabbimizin affı, gücünün büyüklüğü, bağışlamasının çokluğu, lütfu ve affı ve O'nun cömertliğinin ve kereminin çeşitleri hakkında konu⁴⁶³
9. Bâb: Yüce Allah'ın arşını ve O'nun kürsîsini ve o ikisinin yaratılışının büyüklüğünü ve arşının üzerindeki Yüce Rabbin ulviyeti hakkında konu⁴⁶⁴
10. Bâb: Yüce Rabbimizin Perdesi hakkında konu⁴⁶⁵
11. Bâb: Meleklerin yaratılışı ve sayılarının çokluğu hakkında konu⁴⁶⁶
12. Bâb: Göklerde ve yeryüzünde görevli melekler hakkında konu⁴⁶⁷
13. Bâb: Mikâil'in (a.s.) yaratılışının büyüklüğü ve görevi hakkında konu⁴⁶⁸

⁴⁵⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/209.

⁴⁵⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/271.

⁴⁵⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/297.

⁴⁵⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/323.

⁴⁶⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/337.

⁴⁶¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/360.

⁴⁶² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/420.

⁴⁶³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/515.

⁴⁶⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/543.

⁴⁶⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/667.

⁴⁶⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/725.

⁴⁶⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/762.

⁴⁶⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/808.

14. Bâb: İsrâfil (a.s.)'ın vasfı ve görevi hakkında konu⁴⁶⁹
15. Bâb: İsmâil'in yaratılışı hakkında konu⁴⁷⁰
16. Bâb: Rûh'un sıfatı hakkında konu⁴⁷¹
17. Bâb: Melekü'l-Mevt (a.s.) ve onun yaratılışının büyüklüğü ve kuvveti hakkında konu⁴⁷²
18. Bâb: Hamale-i Arş melekleri ve onların yaratılışlarının büyüklüğü hakkında konu⁴⁷³
19. Bâb: Cebrâil'in (a.s.) yaratılışı, O'na (Rûhu'l-Emîn) ve Nebîmize salâtü selâmın daha faziletli olduğu hakkında konu⁴⁷⁴
20. Bâb: Göklerin sıfatı hakkında konu⁴⁷⁵
21. Bâb: Allah'ın büyüklüğü ve O'nun lütfunun şaşılacak hali ve Ay ve Güneş'in hikmeti hakkında konu⁴⁷⁶
22. Bâb: Yıldızlar hakkında konu⁴⁷⁷
23. Bâb: Bulut ve sıfatı hakkında konu⁴⁷⁸
24. Bâb: Yağmur ve onun yeryüzüne inişi hakkında konu⁴⁷⁹
25. Bâb: Gök gürlemesi ve yıldırım hakkında konu⁴⁸⁰
26. Bâb: Galaksi hakkında konu⁴⁸¹
27. Bâb: Rüzgârlar hakkında konu⁴⁸²
28. Bâb: Yaratılışın başlangıcının özelliği hakkında konu⁴⁸³
29. Bâb: Yerleri ve her şeyi yaratan Allah'ın yeryüzünde yarattıklarının özellikleri hakkında konu⁴⁸⁴

⁴⁶⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/820.

⁴⁷⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/861.

⁴⁷¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/863.

⁴⁷² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/890.

⁴⁷³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/948.

⁴⁷⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/972.

⁴⁷⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1023.

⁴⁷⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1139.

⁴⁷⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1211.

⁴⁷⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1235.

⁴⁷⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1253.

⁴⁸⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1279.

⁴⁸¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1297.

⁴⁸² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1304.

⁴⁸³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1358.

⁴⁸⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1378.

30. Bâb: Denizin ve balığın sıfatı ve o ikisinin yaratılışının büyüklüğü ve o ikisi hakkındaki şeylerin şaşılacak durumları hakkında konu⁴⁸⁵
31. Bâb: Nil'in ve onun sona erdiği yerin sıfatı hakkında konu⁴⁸⁶
32. Bâb: En son yaratılacak olanın vasfı ve yeryüzünün genişliği hakkında konu⁴⁸⁷
33. Bâb: (Yüce Allah'ın) yarattıklarını yaratma işi bitince, onun yaratılışını kendilerine zikri, Allah'ın (onu) murâkabeti (gözlemi) hakkında konu⁴⁸⁸
34. Bâb: Yüce Allah'ın arzındaki kullarını ve onların nimetlerden sahip oldukları şeylerin zikri hakkında konu⁴⁸⁹
35. Bâb: Zülkarneyn kıssası ve onun mülkünün genişliği, Allah'ın onu arzına yerleştirmesi (imkân vermesi) ve onun gücü hakkında konu⁴⁹⁰
36. Bâb: Yeryüzünü kuşatan Kafdağı hakkında konu⁴⁹¹
37. Bâb: İrame Zâti'l-Imâd hakkında konu⁴⁹²
38. Bâb: Süleymân b. Dâvud'un tahtı hadîsi hakkında konu⁴⁹³
39. Bâb: Nemrûd ve gücünün büyüklüğü ve onun boyun eğmeyerek büyülenmesi ve onun inatçılığı ve Allah'ın Nemrûd'u hakir bir hale getirmek ve onun işini hiç konumuna düşürmek için ona en zayıf birini musallat etmesi hakkında konu⁴⁹⁴
40. Bâb: Mukaddes topraklara girmeleri haram olan Hz. Mûsâ'nın ashâbının kıssası ve Yüce Allah'ın büyüklüğü ve işinin yüceliği vesilesiyle sahip oldukları şeyler hakkında konu⁴⁹⁵
41. Bâb: Üc kıssası, yaratılışının büyüklüğü ve işinin beyanı hakkında konu⁴⁹⁶
42. Bâb: El-Amâlîka ve'l-Cebâbira'nın özellikleri ve cisimlerinin ve meyvelerinin (bitkilerinin) büyüklükleri hakkında konu⁴⁹⁷

⁴⁸⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1393.

⁴⁸⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1419.

⁴⁸⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1428.

⁴⁸⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1435.

⁴⁸⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1439.

⁴⁹⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1443.

⁴⁹¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1484.

⁴⁹² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1493.

⁴⁹³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1503.

⁴⁹⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1509.

⁴⁹⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1515.

⁴⁹⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1519.

⁴⁹⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1524.

43. Bâb: İlyâs'ın (a.s.) özelliği ve yaratılışının büyüklüğü hakkında konu⁴⁹⁸
44. Bâb: Mâide'nin (Hz. İsa'nın sofrası) ve onun (sofranın) özellikleri hakkında konu⁴⁹⁹
45. Bâb: Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın yaratılışı hakkında konu⁵⁰⁰
46. Bâb: (Allah'ın) yaptığı şeylerin zarıflığı ve her şeyden münezzeh olan Allah'ın hikmeti ve O'nun takdîrinin güzelliği ve O'nun işinin (şaşılacak derecede) mükemmelliği ve O'nun yaratmasının terkinin güzel olmasıyla hakkında konu⁵⁰¹
47. Bâb: Cinler ve yaratılışları hakkında konu⁵⁰²
48. Bâb: Yaratılmışların; dağların ve ağaçların ve canlıların ve kuşların ve yırtıcı hayvanların (Allah'ı) tesbîh etmesi hakkında konu⁵⁰³
49. Bâb: Gece ve gündüzün saatleri ve yaratılmışların onların her bir saatinde ibadetleri hakkında konu⁵⁰⁴
50. Bâb: Atın yaratılışı hakkında konu⁵⁰⁵
51. Bâb: Çekirgenin yaratılışı hakkında konu⁵⁰⁶

Müellifin konu başlıklarına verdiği isimlerden yola çıkarak konuları gruplara ayırmak mümkündür. Ebü's-Şeyh, ilk on konuda Yüce Allah'ı, O'nun sıfatlarını, âyetlerini, arşını, kürsîsini ve Allah'ı tefekkür eden kişilerin faziletine dair konulara yer vermiştir. Bu konulardan hemen sonra, on bir ile on dokuzuncu konu başlıkları arasındaki dokuz bölümde melekler zikredilmiş, onların yaratılışı, sayıları, isimleri ve görevlerine delalet eden haberler nakledilmiştir. Yirmi ile yirmi yedinci konular arasında göklerin, Ay, Güneş, yıldızlar, bulut, yağmur, gök gürlemesi ve rüzgârların anlatıldığı konular bulunmaktadır. Aynı şekilde yirmi sekiz ile otuz dört ve kırk beş ile elli bir nolu konular arasında Allah'ın yaratmasına, yarattıklarının mükemmelliğine ve bu güzellikler karşısında varlıkların yaptığı şükre işaret edilmektedir. Müellif, geçmiş bazı peygamberlere, ümmetlerine ve meşhur bazı târihî/mitolojik içerikli haberleri muhtevî konulara otuz beş ve kırk dört nolu konular arasında yer vermiştir.

⁴⁹⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1530.

⁴⁹⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1534.

⁵⁰⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1544.

⁵⁰¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1619.

⁵⁰² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1639.

⁵⁰³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1702.

⁵⁰⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1716.

⁵⁰⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1777.

⁵⁰⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1783.

Konu başlıklarını tetkik ettiğimiz zaman bazı konu başlıklarının tek başlık altında değerlendirilmesinin daha iyi olacağını belirtmek gerekir. Dördüncü, beşinci ve sekizinci konu başlıklarında Allah'ın büyüklüğünün, yüceliğinin tekrar edilmesi, bu konuların beraberce tek bir konuda değerlendirilmesini imkân dâhilinde kılmaktadır. Aynı şekilde yer verilen rivâyetler de dikkate alınarak beşinci ve yedinci konuların Allah'ın sıfatlarına vurgu yapması sebebiyle tek bir konu altında ele alınabileceği kanaati hasıl olmuştur.

Ebü's-Şeyh on altıncı konuda ruhla ilgili rivâyetlere yer vermiştir. Aynı şekilde Rûhun, Cebrâil olabileceği ile ilgili haberleri nakletmiştir. Melekleri zikrettiği konu içerisinde bu hususa işaret etmesinden yola çıkarak ruha melek manasını da yüklediği anlaşılmaktadır.⁵⁰⁷ Ancak *"Ve sana rûh hakkında soru soruyorlar. De ki: "Rûh, Rabbinin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir."*⁵⁰⁸ Bu âyet bağlamında değerlendirildiği zaman on altıncı konunun kırk beş ve kırk altıncı konulardan sonra gelmesinin konu uyumu açısından daha doğru olabileceğini söyleyebiliriz.

Hiz. Âdem'in yaratılışını konu edinen kırk beşinci konu ve (Allah'ın) yarattığı şeylerin zarıflığı ve mükemmelliğine işaret eden kırk altıncı konunun, (Yüce Allah'ın) yarattıklarını yaratma işi bitince onun yaratılışını ona zikrini anlatan otuz üçüncü konudan sonra gelmesinin müellifin konu sıralamasındaki usûlü ve konuların sistematigi için daha uygun olacağı ifade edilmelidir.

Müellif, *Kitâbü'l-Azame*'de ellinci konuda çekirgenin ve elli birinci konuda atın yaratılışına yer vermiştir. Dolayısıyla yaratılışla ilgili konuların cinlerin yaratılışından bahseden kırk yedinci konunun peşinden gelmesi yaratılışla ilgili bölümleri bir araya toplayacağından daha uyumlu başlıkların olmasını sağlayacağı söylenebilir. Aynı şekilde gece ve gündüz yaratılmış olan mahlûkâtın ibadetlerini anlatan kırk dokuzuncu konu ile eserin sona ermesi konu dağılımının sistematik okunmasına katkıda bulunacağından böyle bir sıralamanın eserin başlangıcı ve bitişi arasındaki ahengi sağlaması açısından daha uygun olacağı söylenebilir.

Kitâbü'l-Azame'nin târihi haberler içeren yönünü de ortaya çıkartan Zülkarneyn, Kâfdağı, İrem toplumu, Hiz. Süleymân'ın Kürsüsü, Nemrûd, Hiz. Mûsâ ve ashâbı, Üc kıssası ve Amelikâlılar'ın özellikleri gibi bazı efsanevî bilgiler içeren haberlerin nakledildiği müstakil bölümlere dikkat çekmek gerekir. ⁵⁰⁹ Ebü's-Şeyh, kırk sekizinci konuda yaratılmışların

⁵⁰⁷ Diğer örnekler için bk. H no: 405, 406, 409, 411, 414, 416, 417, 420. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁵⁰⁸ el-İsrâ 17/85.

⁵⁰⁹ Zülkarneyn kıssası hakkında ki rivâyetler için bk. H no: 954, 955, 956, 957, 958, 959, 960, 961, 962, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 970, 971, 972, 973, 974, 975, 976, 977. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1443-1483; Kâfdağı ile ilgili rivâyetler için bk. H no: 978, 979, 980, 981, 982. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1484-1492; İrem toplumu hakkında ki rivâyet için bk. H no: 983. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1493-1502; Hiz. Süleymân'ın Kürsüsü hakkında ki rivâyet için bk. H no: 984. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1503-1508;

tesbîhine yer vermiştir. Bu konuda diğer konularda yer vermediği “*Her şey O’nu hamd ile tesbîh eder*”⁵¹⁰ âyetini zikretmiştir.⁵¹¹ Müellif, onuncu konuya önce besmeleyle başlamış, sonrasında ise Hz. Peygamber’e (s.a.v.) salât ve selâm getirmiştir.⁵¹²

Müellif ikinci konuda herhangi bir rivâyeti zikretmeden Allah’ın büyüklüğü, vahdâniyyeti, hükmü, O’nun tedbiri ve gücü hususunda tefekkür etmenin önemi üzerinde durmuştur.⁵¹³ Ebü’s-Şeyh, bu başlık altında “Kendi nefislerinizde (birçok alametler vardı) hâlâ görmüyor musunuz?”⁵¹⁴ âyetine yer vermiş, insanın kendi nefisine ve vücuduna dikkat çekerek, uzuvların mükemmelliğini detaylı bir şekilde açıklamıştır. Yüce Allah’ın varlığı ve birliğine işaret etmiş ve mükemmel sıfatlarına vurgu yapmıştır. Müellif bâb bir önceki bâbla çok bağlantılı olduğundan başka bir rivâyete yer vermemiştir.

Ancak bazı rivâyetlerin, yer verildiği konuya uygunluk göstermediğini tespit ettik. Müellif, on ikinci konuya “Göklerde ve yeryüzünde görevli melekler” ismini vermiştir. Ama içerik olarak iki hadîs hâricinde tüm diğer rivâyetler Cebrâil (a.s.) hakkındadır. On ikinci konuda toplam 37 rivâyet yer almıştır. Sadece 339 ve 340 nolu haberler konuya uygun olarak zikredilmiştir. Bunun dışında kalan 35 haber konuya uygun olmaksızın tamamı Cebrâil (a.s.) hakkındaki rivâyetlerdir.

Eserdeki on yedinci konu “ölüm meleği” hakkındadır. Ebü’s-Şeyh toplam kırk altı rivâyete yer vermiştir. Bu bölümde yedi haber konu bağlamı dışında zikredilmiştir.⁵¹⁵ Hamale-i arş melekleri ve yaratılışlarının büyüklüğüne müellif on sekizinci konuda yer vermiş ve konu ile ilgili 19 rivâyet nakletmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla 4 rivâyetin bu konuyla ilgisi bulunmamaktadır.⁵¹⁶ Müellif, on dokuzuncu konuda “Cebrâil’in yaratılışı O’na (Rûhu’l-Emîn) ve Nebîmize salâtü selâmın daha faziletli olması hakkında” müstakil bir başlık açmış ve 43 rivâyete yer vermiştir. Bu hadîslerden 19 tanesi on ikinci konuda yer alması gereken rivâyetlerdir.⁵¹⁷

Nemrûd Kıssası hakkında ki rivâyetler için bk. H no: 985, 986. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1509-1514; Hz. Mûsâ ve kavmi hakkında ki rivâyet için bk. H no: 987. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1515-1518; Üc b. Unuk kıssası hakkında ki rivâyetler için bk. H no: 989, 990, 991. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1519-1523; Amelikâlıların özellikleri hakkında ki rivâyetler için bk. H no: 992, 993, 994, 995, 996, 997. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1524-1529.

⁵¹⁰ el-İsrâ 17/44.

⁵¹¹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1702.

⁵¹² Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/667.

⁵¹³ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/209-265.

⁵¹⁴ ez-Zâriyât 51/21.

⁵¹⁵ Örnek rivâyetler için bk. H no: 459, 460, 462, 463, 464, 465, 466. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

⁵¹⁶ Rivâyetler için bk. H no: 490, 491, 492, 494. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

⁵¹⁷ Rivâyetler için bk. H no: 506, 507, 508, 509, 511, 516, 518, 519, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

Üzerinde değerlendirme yapılması gereken bir başka nokta da Ebü's-Şeyh'in göklerin özelliklerini tanıttığı yirminci konuda naklettiği haberlerdir. Müellif bu konuda 75 rivâyete yer vermiştir. Bu hadîslerden 15 tanesi cenneti tasvir etmektedir.⁵¹⁸ Müellifin böyle bir usûl sergileyerek cennetle ilgili rivâyetlere bu konuda yer vermesinden, cennetin henüz yaratılmamış olduğunu ve nerede olacağının belli olmadığını iddia eden Cehmiyye gibi fırkalara karşı bir reddiye olduğu anlaşılmaktadır. Bazı konular altında verilen rivâyetler, her ne kadar ilk bakışta konuyla uyumlu gözükme de yorumlandığı zaman itikâdî bir mesaj taşıdığı anlaşılmaktadır.

2.2. KİTÂBÜ'L-AZAME'NİN MUHTEVÂ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'yi belli bir hedef gözeterek telif etmiştir. Bu doğrultuda *Kitâbü'l-Azame*'ye verilen isimlerden “*Kitâbun fî azametillâhi ve mahlûkâtihî*” ismi bu eserin yazılma gayesini daha net yansıtmaktadır. Çünkü eserde müellif tarafından Allah'ın azameti, yüceliği anlatılmaya çalışılırken aynı zamanda yarattıkları üzerinden Allah'ın sıfatları tanıtılmıştır. Ancak tüm bu görünür sebeplerin yanında müellifin yaşadığı dönemdeki itikâdî tartışmaların ve müellifin benimsemiş olduğu inanç sisteminin bir diğer ana sebep olduğu ifade edilmelidir. Bu bölümde, eserde nakledilen rivâyetlerin konu odaklı tasnîfi, bizzat Allah'ın zâtı hakkında nakledilen ve O'nun yarattıkları ile ilgili rivâyet edilen haberler olmak üzere iki ana başlık altında ele alınacaktır. Böyle bir yöntemle hareket etmenin, eserin metodolojisine ve Ebü's-Şeyh'in rivâyetleri *Kitâbü'l-Azame*'de nakletme kriterlerine daha uygun bir yaklaşım olacağını düşünmekteyiz.

İtikâdî açıdan Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame*'de yer verdiği haberleri kritik etmeden önce bazı konuları izah etmek gerekir. İtikâdî hususlarda delilleri ele alma yönüyle hadisçiler ve kelâmcılar arasında fikir ayrılıkları olduğu malumdur. Kelâm ilmi, inanç ve amellerin esasları hususunda, aklî ve kesin bilgi ifade eden naklî delillerle hareket etmektedir. Bunun için âlimlerin çoğunluğuna göre mütevâtir olan sünnet, kesin bilgi ifade etmektedir. Sünnetin itikâdî bir konuda kesin hüccet olabilmesi mütevâtir olmasıyla ilişkilidir.⁵¹⁹ Ancak kelâmda zannîlik taşıyan hadîs rivâyetlerine hüccet olma açısından ikinci sırada, çoğunlukla destekleyici mahiyette yer verilmektedir. Bu tür haberler Kur'ân'a arz edilip naslara uygunluğuna göre yorumlanmıştır.⁵²⁰ Hadîs usûlü Hz. Peygamber'e ait olduğu belirtilen sözlerin sahîh olanıyla sakim olanını birbirinden ayırmayı ve Hz. Peygamber'in sünnetini güzel bir şekilde rivâyet

⁵¹⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame* Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*. Rivâyetler için bk. H no: 574, 576, 577, 578, 579, 581, 582, 583, 584, 585, 589, 590, 591, 612. .

⁵¹⁹ Ahmet Gençdoğan, “Kelâmda Sünnet'in Kaynaklık Değeri -Cüveynî ve Gazzâlî'nin Haber Anlayışları Bağlamında-”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 20/2 (30 Aralık 2020), 731.

⁵²⁰ Ebû Mansûr Muhammed el-Mâturîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi (Ankara: İsam Yayınları, 2003), 15.

etme gayesini amaç edinmiştir. İki ilim dalı arasında itikâdî konuları izah ederken yaşanan tartışmalar ve ihtilâflar muhaddis ve kelâmcıların metodolojisine aksettği gibi, delil olarak kullanılan rivâyetlere de yansımıştır. Hadîs âlimleri zaman içerisinde dini anlamının yegâne yolunun hadîsleri iyi özümsemekten geçtiğini iddia etmişler ve başta kelâmcıların metotları olmak üzere diğer anlama gayretlerini bid'at olarak kabul etmişlerdir.⁵²¹ Bundan dolayı da muhaddisler, itikâdî meseleleri ve inanç konularına ait detayları, rivâyetler ve mütekaddim âlimlerin görüşleriyle izah cihetine gitmişlerdir. Dolayısıyla ashâb-ı hadîs için naklî deliller öncelik arz etmiştir.

Muhaddisler için inanç konusunda Hz. Peygamber'e aidiyeti kesin ve sahîh olan bir hadîs tartışmasız hüccettir. Eğer onun Hz. Peygamber'e ait olduğu konusunda tereddüt varsa, o rivâyet delil değerini yitirmektedir. İman herhangi bir şüphe kabul etmediği için zanna dayalı bir rivâyetin itikâda temel olması mümkün değildir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'den nakledilen sübûtu açısından zannî rivâyetler, inanç sahasında hem hadisçiler hem de kelâmcılar tarafından belirli şartlarla delil olarak kullanılmıştır. Muhaddisler bu rivâyetlerden gerekli şartlara haiz olanları sahîh hadîs diye tanımlamışlar, kelâmcılar ve usûlcüler ise bu tür rivâyetler için haberi-vâhid ya da âhâd haber tabirini kullanmışlardır. Âhâd haberlerle amel edilmesi konusunda iki grup arasında herhangi bir ihtilâf bulunmamaktadır. Âhâd haber konusunda İslâm âlimlerinin çoğunluğu rivâyetlerin geliş yolundaki hata ya da şüphe olabileceğine istinaden Hz. Peygamber'e nispeti mütevâtir kadar kesin olmadığı için haber-i vâhidin itikâdda değil, amelî konularda delil olabileceğini söylemişlerdir.⁵²² Muhaddisler şüphe barındıran rivâyetlerin itikâdî konularda delil olamayacağı hususunda kelâmcılarla aynı görüştedirler.⁵²³ Hadisçiler, herhangi bir âhâd haberle amel etmek için sened açısından gerekli şartların oluşmasını yeterli saymakta iken; kelâmcılar inanç sahasında delil olması için sağlam bir senedin yanında Kur'ân, sünnet, akıl ve icmâ gibi şer'î delillere muhâlif olmamayı şart koşmuştur.⁵²⁴ Görüldüğü üzere muhaddislerin zannî rivâyetler konusunda ortaya koyduğu kriterler farklıdır. Onlar mütevâtir-âhâd hadîs ayırımına girmeksizin, rivâyetleri sahîh ve zayıf olarak değerlendirmektedir. Muhaddislere göre sahîh olduğu tespit edilen rivâyetler, ilim ve amel ifade etmektedir.⁵²⁵ Bunun için hadîs âlimleri, sika râviler tarafından rivâyet edilmiş ve

⁵²¹ Hüseyin Hansu, *İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet "İtikadi Konularda Hadisin Delil Olma Değeri"* (İstanbul: Kuramer, 2020), 336.

⁵²² Mehmet Özşenel, "İtikadi Konularda Haber-i Vâhidin Delil Olma Meselesi ve Kevseri'nin Konuya Bakışı", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 37 (01 Aralık 2014), 174.

⁵²³ Hansu, *İtikadi Konularda Hadisin Delil Olma Değeri*, 348.

⁵²⁴ Ebu'l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Kâ'b el-Belhî, *Kabûlu'l-ahbâr ve ma'rifeti'r-ricâl*, thk. Hüseyin Hansu (İstanbul-Ammân: Kuramer-Dâru'l-Feth, 2018), 55.; Abdulcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî, *Fazlu'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile* (Tûnus: Dâru't-Tûnusiyye, 1986), 194.

⁵²⁵ Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ* (Beyrût, 1413), 36.

ümme't tarafından nakledilmiş haberlerin ilim ifade edeceğini belirtmişlerdir.⁵²⁶ İbn Hazm, Zâhirîler, el-Kerâbîsî, Hâris el-Muhâsibî, İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye ve bir rivâyette Ahmed b. Hanbel gibi ehl-i hadîs âlimleri, sahîh olma şartıyla haber-i vâhidin hem itikâdî hem de amelî hususlarda ilim ifade ettiğini ifade etmişlerdir. Onlara göre amel için yeterli olan bir haber ile itikâdî esaslarda binâ edilebilir. Bu görüş sahipleri Hz. Peygamber'den birçok haber-i vâhid misalleri sunarak görüşlerini temellendirme cihetine gitmişlerdir.⁵²⁷ Bununla birlikte bazı muhaddisler de itikâdî konularda haber-i vâhidin delil olamayacağı görüşünü benimsemiştir. Hatîb el-Bağdâdî, güvenilir ve sika bir râvinin muttasıl rivâyetlerinin akla, Kur'an'a, mütevâtir sünnete veya icmâya aykırı olması durumunda batıl ve asılsız olduğunu net bir şekilde belirtmektedir.⁵²⁸ Aynı şekilde hata, yanılma, yalan ihtimali olduğu müddetçe âhâd haberin hiçbir çeşidinin müttefekun aleyh bile olsa ilim ifade etmeyeceğini belirten hadisçiler de vardır.⁵²⁹ Özetle genel olarak itikâdî alanda âhâd haberin delil olma durumu şu şekilde ifade edilebilir. Ashâb-ı hadîs itikâdî bir hususta haber-i vâhidin delil olması için hadîs otoritelerince onun sahîh olarak değerlendirilmesini şart koşmuştur.⁵³⁰ Kelâmcıların bir kısmı ise bazı karîne ve delillerle âhâd haberin kesin delil olacağı kanaatini taşıırken, büyük bir çoğunluğu haber-i vâhidin zannî bilgi ifade ettiğini belirtmiş ve dolayısıyla iman esaslarının ortaya konulmasında tek başına delil teşkil etmeyeceğini savunmuştur.⁵³¹

Sahîh ve zayıf rivâyetleri tespit ederken yaşanan birtakım görüş ayrılıkları itikâd konusunda nakledilen haberlere ve telif edilen eserlere de yansımıştır. İnanç alanında kullanılan hadîsler hakkında yeterli tetkikin yapılmaması eleştiri konusu olmuştur. İbn Teymiyye yapılan birtakım hataları sert bir dille eleştirmiştir. “Gerek hadisçi olsun gerekse fıkıhçı ve kelâmcı olsun sünnet konusunda yazarların çoğu, bunların sıhhati ve manaları hakkında bilgi sahibi değildirler. Bazen çok meşhur hadisçilerin bile sıfatlar konusundaki hadîslerin sahîh ve uydurmalarını birbirine karıştırdığı görülür. Aynı şekilde bazı hadisçilerin hatta bazı

⁵²⁶ Ebü'l-Kâsım Kivâmü's-sünne İsmâil b. Muhammed b. el-Fazl et-Teymî, *el-Hücce fi beyâni'l-mehacce ve şerhu akîdeti ehli-sünne*, thk. Muhammed b. Rebî (Riyâd: Dâru'r-Râye, 1419), 2/215-216.

⁵²⁷ Detaylı bilgi için bkz. Ali Osman Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhidlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988); Yusuf Şevki Yavuz, “Haber-i Vâhid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996) Ayrıca selefi âlim ve muhaddis Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî haber-i vâhidin kesin ilim ifade ettiğini itikâdî alanda hüccet olduğunu kabul etmiştir. Bu konuda ehl-i hadîs âlimlerinin delillerinden teşekkül eden “el-Hadîsu hüccetün bi nefsihi fi'l-akâid ve'l-ahkâm” adlı bir de kitap yazmıştır.

⁵²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 464.

⁵²⁹ Kâsımî, *Kavâidü't-tahdîs*, 245.

⁵³⁰ Detaylı bilgi için bk. Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü'l-hasîs şerhu ihtisârî ulûmi'l-hadîs lil-hâfiz İbn kesîr* (Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/1/35-37.

⁵³¹ Rıza Korkmazgöz, “Kelâm İlminde Haber-i Vâhidin Bilgi ve Delil Değeri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (31 Mayıs 2018), 254.

kelâmcıların usûlü'd-dîn için kullandıkları rivâyetler akâid bir yana, amellerin faziletinde bile kullanılamayacak derecede uydurma ya da zayıftırlar.”⁵³²

Bu bağlamda Eş‘arî kelâmcısı Râzî’nin eleştirileri ve tespitleri konumuz açısından önemlidir. “Bir grup mülhidin hadîs uydurup sahîh hadîsler arasına karıştırdığı, ümmet arasında bilinen bir gerçektir. (Bazı) hadisçiler ise iyi niyetlerinden dolayı bunları tanıyamadılar ve bunları rivâyet ettiler. Oysa Allah'ın ulûhiyetine yakışmayan rivâyetlerden daha kötü ne olabilir? Allah ve sıfatları hakkında münker şeyler içeren bu tür haberlerin kesin olarak uydurma olduğunu bilmek gerekir.”⁵³³ Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere ashâb-ı hadîsin teoride inançla ilgili hususlarda rivâyetleri ele alırken kriterleri çok açık ve net olmasına rağmen pratikte yaşanan bazı gerçekler eleştiri konusu olmuştur. Şimdi Ebü’ş-Şeyh’in Kitâbü'l-Azame’de tahrîc ettiği hadîsleri konularına göre tasnif edip itikâdî alanda delil olarak kullanılıp-kullanılamayacaklarını belirtmeye çalışacağız.

2.2.1. Allah’ın Azameti Hakkındaki Rivâyetler

Kur’ân-ı Kerîm’de Allah (c.c) azametini anlatırken tevhîd inancına ve sıfatlarına dikkat çekmiştir. Allah, kendini tanıtırken sahip olduğu sıfat ve özellikleri hakkında bilgi vermiş ancak çok fazla detaya girmemiştir. Allah’ın mahiyeti, arşı, kürsîsi, istivâsı, hicâbı, vb. hususlar ayrıntı olmadan âyetlerde zikredilmiştir. Kur’ân’da O’nun nimetlerini, yarattıklarını, kevnî âyetlerini tefekkür etmek emredilmiş ve teşvik edilmiştir.⁵³⁴ Kur’ân’da daha çok Allah’ın yarattıkları üzerinden, O’nun düşünülmesi ve tanıtılması bir anlatım şekli olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵³⁵ Bunun neticesinde Allah’ın zâtından düşünmekten ziyade, yarattıklarını düşünmek anlayışı nakledilen rivâyetler doğrultusunda ehl-i sünnet arasında revaç bulmuştur. Özellikle “Gözler onu idrâk edemez halbuki O, gözleri idrâk eder”, “O, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır”⁵³⁶ ve “Onlar O’nun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar”⁵³⁷ mealindeki âyetlerden yola çıkılarak Allah’ın zâtı hakkında tartışmaların önüne geçilmesi hedeflenmiştir.

Tarih boyunca itikâdî ve gaybî hususlar her zaman insanoğlu tarafından dikkat çekici bulunmuş ve üzerinde düşünülmüş konulardır. Dolayısıyla toplumlar, farklı değerlendirmelerin sonucunda bir takım görüş ve fikir ayrılıkları yaşamışlardır. Geçmişten itibaren gaybla ilgili

⁵³² Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. el-Hadîr b. Muhammed el-Harrânî İbn Teymiyye, *es-Safediyye*, thk. Muhammed Râşid Sâlim (Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1406), 287.

⁵³³ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Esâsu’t-takdîs* (Kâhire: Mektebetü’l-Külliyâtü’l-Ezheriyye, 1986), 218.

⁵³⁴ Âl-i İmrân 3/190-191.

⁵³⁵ İlgili âyetler için bk. en-Nisâ 4/82, el-Mü’minûn 23/ 68, Fussilet 41/3, Yâsin 36/101, er-Rûm 30/20, 21, el-Bakara 2/164.

⁵³⁶ el-En‘âm 6/103.

⁵³⁷ el-Bakara 2/255.

konularda tartışmaların önüne geçmek mümkün olmamıştır. Bu anlamda, *Kitâbü'l-Azame*'de, Allah'ın zât ve sıfatları, arş, arşa istivâ, kürsî, hicâb, meleklerin varlığı, yaratılmaları gibi alanlarda görüş ayrılıklarını görmek mümkündür.⁵³⁸ Eserde özellikle ilk on konuda Yüce Allah'ın varlığını, azametini, O'nun yarattıklarını tefekkür etmenin önemini, tefekkür edenlerin değerini anlatan, Allah'ın idrâk edilemeyeceğini, O'nun kuşatılamayacağını, Allah'ın arşını, kürsîsini ve perdesini ihtivâ eden haberlere yer verilmiştir.

2.2.1.1. Allah'ın Zâtı ve Sıfatları

Müellif, ilk konuda Allah'ın zâtına dikkat çekmiş, Allah'ın kendinden ziyade O'nun nimetlerini düşünmenin önemi hakkındaki rivâyetleri nakletmiştir. Aynı zamanda Allah'ın zâtının düşünülmesini yasaklayan ve Allah'ın nimetlerini tefekkür etmeye teşvik eden bazı haber ve yorumları da zikretmiştir.

1. İbn Abbâs: “*Her şeyi düşünün sadece Allah'ın zâtını düşünmeyin! Yedi kat gök ile O'nun kürsîsi arasında yedi bin senelik bir nûr vardır. Allah bunun üzerindedir*”⁵³⁹ dedi.

2. Ebû Zer Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “*Allah'ın yarattıklarını düşünün, Allah'ın zâtını düşünmeyin! Yoksa helâk olursunuz.*”⁵⁴⁰

Bu haber metin olarak anlamı doğru ancak fakat sened itibariyle zayıftır. Allah'ın zâtı hakkında düşünmeyi yasaklayan bir rivâyettir. Dönemin itikâdî tartışmalarına işaret etmektedir.

3. Süfyan es-Sevrî: “*Şüphesiz en son varış Rabbinedir*”⁵⁴¹ âyetinin tefsîrinde “*Rabbin (zâtı) hakkında düşünmek asla yoktur*”⁵⁴² dedi.

⁵³⁸ Konu hakkında daha fazla örnek için ilgili bâblara bakılabilir. Bâb no: 1,5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁵³⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/212 (H no: 2); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/46 (H no: 618); İbn Batta, *el-İbânetü'l-kübrâ*, 7/150 (H no: 108). Bu rivâyet hem merfû hem de mevkûf olarak *Kitâbü'l-Azame*'de yer almıştır. Merfû rivâyeti sadece müellif nakletmiştir. İbn Hacer ise bu rivâyetin mevkûf ve isnâdının sahîh olduğunu belirtmiştir. Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/383. Müellifin kullandığı isnâdda yer alan Alî b. Âsım et-Teymî hakkında hadis imâmları onun çok fazla hata yaptığını bildirmişlerdir. Bk. Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 1/316; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb* (Hindistan: Dâiratü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1326), 7/344 Elbânî rivâyetin zayıf olduğuna işaret etmiştir. Bk. Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdissi'z-zâife*, 1/364 (H no: 2472).

⁵⁴⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/214 (H no: 4); Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 7/662. Rivâyeti sadece müellif nakletmiştir. Isnâdda bulunan Seyf b. Muhammed el-Kûfî nedeniyle rivâyet zayıftır. Bk. İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 1/262.

⁵⁴¹ en-Necm 53/42.

⁵⁴² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/217-218 (H no: 5); Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 7/662; Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme (Dâru't-Taybe, 1420), 7/466. Bu rivâyet merfû olarak nakledilmiştir. Müellifin senedinde herhangi bir problem gözükmemektedir. Ancak İbn Kesîr'de merfû olarak nakledilen rivâyetin isnâdında bulunan Ebû Ca'fer er-Râzî zayıf olarak tavsîf edilmiştir. Bk. İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 1/629.

4. Hamza en-Neysâbûrî'den (ö.?) şöyle dediği nakledilmiştir: “*Şüphesiz din sahibi bir kişi tefekkür ederse (bu dîni anlayış) O kişiye sekînet verir, (O kişi) Huzurlu olur, tevâzû sahibi olur ve Allah'ın kendisine verdiklerinden razı olur, tasa çekmez, dünyayı terk eder (dünyaya değer vermez), (bu şekilde kötülükten kurtulur, tek başına kalır bu sayede tüm hüznlerden kurtulur, şehvi duyguları terk eder böylece hür olur, hasedi bırakır bunu takiben o kişi için sevgi ortaya çıkar, nefsi geçici olan her şeyi terk ettiğinden dolayı huzur bulur, bunun sonucunda kâmil bir akla sahip olur.*”⁵⁴³
5. Yûsuf b. Esbât eş-Şeybânî (ö.?): “*Şüphesiz dünya sadece kendisinin düşünülmesi için için yaratılmamıştır. Ancak dünya ahiretin kazanılması için yaratılmıştır*”⁵⁴⁴ dedi.

Müellif, tamamen ashâb-ı hadîsin aşırıların tavrı ile hareket etmiştir. Dârimî, *Kitâbü'r-red ale'l-cehmiyye* adlı eserinde, Hz. Peygamber'in, Allah ve Kur'an-ı Kerîm ile ilgili konularda görüş açıklamaktan sakındırdığını, selevin de bu hususlarda kendi düşüncelerini ifade etmekten imtina ettiklerini belirtmiştir.⁵⁴⁵ Bu bakış açısı bir anlamda müellifin de görüş ve akîdesini yansıtmaktadır. Bu birinci konuda zühd rivâyetleri de bulunmaktadır ki *Kitâbü'l-Azame*'nin tasavvufî bir eser sayılmasına etki etmiştir.⁵⁴⁶ Eserin ilk bölümünde 41 haber mevcuttur.

Ebü's-Şeyh, ikinci konuda herhangi bir rivâyet nakletmemiştir. Birinci konuyu açıklayıcı bilgilere yer vermiştir.⁵⁴⁷ Müellif, ayetlerle insan nefsinden başlayarak birçok alanda Allah'ın azamet ve büyüklüğüne dair açıklamalar yapmış, tefekkür edilecek konuları ayetlerle açıklayarak bu hususları düşünmenin önemi üzerinde durmuştur.⁵⁴⁸

İlk iki konunun devamı niteliğinde değerlendirilebilecek rivâyetlere yer verilen üçüncü konuda, (Allah'ın büyüklüğünü ve vahdâniyyetini) düşünenlerin faziletine dair haberler nakledilmiştir. İslâm âlimlerine göre insan, Allah'ın zâtını anlamaktan aciz olduğu için O'nu kavrayamaz. Dolayısıyla bu anlayışa göre, yaratanın yerine yaratılmışların üzerinde

⁵⁴³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/220-221 (H no: 8); Ebü Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 16/376. Rivâyet tasavvufçuların ifadelerini hatırlatmaktadır. Rivâyetin senedinde cerh ve ta'dîl açısından kimliği belli olmayan râviler vardır. Müellif düşüncelerini desteklemek amacıyla bu tür rivâyetlere yer vermiştir.

⁵⁴⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/234-235 (H no: 19); Ebü Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8/240.; Ebü Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *ez-Zühdu'l-kebîr*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1996), 1/149 (H no: 310). Rivâyetin senedinde bulunan Muhammed b. Mus'ab Gargasânî hadis münekkitlerince zayıf olarak remz edilmiştir. Bk. Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *el-Kâşifî ma'rifeti men lehû rivâye fi'l-Kütübi's-sitte*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Kible lis-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1413), 2/222. Dolayısıyla sened açısından zayıf bir maktû'dur. Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 1/62.

⁵⁴⁵ Örnekler için bk. H no: 6, 12, 13, 16, 17, 18, 23, 24, 25, 29, 30, 32, 37, 40. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁵⁴⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/271.

⁵⁴⁸ ez-Zâriyât 51/21, Abese 80/17-19, el-İnfîtâr, 82/6-8, el-Mü'minûn 23/12-14, Yâsin 36/33, Kâf 50/9-11.

düşünmenin onlar için daha iyi olacağı görüşü hâkimdir. Bu gerçekten hareketle somut delillere göre hareket etmek, teşbîh ve temsile gitmeden olayları olduğu gibi anlamak, insan için daha makuldür. Kur'ân'da Allah, âyetleri ve nimetleri hakkında tefekkür etmeyi bu konuların öznesi olan insandan talep etmektedir. Üçüncü konuda yer verilen rivâyetlerde bu konuya müteallik haberler nakledilmiştir.

1. İbn Abbâs: “*Selim bir kalp ile tefekkür halinde kılınan iki rekâtlik bir namaz tüm gece kıyamda olmaktan daha hayırlıdır*”⁵⁴⁹ dedi.
2. Vehb b. Münebbih'ten şöyle dediği nakledilmiştir: “*Susmak tefekkür için bir anlayıştır. Tefekkür etmek konuşma için bir anahtardır. Doğruyu söylemek cennete bir delildir.*”⁵⁵⁰
3. Uyeyne: “*Yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayanları ayetlerimden uzaklaştıracam*”⁵⁵¹ âyetinin tefsîrini, “*Onlardan Kur'ân'ın anlayışını çekip alırım ve böylece onları ayetlerimden uzaklaştırırım*”⁵⁵² şeklinde yapmıştır.
4. Ahmed b. Ebi'l- Havârî (ö. 246/860) şöyle dedi: “*Bir kuş türü, kırk sabah açlıktan ölmek üzereydi, sonra havaya uçtular. Kuşların yanına döndükleri zaman, misk kokusu mesafesinden tanınıyorlardı. Bu tefekkür ederek zühd hayatı yaşayan insanlar için verilmiş bir misaldir. Onların kalpleri melekût âlemine uçar ve geri döner. (Bu yaptıklarından, davranışlarından dolayı) övülürler.*”⁵⁵³
5. Haccâc b. Rişdîn (ö. 211/826) şöyle dedi: “*Bir akşam Abdurrahmân b. Şurayh (ö. 167/783) ile otururduk o kalkıncaya kadar düşünür bir harf bile konuşmazdı. Bir gün bir adam O'na “Konuşmuyorsun” dedi? Bunun üzerine O “Konuştum,*

⁵⁴⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/301-302 (H no: 44); Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, 1/97 (H no: 288); Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Begavî, *Şerhu's-sünne*, thk. Şu'ayb el-Arnaût (Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403), 3/261. Mevkûf olarak nakledilen rivâyetin senedinde Muhammed b. Kesîr sadûk olmasına rağmen çok hata yapan bir isimdir. Bk. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlâl ve ma'rifeti'r-ricâl*, thk. Vasiyullâh b. Muhammed Abbâs (Riyâd: Dâru'l-Hânî, 1422), 3/251; Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut - Lübnân: Dâru'l-Mârife, 1382), 4/18. Abdullah b. el-Mübârek'in kullandığı senedde ise mübhem bir râvi vardır.

⁵⁵⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/312-313 (H no: 55); Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsü'l-mütesâbih fi'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü an bevâdiri't-tashîf ve'l-vehm*, thk. Hasan Ali Selmân (Riyâd: Dâru's-Samî', 1412), 1/94. Maktû' bir rivâyettir. Senedinde problem olarak sadece Salt b. Hakîm'in mechûl olması vardır. Bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân* (Beyrût - Lübnân: Müessesetü'l-Alemî, 1390), 3/195.

⁵⁵¹ el-A'râf 7/146.

⁵⁵² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/315 (H no: 58); Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Müessesetü'r-Risâle, 1420), 13/112 (H no: 15122); İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*, 5/1567 (H no: 7983); Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 3/562). Rivâyet farklı tefsîr kaynaklarında yer almaktadır.

⁵⁵³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/307 (H no: 50); Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebî'd-Dünyâ, *el-Cû'*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf (Beyrût - Lübnân: Dâru İbn Hazm, 1417), 1/188 (H no: 320).

konuştum ben fayda bulmadım ve sözüm fayda vermedi. Bir gün nice öğütler kalplere tekrar edilirse o kalplerde bir hareket olmaz bunu nasıl ihmal ederler (anlamıyorum)” dedi. Haccâc b. Rişdîn “Bir gün onun suskunluğu daha fazla sürdü” dedi. Ve sonrasında Abdurrahmân b. Şurayh dedi ki: “Boynuzsuz koyunun boynuzlu koyuna kısas edileceği bir güne gerçekten düşünmek gerekir. Bizde, onun kıyamet gününün hatırlattıkları hakkında düşündüğünü bildik.”⁵⁵⁴

Müellifin geçmiş âlimlerin zühd ve takva içerikli rivâyetlerine yer vermesinden, savunduğu görüşleri teyîd etmek istediği anlaşılmaktadır. Ebü’s-Şeyh, üçüncü konuda 20 rivâyeti delil olarak nakletmiştir.

Rivâyetlerin bölüm başlıkları altında dağılımını yapılırken, özellikle Allah’ın zâtının tanıtıldığı konuların arasındaki bağa dikkat edilmiştir. Dördüncü konuda tefekkürün insan için fayda içeren ve onun kalben insanları mutmain ettiğine dair rivâyetlere yer verilmiştir. Müellif tefekkürün önemi hakkında tefsîrlerden de örnekler serdetmiş toplamda 9 habere yer vermiştir.

1. Ebü Avâne’nin (ö. 176/792) şöyle dediği nakledilmiştir: (*“Bir adam diğer adama “Allah’ın hangi işi daha acayip?” dedi. O da “Hangisi daha acayip değil ki onu sana haber vereyim” dedi.”*⁵⁵⁵
2. Halîfe el-Abdî’den (ö.?) rivâyet edilmiştir: (*“Şayet bir delil olmanın dışında, Allah’a ibadet edilmeseydi, kimse Allah’a O’na ibadet etmezdi. Lâkin müminler gece gelip her yeri doldurduğunda ve kuşattığında gecenin gelişini düşünürler, Gelip gecenin sultanını yok ettiğinde, gündüzün sultanının gelişini düşünürler, yer ve gök arasında boyun eğdirilmiş bulutu düşünürler, yıldızları yazı ve kış düşünürler. Allah’a yemin olsun ki! Mü’minler rablerinin yarattıklarını düşündükçe kalpleri yakîn bir bilgiyle Allah’a inanır. Ve onlar Allah’ı görüyor gibi, O’na ibadet ederlerdi.”*⁵⁵⁶
3. Katâde: (*“Bu dünyada kör olan âhirette de aynı şekilde kördür, yolunu daha da şaşırmıştır.”*⁵⁵⁷ âyetinin tefsîrinde “Kim Güneş, Ay gece ve gündüz ve başkaca

⁵⁵⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/314 (H no: 57); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/137 (H no: 7204); Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, 1/97 (H no: 183). Müellifin senedinde yer alan Haccâc b. Rişdîn zayıf bir râvidir. Bk. Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *ed-Du‘afâ ve’l-metrûkîn*, thk. Abdullah el-Kâdî (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1406), 1/192.; Zehebi, *el-Muğnî*, 1/149. Rivâyetin son kısmı “Boynuzsuz koyunun boynuzlu koyuna kısas edileceği bir gün” ifadesi merfû olarak Ahmed b. Hanbel’in el-Müsned’inde yer almaktadır.

⁵⁵⁵ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/326-327 (H no: 64). Maktû‘ bir eserdir. Senedinde herhangi bir problem yoktur. Müellifin şeyhi olan İshâk b. Ahmed el-Fârisî’nin cerh ve ta’dîl açısından durumu mechûldür. Allah’ın azametinin büyüklüğüne dikkat çeken bir sözdür.

⁵⁵⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/325-326 (H no: 63); Ebü Nu‘aym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 6/303); Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 4/343. Ricâli sika râvilerden oluşan maktû‘ bir eserdir.

⁵⁵⁷ el-İsrâ 17/72.

görmüş olduğu delillere karşı kör olursa, O kişi Allah'ın diğer delillerinden görmediklerine karşı da kör olur ve yolunu şaşırılmış bir kişi olur"⁵⁵⁸ dedi.

Müellif, beşinci konuda Allah'ın azametini, O'nun idrâk edilemeyeceğine ve O'nun kuşatılamayacağına dair birçok âyet tefsîrine ve habere yer vermiştir. Kur'ân-ı Kerîm, tevhîd ilkesini esas alarak Allah'ın sıfatlarından söz etmiş, tenzihî vasıflara vurgu yapmış ve en güzel isimlerin Allah'a ait olduğu belirtilmiştir. Hadîslerde geçen Allah ile ilgili isim veya sıfat olarak ifadeler zamanla tartışma konusu olmuştur. Bu hususta sahâbe sıfatları te'vîl etmeden kabul etmiştir. Selef âlimlerinin geneli de Kur'ân'da ve hadîslerde Allah'a izafe edilen tüm sıfatlara herhangi bir te'vîle gitmeksizin olduğu gibi iman etmiştir.⁵⁵⁹ Dolayısıyla bu sıfatların mahiyetleri bilinemez, hakkında soru sorulamaz, sıfatları olduğu gibi kabul etmek gerekir. Bu yaklaşımda asıl olan teşbihe, tescîme ve te'vîle düşmemektir. Çünkü İslâm dininin özünü oluşturan tevhîd akidesi, Allah'ın tek olması üzerine tesis edilmiştir. Ebü's-Şeyh'in eserde yer verdiği rivâyetler, Allah'ın sıfatları hususunda selefî düşüncenin yaklaşım tarzını göstermektedir. Bu haberler Cehmiye gibi mezheplerin görüşlerine reddiye durumundadır. Bu amaçla 10 rivâyet nakledilmiştir.

1. Ahmed b. Beşîr'den (ö. 197/813) Ebû Abdîrrahmân Beytûlmakdis'in (ö.?) şöyle işittiği rivâyet edilmiştir: *"Her şeyden (her türlü eksiklikten münezze olan) Allah, sen sınır konulamaz (kuşatılmaz bir şekilde varsın) ve sen (kullarının idrâk edemeyeceği) şekilde bilinmekte sin."*⁵⁶⁰

Başka kaynaklarda bulamadığımız aşağıdaki rivâyet Allah'ın sıfatları hususunda müellifin yaklaşımını net bir şekilde yansıtmaktadır.

2. Katâde'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: *"el-Kuddûs: Mübârek (Kutsal), el-Mü'min: Hak (gerçek) olduğu sözünü doğrulayan, el-Müheymin: Kitabını indiren ve kitabının (hak) olduğuna şahitlik eden, el-Azîz: İntikam aldığı aldığı zaman intikamında çok yücedir. El-Cebbâr: İş hususunda yarattıklarını dilediği gibi"*

⁵⁵⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/327-328 (H no: 65); Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8/23; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Ömr ve 'ş-şeyb*, thk. Necm Abdurrahmân Halef (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1412), 1/56. Bu anlamda, Ebü's-Şeyh 70 nolu rivâyette "De ki: "Görmeyenle gören bir olur mu? Siz hiç düşünmez misiniz?" el-En'âm sûresi 50. âyetin tefsîrine yer verilerek kör olan ve gören kişinin tarifi yapılmıştır.

⁵⁵⁹ Detaylı bilgi için bk. M. Sait Özervarlı, "Selefiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/399-402.

⁵⁶⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/337 (H no: 71). Bu rivâyet, dönemin şartları içinde Allah'ın sıfatları hakkındaki tartışmalara bir cevap niteliğindedir. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/337 (H no: 71). Rivâyet maktû' bir eserdir. Ebû Abdurrahmân Beytûlmakdis'in cerh ve ta'dîl açısından durumu belli değildir.

yönetir. *El-Mütekebbir: Her türlü kötülüğe karşı kibir ve azamete sahiptir anlamındadır.*”⁵⁶¹

Allah (c.c) azameti, hâkimiyeti ve izzeti hakkındaki altıncı konuda bir önceki konu başlığını destekleyen rivâyetler mervîdir. Bu konuda da itikâdî tartışmaların izlerine ve cevap niteliği taşıyan haberlere rastlanmaktadır. Bu doğrultuda sıfatların ezeli olduğuna, ehl-i kitâbın yanlış algılarına dikkat çeken rivâyetler vardır. Allah’ın sıfatlarının tanıtıldığı konuda 36 rivâyet nakledilmiştir. Daha sonraki konularda üzerinde duracağımız arş, kürsî, kader gibi bazı itikâdî rivâyetler de bu başlık altında zikredilmiştir.⁵⁶²

1. “Sa’îd b. Cübeyr (ö. 94/713) Yahudilerin, Allah’ın sıfatı hakkında bilmedikleri ve anlamadıkları şeyleri söylediklerini ve konuştuklarını bunun üzerine de “*Allah’ın kadrini gerçekten anlayamadılar*”⁵⁶³ âyetinin indiğini belirtmiş ve Allah’ın azametini şöyle diyerek açıklamıştır: “*Allah’ın kadrini gereği gibi bilemediler. Yeryüzü kıyamet gününde bütünüyle O’nun elindedir. Gökler de O’nun kudretiyle dürülmüştür. O, onların ortak koştuklarından uzaktır, yücedir.*”⁵⁶⁴ (Allah) onların kendisini vasıflandırdıkları sıfatları, şirk olarak kıldı.”⁵⁶⁵
2. İbn Abbâs: “*Allah ezelîdir*”⁵⁶⁶ dedi.
3. Übey b. Kâ’b şöyle dedi: Müşrikler Hz. Peygamber’e (s.a.v.) gelerek Rabbini bize tanıtt dediler bunun üzerine (şu âyetler) indi. “*De ki: O Allah birdir, Allah samed’dir O’nun çocuğu yoktur. Kendisine nispet edilecek anne-babası yoktur. Doğduğu zaman ölmeyecek hiçbir şey yoktur. Ölen her şey miras olarak kalır. Allah asla ölmeyen, geride kalmayan diridir. Hiçbir şey O’na denk ve benzer değildir.*”⁵⁶⁷ Eşi ve benzeri yoktur. Hiçbir şey O’nun benzeri değildir.”⁵⁶⁸

⁵⁶¹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/342-343 (H no: 76); San’ânî, *Tefsîr*, 3/301 (H no: 3196); Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 23/304; Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 8/123. Müellifin isnâdında bulunan Huleyd b. De’lec zayıf bir râvidir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/384.; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine’l-muhaddisîn*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (Suûdî Arabistan: Dâru’s-Samî’, 1420), 1/285. Bu açıdan senedin zayıf olduğu ifade edilebilir ama başka tefsîrlerde farklı senedlerde müellifin rivâyetini teyid eden aynı bağlamda eserler vardır. Bu rivâyet Allah’ı sıfatları üzerinden anlatan maktû‘ bir eserdir.

⁵⁶² Örnek rivâyetler için bk. H no: 83, 85. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

⁵⁶³ el-En’âm 6/91.

⁵⁶⁴ ez-Zümer 39/67.

⁵⁶⁵ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/360-361 (H no: 81); Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 21/328-329; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîm*, 10/3255 (H no: 18406); Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 7/246; Beyhakî, *el-Esmâ ve’s-sıfât*, 2/171. Tüm senedlerde bulunan râvilerden Ya’kûb el-Kummî ve Ca’fer b. Ebi’l-Muğîra vehm sahibidir. Rivâyeti Beyhakî mevkûf olarak nakletmiştir.

⁵⁶⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/362 (H no: 82); İbn Huzeyme, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 1/238. Rivâyetlerin senedinde tedlîsleri ile ünlü A’mêş vardır. Ama bu bağlamda rivâyeti destekleyen İbn Abbâs’tan nakledilmiş benzer ifadeler vardır. Bk. Buhârî, “Tefsîr”, 263.

⁵⁶⁷ el-İhlâs 112/1-4.

⁵⁶⁸ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/374 (H no: 88); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/143 (H no: 3987); Tirmizî, “Tefsîr”, 92 (H no: 3364). Tirmizî bu hadîs hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. ; Dârimî,

Müellif, yedinci konuda Rabbimizin işi, emri ve hükmü konusunda elli rivâyete yer vermiştir.

1. Ebû Mûsâ el-Eş‘arî Hz. Peygamber’in ashâbının içinde ayağa kalktığını ve dört hususu aktardığını rivâyet etti: “Allah uyumaz ve O’na uyumak yaraşmaz, rızkı azaltır, çoğaltır, Gün doğmadan önce gecenin ameli kendisine sunulur, gece gelmeden önce de gündüzün ameli kendisine sunulur. O’nun hicâbı nûrdur. Eğer O hicâbını kaldırırsa O’nu idrâk eden bütün varlıklar yanardı. Sonra Ebû Ubeyde (Âmir b. Abdillâh) (ö. 80/699) Neml sûresi 8. âyeti okudu. “(Mûsâ) Ateşe varınca ona şöyle seslenildi. Ateşin başındaki de çevresindekiler de kutlu olsun! Âlemlerin Rabbi olan Yüce Allah her türlü eksikliklerden uzaktır.”⁵⁶⁹

Bu rivâyette Allah’ın sıfatlarına değinilirken aynı zamanda amellerin göğe yükseltilmesi, gökte olan ve arşına istivâ edip kürsînin üzerinde olan Allah inancına vurgu yapılmaktadır. Bu tür haberler Allah’ın gökte olduğuna ve amellerin O’na yükseleceğine dair delil olarak nakledilmektedir.

2. Abdullah b. Ömer Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “Gücü her şeye yeten Allah, yeri ve gökleri eline alır, elini tutar onu kabzetmeye ve açmaya başlar ve Allah der ki: Cebbâr, kudretli olan benim, Melik olan da benim, kudretli olanlar nerede? Kibirli olanlar nerede der.”⁵⁷⁰

Gerek Kur’ân-ı Kerîm gerekse hadîslerde Allah’ın eli, O’nun kabzetmesi, yerin ve göğün O’nun elinde dörülmesi gibi konuların hakikat mi mecaz mı olduğu tartışmalıdır. Selef bu hususları olduğu gibi kabul eder. Rivâyet bu anlamda Allah’ın kabzına işaret eden bir hadîstir. Bu tür nakilleri Cehmiyye gibi fırkalar te’vîl ederek, Allah’ın gücü olarak değerlendirmişlerdir. Bölümde ayrıca, “Yeryüzü kıyamet gününde bütünüyle O’nun elindedir.

er-Red ale’l-Cehmiyye, 1/28 (H no: 28); İbn Ebî Âsım, es-Sünne, 1/297 (H no: 663); İbn Huzeyme, Kitâbü’t-Tevhîd, 1/95; Hâkim, el-Müstedrek, 2/589 (H no: 3987). Hâkim ve Zehebî rivâyetin sahîh olduğunu belirtmişlerdir. Beyhakî, el-Esmâ ve’s-sıfât, 1/92 (H no: 50); Beyhakî, Şu’abü’l-îmân, 1/206 (H no: 100). Müellifin isnâdında bulunan Ebû Ca’fer er-Râzî ve Ebû Sa’d el-Horasânî zayıf olarak kaynaklarda yer almaktadır. Ancak rivâyet birçok kaynaktan benzer formlarda bulunmaktadır.

⁵⁶⁹ Ebû’ş-Şeyh, Kitâbü’l-Azame, 2/420-422 (H no: 117); İbn Ebî Hâtim, Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-azîm, 9/2844; Tayâlisî, Müsned, 1/395 (H no: 393); İbn Mâce, “Mukaddime”, 13 (H no: 195-196). Elbânî, rivâyetin sahîh olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Bezzâr, el-Müsned, 8/36 (H no: 3018); İbn Hibbân, el-Müsnedü’s-sahîh, 1/499 (H no: 266); Beyhakî, el-Esmâ ve’s-sıfât, 1/464 (H no: 391); Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 32/357 (H no: 19587); İbn Huzeyme, Kitâbü’t-Tevhîd, 1/47; Taberânî, el-Mu‘cemü’l-levsat, 6/139 (H no: 6025).

⁵⁷⁰ Ebû’ş-Şeyh, Kitâbü’l-Azame, 2/437-438 (H no: 131); Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 9/304 (H no: 5414); Müslim, “Sıfatü’l-Kıyâme”, (H no: 2788); İbn Mâce, “Mukaddime”, 13, (H no: 198); Ebû Dâvûd, “Sünne”, 21 (H no: 4732); İbn Ebî Âsım, es-Sünne, 1/240 (H no: 546); İbn Huzeyme, Kitâbü’t-Tevhîd, 1/173; İbn Mende, et-Tevhîd, 2/101 (H no: 245); Lâlekâî, Şerhu usûli i’tikâdi ehli’s-sünne, 3/464 (H no: 703).

Gökler de O'nun kudretiyle dürülmüştür. O, onların ortak koştuklarından uzaktır, yücedir”⁵⁷¹ âyetinin tefsîri hakkında eserde birçok rivâyete yer verilmiştir.⁵⁷²

Müellifin yaşadığı dönemin itikâdî tartışmaları arasında bir diğer husus da kelâmullah ve vahyin mahiyeti hususudur. Kısaca müellifin benimsemiş olduğu inanç sistemine göre Allah dilediği zaman, istediği şekilde konuşur. Bunun için ayrıca Allah'ın harf ve sesle konuşmasını sağlayacak; ağız, dil vb. organlara ihtiyacı yoktur. Kur'ân-ı Kerîm'deki âyetler de bu hususa işaret etmektedir.⁵⁷³ Cehmiyye gibi gruplar Allah'a bu şekilde kelâm-ı nefsi isnâd etmenin varacağı son noktanın kelâm sıfatını inkâra götüreceğini benimsemişlerdir.⁵⁷⁴ Her itikâdî mezhebin kendine ait delilleri vardır. Ebü's-Şeyh bölüm başlığı altında Cehmiyye'ye reddiye olarak kelâmullah ile ilgili rivâyetlere yer vermiştir.

1. İbn Abbâs Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu rivâyet etti: *“Yüce Allah bir işi bitirdiği zaman, Hamale-i arş melekleri Yüce Allah'ı tesbîh eder, sonra onları takip eden sema ehli Allah'ı tesbîh eder, öyle ki tesbîh bu semanın ehline ulaşınca kadar (devam eder). Sonra yedinci sema ehli, Hamale-i arş meleklerine sorar: “Rabbimiz ne dedi?” “Onlar da soruyu soranlara haber verir. Sonra bu semaya ulaşınca kadar her sema kendinden sonra gelene haber verir.”*⁵⁷⁵
2. Nevvâs b. Sem'ân (ö.?) Hz. Peygamber'den şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *“Allah bir işini vahy etmek istediği zaman o vahyi konuşur. Vahyi konuştuğu zaman gökleri bir sarsıntı alır veya Allah'ın korkusundan şiddetli bir titreme başlar. Sema ehli bu şekilde duyduğu zaman baygınlık yaşar secdeye kapanırlar. Vahyin yükseldiği ilk kişi salât ve selâm onun üzerine olsun Cebrâil'dir. Cebrâil (a.s.) bunun üzerine “Allah gerçeği söyledi o büyüktür ve yücedir” der. Aynı şekilde hepsi Cebrâil'in dediğini söylerler. “Cebrâil gök ve gök ehline Allah'ın emrettiklerini iletğinde vahiy süreci sona erer.”*⁵⁷⁶

⁵⁷¹ ez-Zümer 39/67.

⁵⁷² Örnek rivâyetler için bk. H no: 133, 134, 135, 137, 139, 140, 141, 142, 143. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁵⁷³ eş-Sûrâ 42/ 51. “Allah bir insanla ancak vahiy yoluyla yahut perde arkasından konuşur. Yahut bir elçi gönderip, izniyle ona dilediğini vahyeder. Şüphesiz O yücedir, hüküm ve hikmet sahibidir.”; et-Tevbe 9/6. “Eğer Allah'a ortak koşanlardan biri senden sığınma talebinde bulunursa, Allah'ın kelâmını işitebilmesi için ona sığınma hakkı tanı. Sonra da onu güven içinde olacağı yere ulaştır. Bu, onların bilmeyen bir kavim olmaları sebebiyledir.” en-Nisâ 4/164. “Allah Mûsa ile de doğrudan konuştu.” el-A'râf 164.” (Allah) “Ey Mûsâ! Vahiylerim ve konuşmamla seni insanlar üzerine seçkin kıldım. Öyleyse sana verdiğimi al ve şükredenlerden ol! dedi.”

⁵⁷⁴ Cehmiyye hakkında detaylı bilgi için bk. Şerafettin Gölcük, “Cehmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 7/234-236.

⁵⁷⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/462 (H no: 143); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/372 (H no: 1882); Müslim, “Selâm”, 35 (H no: 2229); Tirmizî, “Tefsir”, 23 (H no: 3224).; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/142 (H no: 11208); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 13/499 (H no: 6129); Ebü Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 4/476 (H no: 2609).

⁵⁷⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/500-501 (H no: 162); İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/348; Âcurrî, *Kitâbü's-Serîa*, 3/1092; Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 1/511 (H no: 435). Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/500-501 (H no: 162); İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/348; Âcurrî, *Kitâbü's-Serîa*, 3/1092; Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 1/511 (H no: 435). 162 nolu bu rivâyetin senedini sadece müellif kullanmıştır. Aynı merfû rivâyet

Bu konuda levh-i mahfûz hakkında rivâyetlere de yer verilmiştir. İslâm âlimlerine göre fertlerin ve toplumların başlarına gelecek olayların tamamı levh-i mahfûz denilen bir kütüğe kaydedilmiştir. Bu husus hadîs kaynaklarında daha çok kader konusu ile bağlantılı olarak işlenmiştir. Dünya yaratılmadan önce her şeyin takdir edilip bir kitapta kaydedildiği belirtilmektedir. Selef âlimleri arasında göre levh-i mahfûzun gaybla ilişkisi olduğu ve keyfiyetinin bilinemeyeceği görüşü hâkimdir. Onlara göre bütün nesne ve olaylar ilâhî kalemle yazılmıştır. Levh-i mahfûzun Allah'ın tabîi ve ictimâî kanunlarını ihtivâ eden bir kitap olduğuna inanmak gerekir. Onlar, fırkaların asılsız yorumlarına gerek olmadığını düşünmektedirler. Bunun yanında ehl-i sünnet âlimlerinin genel bakışı, levh-i mahfûzun içinde her şey ayrıntılı olarak yazılmış olup Allah bir şeyin olmasını dilediği zaman, onu levh-i mahfûz vasıtasıyla İsrâfîl'e iletmekte ve ondan da gerçekleşmesi için Cebrâîl'e (a.s.) emretmektedir.⁵⁷⁷ Ayrıca eserde geçen rivâyetlerde vahyin mâhiyetine dair bilgiler de verilmektedir. Ebü's-Şeyh'in vahyin ve levh-i mahfûzun keyfiyeti hakkındaki düşüncesi de bu haberlerden ortaya çıkmaktadır.

3. İbn Abbâs tarafından rivâyet edilmiştir: *“Muhakkak Allah kendisine bir beyaz bir inciden, iki yanı sarı ve kırmızı yâkûttan bir levha yarattı. O'nun kalemi nûrdur. Kitabı nûrdur. Ona her gün 360 defa bakar. Orada yaratır. Rızıklandırır. Yaşatır ve öldürür. İzzetli kılar ve zelil eder. (Allah) dilediğini yapar.”*⁵⁷⁸

Müellif, Allah'ın sıfatlarının farklı yönlerine sekizinci konuda dikkat çekmiş, O'nun affının, bağışlamasının, kudretinin ve lütfunun büyüklüğünü içeren rivâyetlere ve özellikle selef imâmalarının tefsîrlere yer vermiştir. Müellif 23 rivâyeti delil olarak bu konu başlığı altında zikretmiştir.

1. Zeyd b. Eslem: *“Çünkü O, gizliyi de bilir, ondan daha gizli olanı da”*⁵⁷⁹ âyetinin tefsîrini *“Kulların sırlarını ve onun en gizli olan bilinemeyecek sırlarını (bilir)”*⁵⁸⁰ şeklinde yapmıştır.

163 nolu hadîste tekrar edilmiştir. Müellifin kullandığı senedde zayıflık olsada farklı tarîklerin çokluğu onu sahîh derecesine ulaştırmaktadır. .

⁵⁷⁷ Detaylı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Levh-i Mahfûz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ts.), 27/151.

⁵⁷⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/492-493 (H no: 158); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 10/260 (H no: 10605); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/516 (H no: 3771). Hâkim rivâyetin senedinin sahîh olduğunu, Zehebî ise Ebû Hamza'da problem olduğunu belirtmiştir. Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne*, 4/742 (H no: 1225); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/264 (H no: 828), 2/426 (H no: 1004). Rivâyetin birçok farklı tarîki vardır. Bu haber merfû olarakta nakledilmiştir. Onun hakkında farklı değerlendirmelerin olması ve isnâdlarının çokluğu sebebiyle o hasen olarak değerlendirilebilir.

⁵⁷⁹ Tâhâ 20/7.

⁵⁸⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/516-517 (H no: 168); Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/274; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 5/554; Âcurrî, *Kitâbü's-Şerîa*, 2/894 (H no: 481); İbn Batta, *el-İbânetü'l-kubrâ*, 4/255 (H no: 1814). Rivâyetin isnâdı sahîhtir.

Selef âlimleri, Allah'ın sıfatlarını O'nun celâl ve azametinde yakışır şekilde, yok saymadan, yorum yapmadan, te'vîl, teşbîh ve tecsîme düşmeden kabul etmişler, semî ve basîr olduğunu belirtmişlerdir.⁵⁸¹ Cehmiyye vb. fırkaların Allah'ın sıfatları hususunda farklı düşündükleri malumdur. Kiâbü'l-Azame'de müellif, Allah'ın sesleri işitmesine vurgu yapan bir âyet tefsîrine yer vermiştir.

2. Hz. Âişe'den şu şekilde rivâyet edilmiştir: O “*Sesleri kuşatan Allah'a hamdolsun*” dedi. “*Ben ne dediğini işittiğim bir halde evin diğer köşesindeyken mücâdele eden kadın şikâyet ederek Allah'ın elçisine geldi.*” Allah'da (c.c) bunun üzerine “*Allah, kocası hakkında seninle tartışan ve Allah'a şikâyetinde bulunan kadının sözünü işitmiştir*”⁵⁸² âyetini indirdi.⁵⁸³

2.2.1.2. Allah'ın Arşı, Kürsîsi ve Hicâbı

Kitâbü'l-Azame'nin ilk sekiz konusunda Yüce Allah'ın zâtı ve sıfatları hakkında rivâyetler nakledilmiştir. Son iki konuda ise yine Allah'a ait olan inanç konularının içinde yer alan ve mahiyeti hususunda farklı değerlendirmelerin olduğu Allah'ın arşı, O'nun kürsîsi, onların yaratılışının büyüklüğü, Allah'ın arşının üstüne yükselişi ve Allah'ın hicâbıyla ilgili haberler dokuz ve onuncu konularda zikredilmiştir.

Dokuzuncu konuda arş, kürsî ve Allah'ın arşının üstüne yükselmesi gibi bizim için gayb olan üç temel husus vardır. Selef imâmları Allah için arşı, te'vîl ve tahrîf etmeden ispat ederler.⁵⁸⁴ Çünkü âyetler ve sahîh hadîsler bu hususu net bir şekilde ispat etmektedir. Bu âlimler, Kur'ân'da ve özellikle sahîh hadîslerde yer alan bilgilere dayanarak arşı âlemden ayrı bir nesne kabul etmişler, onun yedinci kat göğün üstündeki Adn veya Firdevs cennetinin üzerinde kubbe şeklinde bir taht olduğunu ve âlemin buradan idare edildiğini söylemişlerdir. Buna mukâbil, Cehmiyye arşa “mülk” anlamı vermiştir.⁵⁸⁵ Cehmiyye ise arşı, yer, gök ve ikisi arasındakiler olarak anlamıştır. Müellif bu konuda toplam yetmiş üç rivâyete ilgili hususlarda yer vermiştir.

1. Hz. Ömer'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Bir kadın, Hz. Peygamber'e geldi. “*Allah'a dua et ben cennete gireyim*” dedi. Hz. Peygamber Allah'ı tazîm etti. Sonra “*Allah'ın kürsîsi gökleri ve yeri kuşatmıştır. Üzerine binildiğinde yükün*

⁵⁸¹ Allah'ın sıfatları ile ilgili detaylı bilgi ve tartışmalar için bk. İlyas Çelebi, “Sıfat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 37/100-106.

⁵⁸² el-Mücâdele 58/1.

⁵⁸³ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/536-537 (H no: 189); Buhârî, “Tevhîd”, 9; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 40/228 (H no: 24195); İbn Râhûye, *Müsne'd*, 2/222 (H no: 731); İbn Mâce, “Mukaddime”, 13 (H no: 188); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/276 (H no: 5625); Nesâî, “Zihâr”, 33 (H no: 3460); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfat*, 1/357 (H no: 385); Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, *Müsne'd*, 8/214 (H no: 4780); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/523 (H no: 3791). Hâkim senedin sahîh olduğunu söylemiş Zehebî de ona muvâfakat etmiştir.

⁵⁸⁴ Arş hakkında detaylı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Arş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/106-109.

⁵⁸⁵ Yavuz, “Arş”, 3/408.

ağırlığından bineğin çıkardığı ses gibi bir iniltisi olur. Bu (kürsîde) dört parmaktan fazla boş yer yoktur buyurdu."⁵⁸⁶

Bu rivâyette Allah'ın bir ağırlığının olduğu, kürsîye oturduğu zaman arşın bu yükü taşımakta zorlandığı ve arştan bir gıcırtı sesi geldiği anlatılmaktadır. Bu haber sened ve metin açısından problemlidir. Merfû olarak eserde yer alan rivâyetin, Hz. Peygamber'e ait olduğu konusunda problem vardır. Onun daha çok mevkûf olduğu ve Hz. Ömer'den nakledildiği görüşü hâkimdir.⁵⁸⁷ Rivâyetin senedinde ve metninde ızdırab vardır. Dolayısıyla metindeki ifadelerin aşırılığı dikkat edilmesi gereken bir mevzudur. Ayrıca metinde inançla ilgili bir alanda asla delil olarak zikredilemeyecek ifadeler bulunmaktadır.

2. Abdullah b. Amr (ö.65/684): *"Arş bir yılanla çevrilidir. Vahide zincirlerle inmektedir"*⁵⁸⁸ dedi.

Rivâyet, arşın gökte olduğu dolayısıyla Allah'ın da gökyüzünde bulunduğu işaret etmektedir. Dolayısıyla müellif tarafından vahyin geldiği noktaya da dikkat çekilmektedir.

3. Cübeyr b. Mut'im'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: *"Bir bedevî, Hz. Peygamber'e geldi: "Ey Allah'ın elçisi! Canlar zor durumda kaldı, aileler zâyi oldu. Mallar helâk oldu. Allah'tan bizim için yağmur iste. Biz seni Allah'a karşı şefaâtçi kılıyoruz. Seninle Allah'tan şefaât diliyoruz" (dedi). Allah'ın elçisi "Allah'ı tesbîh etti." Sahâbe tarafından (bu durum) bilininceye kadar tesbîh etmeye devam etti. Sonra dedi ki: "Sana yazıklar olsun. Allah'ı tanıyor musun? O'nun arşı göklerin ve yerin üzerinde kubbe gibidir. O üstüne binildiğinde yükün ağırlığından bineğin çıkardığı ses gibi bir inilti çıkarır"* buyurdu.⁵⁸⁹

⁵⁸⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/548 (H no: 193); İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, 1/251 (H no: 574); Bezzâr, *el-Müsned*, 1/457 (H no: 325); İbn Batta, *el-İbânetü'l-kübrâ*, 7/178 (H no: 135).

⁵⁸⁷ Bezzâr, *el-Müsned*, 1/457 (H no: 325); Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/400 (H no: 5796, 5797, 5798); İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 1/681. Taberî de sened olarak hem merfû hem mevkûf hem de mürsel olarak rivâyet mevcuttur. Müellifin isnâdında herhangi bir problem yoktur. Bununla birlikte rivâyetin metin kısmında birçok problem vardır ve Hz. peygambere isnâdı sahîh değildir. Hadîsin senedinde ve metninde ızdırab vardır. Çünkü isnâd ve metin açısından kendi içinde ihtilâf olan bir rivâyettir. Metin olarak ek kaynaktan gösterdiğimiz gibi izahı mümkün olmayan ve Allah'a isnâdı caiz olmayan lafızla metin nakledilmiştir. Burada Allah'ın kürsîye oturduğu ile ilgili bir takım benzetme yapıldığı aşîkardır. Bu rivâyetle Cehmiyye'ye bir cevap verme arzusunun olduğu görülmektedir.

⁵⁸⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/553-554 (H no: 197); Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Kitâbü's-Sünne*, thk. Muhammed b. Sa'id Sâlim (Dimâm: Dâru İbni'l-Kayyim, 1406), 2/747 (H no: 1081); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 13/350 (H no: 14168); Ebü'l-Hasen Nûreddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*, thk. Hüsâmuddîn el-Kudsî (Kâhire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414), 8/135 (H no: 13384). Rivâyetin isnâdının sahîh olduğu belirtilmiştir. Ancak bu rivâyet hakkında Yahudi ve Hristiyan kitaplarından olması da uzak değildir notu düşülmüştür. Bk. Ebü'l-Hasan İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şer'ati'l-merfûa ani'l-ahbâri's-şeni'ati'l-mevzûa*, thk. Abdülvehhâb Abdullatîf (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1399), 1/191.

⁵⁸⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/554-556 (H no: 198); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 8/2515 (H no: 14078); İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, 1/252 (H no: 575-576); İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/239; Ebü Avâne,

Ebû Dâvud'da rivâyetin sahîh olduğu, içlerinde Yahyâ b. Maîn ve Alî el- Medînî gibi isimlerin olduğu bir grub cemaatin bu duruma muvâfık olduğu bilgisi yer almaktadır.⁵⁹⁰ Ancak rivâyetin isnâdında bulunan Cübeyr b. Muhammed'in durumu hakkında tereddütler vardır.⁵⁹¹ Dolayısıyla rivâyetin sıhhati hakkında ihtilâf vardır. Sahîh diyenler olduğu gibi zayıf olarak görüş bildirenler de mevcuttur. Zehebî, rivâyet hakkında bu cidden garîb ve ferd bir hadîs değerlendirmesi yapmıştır.⁵⁹² Bu gibi metin ve senedinde problem olan ihtilâflı rivâyetleri itikâdî bir sahada delil olarak kullanmak yanlıştır. Cübeyr b. Mut'ım b. Adî b. Nevfel'den gelen bu rivâyette arşın bulunduğu yer, onun bir kubbe gibi olduğuna dair bilgiler verilmektedir. Yine bu bölümde arşın yedi kat göğün üstünde olduğuna dair haberler bulunmaktadır.⁵⁹³

4. İbn Abbâs'ın şöyle dediği nakledilmiştir: *"Allah'ın arşı suyun üstündedir. Allah kendisine bir cennet edindi (yarattı). Sonra bir başkasını edindi. Bir inci ile onu süsledi. Sonra "Bu iki cennetin dışında iki cennet daha vardır dedi."*⁵⁹⁴ *Yaratılmış olanlar o ikisinin içinde ne olduğunu bilemezler."*⁵⁹⁵

Arşın nerede olduğu, cennete yakın mı uzak mı olduğu hususu tartışmalı konulardandır. Müellifin yer verdiği rivâyet, arşın ve cennetin gökyüzünde olduğuna ve hali hazırda varlıklarına işaret etmektedir.

5. İmrân b. Hüseyin Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivâyet etmiştir: *"Ey Temimoğulları müjdeye gelin!" dedi. Onlar da "Bizi müjdeledin, bize (bu müjdeyi) ver" dediler. Hz. Peygamber: "Ey Yemen halkı! Müjdeye gelin" dedi. Onlar da "Bizi müjdeledin. Bizim için bu konuda hüküm ver nasıl olacak?" dediler. Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle dedi: "Allah arşın üstündedir. Ve her şeyden önce o vardır. Ve olacak olan herşeyi levh-i mahfûzda yazmıştır."*⁵⁹⁶

el-Müsnedü'l-muhrec, 2/125 (H no: 2517); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 2/128 (H no: 1547); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/317 (H no: 883); Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 1/49 (H no: 71).

⁵⁹⁰ Ebû Dâvud, "Sünne", 19 (H no: 4726).

⁵⁹¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 4/506.

⁵⁹² Zehebî, *el-Ulûvv*, 1/44.

⁵⁹³ Örnek rivâyetler için bk. H no: 201, 204. Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁵⁹⁴ *er-Rahmân* 55/62.

⁵⁹⁵ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/578 (H no: 212); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/516 (H no: 3775). Hâkim rivâyetin Buhârî ve Müslim'in şartlarını taşıdığını ama onların bu rivâyeti tahrîc etmediklerini belirtir. Zehebî'de bu hususta aynı görüşü paylaşmaktadır. İbn Batta, *el-İbânetü'l-kübrâ*, 7/173 (H no: 131); Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebi'd-Dünyâ, *Sıfatü'l-cenne ve mâ eaddallâhü li-ehlihâ mine'n-niam*, thk. Ömer Abdülmünim Selîm (Kâhire - Cidde: Mektebetü İbn Teymiyye - Mektebetü'l-İlim, ts.), 1/152 (H no: 198).

⁵⁹⁶ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/571-572 (H no: 207); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 33/107 (H no: 19876); Buhârî, "Bed'ül-Halk", 1 (H no: 3191); Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 1/34 (H no: 40); Bezzâr, *el-Müsned*, 9/69 (H no: 3598); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/126 (H no: 11176); İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2/884; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 18/203 (H no: 496-497); İbn Mende, *et-Tevhîd*, 1/72 (H no: 8); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 1/354; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ (Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424), 9/4 (H no: 17701-17702).

6. Mücâhid: “Allah ilk önce kamışı yaratmıştır. Kamış şeker kamışıdır. Sonra bu şeker kamışından kalemi yaratmıştır. Sonra Allah o kaleme kıyamete kadar olacak olan şeyleri yazmasını emretmiştir”⁵⁹⁷ dedi.

Aclûnî ilk yaratılmış şeyin kalem olduğunu ifade eden bir rivâyeti nakletmiş ve bazı eserlerde kamışın ilk önce yaratıldığını kaleminde ondan yaratıldığına dair olan eserlerden bahsetmiştir. O, eserinde ilk önce kalemin yaratıldığına dair rivâyetler ve sıhhatleri hakkında bilgi vermektedir. Kitâbü’l-Azame’de geçen maktû‘ eserin senesinde herhangi bir problem gözükmemektedir. Allah’ın arşı üstünde oturduğu ve olacak her şeyin levh-i mahfûz’da yazıldığını belirtilen rivâyetler, kader konusunda ehl-i sünnet âlimleri gibi düşünen müellifin akîdesini göstermesi açısından önemlidir.

Bu bölümde dikkat çekilmesi gereken bir başka husus kürsî hakkında nakledilen rivâyetlerdir. “O’nun kürsîsi gökleri ve yeri içine almıştır”⁵⁹⁸ âyetinde “kürsî” kelimesinin anlamı üzerinde farklı görüşler serdedilmiştir. Selef, kürsî’yi arşın yanında (veya altında) bulunan somut bir varlık olup “iki ayağın bastığı yer” olarak kabul etmektedir. Selef âlimleri Cehmiyye’nin iddia ettiği gibi kürsînin ilim olarak yorumlanmasına imkân olmadığını savunurlar.⁵⁹⁹ Müellif kürsî ile ilgili birçok rivâyete eserde yer vermiştir.

7. Ebû Mâlik el-Eş‘arî (ö.?): “Onun kürsîsi bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır”⁶⁰⁰ âyeti hakkında “Arzın altındaki sahranın üzerinde arzın ki; geniş alanda, yaratılışın son bulduğu yer taraflarında dört melek vardır. Onlardan her biri için dört yüz vardır. İnsan yüzü, aslan yüzü, kartal yüzü ve öküz yüzü, onlar arzları ve yerleri kuşatmış halde onların üzerinde hazır durumdadırlar. Onların kafaları arşın altındadır. Kürsîde arşın altındadır. Allah’da kürsînin üstündedir”⁶⁰¹ dedi.

Kürsî hakkındaki rivâyetlerin içinde farklı değerlendirmeler vardır. Elbânî, bu rivâyetlerin Hz. Peygamber’e isnâd edilmesinin sahîh olmadığını belirtir.⁶⁰² Müellifin naklettiği

⁵⁹⁷ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/576 (H no: 209); İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, thk. Abdülhamid b. Ahmed Handâvî (el-Mektebetü’l-Asriyye, 1420), 1/300-301 (H no: 824).

⁵⁹⁸ el-Bakara, 2/255.

⁵⁹⁹ Kürsî hakkında detaylı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Kürsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26/572-573.

⁶⁰⁰ el-Bakara 2/255.

⁶⁰¹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/551 (H no: 195); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-azîm*, 2/491; Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *el-Habâik fî ahbâri’l-melâik*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa’îd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrût - Lübnân: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1405), 1/58; Şeybânî, *Kitâbü’s-Sünne*, 2/454 (H no: 589); Beyhakî, *el-Esmâ ve’s-sıfât*, 2/295 (H no: 857); Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü’z-Zühed*, 1/69 (H no: 425).

⁶⁰² Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdissi’z-zâife*, 1/226.

mevkûf rivâyetin isrâilîyyât olması imkân dâhilindedir. Çünkü bu rivâyetin içindeki bilgiler Kur'ân-ı Kerîm'e muhâlifdir. Kur'ân'daki âyetlerde bu tür detaylı bilgiler mevcut değildir.

Dokuzuncu konuda bir diğer ihtilâflı konu Allah'ın arşa istivâ konusudur. Cehmiyye'nin tezlerine cevap niyetiyle yazılan tüm eserlerde istivâ konusuna mutlaka yer verilmiştir. Âyetlerde yer alan istivânın durumu her zaman tartışılmıştır.⁶⁰³ Cehmiyye arşın belli bir mekân olmadığı görüşünü benimsemektedir. Bundan dolayı Cehmiyye, istivânın anlaşılan şekliyle arşın üzerine oturmak ve yerleşmek şeklinde anlaşılamayacağını iddia eder. Onlar, Allah yaratılmış olan şeyleri yarattığında, yer, gök ve ikisi arasındakiler gibi bunların hepsini kendi arşı olarak isimlendirdiğini ve hepsini hâkimiyeti altına aldığını belirtirler.⁶⁰⁴ Cehmiyye'ye göre arş, yer, gök ve ikisi arasındakiler dâhil tüm âlemdir. Selef ise, Allah'ın arşa istivâ ettiğini düşünür ve yorum yapmayı arzu etmez. Ama nakledilen rivâyetlerde Allah'ın arşa istivâ etmesi sonucu çıkan seslerden bahsedilmesi Allah'ın arşın üzerinde olduğuna işaret kabul edilmektedir.

Ebü's-Şeyh, Allah'ın bir diğer sıfatı ve özelliği olan perdesi konusunu onuncu konuda ele almıştır. Hicâb genel olarak perde, iki şey arasına konan engel ve örtü gibi anlamlarda kullanılmaktadır.⁶⁰⁵ Kur'ân-ı Kerîm ve hadîslerde geçtiği şekliyle yer alan hicâb kelimesi bazı rivâyetlerde Allah'a da nispet edilmekte ve O'nun bir vasfı şeklinde kullanılmaktadır.⁶⁰⁶ Bunun nedeni insanların bu dünyada Allah'ı göremeyeceği konusunda ittifak edilmiş olmasıdır. Ama âhirette görüleceği konusu ise tartışmalıdır.⁶⁰⁷ Hicâb konusunun altında yatan temel neden rû'yetullah tartışmasıdır. Cehmiyye de benzer görüşleri savunarak diğer haberî sıfatlarda olduğu gibi hicâb tabirini de te'vile gitmiştir. Cehmiyye, Allah'ın hem Dünya da hem de âhirette de görülmesinin imkânsız olduğunu tezini savunmaktadır. Onlar Allah'ın görülebilir olması için tanımlanabilen ve bilinebilen bir şey olmasının zaruri olduğunu, görme işlemi için yansımanın gerekli olduğunu ve tüm bunların Allah için söz konusu olamayacağını söylemektedir.⁶⁰⁸

Ehl-i sünnet ve selef âlimlerine göre Dünya'da kulların güçleri sınırlıdır. Allah, kendini kullarından hicâb ile kendini saklamıştır. Onlar, aşırıya gitmeden, te'vîl ve teşbîhe düşmeden hicâbın Allah'a ait bir sıfat olduğunu kabul etmektedirler. Dünya hayatında Allah ve kul

⁶⁰³ Furkân 25/59, Yûnus 10/3, el-A'râf 7/54, er-Ra'd , es-Secde 32/4, el-Hadîd 57/4, Tâhâ 20/5.

⁶⁰⁴ Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 1/76-77.

⁶⁰⁵ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrût: Dâru Sadr, 1414), "hcb", 1/298.

⁶⁰⁶ Hicâb konusunda detaylı bilgi için bk. İlyas Çelebi, "Hicâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/430-431.

⁶⁰⁷ Rû'yetullah hususunda ki tartışma ve görüşler için bk. Temel Yeşilyurt, "Rû'yetullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (2008: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/311-314.

⁶⁰⁸ Yeşilyurt, "Rû'yetullah", 35/312.

arasından hicâb kalkacak olsa bu durumda kulların zarar göreceği rivâyetlerde yer almaktadır. Müellif, itikâdî bir mevzu olan Allah'ın hicâbı hususunda kendi değerlendirmeleri neticesinde kırk dört rivâyeti delil olarak nakletmiştir. Ebü's-Şeyh, Cehmiyye vb. fırkalara karşı cevap niteliği taşıyan haberleri aktarmaya gayret etmiştir.

1. Zûrâre b. Evfâ (ö. 93/712) Hz. Peygamber'den rivâyet etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) Cebrâil'e Rabbini gördün mü? diye sordu. Cebrâil tereddüt etti geri durdu ve şöyle dedi: “*Ya Muhammed! Benimle O'nun arasında nûrdan yetmiş perde vardır. Şayet (O'na) yakınlaştıysaydım yanardım.*”⁶⁰⁹

Suyûtî senedin sahîh olduğunu belirtmiştir. Ama rivâyetin senedinde inkıtâ vardır. Zûrâre b. Evfâ tâbiînden olup Hz. Peygamberi görmemiştir. Dolayısıyla mürsel ve inkıtâ ile muallal bir hadîs asla inanç sahasında delil olamaz.

2. Abdullah b. Ömer: “*Allah yarattıklarından dört şeyle gizlenir; ateş ve karanlık, nûr ve karanlık*”⁶¹⁰ dedi.
3. Hâlid b. Ebî İmrân (ö. 129/747): “*Cebrâil, Allah'ın elçilerine gönderdiği emindir. Mikâil kitapları tahammül eder. İsrâfil örtü mesabesindedir*”⁶¹¹ dedi.

Meleklerle ilgili bu tür rivâyetlerin yorumdan ve İsâîlî bilgilerden teşekkül eden bazı tahminlerden ibaret olduğu belirtilmelidir. Sened açısından da zayıf olan haberlere karşı sahîh İslâm inancını muhâfaza etmek için dikkatli olunmalıdır. *Kitâbü'l-Azame*'nin ilk on konusunda, Allah'ın zâtına tealluk eden sıfatlarına dair toplam 305 hadîs mevcuttur.

2.2.2. Mahlûkâtın Azameti Hakkındaki Rivâyetler

Ebü's-Şeyh'in eserdeki metodu, Allah'ın azametinden bahsettikten sonra O'nun mahlûkâtının yaratılışına ve büyüklüğüne dair konulara ve rivâyetlere yer vermiş olmasıdır. Müellif, kırk bir konuda, meleklerin yaratılışı, görevleri, isimleri, sıfatları, Âdemoğlunun var oluş süreci, yeryüzündeki varlıkların yaratılış aşamaları, gökyüzünün ve tabiatın mükemmelliği, geçmiş ümmetler ve peygamberlere ait bilgilerin olduğu haberlere yer verilmiştir. Bunun yanında Allah'ın büyüklüğüne işaret eden birtakım târihî rivâyetleri de

⁶⁰⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/667-678 (H no: 271); Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 1/73 (H no: 119); Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 5/55; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *el-Le'âli'l-masnûa fi'l-ahbâri (ehâdîsi) l-mevzûa*, thk. Ebû Abdurrahmân Salah Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417), 1/23.

⁶¹⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/675 (H no: 268); Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 1/72 (H no: 118); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/349 (H no: 3244). Hâkim ve Zehebî rivâyetin sahîh olduğunu belirtmişlerdir. Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/126 (H no: 693); İbn Batta, *el-İbânetü'l-kübrâ*, 7/300 (H no: 229).

⁶¹¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/703 (H no: 292); Suyûtî, *el-Habâik*, 1/18; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/230. Rivâyet maktû'dur. İsnâdda bulunan Abdülkâhîr'in kimliği belli değildir. Diğer râvilerde de (Ebû Sâlih) gibi problem vardır. Eser sened açısından zayıftır.

müstakil başlıklar altında zikretmiştir. Bu rivâyetlerde yaratılanın büyüklüğü üzerinden yaratıcıya ve O'nun mükemmel vasıflarına ulaşma hedefi vardır. Ayrıca nakledilen haberlerde birçok kelâmî tartışmanın izlerini de görmek mümkündür.

2.2.2.1. Meleklerin Varlığı ve Özellikleri

Kitâbü'l-Azame’de on bir ve on dokuz nolu konular arasında melekleri tanıtan haberler nakledilmiştir. Bu konularda meleklerin yaratılışı, sayılarının çokluğu, görevleri, vazifeleri ve onlardan bazılarının özel adlarına değinilmiştir. Meleklerin varlığı, inanç esaslarının içinde yer alır. Kur’ân-ı Kerîm’de meleklerin varlığına net bir vurgu vardır. “*Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi, yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. O ateşin başında gayet katı, çetin, Allah'ın kendilerine verdiği emirlere karşı gelmeyen ve kendilerine emredilen şeyi yapan melekler vardır.*”⁶¹² Bir başka âyette “*Peygamber, Rabbinden kendisine indirilene iman etti, müminler de (iman ettiler). Her biri; Allah'a, meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler*”⁶¹³ buyurulmaktadır. Âyetlerde melekleri inkârın insanları derin bir sapıklığa götüreceği belirtilmiştir. “*Ey iman edenler! Allah'a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve âhiret gününü inkâr ederse derin bir sapıklığa düşmüş olur.*”⁶¹⁴ Buhârî ve Müslim’de Cibrîl hadîsi diye meşhur olan rivâyette de meleklerin varlığı anlatılmaktadır.⁶¹⁵ Eserdeki rivâyetlerde de görüleceği üzere melekler birçok görevle vazifelendirilmişlerdir.

Ebü’ş-Şeyh, on birinci konuda meleklerin yaratılışı, yaratılışlarının büyüklüğü ve sayılarının çokluğu ile ilgili haberlere yer vermiştir. Bu doğrultuda eserde 33 rivâyet tahrîc edilmiştir.

1. Hz. Âişe Hz. Peygamber’den (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “*Melekler nûrdan yaratılmıştır. Cinler alevli ateşten yaratılmıştır. Hz. Âdem de size vâsfedildiği gibi yaratılmıştır.*”⁶¹⁶
2. Vehb b. Münebbih’in şöyle dediği nakledilmiştir: “*Şüphesiz Allah’a ait havada yedi kat arzlar genişliğinde bir nehri vardır. Semadan bu nehre bir melek iner. Onu içer, etrafına set çeker. Yıkanır. Nehirden çıktığı zaman nûrdan damlalar damlar.*

⁶¹² et-Tahrîm 66/6.

⁶¹³ el-Bakara 2/285.

⁶¹⁴ en-Nisâ 4/136

⁶¹⁵ Buhârî, “İmân”, 36 (H no: 50); Müslim, “İmân”, 1 (H no: 9).

⁶¹⁶ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/725-726 (H no: 307); Ebü ‘Urve Ma‘mer b. Râşid el-Basrî es-San‘ânî Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi*, thk. Habiburrahmân el-A‘zamî (Pakistan: el-Meclisü'l-İlmî, 1403), 11/425 (H no: 20904); İbn Râhûye, *Müsned*, 2/277 (H no: 789-787); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 42/109 (H no: 25194); Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, 1/430 (H no: 1479); Müslim, “Zühd ve’r-Rikâk”, 10 (H no: 2996); İbn Hibbân, *el-Müsnedü’s-sahih*, 14/25 (H no: 6155); İbn Mende, *et-Tevhîd*, 1/208 (H no: 70); Beyhakî, *el-Esmâ ve’s-sıfât*, 2/258 (H no: 818).

Yaratılmışların tamamının tesbîhini kapsayan bir şekilde Allah'ı tesbîh eden bir melek her damladan yaratılır.''⁶¹⁷

“Rabbinin ordularını ancak kendisi bilir.”⁶¹⁸ âyetinde kastedilen mananın melekler olduğu ifade edilmektedir.⁶¹⁹ Bu âyette, inkârcıların Allah'ın meleklerinin sayılarını bilemeyecekleri ve bu bilginin onlar için imtihan aracı olduğu belirtilmektedir. Bunun dışında meleklerin sayısı hakkında mervî haberlerin sıhhat durumlarında sened ve metin açısından problem vardır.

3. Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'in şu şekilde buyurduğunu rivâyet etti: “*Bana bir melek Allah'tan mesaj getirdi. Sonra bir ayağını kaldırdı ve semanın üstüne koydu. O diğer ayağını kaldırmamış, yeryüzünde sabit bir şekildeydi.*”⁶²⁰

Meleklerle ilgili on ikinci ve on dokuzuncu konular arasında ismi belli bazı meleklerden, onların görevlerinden, yaratılışlarından ve sıfatlarından söz eden haberlere yer verilmiştir. On ikinci konu başlığı her ne kadar göklerde ve yeryüzünde görevli meleklerle ilgili olsa da bu rivâyetlerin tamamına yakını Cebrâil (a.s.) ile ilgilidir.⁶²¹ Diğer rivâyetlerde gökyüzünde görevli diğer meleklerle alakalı malumat verilmektedir.

1. Hz. Paygamber'den şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: “*Allah'ın kendisine tüm mahlûkâtın ismini verdiği bir meleği vardır. Bu melek ben ölünce kıyamete kadar kabrimde duracak ve ümmetimden bana salât getirenin adını ve babasının adını bana söyleyip falan oğlu falan sana salât getirdi diyecektir. Allah'ta o meleğe buna karşılık on salât getirir.*”⁶²²

⁶¹⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/736 (H no: 318); Taberânî, *ed-Duâ*, 1/497 (H no: 1750); Suyûtî, *el-Habâik*, 1/13. Melekler konusunda delil olamayacak bir maktû' bir rivâyettir. Vehb b. Münebbih'ten nakledilmesi onun İsrâîlî olma ihtimalini güçlendirmektedir. Konu hakkında ne Kur'an'da ne de Sahih Sünnet'te delil vardır.

⁶¹⁸ el-Müddessir 74/31.

⁶¹⁹ Ebu'l-Ferec Abdurrahmân İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yuni'n-nevâzir fî İlmi'l-vücûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 233.

⁶²⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/729-730 (H no: 312); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 7/6 (H no: 6689). Hadîsi Mûsa b. Ukbe'den Sadaka b. Abdillâh rivâyette teferrüd etmiştir. Sadaka b. Abdillâh ise kaynaklarda zayıf olarak nitelenmiştir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel*, 1/300; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/207. Hadîsin hükmü konusunda Elbânî zayıf değerlendirmesini yapmıştır. Bk. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî, *Za'ifü'l-câmi 'i's-sağîr ve ziyâdâtüh* (el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.), 1/14 (H no: 81).

⁶²¹ Sadece 339 ve 340 nolu rivâyetler bâba uygun zikredilmiştir. Bk. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁶²² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/762-763 (H no: 339); Bezzâr, *el-Müsne'd*, 4/254 (H no: 1425-1426); Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 10/162 (H no: 17292). Rivâyetin isnâdında bulunan Nu'aym b. Damdam'ın zayıf olduğu belirtilmiştir. Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh Münzirî, *et-Terğîb ve't-terhîb* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1388), 2/293 (H no: 1667); Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 3/248 (H no: 1063). Rivâyetin sıhhati hakkında bu rivâyeti destekleyen başka haberlerde mevcuttur. Elbânî onu, Nu'aym b. Damdam'ın cerh ve ta'dîl açısından belli olmamasından ve rivâyetin şahidinin bulunmasından dolayı hasen derecesinde değerlendirmiştir. Bk. Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdissi'z-zâife*, 4/44-45.

2. “Böylece Allah kuluna vahyedeceğini vahyetti”⁶²³ âyetinin tefsîrinde Hasan el-Basrî, “Allah Cebrâîl’e vahyetti. Allah’ın nebîsi (hicâbı) örtüyü görmüştür”⁶²⁴ dedi.
3. Mesrûk, Hz. Âişe’ye “Sonra (ona) yaklaştı derken sarkıp daha da yakın oldu”⁶²⁵ âyeti hakkında ne düşündüğünü sordu da Hz. Âişe (r.a.): “Cibrîl Hz. Peygamber’e insan sûretinde gelirdi. Bu defa gelişinde aslî sûretinde geldi”⁶²⁶ dedi.

Cebrâîl’in altı yüz kanadının olduğuna dair rivâyetler onun gücü hakkında bilgi vermektedir.⁶²⁷ Aynı zamanda Cebrâîl’in, Rûhu’l-kudûs olmasında atıf yapılan haberleri eserde görmek mümkündür.⁶²⁸ Müellif, Allah’ın hizmetçisi olması, vahiy getirmesi, şefaât görevi, Lût kavmini helâk etmesi gibi hususları da muhtevî hadîsleri ve seleften gelen tefsîrleri nakletmiştir.⁶²⁹ Bölümde yer verilen haberlerden Allah’ın görülmesinin âhirette mümkün olacağına işaret edilmektedir. Bu düşünce ehl-i sünnet âlimlerinin genel görüşünü yansıtmaktadır. Konu başlığı altında toplam 37 rivâyet delil olarak nakledilmiştir.

On üçüncü konuda müellif, Mîkâil (a.s.) için müstakil bir başlığı açmış dokuz rivâyete yer vermiştir. Mîkâil Kur’ân’da adı açıkça zikredilen meleklerden biridir. “Her kim Allah’a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâîl’e ve Mîkâil’e düşman olursa bilsin ki, Allah da inkâr edenlerin düşmanıdır.”⁶³⁰ Kitâbü’l-Azame’deki rivâyetlerde, onun görevi, gökyüzünde Allah’ın yanında olduğu ve ismi gibi hususlar zikredilmiştir.

1. Atâ Alî b. Hüseyin’in kendisine şöyle dediğini rivâyet etti: “O sizin isimlerinizden (sizin verdiğiniz isimlere göre) Cebrâîlin ismi nedir bilir misin?” dedi. Bende ona “Hayır” dedim. O “(Cebrâîlin adı) Abdullah, Mîkâilin ismi Ubeydullah” dedi. “İle” biten her şey Allah’a kulluk etmiştir” dedi.⁶³¹
2. Abdurrahmân b. Sâbit: “İşleri 4 (melek) idare eder. Allah’ın salât ve selâmı nebîlerimizin üzerine olsun (bu melekler) Cibrîl Mîkâil, İsrâfîl ve Melekü’l-Mevt’tir.

⁶²³ en-Necm 53/10.

⁶²⁴ Ebü’s-Şeyh, Kitâbü’l-Azame, 2/787-788 (H no: 361). Rivâyeti bu haliyle sadece Ebü’s-Şeyh eserine almıştır. Sened açısından sahihtir.

⁶²⁵ en-Necm 53/ 8.

⁶²⁶ Ebü’s-Şeyh, Kitâbü’l-Azame, 2/769 (H no: 344); Buhârî, Buhârî, “Bed’ü’l-Halk”, 1 (H no: 3234), “Tefsîr”, 289 (H no: 4855); Müslim, “İmân”, 77 (H no: 177); Tirmizî, “Tefsîr”, 53 (H no: 3278).; Suyûtî, ed-Dürrü’l-mensûr, 1/227; Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 6/120 (H no: 24929); İbn Râhûye, Müsned, 3/796 (1427-1428); Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, Cem’u’l-cevâmi, thk. Muhtâr İbrâhîm el-Hâic (Kâhire: el-Ezher, 1426), 5/104 (H no: 14378).

⁶²⁷ Ebü’s-Şeyh, Kitâbü’l-Azame, 2/788 (H no: 362).

⁶²⁸ Bk. H no: 352, 353. Ebü’s-Şeyh, Kitâbü’l-Azame.

⁶²⁹ Örnek haberler için bk. H no: 351, 369, 370, 371, 358. Ebü’s-Şeyh, Kitâbü’l-Azame.

⁶³⁰ el-Bakara 2/98.

⁶³¹ Ebü’s-Şeyh, Kitâbü’l-Azame, 3/812-813 (H no: 382); Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 33/345 (H no: 20176); İbn Ebî Hâtim, Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîm, 1/182 (H no: 965); Suyûtî, el-Habâik, 1/19; Suyûtî, ed-Dürrü’l-mensûr, 1/225; Taberî, Câmi’u’l-beyân, 2/390, 391 (1621, 1624). Bu rivâyet benzer ifadelerle ve tarîklerle farklı eserlerde yer almaktadır. İsnâd yönüyle eleştirilecek yönleri olsa da diğer rivâyetler onu desteklemektedir.

Cebrâil rüzgâr ve ordular üzeredir (sorumluluğundadır.) Mîkâil yağmur ve bitkilerden (sorumludur.) Melekü'l-Mevt rûhlari kabz eder. İsrâfil de onların yapmakla görevli oldukları şeyleri onlara bildirir’’⁶³² dedi.

Mîkâil’in ve diğer büyük meleklerin görevlerinin nakledildiği rivâyette onun görevinin tabiat olayları olduğu nakledilmektedir.

Kitâbü’l-Azame’de İsrâfil’den (a.s.) on dördüncü konuda bahsedilmiştir. Allah’a yakın olarak belirtilen dört büyük melekten biridir. O hamale-i arş meleklerinden kabul edilmektedir. Müellifin de eserinde yer verdiği gibi sûra üfleme görevi onun uhdesindedir. Ebû’ş-Şeyh İsrâfil’i (a.s.) tanıtan 17 rivâyete yer vermiştir.

1. Ebû Hüreyre Hz. Peygamber’den (s.a.v.) şöyle buyurduğunu nakletti: *“Sûrun sahibi (İsrâfil) görevlendirildiğinden itibaren gözünü kırpmamıştır. Hazır bir şekilde göz açıp kapanmadan (kaşla göz arasında) önce emrin verilmesinden korkarak arşa bakmaktır. Sanki gözleri parlayan iki yıldız gibidir.”*⁶³³
2. Ebû Sa’îd el-Hudrî Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şu şekilde buyurduğunu rivâyet etti: *“Hayattan nasıl zevk alayım? Sûr’un sahibi (İsrâfil) sûr’u üflemek üzere ağzına almış, kulağını gelecek habere vermiş, alnını eğmiş sûr’a ne zaman üfleyeceğinin emredilmesini bekliyor?” Onlar “O takdirde ne diyeceğiz?” dediler. Hz. Peygamber (s.a.v.): “Allah bize yeter o ne güzel vekildir. Allah’a tevekkül ettik deyiniz”*⁶³⁴ buyurdu.

Hâkim rivâyet hakkında kullandığı isnâdda yer alan Ebû Yahyâ’nın bulunması sebebiyle problem olduğunu, o olmasaydı Buhârî ve Müslim’in şartlarına uygun olarak sıhhatine hükmedeceğini bildirmiştir. Müellifin yer verdiği senedi yazmadığını belirtmiştir. Zehebî’de Ebû Yahyâ’ya işaret ederek Hâkim’e hadîsin sıhhati konusunda muvâfakat etmiştir. Müellif, A‘meş’in olduğu isnâda eserde yer vermiştir. Bu rivâyetlerde İsrâfil’in bir sûra sahip

⁶³² Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/808 (H no: 376); Beyhakî, *Şu‘abü’l-îmân*, 1/316 (H no: 156); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7/159 (H no: 34969); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîm*, 10/3397 (H no: 19117); Taberânî, *ed-Duâ*; Suyûtî, *el-Habâik*, 1/16. Rivâyetin tekrarı çok yakın lafızlarla 378 numarayla eserde yer almaktadır. 376 nolu rivâyetin senedinde herhangi bir sorun görünmemekte ve haber sika râvilerden gelmektedir.

⁶³³ Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/843-844 (H no: 391); Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 3/297; Ebû Nu‘aym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 4/99.; Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/603 (H no: 8676). Hâkim, isnâdın sahîh olduğunu ancak Buhârî ve Müslim’in onu tahrîc etmediklerini belirtir. Zehebî ise rivâyetin sadece Müslim’in şartlarına uygun olduğunu söylemiştir.

⁶³⁴ Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/851-852 (H no: 396); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/89 (H no: 11039); Tirmizî, “Sıfatü’l-Kıyâme”, 8 (H no: 2431), “Tefsîr”, 40 (H no: 3243). Tirmizî rivâyet hakkında hasen değerlendirmesini yapmıştır. ; Lâlekâî, *Şerhu usûli i tikâdi ehli’s-sünne*, 6/1231 (H no: 346); Ebû Nu‘aym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 7/312; İbn Hibbân, *el-Müsnedü’s-sahîh*, 3/105 (H no: 823); Ebû Ya‘lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 2/339 (H no: 1084); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/603 (H no: 7678).

olduğu ve onu üfleyince kıyametin kopacağı ve dünya hayatının sona ereceği belirtilmektedir. Âyetlerde de aynı konu bulunmaktadır.⁶³⁵

3. Evzâî'den şöyle rivâyet edilmiştir: *“İsrâfîl (a.s.) tesbîh ettiği zaman semadaki tüm melekler onu dinlemek için salâtlarını bırakırlar. Tesbîh bitince Allah “İzzetime yemin olsun ki! Kullarım şayet benim onlar hakkında söylediklerimi bilselerdi benden başkasına kulluk etmezlerdi” der.”*⁶³⁶

On beşinci konuda, İsmâîl adında bir meleğin görevi anlatılmakta ve tek bir rivâyet yer almaktadır.

1. Ebû Sa'îd el-Hudrî: *“Şüphesiz semada yetmiş bin melekten sorumlu İsmâîl isminde bir melek vardır. Onlardan her bir melek de aynı şekilde yetmiş bin melekten sorumludur”*⁶³⁷ dedi.

Böyle bir meleğin adı Kur'ân-ı Kerîm ve sahîh rivâyetler içinde yer almamaktadır.

Kitâbü'l-Azame'de on altıncı konuda rûh'un özellikleriyle ilgili rivâyetlere yer verilmiştir. Rûhun anlamı üzerinde farklı değerlendirmeler mevcuttur. Ebû's-Şeyh, rûhu meleklerin içinde zikretmesinden onun ruha yaratılış bakımından büyük bir melek anlamı yüklediği anlaşılmaktadır.⁶³⁸ Müellifin eserinde bazı haberlerde ise rûh Âdemoğluna benzetilmiştir.⁶³⁹ Aynı şekilde Rûhun, Kur'ân olduğu ve Cibrîl olduğuna dair rivâyetler eserde nakledilmiştir.⁶⁴⁰ Rûhun sıfatı ve özellikleri hakkında 27 rivâyete *Kitâbü'l-Azame*'de yer verilmiştir.

1. İbn Abbâs'tan şöyle dediği nakledilmiştir: *“Kureyşliler, Yahudilere “Bize bir şey verin (söyleyin bunu (Hz. Peygamber'i) kastederek bu adama soralım” dediler. Onlarda bunun üzerine “O'na rûhtan sorun?” dediler. “O'na rûhtan sordular?*

⁶³⁵ el-Mü'minûn 23/101, en-Neml 27/87, ez-Zümer 39/68.

⁶³⁶ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/856 (H no: 399); Suyûtî, *el-Habâik*, 1/35. Bu rivâyeti sadece müellif nakletmiştir. Suyûtî eseri ondan almıştır. İsnâdda ki râviler sikadır.

⁶³⁷ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/861 (H no: 402); Taberânî, *ed-Duâ*, 1/367 (H no: 1220); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 3/128 (H no: 2890); Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâ'idü'l-mesânidi's-semâniye*, thk. Risâle İlmiyye (Suûdî Arabistan: Dâru'l-Âsime - Dâru'l-Ğays, 1419), 17/525; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 1/80 (H no: 259).; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 7/138 (H no: 7097). Rivâyetin senedinde bulunan Ebû Hârûn Amâre b. Cüveyn zayıf ve metrûkü'l-hadîs olarak kaynaklarda yer almıştır. Bk. Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Ali en-Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed (Haleb: Dâru'l-Va'y, 1396), 1/84; Ebû Ahmed Abdullah b. Adîyy b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrût - Lübnân: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1418), 6/147. Bu isimde bir melek ile ilgili sahîh kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Örnekler için bk. H no: 405, 406, 408, 409, 410, 411, 416, 417, 420. Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁶³⁹ Bk. H no: 412, 413, 421, 422, 423. Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁶⁴⁰ Rivâyetler için bk. H no: 414, 418, 419. Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

*Bunun üzerine İsrâ sûresi 85. âyet nâzil oldu.” “Ve sana rûh hakkında soru soruyorlar? De ki: Rûh, Rabbinin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir.”*⁶⁴¹

On yedinci konuda bir diğer büyük melek, Melekü'l-Mevt hakkında rivâyetler mevcuttur. Âyette bu meleğin adının Melek'ül-Mevt olduğu belirtilmiştir. “*De ki: Sizin için görevlendirilen ölüm meleği canınızı alacak, sonra Rabbinize döndürüleceksiniz.*”⁶⁴² Bu meleğin görevleri, yaratılışının büyüklüğü, kuvveti ve yardımcıları hakkında toplam 46 rivâyet nakledilmiştir.

1. İbn Abbâs: “*Ölüm meleğinin adımı doğu ile batı arası kadardır*”⁶⁴³ dedi.
2. “*Yahut da sizin göğüslerinize daha büyük gelen bir şey*”⁶⁴⁴ âyetini Hasan el-Basrî “*Ölüm*” diye tefsîr etmiştir.⁶⁴⁵
3. Katâde: “*Orada güven içinde her türlü meyveyi isterler*”⁶⁴⁶ âyeti hakkında “*Ölümden güven içinde olmak*”⁶⁴⁷ dedi.
4. İbnü'l-Müsennâ (ö. 252/866): “*Dünya düz arazisiyle ve dağıyla testi gibi ölüm meleğinin önünde, uylukları arasındadır. Onunla beraber de rahmet ve azap melekleri vardır.*” dedi. Ammâr dedi ki: Ona toplu ölüm olduğu zaman nasıl olur? diye sordum. “*Kılıç şimşek gibidir. Onu çağırır ve o hemen gelir*”⁶⁴⁸ dedi.

Hamale-i arş melekleri ile ilgili haberlere on sekizinci konuda yer verilmiştir. Bu melekler Kur'ân'da zikredilmiştir.⁶⁴⁹ Hamale-i arş meleklerinin kuvvet büyüklük ve görevleriyle ilgili rivâyetler aktarılmıştır. Bu rivâyetler arasında Allah'ın, arşının üstünde

⁶⁴¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/863 (H no: 403); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/154 (H no: 2309); Tirmizî, “Tefsîr”, 18 (H no: 3140). Tirmizî rivâyet hakkında bu yönüyle hasen sahîh garîb hadîs demiştir. İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, 1/264 (H no: 595); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/167 (H no: 11252); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 1/301 (H no: 99); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 8/73 (H no: 8002); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/579 (H no: 3961). Hâkim ve Zehebî rivâyetin sahîh olduğu değerlendirilmesinde bulunmuşlardır. Ebü Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 4/380 (H no: 2501).

⁶⁴² es-Secde 32/11.

⁶⁴³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/924 (H no: 457); Suyûtî, *el-Habâik*, 1/61; Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/287 (H no: 848). Rivâyet mevkûftur. İsnâdda bulunan ricâl sikadîr. Rivâyet farklı tarîklerle nakledilmiştir. Beyhakî'nin rivâyet ettiği metin biraz daha uzundur.

⁶⁴⁴ el-İsrâ 17/51.

⁶⁴⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/925 (H no: 459); San'ânî, *Tefsîr*, 2/200 (H no: 1574); Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 17/464; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 5/300; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/394 (H no: 3377). Müellifin naklettiği maktû' rivâyetin senedi sahîhtir. Ayrıca bu rivâyet mevkûf olarakta nakledilmiştir. Hâkim, *el-Müstedrek*'te İbn Abbâs'tan gelen isnâd için Müslim'in şartına göre sahîh demiştir. Zehebî'de aynı görüşü paylaşmıştır. *ed-Duhân* 44/55.

⁶⁴⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/931 (H no: 466); Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/53; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 7/420; Ahmed b. Abdillâh b. İshâk Ebü Nu'aym el-İsfahânî, *Sıfatü'l-cenne*, thk. Ali Rıza Abdullah (Dimaşk-Sûriye: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, ts.), 1/116. Rivâyetin isnâdı sahîhtir.

⁶⁴⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/934 (H no: 470); Suyûtî, *el-Habâik*, 1/44. Rivâyeti bu haliyle sadece müellif nakletmiştir. İsnâdı sahîhtir. Bu bağlamda seleften gelen haberler mevcuttur.

⁶⁴⁹ el-Mü'min 40/7, el-Hakka 69/17.

olduğuna yani istivâsına dair haberlerde vardır.⁶⁵⁰ *Kitâbü'l-Azame*'de toplam 19 rivâyet Hamale-i arş melekleri hakkında nakledilmiştir.

1. Câbir b. Abdillâh Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *"Size arşı taşıyan meleklerden bir melek hakkında bahsetmem konusunda bana izin verildi. Onlardan her birisinin kulak memesi ile boynunun arasında ki mesafe beş yüzyıllık bir yürüme mesafesi (büyüklüğünde) veya elli yıl uzunluğundadır."*⁶⁵¹
2. Hasan b. Atiyye'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: *"Hamale-i arş melekleri sekiz tanedir. Onların ayakları yedinci kat yere sabitlenmiştir. Kafaları yedinci kat gökyüzünü geçmektedir. Onların boynuzlarının uzunluğu arşın üzerindedir."*⁶⁵²

Müellif, Cebrâil'in yaratılışı, O'na (Rûhul-Emîn) ve Nebîmize salâtü selâmın faziletine dair hadîslere on dokuzuncu konuda yer vermiştir. Cebrâil (a.s.) yaratılış açısından en büyük ve Allah'a en yakın melek olduğu malumdur.⁶⁵³ Müellif bu doğrultuda *Kitâbü'l-Azame*'de 43 rivâyet nakletmiştir. Bu konuda, farklı görevleri olan meleklerden de bahsedilmektedir.

1. Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *"Şüphesiz Allah'ın çok sayıda gezici melekleri vardır. Yollarda dolaşıp, zikir meclislerini takip ederler. Bir kavmi Allah'ı zikrederken gördükleri vakit hemen birbirlerine seslenirler: İhtiyaçlarınız için geliniz. Onların kanatlarıyla müjdeleri gökyüzüne kadar (ulaşır). Hz. Peygamber, Allah şöyle der dedi: "(O daha iyi bilir) benim kullarım ne diyor?" Melekler de "Onlar sana hamd ediyor seni tesbîh ediyor ve seni övüyorlar" dediler. Allah da "Onlar beni gördüler mi?" dedi. Melekler de "Hayır" dediler. Allah da (bunun üzerine) "Şayet beni görseler nasıl olurdu?" dedi. Melekler de "Eğer seni görselerdi seni daha şiddetli tesbîh ederler daha çok över ve hamd ederlerdi" dediler. Allah "Benden ne istiyorlar?" dedi. Melekler de "Senden cenneti istiyorlar" dediler. Allah "Onlar cenneti gördüler mi?" dedi. Melekler "Hayır" dediler. Allah da "Şayet onu görseler nasıl olurdu?" dedi. Meleklerde "Şayet onu görselerdi daha çok talep eder daha çok hırs gösterirlerdi" dediler. Melekler "Onlar cehennemden de sığınıyorlar (sakınıyorlar)" dediler. Allah "Onu gördüler mi?" dedi. Melekler "Hayır" dedi. Allah da "Şayet onu*

⁶⁵⁰ Örnek rivâyetler için bk. H no: 477, 479, 482, 483. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁶⁵¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/948-949 (H no: 476); Ebû Dâvûd, "Sünne", 19 (H no: 4727). Âzimâbâdî hadîsin şerhinde isnâdın sahih olduğunu belirtmiştir. Münâvî'nin Teyisr'de bu hususu belirttiğine dikkat çekmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî Âzimâbâdî, *Avnû'l-Ma'bûd* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 13/26.

⁶⁵² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/952-953 (H no: 479); Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/75; Suyûtî, *el-Habâik*, 1/57. Haberin senedinde yer alan râviler sikalardan oluşmaktadır.

⁶⁵³ et-Tekvîr 81/19-21.

görseler nasıl olurdu?” dedi. Meleklerde “Şayet onu görselerdi ondan daha çok sakınırlar ondan daha çok kaçarlardı” dediler. Allah bunun üzerine şöyle buyurdu: “Sizi şahit tutuyorum ki ben onları bağışladım.” Melek: “Onların içinde falan da var ama onlardan değil bir ihtiyaç için gelmiş. Allah onlarla beraber oturan kötü olmaz dedi.”⁶⁵⁴

Bu rivâyette meleklerle imanın yanı sıra onların Allah’ın yanında olduğu, amellerin göğe yükseldiği ve Allah’ın arşa istivâ ettiği anlatılmaktadır.

2. Ebû Zer Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *“Ben sizin görmediklerinizi görüyorum. Ve işitmediklerinizi işitiyorum. Şüphesiz sema inler (ses çıkarır). O inlemesinde de haklıdır. Sema da dört parmaklık bir mesafe yoktur ki onun üstünde yüzünü Allah’a secde etmek için koyan bir melek olmasın. Allah’a yemin olsun ki! Şayet siz benim bildiklerimi bilseydiniz az güler çok ağlardınız. Ve muhakkak yollara dökülürdünüz. Allah’tan yardım isterdiniz. Ve (ben) kesilip yok olan bir ağaç olmayı isterdim.”⁶⁵⁵*
3. İkrime: *“Saf bağlayıp duranlara, haykırarak sevk edenlere ve zikri (Allah’ın kelâmını) okuyanlara andolsun”⁶⁵⁶* âyetlerinin tefsîri hakkında *“Melekler”⁶⁵⁷* dedi.

Konu başlığında da belirtildiği gibi Hz. Peygamber’e (s.a.v.) salât ve selâmın iletilmesi hakkında görevli meleklerle dair haberlere ayrıca yer verilmiştir.

4. İbn Mes’ûd Hz. Peygamber’den (s.a.v.) şu şekilde buyurduğunu rivâyet etti: *“Yeryüzünde gezip dolaşan melekler vardır. Onlar ümmetimden (onların benim için söyledikleri salât ve selâmı) bana iletirler.”⁶⁵⁸*

⁶⁵⁴ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/989 (H no: 512); Tayâlisî, *Müsned*, 4/179 (H no: 2556); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/325 (H no: 8704); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/527 (H no: 8972); Buhârî, “Deavât”, 66 (H no: 6408); Müslim, “Zikir”, 8 (H no: 2689); İbn Hibbân, *el-Müsnedü’s-sahih*, 3/137 (H no: 856); Ebû Nu’aym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 8/117; Beyhakî, *el-Esmâ ve’s-sıfât*, 1/520 (H no: 444).

⁶⁵⁵ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/982-983 (H no: 507); İbn Mâce, “Zühd”, 19 (H no: 4190). Bûsîrî rivâyetin sahîh olduğunu ifade etmiştir. ; Tirmizî, “Zühd”, 9 (H no: 2312). Tirmizî, hadîsi hasen garîb olarak değerlendirmiştir. Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/587. Hâkim ve Zehebî hadîs hakkında sahîh hükmünü vermiştir.

⁶⁵⁶ es-Sâffât 37/1-3.

⁶⁵⁷ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/988 (H no: 511); San’ânî, *Tefsîr*, 3/88 (H no: 2503); Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 21/8; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîm*, 10/3204 (H no: 18127); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, 9/214 (H no: 9041); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/466 (H no: 3607). Hâkim, isnâdın sahîh olduğunu belirtmiş, Zehebî’de Buhârî ve Müslim’in şartlarına uygun değerlendirmesi yapmıştır. Heysemî, *Mecma’u’z-zevâ’id*, 7/98 (H no: 11301).

⁶⁵⁸ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/990-991 (H no: 513); Dârimî, “Rikâk”, 58 (H no: 2816); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 1/184; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/183 (H no: 3666); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 7/260 (H no: 4210); Bezzâr, *el-Müsned*, 5/307 (H no: 1924); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 2/70 (H no: 1206); İbn Hibbân, *el-Müsnedü’s-sahih*, 3/195 (H no: 914); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebir*, 10/219 (H no: 10528); Ebû Nu’aym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 4/200; Beyhakî, *Şu’abü’l-îmân*, 3/140; Ebû Ya’lâ el-Mevsîlî, *Müsned*, 9/137 (H no: 5213); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/456 (H no: 3576). Hâkim, isnâdın sahîh olduğunu açıklamıştır. Zehebî de rivâyeti sahîh olarak belirtmiştir.

Meleklerle iman, İslâm dininin temel esaslarından biridir. Dolayısıyla delil olarak zikredilmesi gereken rivâyetlerin Kur’ân’a ve Sahîh Sünnet’e dayanması gerekmektedir. Meleklerin varlığına itiraz edip kabul etmeyen bazı akımlara karşı Ebü’ş-Şeyh, onların varlığını müstakil konular altında açıklamıştır. Meleklerle dair, dehrî grupların, bazı kelâmcıların ve felsefecilerin onların varlığını inkâr ettiklerini belirtmek gerekir.⁶⁵⁹ Müellif melekler hakkında, toplam 232 hadîsi *Kitâbü’l-Azame*’de rivâyet etmiştir. Bu rivâyetlerin bazıları sahîh bazıları da zayıf olarak tespit edilmiştir.

2.2.2.2. Gökyüzü, Güneş, Ay, Yıldızlar, Bulut, Yağmur, Gök Gürlemesi, Galaksi, Yıldırım ve Rüzgârın Yaratılması ve Özellikleri

Kur’ân-ı Kerîm’e göre Yüce Allah insanları yaratmadan önce büyük bir evren/kâinat yaratmıştır. Allah yeryüzünü yaratırken tüm bu güzelliklerle yarattığını ve kevnî âyetlerden ibret alınması gerektiğinin üzerinde ısrarla durmaktadır. İnsanların hizmetine verilmiş olan Güneş, Ay ve yıldızlar, bir düzen içerisinde var edildikleri andan itibaren görevlerini eksiksiz yapmıştır. Yaratıcı bütün bunları aynı zamanda kendi varlığına delil kılmış ve insanlar tarafından böyle bilinmesini murâd etmiştir.⁶⁶⁰ Bundan dolayı bilimle uğraşan tüm Müslümanlar, tabiatın güzelliklerinde Allah’ın yüceliğini gösteren âyetlerini, O’nun varlık ve birliğinin işareti olarak saymışlardır.⁶⁶¹

Kurân’daki âyetlerin yanı sıra Hz. Peygamber’in ve ashâbının yaratılış, evren, doğa ve tabiat olayları ile ilgili değerlendirmeleri dikkat çekici olmuştur. Vahye ilk muhatap olan Araplar yaşadıkları doğal ortam sebebiyle tabiata karşı hem korku hem de bir hayranlık beslemişlerdir. Araplarda böylesi bir durum görünenden görünmeyene ulaşma sezgisini sürekli canlı tutmuştur.⁶⁶² Hz. Peygamber’den nakledilen rivâyetleri incelediğimiz zaman Rasûlullah’ın (s.a.v.) detaya girmeden, kevnî âyetler hakkında, evrende ve doğa da gördükleri karşısında bazı bilgiler verdiği görülmektedir.

Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*’de gökyüzü, Ay, Güneş’in yaratılışı, yıldızlar, bulut, yağmur, gök gürlemesi, galaksi, yıldırım ve rüzgârlar hakkındaki rivâyetleri her birine özel

⁶⁵⁹ Detaylı bilgi için bk. Hayrânî Altıntaş, “Dehriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/107-109; Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-firak*, çev. Ethem Ruhi Fırlı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 228; Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *Fedâihu’l-bâtiniyye*, thk. Ahmed Bedevî (Kuveyt: Müessesetü Dâri’l-Kütübi’s-Sekâfiyye, 1964), 41.

⁶⁶⁰ ez-Zümer 39/52, Fussilet 41/53. “Bilmediler mi ki, Allah rızkı dilediğine bol bol verir ve (dilediğine) kısar. Şüphesiz bunda inanan bir toplum için elbette ibretler vardır.” “Varlığımızın delillerini, (kâinattaki uçsuz bucaksız) ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz ki, o Kur’ân’ın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun. Rabbinin, her şeye şahit olması yetmez mi?”

⁶⁶¹ Ahmet Erkol, “İslam Kozmoloji Öğretisinde Allah - Tabiat ve İnsan İlişkisi Bağlamında Doğa ve Doğanın Korunması”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 18/2 (31 Aralık 2018), 577.

⁶⁶² Detaylı bilgi için bk. Ahmed Emîn, *Fecrü’l-İslâm* (Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-Arabî, 1975), 55-72.

konuda zikretmiştir. Bununla beraber yeryüzündeki yaratılışın başlangıcı, Hz. Âdem ve Hz. Havva, deniz ve balığın, cinlerin, çekirge ve atın yaratılışı, yeryüzünde yaratılan en son mahlûkâtın özellikleri ve onların Allah’a şükür ve ibadetlerine dair rivâyetler de nakledilmiştir. Müellif eserde, metodolojik olarak ilk önce gökyüzüne ait olaylara dair haberleri zikretmiş, sonra yeryüzünde meydana gelen yaratma hakkındaki rivâyetlere yer vermiştir. Müellifin tercihi, Allah’ın Kur’ân’da önce göklerin yaratılışına işaret etmesinden kaynaklanmaktadır. “Allah, gökleri ve yeri hak ve hikmete uygun olarak yarattı.”⁶⁶³ “O, gökleri ve yeri yoktan yaratandır. O, sizin için, kendi türünüzden (erkek ve kadın olmak üzere) eşler, hayvan (türlerinden de) eşler yaratmıştır. O, bu şekilde çoğalmanızı sağlamıştır. O’nun benzeri hiçbir şey yoktur. O, çok işiten, çok iyi görendir.”⁶⁶⁴

2.2.2.2.1. Gökler

Ebü’ş-Şeyh, semanın yaratılışı ve özelliklerine dair haberlere yirminci konuda yer vermiştir. Allah, Kur’ân’da özellikle semaya dikkat çekmiştir. Semanın eşsizliği ve mükemmelliğine dair birçok âyet Kur’ân-ı Kerîm’de yer almıştır.⁶⁶⁵ Gökyüzünün direksiz olarak yaratılması vb. konuların Kur’ân’da yer alması, Allah’ın azametini ispat etmeye yöneliktir. Böyle bir yaratma Allah’ın kemâl sıfatlarına delalet etmektedir. Müellif bu konuda, semanın özellikleri hakkında detaylı bilgiler veren 75 rivâyete yer vermiştir.

1. İyâs b. Muâviye (ö. 122/740): “Sema, yeryüzünün üstünde kubbe gibidir”⁶⁶⁶ dedi.
2. Ebû Sâlih el-Hanefî (ö.?) “Gökler ve yer bitişikken, biz o ikisini ayırdık”⁶⁶⁷ âyetini “Gökler tektir. Allah onları yedi semaya ayırmıştır. Arzlar tektir. Allah onları yediye ayırmıştır”⁶⁶⁸ diye tefsîr etmiştir.
3. Hasan el-Basrî: “Yollara (yıldızların dolaştığı yörüngelere) sahip göğe andolsun ki”⁶⁶⁹ âyeti hakkında “(O) güzel bir yaratılışa sahiptir. Ve yıldızlarla güzelleştirilmiştir”⁶⁷⁰ dedi.

⁶⁶³ el-Ankebût 29/20.

⁶⁶⁴ eş-Şûrâ 41/11.

⁶⁶⁵ Yûsuf 12/105-106, el-Gâşîye 88/17-18, el-Enbiyâ 21/16.

⁶⁶⁶ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1024 (H no: 540); Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 16/325; İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’ân*, 4/429; Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 1/86; Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 4/601. Bu maktû’ bir rivâyettir. Senedi sahihtir.

⁶⁶⁷ el-Enbiyâ 21/30.

⁶⁶⁸ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1024-1025 (H no: 541); Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 18/432; İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’ân*, 5/339; Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 5/626; İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-azîm*, 8/2450 (H no: 13640). Rivâyet sahih bir senedle nakledilmiştir.

⁶⁶⁹ ez-Zâriyât 51/7.

⁶⁷⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1029 (H no: 546); Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 22/396; İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’ân*, 7/415. Bu haber farklı isnâdlarla nakledilmiştir. Müellifin senedinde cerh ve ta’dîl açısından durumu belli olmayan bir râvi bulunmaktadır.

Bunun yanı sıra semanın önemi, dayanıklı olması, yüksek olması, direksiz olması, rengi, yaratılışı yüksekliği ve uzunluğu hususlarını içeren çok fazla haberde tahrîc edilmiştir.⁶⁷¹

Semanın varlığı ve gökyüzünün üzerinde ne olduğu konusu insanlar için târihin her döneminde dikkat çekici bir alan olmuştur. Ebü's-Şeyh bilinçli bir şekilde cennet hakkındaki rivâyetlere de bu konuda yer vermiştir. Nakledilen hadislerin genel olarak ana teması cennet nimetleri, cennetin büyüklüğü, cenneti hak edenlerin özellikleri, toprağının nasıl olduğu ve cennetin ebediliği hakkındadır.⁶⁷²

4. Müğîs b. Sümmî: “*Cennette altından, gümüşten, yâkûttan ve zebercedden saraylar vardır. Toprağı misk ve zaferandandır*”⁶⁷³ dedi.
5. Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “*Kim cennetle girerse, o kişi sıkıntı çekmez. Elbisesi eskimez. Gençliği devamlıdır (sona ermez). Cennette hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği, hiçbir beşerin aklına gelmeyen (nimetler) vardır.*”⁶⁷⁴

Ebü's-Şeyh, ashâbü'l-hadîs ve tâbiîn âlimleri gibi âyetlere dayanarak, cennetin semada hali hazırda yaratılmış ve ebedi olduğu görüşündedir.⁶⁷⁵ Cehmiyye gibi bazı gruplar şu anda cennetin varlığını ve sürekli olduğunu kabul etmemektedir. Nitekim Buhârî, Hârice b. Mus'ab'ın (ö. 168/784) Cehmiyye'nin cennetin ebedî olmadığı, onun sonlu olduğu düşüncesini nakletmektedir.⁶⁷⁶

2.2.2.2.2. Güneş ve Ay

Yirmi birinci konu Güneş ve Ay hakkında olup müellif, 67 hadîs rivâyet etmiştir. Seleften gelen birçok birçok tefsîre de yer verilmiştir. Nakledilen haberlerde Güneş ve Ay'ın yaratılışlarının büyüklüğü ve insan hayatına etkisi üzerindeki etkisini açıklayan bilgiler verilmektedir. “*O, Güneş'i bir ıstık (kaynağı), Ay'ı da (geceleyin) bir aydınlık (kaynağı) kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller takdîr edendir. Allah bunları (boş yere*

⁶⁷¹ Örnek rivâyetler için bk. H no: 545, 552, 554, 547, 551, 562, 560, 566, 568. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁶⁷² İlgili örnekler için bk. H no: 573, 577, 580, 582 588, 599, 600. 604, 607, 611, 612. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁶⁷³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1070 (H no: 576); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7/38 (H no: 34025); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 4/238; İbn Ebî'd-Dünyâ, *Sıfatü'l-cenne*, 1/144 (H no: 178). Maktû' haberin tüm râvileri sikadır. Sadece isnâdda A'meş (Süleymân b. Mihrân) bulunmaktadır.

⁶⁷⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1112 (H no: 605); Tirmizî, “Tefsîr”, 33 (H no: 3197); Müslim, “Cenne”, (H no: 2824); Buhârî, “Bed'ü'l-Halk”, 8 (H no: 3244), “Tefsîr”, 245 (H no: 4779); Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, 1/511 (H no: 5456); İbn Râhûye, *Müsned*, 1/119 (H no: 36); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/421 (H no: 8827); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/159 (H no: 9279); Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Sıfatü'l-cenne*, 1/125 (H no: 97); Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 11/313 (H no: 6428); Dârimî, “Rikâk”, 98 (H no: 2861).

⁶⁷⁵ en-Necm 53/13-15. “Andolsun ki, o, Cebrâil'i bir başka inişte daha (aslî sûretiyle) görmüştü. Sidretü'l-Müntehâ'nın yanında. Me'va cenneti onun (Sidre'nin) yanındadır.”

⁶⁷⁶ Buhârî, “Bed'ü'l-Halk”, 2.

değil) ancak gerçek ile (hikmeti gereğince) yaratmıştır. O, âyetlerini, bilen bir topluma ayrı ayrı açıklamaktadır.”⁶⁷⁷ Bu âyette Güneş ve Ay’ın vazifesi anlatılmaktadır. Bunun yanı sıra toplumların içinde Güneş ve Ay’ı bir tanrı olarak gören ve tapan insanlar vardır. İslâm öncesi müşrik Araplar arasında da Ay ve Güneş gibi gök cisimlerine tapanların bulunduğunu ifade edilmektedir.⁶⁷⁸ “Gece ve gündüz, Ay ve Güneş O’nun âyetlerindendir. Güneş’e ve aya secde etmeyin; onları yaratan Allah’a secde edin”⁶⁷⁹ âyetiyle bu hususa Kur’ân-ı Kerîm’de de dikkat çekilmektedir.

Ebü’ş-Şeyh’in naklettiği haberlerde, Güneş ve Ay’ın durumu, yaratılışları, büyüklükleri, Allah’a ibadet etmeleri, onların görevlerini yaparken yanlarında meleklerin vazifeli olduğu malumatları verilmektedir.⁶⁸⁰ Bazı rivâyetlerde, Güneş ve Ay’ın delil olarak insanlara sunulduğu belirtilirken, Hz. Peygamber Ay’ın şerrinden toplumu sakındırmaktadır.⁶⁸¹ Hz. Peygamber’e (s.a.v.) ilgili konularda yöneltilen sorular ve cevapları, insanların evreni ve kâinatı anlama isteğinin sonucu olarak değerlendirmek gerekmektedir.

1. Ubeydullah b. Enes (ö.?), Enes b. Mâlik’e Güneş, Ay ve yıldızlarla ilgili üç hususu sordu. Enes b. Mâlik: “Hz. Peygamber bana onların arşın nûrundan yaratıldığını anlattı”⁶⁸² dedi.
2. “Ebû Zer Hz. Peygamber’e (s.a.v.), (Güneş’in kendi yörüngesinde akıp gitmesini) sordu? Hz. Peygamber: “Onun yörüngesi (istkirarı) arşın altındadır”⁶⁸³ buyurdu.
3. Hz. Peygamber (s.a.v.) Hz. Âişe’ye hitaben: “Bu Ay, ey Âişe! Ay’ın şerrinden Allah’a sığın. Bu nedir bilir misin? Karanlığı çöktüğü zaman bu gecedir”⁶⁸⁴ buyurdu.

⁶⁷⁷ Yûnus 10/5, el-En‘âm 6/76-78.

⁶⁷⁸ Detaylı bilgi için bk. Mahmut Kaya, “Ay”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/183-186.

⁶⁷⁹ Fussilet 41/37.

⁶⁸⁰ Güneş ve Ay hakkında örnek rivâyetler için bk. H no: 613, 614, 616, 622, 633, 635, 637, 638, 639, 642, 644, 646, 649, 656, 662 665, 666, 669, 671. Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

⁶⁸¹ Rivâyetler için bk. H no: 672, 673, 674, 675. Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

⁶⁸² Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1139-1140 (H no: 613); Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsat*, 6/153 (H no: 6062). Rivâyetin isnâdında mechûl olan Abdurrahmân b. Süleymân gibi râviler vardır. Hem metin hem de sened olarak zayıf gözükmemektedir. Bazı kaynaklarda mevkûf olarakta nakledilmiştir.

⁶⁸³ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1193 (H no: 659); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/320 (H no: 21406); Buhârî, “Tefsir”, 256 (H no: 4803); Buhârî, “Tevhîd”, 23 (H no: 7433); İbn Hibbân, *el-Müsnedü’s-sahîh*, 14/20 (H no: 6152).

⁶⁸⁴ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1204 (H no: 677); Tayâlisî, *Müsned*, 3/90 (H no: 1589); Tirmizî, “Tefsir”, 93 (H no: 3366); İbn Râhûye, *Müsned*, 2/488 (H no: 1072); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 40/378 (H no: 24323); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 42/368 (H no: 25711); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 9/122 (h no: 10064-10065); İbn Mende, *et-Tevhîd*, 1/139 (H no: 31); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/589 (H no: 3989). Hâkim, bu rivâyetin sahîh bir isnâdla nakledildiğini Buhârî ve Müslim’in şartlarına uymasına rağmen eserlerine almadıklarını açıklamıştır. Zehebî’de hadîsin hükmünü sahîh diye belirtmiştir. Ebû Ya‘lâ el-Mevsîlî, *Müsned*, 7/417 (H no: 4440). Tirmizî bu hasen sahîh bir hadîs değerlendirmesini yapmıştır.

4. İbn Mes'ûd: “Güneş şeytanın iki boynuzunun arasından cehennemden doğmaktadır. Güneş geniş bir alan içinde göğe yükselmez ancak cehennem kapılarından bir kapı onun için açılır. Tâki öğle vakti olduğu zaman Güneş için cehennemin tüm kapıları açılır. İbn Mes'ûd, Güneş doğup gün aydınlanıncaya kadar bizi namaz kılmaktan yasaklardı. Ve gün öğlen olduğunda namaz kılmaktan (nehyederdi)”⁶⁸⁵ dedi.

Güneş ve Ay hakkında müstakil bir konu açılmasına geçmiş toplumların içinde onlara tapan insan gruplarının bulunmasının etkili olduğu düşünülmektedir. Rivâyetlerde, onların yaratılmış ve Allah'ın emrinde oldukları ve onların Allah'a ibadet ettiklerine vurgu yapılarak gerçek durumları hatırlatılmıştır. Böylece, Allah'a şirkin önüne geçilirken, insanların aşırı duygusal yorumları da engellenmeye çalışılmıştır.

2.2.2.2.3. Yıldızlar

Yirmi ikinci konuda gökyüzüyle bağlantılı yıldızlar ele alınmıştır. Yıldızlar, Kur'ân'ın anlatımı içinde bazı âyetlerde Güneş ve Ay ile de beraber zikredilmekte ve onların da Allah'a boyun eğdirildikleri ifade edilmektedir.⁶⁸⁶ “O, sayelerinde, kara ve denizin karanlıklarında yolunuzu bulasınız diye sizin için yıldızları yaratandır. Bilen bir toplum için delilleri ayrı ayrı açıkladık”⁶⁸⁷ âyetiyle yıldızların insanlara yön göstermek gibi görevlerine de dikkat çekilmekte ve akıl sahiplerinin ibret alması talep edilmektedir. Çöl hayatında yıldızlar, ticaret kervanları ve çölde yaşayan bedevi topluluklar için yol ve yön bulmada önemli bir işarettir. Çünkü hayatta kalmak ancak bu yıldızlar sayesinde mümkün olmaktadır. Yağmur, rüzgâr, fırtına, havanın ısınması veya soğuması gibi tabiat olayları ile ağaçların döllenmesi de o zamanki inanışa göre yıldızlar sebebiyle olmaktaydı.⁶⁸⁸ Nitekim Hz. Peygamber şöyle demiştir; “Allah gökten bereket indirdiği her vakit insanlardan bir grup küfrânda bulunurlar. Allah yağmuru indirir; onlar şu yıldız şöyle yaptı, böyle etti derler.”⁶⁸⁹ İslâm'ın ve Kur'ân'ın aynı zamanda yanlış inançları düzeltme çabası da mevcuttur. Örneğin yıldızlar içinde daha yaygın olarak tapınılan Şi'râ yıldızı Kur'ân'da yer almaktadır. Allah, “Doğrusu, Şi'râ'nın, Rabbi de O'dur”⁶⁹⁰ buyurarak itikâdî bir konuda tashîhe gitmiştir.

⁶⁸⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1155-1156 (H no: 637). Bu rivâyet hem merfû hem de mevkûf olarak kaynaklarda yer almaktadır. İsnâdî hakkında sahîh ve hasen değerlendirmeleri yapılmıştır. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 9/202 (H no: 8988); Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne*, 6/1269 (H no: 2267); Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 8/390 (H no: 4977). İsnâdının hasen olduğu değerlendirilmiştir. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 2/134 (H no: 7358).

⁶⁸⁶ en-Nahl 16/12, A'raf 7/54.

⁶⁸⁷ el-En'âm 6/97, en-Nahl 16/16.

⁶⁸⁸ Enbiya Yıldırım, *Hadis Meseleleri*, Hz. Peygamberin Evren Tasavvuru (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2008), 73; Yavuz Unat, “Yıldız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/535.

⁶⁸⁹ Buhârî, “Ezân”, 156 (H no: 846); Müslim, “İmân”, 32 (H no: 125-126).

⁶⁹⁰ en-Necm 53/49.

Kitâbü'l-Azame'de yıldızların gökyüzündeki durumları ve görevleri hakkında bilgiler veren birçok haber vardır.⁶⁹¹ Bunun yanı sıra eserde yıldızların özel isimlerinin zikredildiği ve yıldızların sihir boyutunun işlendiği haberler de rivâyet edilmiştir.⁶⁹²

1. Abdullah b. Ömer: “Hz. Peygamber mahsul (meyve) satışını sıkıntı hastalık gidinceye kadar yasaklamıştır” dedi. İbn Sürakâ, “Bu ne zamana kadar bir süredir? Ey Ebû Abdırrahmân!” dedi.” O da “Süreyya’nın doğuşuna kadar”⁶⁹³ dedi.
2. Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî'nin (ö. 108/726) yanında yıldız ilminden bahsedilmiştir. O da bunun üzerine: “Allah’a yemin olsun ki! Yıldızda ne bir kimsenin ölümü ne de hayatı vardır. Allah yıldızları ancak bir ziynet ve şeytanlar için bir taşlama olarak kılmıştır”⁶⁹⁴ dedi.

Yıldızların bir diğer işlevinin, gökyüzünde bir süs olma ve bilgi çalmak isteyen şeytanları engelleme olduğunu belirten âyetler mevcuttur.⁶⁹⁵ Müellifin konu altında yer verdiği rivâyetlere bakıldığında yıldızların görevlerine ve isimlerine işaret ederken onların da sahibine vurgu yapıldığını yanlış inançların tashih edildiğini görmekteyiz. Aynı şekilde geçmiş toplumların içinde Güneş ve Ay’a ibadet edildiği gibi yıldızlara tapan ve onları sihir için kullanan kişiler mevcuttur.⁶⁹⁶ Dolayısıyla müellif bu inanış ve uygulamanın yanlış olduğunu belirtmek için 28 rivâyeti nakletmiştir.

2.2.2.2.4. Bulutlar

Ebü's-Şeyh, bulut ve sıfatlarını yirmi üçüncü konuda işlemiştir. Kur'an'ın bazı âyetlerinde bulutlar bir azap ve tehdit aracı olarak belirtilirken, bazı âyetlerde de bulutun bir rahmet ve ibret vesilesi olduğuna dikkat çekilmiştir.⁶⁹⁷ Müellif, bu doğrultuda bulutun oluşumuna işaret eden tefsirlere, bulutun rahmet veya azap olabileceğine ve onun Allah'a inanmayanlara bile bereket getirdiğine dair haberlere özellikle yer vermiştir.⁶⁹⁸

⁶⁹¹ Rivâyetler için bk. H no: 680, 681, 682, 685, 693, 696, 704. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁶⁹² Örnekler için bk. H no: 683, 686, 690, 699, 691, 694, 698, 702, 705, 706, 707. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁶⁹³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1222 (H no: 697); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/55; Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, 1/264 (H no: 836). Rivâyet benzer lafızlarla Buhârî ve Müslim'de de yer almaktadır. Bk. Buhârî, “Buyû”, 85 (H no: 2194); Müslim, “Buyû”, 13 (H no: 1534).

⁶⁹⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1229 (H no: 705). Abdullah b. Lehiâ sadûk ama ömrünün sonlarına doğru karıştırmaya başlamış olan birisidir. Bk. İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 1/319.

⁶⁹⁵ es-Sâffât 37/6-7, el-Mülk 67/5.

⁶⁹⁶ Detaylı bilgi için bk. Unat, “Yıldız”, 43/534-538.

⁶⁹⁷ el-Ahkâf 46/24-25, el-Bakara 2/163-164.

⁶⁹⁸ Örnekler için bk. H no: 708, 709, 710, 714, 715, 717, 718, 719, 721, 722, 723, 727. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

1. Katâde: “Hz. Alî’nin “Ağırlık taşıyanlara yemin olsun”⁶⁹⁹ âyetini soran bir adama “Bulut”⁷⁰⁰ diye tefsîr ettiği bize anlatıldı dedi.
2. “Ubeyd b. Umeyr (ö. 68/687): “Allah müjdeciyi rüzgârı gönderir, O arzı süpürür. Allah harekete geçiriciyi gönderir O da bulutları sevk eder. Allah şekil vericiyi tasnîf ediciyi gönderir o da gereğini yapar. Allah aşılایıcıları gönderir, onlarda bulutları aşılır” dedi. Ubeyd “Rüzgârları da aşılایıcı olarak gönderdik”⁷⁰¹ âyetini okudu. “Rüzgâr aşılایıcıdır”⁷⁰² dedi.
3. Hz. Âişe, Hz. Peygamber’den şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Sema su ile dolup kötü olduğu zaman, bu durum bir (kaynaktır) ve bol yağmurun olacağı yıla (işarettir).”⁷⁰³
4. Ebû Hüreyre Hz. Peygamber’le oturuyorduk bir bulut geldi dedi. Hz. Peygamber: “Bu nedir (bilir misiniz) dedi? Ashâb, Allah ve elçisi daha iyi bilir dediler. Hz. Peygamber “Bu buluttur. Bu arzın sulayıcısıdır. Allah kendisine ibadet etmeyen bir belde halkına onu gönderiyor”⁷⁰⁴ buyurdu.

Müellif bulutların sıfatı hakkında 20 rivâyeti delil olarak zikretmiştir. Rivâyet edilen haberlerde, semâvî olayların bir sebepten ziyade Allah’ın takdîri olduğuna işaret edilmektedir.

2.2.2.2.5. Yağmur

Gökyüzünde meydana gelen bir diğer dikkat çekici husus da yağmurdur. Ebû’s-Şeyh, yirmi dördüncü konuda sebep ve sonuç açısından yağmurun keyfiyeti ile ilgili haberlere yer vermiştir. Rivâyetlerde, bazı âyetlerin tefsîrinin yanında yağmurun bir ölçü ile yağması, rahmet

⁶⁹⁹ ez-Zâriyât 51/2.

⁷⁰⁰ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1237 (H no: 711); San’ânî, *Tefsîr*, 3/234; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 22/292, 293; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 7/413; Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 7/614; İbn Hacer, *el-Metâlibü’l-âliye*, 15/269; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/506 (H no: 3736). Rivâyet farklı senedlerle nakledilmiştir. Hâkim ve Zehebî mevkûf hadîsin sahîh olduğunu belirtmişlerdir. İbn Ebi’d-Dünyâ, *el-Matar*, 1/68 (H no: 152).

⁷⁰¹ el-Hicr 15/22.

⁷⁰² Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1239-1240 (H no: 715); Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 17/88; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîm*, 8/2617 (H no: 14709); İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 4/531; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 6/72. İsnâddaki râviler sikadır.

⁷⁰³ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1247-1248 (H no: 722); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, 7/371 (H no: 7757); Suyûtî, *Cem’u’l-cevâmi*, 1/542 (1789/2704); İbn Ebi’d-Dünyâ, *el-Matar*, 1/81 (H no: 42); Heysemî, *Mecma’u’z-zevâid*, 2/217 (H no: 3300). Heysemî bu rivâyette Vâkidî’nin teferrüd ettiğini belirtmiştir. Vâkidî (Muhammed b. Ömer) hakkında tartışmanın olduğunu bir kişi dışında onun sika kabul edildiğini açıklamıştır. Kaynaklarda onun ilmî genişliğine rağmen metrûk olduğu bilgisi yer almaktadır. Bk. Müslim, *el-Künâ ve’l-esmâ*, 1/499; İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, 1/498; İbn Hacer, *Lisânü’l-mîzân*, 7/521. Hadîsin diğer ricâlinde bir sorun yoktur.

⁷⁰⁴ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1249 (H no: 724); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 14/422 (H no: 8828); Tirmizî, “Tefsîr”, 57 (H no: 3298). Tirmizî bu hadîsi garîb olarak değerlendirmiştir. Hadîsin isnâdında yer alan Hasan el-Basrî, Ebû Hüreyre’den hadîs işitmemiştir. Hadîsin senedinde inkîta vardır. Müellifin isnâdında yer alan Ebû Ca’fer er-Râzî zayıf olarak tabakat kitaplarında yer almaktadır. Beyhakî, *el-Esmâ ve’s-sıfât*, 2/287 (H no: 849); İbn Ebi’d-Dünyâ, *el-Matar*, 1/87 (H no: 51).

olarak görülmesi, onun yeryüzündeki etkileri ve sonuçları, bir rızık olması, nasıl oluştuğuna dair bilgiler verilmektedir.⁷⁰⁵ Bu bağlamda müellif tarafından 37 rivâyet nakledilmiştir.

1. Ebû Ümâme el-Bâhilî (ö. 86/705) Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *"Bir kavme ancak rahmetle yağmur yağar. Yağmursuz kaldıklarında ancak bu bir gazaptır."*⁷⁰⁶
2. Meymûn b. Mihrân (ö. 177/735): *"Kur'ân'da bereket yağmurdur"*⁷⁰⁷ dedi. *"Biz gökten mübarek bir su indirdik"*⁷⁰⁸ âyetini okudu.

Bu konuda cennetin yaratılıp semada olduğuna işaret eden rivâyetler de tahrîc edilmiştir. Aynı zamanda yağmurun kaynağının cennet olduğuna dair bir mesaj verilmek istenmiştir. Sahâbeden ve tâbiünden nakledilen haberler, gökyüzü hakkındaki yorumları göstermektedir.

3. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814): *"Gökte rızığınız ve size vaad olunan şeyler vardır"*⁷⁰⁹ âyetini *"Semâda sizin rızığınız; bol yağmur vardır. Ve sema da size vaâd edilen ise cennettir"*⁷¹⁰ şeklinde tefsîr etti.
4. İbn Abbâs: *"Yağmurun yaratılışı (mizacı) cennettendir. Yağmur az olsa da eğer bu mizaç çok olursa bereket büyük olur. Yağmur çok olsa da eğer bu mizaç az olursa bereket az olur"*⁷¹¹ dedi.

2.2.2.2.6. Gök Gürültüsü ve Yıldırım

Yirmi beşinci konuda Ebû's-Şeyh, bir diğer doğa olayına; gök gürültüsü ve yıldırımın özelliklerine yer vermiştir. Rivâyetlerde, gök gürültüsü ve yıldırımın yaratıcısının mükemmelliğine delalet eden haberler, gök gürültüsü ve şimşegın görevleri, onların mahiyetleri, gök gürlemesinin bir melek, yıldırımın bir kırbaç olması, onların nasıl meydana

⁷⁰⁵ Örnek rivâyetler için bk. H no: 728, 729, 730, 731, 732, 735, 733, 739, 740, 743, 744, 750, 751, 753, 759, 764. Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁷⁰⁶ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1259-1260 (H no: 739); İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Matar*, 1/78 (H no: 36); Elbânî, *Za'ifu'l-câmi'i's-sağır*, 1/741 (H no: 5133). Elbânî rivâyeti zayıf olarak remz etmiştir. Rivâyetin isnâdında yer alan Cümey' b. Sevb metrûkü'l-hadîstir. Bk. Cürçânî, *el-Kâmil*, 2/414; Nesâî, *ed-Du'afâ*, 1/28.

⁷⁰⁷ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1257-1258 (H no: 735). Bu haberi sadece müellif nakletmiştir. Isnâdında herhangi bir problem yoktur.

⁷⁰⁸ Kâf 50/9.

⁷⁰⁹ ez-Zâriyât 51/22.

⁷¹⁰ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1263-1264 (H no: 747). Bu rivâyeti bir bütün halinde sadece müellif eserine almıştır. Parça parça diğer kaynaklarda yer almıştır. Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/421; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 7/619. Rivâyetlerin senedi sahihtir.

⁷¹¹ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1274-1275 (H no: 762); İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Matar*, 1/54 (H no: 8); Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 1/87; Muhammed b. Alî Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Dımaşk - Beyrût: Dâru İbn Kesîr - Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1414), 1/61. Rivâyetin isnâdında "Mekke ehli" adı altında kimliği belli olmayan bir grup bulunmaktadır.

geldikleri, Hz. Peygamber'in gök gürlediği zamanda yaptığı dua ve seleften tefsîrler bulunmaktadır.⁷¹²

1. Hz. Alî'ye gök gürlemesi soruldu. O: "*Meleklerin elinde ateşten bir alettir. Onunla bulutları engellerler*"⁷¹³ dedi.
2. Ebû Sa'îd el-Hudrî Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: "*Ahir zamanda yıldırımlar çoğalır. Hatta gece kim yıldırıma çarpıldı denilir.*"⁷¹⁴
3. "*O, korku ve ümit vermek için size şimşegi gösterendir*"⁷¹⁵ âyetini Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778): "*Korku yolcular içindir ümit ise mukim olanlar içindir*"⁷¹⁶ diye tefsîr etti.
4. Abdullah b. Zekerîyya (ö. 119/737): "*Kim gök gürültüsünü işitir de Allah'ı her türlü eksik noksan sıfattan tenzih ederim derse ona şimşek isabet etmez*"⁷¹⁷ sözü bana ulaştı dedi.

Kur'ân-ı Kerîm'de şimşek hakkında Allah şöyle buyurmuştur; "*O, korku ve ümit vermek için size şimşegi gösterendir, yağmur yüklü bulutları meydana getirendir. Gök gürlemesi O'na hamd ederek O'nu tesbîh eder. Melekler de O'nun korkusundan tesbîh ederler. O yıldırımlar gönderir de onlarla dilediğini çarpar. Onlar ise Allah hakkında mücadele ediyorlar. Halbuki O, azabı çok şiddetli olandır.*"⁷¹⁸ Müellifin naklettiği rivâyetlerde insanların korktukları gök gürlemesi ve yıldırım gibi semada gerçekleşen doğa olaylarına yer verilmiştir. Haberlerde onların Allah tarafından yaratıldığı ve Allah'ı tesbîh ettikleri belirtilerek onları asıl var eden anlatılmakta ve toplum içindeki yanlış algıların önüne geçilmeye çalışılmaktadır. Ebû's-Şeyh, bu amaçla 25 rivâyeti delil olarak nakletmiştir.

⁷¹² Örnek rivâyetler için bk. H no: 765, 766, 767, 768, 769, 770, 771, 774, 775, 781, 785, 787. Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁷¹³ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1282 (H no: 768); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 4/619; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/343; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*, 1/55 (H no: 19); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/506 (H no: 6479); İbn Ebî'd-Dünyâ, *el-Matar*, 1/129 (H no: 122); Tirmizî, *Sahîh*, "Tefsîr", 14 (H no: 3117). Bu rivâyet Tirmizî'de uzun bir şekilde merfû olarak nakledilmektedir. Tirmizî, hadis hakkında hasen garîb değerlendirmesini yapmıştır. Merfû rivâyetlerdeki gök gürlemesi yerine müellifin naklettiği rivâyetle şimşek çakması ifadesi kullanılmıştır.

⁷¹⁴ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1293-1294 (H no: 787); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 18/163 (H no: 11620); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/491 (H no: 8373). Hâkim rivâyetin Müslim'in şartlarına uygun olduğunu söylemiştir. Zehebî rivâyetle ilgili bir yorum yapmamıştır.

⁷¹⁵ er-Ra'd, 13/12.

⁷¹⁶ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1283 (H no: 770); San'ânî, *Tefsîr*, 2/231 (H no: 1361); Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 20/88; Beğavî, *Şerhu's-sünne*, 4/44. Rivâyetin isnadında bir problem yoktur. Haber farklı senedlerde nakledilmiştir.

⁷¹⁷ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1293 (H no: 785); Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/390 (H no: 20265); İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 4/442; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 4/624; İbn Ebî'd-Dünyâ, *el-Matar*, 1/127 (H no: 118). Tüm ricâl sikadır.

⁷¹⁸ er-Ra'd, 13/12-13.

2.2.2.2.7. Galaksi

Yirmi altıncı konuda müellif galaksiye dair 7 hadîs rivâyet etmiştir. Bunların tamamında galaksinin hangi anlama geldiği tartışılmaktadır.⁷¹⁹ Zikredilen rivâyetler insanoğlunun kâinata olan ilgisinin bir sonucudur. Aynı zamanda gökyüzünde bulunan, mükemmel sıfatları haiz Allah inancına işaret eden haberler mevcuttur.

1. Zezân Ebû Ömer (ö. 82/701) şöyle dedi: Hz. Alî'nin yanındaydık. “*Abdullah b. Kavvâ (ö.?) ayağa kalktı ve Hz. Alî'ye “Ey müminlerin emiri! Gökyüzündeki galaksi nedir?” dedi. Hz. Alî “Bu semanın düğmesidir (çıkış yoludur.) Allah ondan semanın kapılarını arka arkaya dökülen suyla açar*”⁷²⁰ diye cevap verdi.

2.2.2.2.8. Rüzgâr

Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame* 'de, kevnî âyetlerden olan rüzgâra yirmi yedinci konuda yer vermiş, onun hakkında 78 hadîs rivâyet etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de rüzgâr hakkında düşünen kavimler için deliller olduğu beyan edilmektedir.⁷²¹ Bu rivâyetlerde rüzgârların çeşitlerinden, görevlerinden, isimlerinden, özelliklerinden, yeryüzündeki etkilerinden bahseden hadîsler vardır. Aynı şekilde rüzgârın rahmet ve azap olabileceği ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) rüzgâr karşısında endişelenmesi, Allah'a sığınması ve ona küfredilmemesini talep etmesi gibi bilgileri ihtivâ eden haberler bulunmaktadır.⁷²²

1. Übey b. Kâ'b Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “*Rüzgâra sövmeyiniz. O Allah'ın ruhundandır.*”⁷²³
2. Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şöyle dediğini rivâyet etti: “*Rüzgâr Allah'ın rûhundandır. Rahmeti de azabı da getirir. Ona küfretmeyiniz Onun hayırlısını talep ediniz ve onun şerrinden Allah'a sığınınız.*”⁷²⁴

⁷¹⁹ Örnek rivâyetler için bk. H no: 790, 791, 792, 793, 794, 795, 796. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁷²⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1297 (H no: 790); Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 1/268 (H no: 766). Buhârî rivâyeti farklı bir isnâdla nakletmiştir. Rivâyetlerin senedinde bir problem yoktur. Ancak müellifin isnâdında yer alan Hammâd b. İsa zayıftır. Bk. İbn Hacer, *Takrîbü't-tehziib*, 1/178.

⁷²¹ el-Bakara 2/164.

⁷²² Rüzgâr hakkında ki örnek rivâyetler için bk. H no: 798, 799, 800, 802, 803, 809, 821, 827, 828, 831, 833, 837, 844, 850, 852, 858, 860, 862, 864, 866, 867, 868, 870, 874. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁷²³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1312 (H no: 810); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/75 (H no: 21139); İbn Mâce, “Edeb”, 29 (H no: 3727); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/302 (H no: 26311); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/27 (H no: 29218); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/298 (H no: 3075). Hâkim rivâyetin sahîh olduğunu Buhârî ve Müslim'in şartına uygun olduğunu belirtir. Zehebî ise sadece Buhârî'nin şartına uygunluğunu dile getirmiştir. Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/392 (H no: 969); İbn Ebî'd-Dünyâ, *el-Matar*, 1/133 (H no: 128).

⁷²⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1313 (H no: 811); Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi*, 11/89 (H no: 20004); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/375 (H no: 7413); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/69 (H no: 7631); Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 1/251 (H no: 720); İbn Mâce, “Edeb”, 29 (H no: 3727); Ebû Dâvûd, “Nevm”, 12 (H no: 5097); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/340 (H no: 10699-10700); Ebû Avâne, *el-Müsnedü'l-muhrec*, 2/118 (H no: 2510); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 3/287 (H no: 1007); İbn Mende, *et-Tevhîd*, 1/177 (H no: 51); Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 10/526 (H no: 6142); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/503 (H no: 6464); Ebû

3. İbn Abbâs Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğu rivâyet etti: *"Ben sabâ rüzgârıyla yardım edildim. Ad kavmi de debûr batı rüzgârıyla helâk edildi."*⁷²⁵
4. Hz. Âişe rüzgâr estiği zaman Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *"Allah'ım! ben onun hayırlısını istiyorum. Kendisiyle gönderildiği şeyin de hayırlısını istiyorum. Onun şerrinden, onun içindekinin şerrinden ve gönderildiği şeyin şerrinden sana sığınırım."*⁷²⁶
5. Hz. Âişe'den şöyle dediği nakledilmiştir: *"Hz. Peygamber'in bir bulut ve rüzgâr gördüğü zaman (olumsuzluk endişesi) yüzünden anlaşıldı dedi. Hz. Âişe: "Ey Allah'ın elçisi! İnsanlar bir bulut gördükleri zaman yağmur yağması umuduyla seviniyorlar ama ben senin o bulutu gördüğünde yüzündeki hoşnutsuzluğu (anlıyorum) görüyorum" dedi. Hz. Peygamber şöyle buyurdu. "Ey Âişe! Bu topluluğu bulutun içinde azap olmasından güvende kılan nedir? Bir kavme (Ad kavmine) rüzgârla azap edilmişti. Kavim azabı gördüğü zaman Bu bize yağmur getiren bir buluttur"*⁷²⁷ dediler.⁷²⁸

Bu hadîste, Hz. Peygamber'in korktuğu ve birtakım sebeplere sarıldığı bunun diğer toplumların başına gelenlerden dolayı rüzgârdan endişe duyduğu ve onun bir azap olabileceği hissine kapılıp dua ve niyazla rabbine sığındığı anlatılmaktadır. Hz. Peygamber'den, bu tür olaylar karşısında Allah'a sığınmanın ve O'na dua etmenin önemini gösteren çok fazla hadîs rivâyet edilmiştir.

6. Abdullah b. Amr: *"Rüzgârlar sekiz tanedir. Bu rüzgârlardan dördü rahmet, dördü azap rüzgârıdır. Rahmet rüzgârına gelince; rahmet öncesi esen fırtına, tozlu esen rüzgâr, peş peşe esen rüzgâr, toprağı ve diğerlerini birbirinden ayıran rüzgârıdır. Azap rüzgârları ise yağmur getirmeyen rüzgâr, sesli esen rüzgâr ki bunlar karada*

Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbâru İsbahân*, 1/149.; Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/318 (H no: 7769) Hâkim ve Zehebî rivâyetin sahîh olduğunu belirtmiştir.

⁷²⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1343 (H no: 856); Tayâlisî, *Müsned*, 4/365 (H no: 2763); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/424 (H no: 1955), 3/461 (H no: 2013); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/127 (H no: 2982), 5/225 (H no: 3171); Buhârî, "İstiskâ", 25 (H no: 1035); Buhârî, "Bed'ü'l-Halk", 5 (H no: 3205); Buhârî, "Meğâzî", 31 (H no: 4105); Müslim, "İstiskâ", 4 (H no: 900); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/246 (H no: 11403), 10/272 (H no: 11462), 10/282 (H no: 11492); Ebû Avâne, *el-Müsnedü'l-muhrec*, 2/118 (H no: 2512-2513); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 14/331 (H no: 6421); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 4/190 (H no: 3941); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 11/60 (H no: 11044); İbn Mende, *et-Tevhîd*, 1/173 (H no: 47); Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 3/301; Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 4/435 (H no: 2563); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/507 (H no: 6484-6485).

⁷²⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1316 (H no: 814); Müslim, "İstiskâ", 3 (H no: 899); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/344 (H no: 10710); Ebû Avâne, *el-Müsnedü'l-muhrec*, 2/117 (H no: 2508); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 7/190; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/503 (H no: 6463).

⁷²⁷ el-Ahkâf 46/24.

⁷²⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1317-1318 (H no: 816); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 40/432 (H no: 24369); Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 1/97; Buhârî, "Tefsir", 276 (H no: 4829); İbn Mende, *et-Tevhîd*, 1/177 (H no: 50); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/502 (H no: 6462).

*esen rüzgârdır. Şiddetli esen rüzgâr, uğradığı her şeyi kırıp geçiren rüzgârdır ki bunlar denizde esen rüzgârdır”*⁷²⁹ dedi.

7. İbn Ömer: “*Fırtına estiği zaman tekbiri şiddetli (çok) yapın o gider*”⁷³⁰ derdi.

8. Ebû Hüreyre Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “*Güney rüzgârı cennettendir. O aşıl原因ıcı rüzgârlardandır. Onu, Allah kitabında zikretmiştir. Onda insanlar için faydalar bulunmaktadır. Kuzey rüzgârı ateşten (cehennemden) çıkmıştır. Cennete uğramıştır. Cennetten bir parça esinti ona isabet etmiştir. Onun soğuk olması da bundan dolayıdır.*”⁷³¹

Ebü’ş-Şeyh bu bölümde güney rüzgârının cennetten olduğu, kuzey rüzgârının ise cehennemden olduğu hakkındaki rivâyetleri nakletmiştir. Müellifin tahrîc ettiği haberlerden Cennet ve Cehennemın yaratılmış olduğu ayrıca insanların zihninde iyi, güzel ve faydalı olan rüzgârın Cennetten, zararlı olanın ise Cehennemden geldiği anlaşılmaktadır.

Kur’ân’ın da istediği şekilde Müslümanların, kâinatı ve yaratılışı anlama/anlamlandırma çabaları daha çok tevhîd eksenslidir. Kur’ân, Allah’ın varlığına ve birliğine işaret etmek için kâinat olaylarına ve gök cisimlerine örnek olarak çok fazla yer vermiştir. Bunun sebebi de ilâhî hitabın hedefi insanlara fizik, astronomi vb. bilgiler sunmak değil, Allah’ın varlığını ve birliğini kevnî delillerle ispat etmek, bunu yaparken de şirk koşulan ve kendisinden korkulan bazı şeylerin aslen Allah tarafından yaratılmış olduklarını göstermektir.⁷³² *Kitâbü’l-Azame*’de semada meydana gelen olayların nakledildiği konularda toplam 337 rivâyet bulunmaktadır.

2.2.2.3. Yeryüzündeki Canlıların Yaratılması ve Özellikleri

Kur’ân’da hem dünya hem de içinde yaşayanlar Allah tarafından yaratılmıştır.⁷³³ Kur’ân’da dünyanın altı günde yaratıldığı belirtilmiş, Allah’ın dünyayı yarattıktan sonra yorulmadığı ifade edilmiştir. Ancak detaylı bilgi verilmemiştir.⁷³⁴ Kur’ân-ı Kerîm, Allah’ın

⁷²⁹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1305 (H no: 798); Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 1/397; İbn Ebi’d-Dünyâ, *el-Matar*, 1/162 (H no: 172); Beğavî, *Şerhu’s-sünne*, 4/394. Bu mevkûf rivâyet 829 numarada tekrarlanmaktadır. Senedde bulunan Hüseyim b. Beşîr sika ama çok fazla tedlîsi ve irsâli olan bir râvidir. Bk. Müslim, *el-Künâ ve’l-esmâ*, 1/59; İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, 1/574.

⁷³⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1333-1334 (H no: 837); Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 1/400; İbn Ebi’ Şeybe, *el-Musannef*, 6/28 (H no: 29221); İbn Ebi’d-Dünyâ, *el-Matar*, 1/162 (H no: 171); Münzirî, *et-Terğîb ve’t-terhîb*, 2/125 (H no: 1284). Rivâyetin sıhhat durumunda herhangi bir problem yoktur.

⁷³¹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1305-1306 (H no: 800); İbn Ebi’d-Dünyâ, *el-Matar*, 1/140 (H no: 137); İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 4/531; Elbânî, *Za’îfü’l-câmi’i’s-sağîr*, 1/461 (H no: 3144). Merfû olan rivâyetin senedinde bulunan Ebü’l-Mühezzim (Yezîd b. Ebî Süfyân) metrûktür. Dolayısıyla hadîs çok zayıftır. Bk. Nesâî, *ed-Du’afâ*, 1/110; İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, 1/676.

⁷³² Yıldırım, Hz. Peygamberin Evren Tasavvuru, 76.

⁷³³ el-En’âm 6/6.

⁷³⁴ el-A’râf, 7/54. Kur’ân, Allah’ın, evrenin Rabb’i olduğunu açıkça belirtmektedir. “Rabbiniz o Allah’tır ki; gökleri ve yeri altı günde yarattı, sonra Arşa istivâ etti (tahta kuruldu) O, geceyi, durmadan onu kovalayan

insan varlığının dışında, akıllı varlıkların bazı çeşitlerini yarattığına/yaratabileceğine de işaret etmektedir.⁷³⁵ İlk insan aşamalar halinde çamurdan yaratılmış⁷³⁶ bu evreden sonra, Allah ona rûhundan üflemiş ve meleklere, “Âdem’e secde edin!” emri verilmiştir.⁷³⁷ Âyetler, özel birtakım yeteneklere sahip gelişmiş bir mahlûk olan insan kaderinin, önceden çizildiğine ve yaratılmış olduğuna işaret etmektedir. Kur’ân, Allah’ın her şeye gücü yeten, yaptığı işlerde hikmet sahibi, her şeyi bilen, mükemmel bir yaratıcı, çok merhametli, cömert olduğunu söylemektedir. O, her şeyi işitir ve görür, kulları için her güzel işi düşünür.

Kitâbü’l Azame’de nakledilen rivâyetlerin bir kısmı da yeryüzünde yaratılan canlılar ve onların vasıfları hakkındadır. Kur’ân-ı Kerîm de kâinatın tamamına işaret edildiği gibi en küçük bir mahlûkâta da değinilmiş, makro ve mikro düzeyde kâinatı oluşturan evrenin tamamına dikkat çekilmiştir. Bundan dolayı Ebû’s-Şeyh, yeryüzündeki yaratmanın başlangıcı, Hz. Âdem ve Hz. Havva’nın yaratılması, Allah’ın yaratmadaki mükemmelliği, Allah’ın yarattıklarının ve en son yaratılacak olanların özellikleri, yaratma süreci bittikten sonraki hususlar, Allah’ın kullarına yeryüzünde sunduğu imkânlar, deniz ve balıkların, cin, at ve çekirgenin yaratılışı, yeryüzünde yaşayan canlıların Allah’ı tesbîh etmesi ve onların ibadeti hakkındaki rivâyetleri tahrîc etmiştir.

Yaratılışın başlama zamanı ve vasıflarını ihtivâ eden rivâyetlere yirmi sekizinci konuda yer verilmiştir. Yüce Allah tevhîd ilkesini yerleştirmek ve insanları şirkten uzak tutmak maksadıyla Kur’ân’da birçok âyette, yerlerin ve göklerin yaratılışından bahsetmiştir. “De ki: *“Siz mi yeri iki günde (iki evrede) yaratıncı inkâr ediyor ve O’na ortaklar koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabbidir.” O, dört gün içinde (dört evrede), yeryüzünde yükselen sabit dağlar yarattı, orada bolluk ve bereket meydana getirdi ve orada rızık arayanların ihtiyaçlarına uygun olarak rızıklar takdîr etti. Sonra duman halinde bulunan göğe yöneldi; ona ve yeryüzüne, “İsteyerek veya istemeyerek gelin” dedi. İkisi de isteyerek geldik” dediler. Böylece onları, iki günde (iki evrede) yedi gök olarak yarattı ve her göğe kendi işini bildirdi. En yakın göğü kandillerle süsledik ve onu koruduk. İşte bu, mutlak güç sahibi ve hakkıyla bilen Allah’ın takdîridir.”*⁷³⁸ Ebû’s-Şeyh’in yaratılışın başlangıcı hakkında naklettiği rivâyetlerde, yaratmanın

gündüzün üzerine bürüyüp örter. Güneş’i, ayı ve yıldızları buyruğuna boyun eğmiş vaziyette (yaratan O’dur). İyi bilin ki, yaratma ve emir O’nundur. Alemlerin Rabbi Allah, ne uludur!”

⁷³⁵ İbrâhim 14/19. “Allah’ın gökleri ve yeri hak ve hikmete uygun olarak yarattığını görmedin mi? Dilerse sizi giderir ve yeni bir halk getirir.”

⁷³⁶ el-Mü’minûn, 23/12, es-Secde 32/7. “Andolsun, biz insanı, çamurdan (süzülmüş) bir özden yarattık.” “O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı. İnsanı yaratmaya da çamurdan başladı.”

⁷³⁷ el-Hicr, 15/28-29. “Hani Rabbin meleklere, “Ben kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş balçıktan bir insan yaratacağım Onu düzenleyip içine rûhumdan üflediğim zaman, onun için hemen saygı ile eğilin” demişti.”

⁷³⁸ Fussilet 41/9-12.

ne zaman başladığı, Hz. Âdem'in yaratıldığı gün, günlerin isimleri, yer ve göğün yaratılışları gibi konulardan bahsedilmektedir.⁷³⁹

1. Ebû Hüreyre'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Hz. Peygamber (s.a.v.) elimi tuttu ve şöyle dedi. *"Allah cumartesi toprağı yarattı. Orada pazar günü dağı yarattı. Pazartesi günü ağaçları yarattı. Salı günü mekruhları yarattı. Çarşamba günü nûru yarattı. Perşembe günü orada hayvanları yaydı. Cuma günü ikindiden sonra yaratılanların sonuncusu olarak Hz. Âdem'i (a.s.) yarattı. Cuma saatlerinin son saati, ikindi ile gece (akşam) arasındadır."*⁷⁴⁰
2. "İbn Abbâs'a gece mi gündüz mü öncedir diye soruldu? O da *"İnkâr edenler, göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?"*⁷⁴¹ âyetini okudu ve sonra *"Bu ikisi arasında ancak karanlık vardır. Bu gecenin gündüzden önce olduğunu bilmeniz içindir"*⁷⁴² dedi.

Bu rivâyetlerden, müellifin hocası İbn Ebî Hâtım'ın görüşlerini benimsediği görülmektedir. Yaratılan son günün cuma olması için var edilen ilk günün pazar olması gerekmektedir. 889 nolu rivâyette ilk önce yaratılanlara dair değerlendirmelerin olduğu mevkûf bir rivâyet nakledilmektedir.⁷⁴³ Cennetin cehennemden önce yaratıldığı da burada zikri geçen başka bir husustur. Müellifin böyle bir başlık açması Allah'ın yaratma sıfatlarına delalet etmektedir. Bu başlık altında 19 rivâyet nakledilmiştir.

Müellif yirmi dokuzuncu konuda Allah'ın yeryüzünde yaratmış olduğu şeylerin özellikleri hakkındaki rivâyetleri nakletmiştir. Cehennemin yerin altında olduğu, yeryüzünde yaratılanların durumu, yaratılmış olanların bir kaderle yaratılması ve yeryüzünün deniz üzerinde olduğuna dair haberlere yer verilmiştir.⁷⁴⁴

⁷³⁹ Örnek rivâyetler için bk. H no: 875, 876, 877, 878, 879, 880, 881, 882, 885, 887, 888, 891, 893. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁷⁴⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1358 (H no: 875); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/82 (H no: 8341); Müslim, "Sıfatü'l-Kiyâme", 1 (H no: 2789); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/20 (10943); İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 3/117 (H no: 1731); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 14/30 (H no: 6161); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 3/303 (H no: 3232); İbn Mende, *et-Tevhîd*, 1/183 (H no: 54); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 1/73 (H no: 36); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/250 (H no: 812); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/5 (H no: 17705).

⁷⁴¹ el-Enbiyâ 21/30.

⁷⁴² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1367-1368 (H no: 884); İbn Ebî Hâtım, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*, 8/2717 (H no: 15316); Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *el-Hey'etü's-seniyye fi'l-hey'eti's-sünniyye* (Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427), 1/75.; San'ânî, *Tefsîr*, 2/384. Müellifin senedinde mübhem bir râvi vardır. Ama bu kapalılık diğer isnâdlarda giderilmekte ve rivâyet desteklenmektedir. 890 nolu rivâyet bu mevkûf haberin tekrarıdır.

⁷⁴³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1372.

⁷⁴⁴ İlgili rivâyetler için bk. H no: 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 901, 902, 904, 907. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

1. İbn Abbâs: “Allah’ın yarattığı ilk şey kalemdir. Allah kaleme dedi ki: “Yaz!” Kalem de: “Ya Rabbi! Ne yazayım?” dedi. Allah “Kaderi yaz” dedi. “Böylelikle kıyamete kadar olacak olan her şey oldu. Suyun buharı yükseldi ve Allah ondan semaları yarattı. Sonra Allah arzın üstünde olduğu nûn’u yarattı. Allah arzı nûnun üstünden yaydı. Nûn hareket etti. Yeryüzü yalpaladı (sallandı). Yeryüzü dağlarla sabitleştirildi. Dağlar yeryüzüne karşı, yeryüzünün kendileriyle sabitlenmiş olmasından dolayı gururlandılar”⁷⁴⁵ dedi.
2. Mücâhid: “Hayır, günahkârların yazısı, muhakkak siccîndedir.”⁷⁴⁶ âyetini “Siccîn: Cehennemde yedi kat arzın altındaki bir kayadır. O çevrilir günahkârın yazısı altına konulur”⁷⁴⁷ diye tefsîr etti.
3. Abdullah b. Amr’dan nakledilmiştir. Hz. Peygamber’e “arz neyin üzerinde diye soruldu. O (s.a.v.) “Suyun üzerindedir” buyurdu. “Suyu gördün mü? O neyin üzerindedir?” denilince, “su yeşil bir sahra üzerindedir” buyurdu. Sahrayı gördün mü? Neyin üzerindedir denilince Hz. Peygamber, “balığın sırtındadır, onun iki yanı arşla kesişmektedir” dedi. “Balığı gördün mü? Ne üzerindedir?” denilince de Hz. Peygamber, “meleğin sırtında ayakları havadadır”⁷⁴⁸ buyurdu.

Bu rivâyet bir sonraki konu başlığı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tür haberler ayrıca ele alınacaktır. Ebü’s-Şeyh 15 haber nakletmiştir.

Kitâbü’l-Azame’de denizin ve balığın yaratılışının büyüklüğü hakkında toplam 24 rivâyet nakledilmiştir. Rivâyetlere otuzuncu konuda yer verilmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de denizlere ve denizin içinde yer alan canlılara da ayrıca işaret edilmiştir.⁷⁴⁹ Denizin özellikleri,

⁷⁴⁵ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1380-1381 (H no: 897); Şeybânî, *Kitâbü’s-Sünne*, 2/393 (H no: 854); San’ânî, *Tefsîr*, 3/329 (H no: 3273); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîm*, 2/631 (H no: 3390); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîm*, 8/2664 (H no: 14979); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîm*, 9/3073 (H no: 17383); Dârimî, *er-Red ale’l-Cehmiyye*, 1/142; İbn Mende, *et-Tevhîd*, 1/93 (H no: 12), 1/94 (H no: 13); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/540 (H no: 3840). Rivâyet hakkında Hâkim isnâdının sahîh olduğunu Buhârî ve Müslim’in şartlarını taşıdığını beyan etmiştir. Zehebî’de aynı düşüncüyü paylaşmıştır. Beyhakî, *el-Esmâ ve’s-sıfât*, 2/239 (H no: 804); Beyhakî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 9/4 (H no: 17703); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7/271 (H no: 36003). Bu rivâyete iki bölüm halinde bakmak gerekir. Birinci bölüm kaynaklarda yer alırken ikinci bölüm bazı kaynaklarda mevkûf ve maktû’ olarak nakledilmektedir. Rivâyet sened olarak sahîh gözükmemektedir. Ama ilk yaratılan şeyler hususunda bazı rivâyetlerle arasında tenakuz vardır. Nûn’dan maksatın ne olduğu tartışmalıdır.

⁷⁴⁶ el-Mutaffifin 83/7.

⁷⁴⁷ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1378-1379 (H no: 895); Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü’z-Zühed*, 1/433 (H no: 1222); Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 8/444; Suyûtî, *el-Hey’etü’s-seniyye*, 1/50; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 24/284. Müellifin isnâdında bulunan Abdullah b. Necîh sika ama tedlisle muallal bir râvidir. Bk. İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, 1/326.

⁷⁴⁸ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1383 (H no: 900); Bezzâr, *el-Müsneid*, 12/16 (H no: 5382); İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 5/273; İbn Mende, *et-Tevhîd*; İbn Mende, *et-Tevhîd*, 1/186 (H no: 59). Rivâyetin isnâdında bulunan Sâ’id b. Sinân metrûk bir râvidir. Bk. Nesâî, *ed-Du’afâ*, 1/52; İbnü’l-Cevzî, *ed-Du’afâ ve’l-metrûkûn*, 1/321.

⁷⁴⁹ en-Nahl 16/14-18, el-Fâtır 35/12, Furkân 25/53.

dünyanın balık sırtında olduğu, denizin rengini nasıl aldığı, denizin nerede olduğu, balığın faydası, Hz. Yûnus'u yutan balık, med ve cezirin oluşması gibi hususlarda ilginç bilgileri içeren haberler mevcuttur.⁷⁵⁰

1. Câbir b. Abdillâh'dan şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Hz. Peygamber bizi bir yere askerî birlik olarak gönderdi. Yanımızda yiyecek bir şey kalmadı. Deniz kıyısına vardık. Deniz küçük bir dağ gibi bir hayvanı dışına attı. Bunun üzerine durduk ve istişare ettik. Ebû Ubeyde (ö. 18/639) “Bu Allah'ın sizi rızıklandırmış olduğu bir yiyecektir. Onu yiyiniz” dedi. “Bizde ondan yedik sonra uyuduk.” Ebû Ubeyde'yi gördüm. Bu hayvanın kaburga kemiklerinden birini istedi ve (o) da getirildi. Sonra da bir devenin ve bir adamın getirilmesini emretti. O adam devenin üstüne bindi. Bu kaburga kemiğinin altından binicisi üstüneyken geçti. Kendimizi de o hayvanın gözünün üstündeki kemiği ahşap direklerle çekerken gördüm. Sonra Allah'ın elçisine geldik ve bu olanları ona anlattık. O (s.a.v.): “O Allah'ın sizi rızıklandığı bir rızıktır”⁷⁵¹ dedi.
2. İbn Abbâs: “Allah nûru yarattı. Sonra yeryüzünü yaydı. Sonra suyun buharı yükseldi. Hemen sonrasın da Allah ondan semaları ayırdı”⁷⁵² dedi.
3. İbn Abbâs'ın şöyle dediği nakledilmiştir: “Deniz, yeşil bir kayanın üzerindedir. Yeşil olarak gördüğünüz şeyler, o bu kayanın yeşilliğindendir.”⁷⁵³
4. Abdullah b. Amr'dan şöyle dediği rivâyet edildi: “Sizin bu denizinizin altında ateşten bir deniz vardır. Ateşten oluşan bu denizin altında sudan bir deniz vardır. Sudan oluşan bu denizin altında ateşten bir deniz vardır. O ateşten oluşan yedi deniz ve sudan oluşan yedi deniz saydı.”⁷⁵⁴

⁷⁵⁰ Örnek rivâyetler için bk. H no: 909, 910, 912, 913, 914, 915, 916, 919, 920, 925, 927, 928, 929, 931, 934.917. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁷⁵¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1396-1397 (H no: 913); Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes Mâlik, *el-Muvatta*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrût - Lübnân: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1406), 2/930 (H no: 24); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/91 (H no: 14286), 22/240 (H no: 14336-14337); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 23/289 (H no: 15047); Dârimî, “Sayd”, 6 (H no: 2055); Buhârî, “Şerîke”, 1 (H no: 2483); Buhârî, “Meğâzî”, 67 (H no: 4360); Müslim, “Sayd”, 4 (H no: 1935); İbn Mâce, “Zühâd”, 12 (H no: 4159); Ebû Dâvûd, “Et'ime”, 47 (H no: 3840); Nesâî, “Meytetü'l-Bahr”, 35 (H no: 4351-4352); Tirmizî, “Kıyâme”, 34, (H no: 2475); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/491 (H no: 4847).

⁷⁵² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1394 (H no: 910). Rivâyet 550 ve 897 nolu rivâyetlerle de benzer lafızlarla eserde yer bulmuştur. İsnâdda A'meş vardır. Hâkim, bu rivâyete sahîh demiştir. Bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/540 (H no: 3840).

⁷⁵³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1395-1396 (H no: 912); Suyûtî, *el-Hey'etü's-seniyye*, 1/105. Rivâyeti sadece müellif nakletmiştir. Sened açısından zayıftır. Çünkü Ebü's-Şeyh'in isnâdında yer alan Hasan b. Umâre zayıf ve metrûk olarak kaynaklarda tanıtılmıştır. Bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/115.

⁷⁵⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1407-1408 (H no: 926); San'ânî, *Tefsîr*, 3/426 (H no: 3607); Suyûtî, *el-Hey'etü's-seniyye*, 1/107. Rivâyetin senedi sahîhtir. Ancak Abdullah b. Amr'ın evâil kitaplarından naklettiği bilinmektedir. Eski kültüre aşına ve Tevrat'ı çok iyi bilmektedir. Detaylı bilgi için bk. Yaşar Kandemir,

Bu bölümde nakledilen rivâyetlere baktığımız zaman balıkların bir rızık olması hakkındaki merfû olarak Câbir b. Abdillâh'tan nakledilen rivâyetin dışındaki haberler çok zayıftır. İlgili konularda Kur'ân-ı Kerîm'de genel bir resim verilmiş, asla detaya girilmemiştir. Ancak insanların zihnindeki sorular bitmemiş, problemlerine cevap bulmaya çalışmışlardır. Bu arayışların neticesinde geçmiş kaynaklardan, dinlerden gelen birtakım bilgilerin ve toplumsal tecrübelerden bazı deneyimlerin nakledilen rivâyetlere yansıdığı anlaşılmaktadır.

Kitâbü'l-Azame'de otuz ikinci, otuz üçüncü ve otuz dördüncü konularda en son yaratılanların özellikleri ve yeryüzünün genişliği, Ye'cüc ve Me'cüc'ün durumu, Allah'ın yaratma işi bitince yarattıklarına yaratılışlarını zikretmesi ve mahlûkâtın sahip olduğu nimetleri anlatan rivâyetlere yer verilmiştir.⁷⁵⁵ Müellif tarafından, otuz ikinci konuda, 10, otuz üçüncü konuda, 2 ve otuz dördüncü konuda 4 olmak üzere toplam 16 rivâyet nakledilmiştir. Ebü's-Şeyh ilgili konularda çok farklı ve garip bilgilere yer vermiştir. Yeryüzünün genişliği, mahlûkâtın çeşitlerini anlatan haberlerden ve onların muazzamlığından yola çıkarak Allah'ın mükemmel sıfatları örneklerle anlatılmaya çalışılmıştır.

1. Abdullah b. Ömer Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle dediğini rivâyet etti: *“Allah bin tane ümmet yaratmıştır. Bu ümmetlerden altı yüz tanesi denizdedir. Dört yüz tanesi de karadadır.”*⁷⁵⁶
2. Abdullah b. Amr: *“Dünya beş resim üzerine yaratılmıştır. Başıyla, gövdesiyle, iki kanadı ve kuyruğuyla, kuş sûreti üzerine (yaratılmıştır). Baş: Mekke ve Medine ve Yemendir. Göğüs: Mısır ve Şam'dır. Sağ kanadı: Iraktır. Ve Irak'ın arkasında “Vâk” denilen bir ümmet vardır. “Vâk” denilen bölgenin arkasında kendisine “Vakvâk” denilen bir ümmet vardır.....”*⁷⁵⁷ dedi.
3. Kâ'b'dan şöyle dediği rivâyet edilmiştir: *“Allah mahlûkâtı yarattı. Onları on kısma ayırdı. Âdemoğlunu bir bölüm kıldı. Cinleri dokuz bölüme ayırdı. Ye'cüc ve Me'cüc'ü, Âdemoğlunu ve cini tek bir cüz kıldı. Büyük melekleri dokuz kısım, şiddet*

“Abdullah b. Amr b. el-As”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/85-86.

⁷⁵⁵ Rivâyetler için bk. H no: 938, 940, 942, 943, 944, 946, 947, 948, 949, 950, 951, 952, 953. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁷⁵⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1428 (H no: 938); Ebü Abdillâh Nu'aym b. Hammâd, *el-Fiten ve'l-melâhim*, thk. Semîr b. Emîn ez-Züheyri (Kâhire: Mektebetü't-Tevhîd, 1412), 1/238 (H no: 674); Dûlâbî, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 2/712 (H no: 1250); İbn Hacer, *el-Metâlibü'l-âliye*, 10/659 (H no: 2375); Suyûtî, *Cem'u'l-cevâmi*, 4/687 (H no: 118). Rivâyet farklı kaynaklarda, değişik senedlerle geçmesine rağmen zayıftır. Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/257. Rivâyetin mevzû olduğu da ifade edilmiştir. Bk. Suyûtî, *el-Le'âli'l-masnûa*, 1/75. Rivâyet müellifin eserinde 945 numaralı haberde maktû' ve 1285 numarada merfû olarak yer almaktadır. Rivâyetin sened hakkında detaylı bilgiler için bk. İbn Arrâk, *Tenzihü's-şerîa*, 1/190.

⁷⁵⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1430 (H no: 942); Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 3/531; Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 5/455. Rivâyetin senedinde cerh ve ta'dil açısından durumu belli olmayan iki tane râvi vardır. Ayrıca bu mevkûf haber Abdullah b. Amr tarafından nakledilmiştir. Geçmiş kaynaklardan rivâyet etmesi mümkün gözükmemektedir.

meleklerini tek bir kısım, azap meleklerini dokuz kısım, Âdemoğlunu, Ye'cüclerini ve Me'cüclerini cini, büyük melekleri, acı, azap ve gazap meleklerini tek biz cüz olarak yarattı...’’⁷⁵⁸

4. Hassân b. Atiyye (ö. 130/748): “Ye'cüc ve Me'cüc iki ümmettir. Her bir ümmette dört yüz bin kişi vardır. Bir ümmet diğerine benzemez. Onlardan bir adam, çocuklarından yüz tane gözü görünceye kadar ölmez’’⁷⁵⁹ dedi.
5. Vehb b. Münebbih: “Allah yaratma işini bitirince yeryüzünde yarattıklarına, zerre gibi (hallerine) baktı. Ve ben Allah'ım benden başka ilah yoktur dedi. Seni kuvvetimle yarattım. Hikmetimle seni dikkatli bir şekilde yarattım öyle ki hükmümün ve işimin sonu sana ulaştı. Seni kuvvetimle yarattığım gibi geri iade ediyorum...’’⁷⁶⁰ dedi.
6. Şa'bî: “Şüphesiz Allah'ın bizimle Endülüs arasında olduğu gibi Endülüs'ün arkasında kulları vardır. Onlar mahlûkâtın Allah'a isyan ettiğini görmediler. Onların çakıl taşı inci ve yâkuttur. Dağları altın ve gümüşdür. Topraklarını sürmezler. Ziraat ile uğraşmazlar. Hiçbir iş yapmazlar. Onların kapılarının üstünde yiyecekleri olan meyvelerin bulunduğu bir ağaç vardır. Onlar için yaprakları yayvan olan bir ağaçta vardır ki (yaprakları) onların elbisesidir’’⁷⁶¹ dedi.

Ebü's-Şeyh, Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın yaratılışına kırk beşinci konuda yer vermiştir. İlk insanın yaratılışı hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de farklı sûrelerde bilgiler verilmektedir.⁷⁶² İlgili âyetlerde insanın halife olduğu, meleklerin ona secde ettiği, Allah tarafından şekil verildiği, cennetten yeryüzüne iniş süreçlerini şeytanla olan mücadelesi anlatılmaktadır. *Kitâbü'l-Azame*'de nakledilen rivâyetlerde ise Hz. Âdem'in yaratılışı detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.⁷⁶³ Bu konuda, Hz. Âdem'in ilk yaratılışı, Allah'ın eliyle Hz. Âdem'i yaratması, cennetteki durumu, yeryüzüne iniş süreci, pişmanlığı, Hz. Havva'nın yaratılması, hangi topraklarda yaşadıkları, ibadetleri, şeytanla olan imtihanları, isimleri ve bazı bilgileri

⁷⁵⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1431-1433 (H no: 944). Bu rivâyeti sadece müellif nakletmiştir. Buna benzeyen maktû' ve mevkûf haberler vardır. Müellifin senedinde rivâyet Vehb b. Münebbih ve Abdülmünim b. İdrîs'ten gelmektedir. Dolayısıyla maktû'dur ve zayıftır.

⁷⁵⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1429 (H no: 941); Nu'aym b. Hammâd, *el-Fiten*, 2/592 (H no: 1649); Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 15/232. Zehebî bu rivâyeti münker olarak değerlendirmiştir. Bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/369. Rivâyet farklı isnâdlarla ve küçük lafız farklılıklarıyla nakledilmiş ve eserlerde yer almıştır.

⁷⁶⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1435 (H no: 948); Ebü Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 4/33. Rivâyet maktû' olup Vehb b. Münebbih'ten gelmektedir. Farklı isnâdlarla nakledilmiş olup isnâdlarda ki râviler nedeniyle zayıftır. Müellifin eserde yer verdiği tarikte yer alan Abdülmünim b. İdrîs Vehb b. Münebbih kanalıyla hadîs uyduran bir kişidir. Farklı senedde yer alan Yûsuf b. Ziyâd'da münkerü'l-hadîs bir râvidir. Bk. İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 3/220.

⁷⁶¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1439 (H no: 950); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 5/1588; Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/267 (H no: 830). Rivâyet maktû'dur. Farklı isnâdlarla nakledilmiştir.

⁷⁶² el-Bakara 2/30-33, el-A'râf 7/11-27.

⁷⁶³ İlgili rivâyetler için bk. H no: 1002, 1003, 1004, 1005, 1006, 1007, 1008, 1014. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

öğrenmeleri, çocukları, Hz. Âdem'in kabrinin nerede olduğu ve yeryüzünü imar etmeleri hakkındaki rivâyetler tahrîc edilmiştir.⁷⁶⁴

1. Ebû Mûsâ el-Eş'arî Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *"Allah, Hz. Âdem'i (a.s.) yeryüzünün tamamından aldığı bir avuç topraktan yarattı. Böylece Âdemoğlu arzın durumuna göre (dünyaya) geldi. Onlardan kırmızı olan, beyaz olan, siyah olan, bunların arasındaki (renkte) olan, uyumlu olan, hüznü (dertli) olan, şerli olan ve ahlâklı olanda (dünyaya) geldi."*⁷⁶⁵
2. Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *"Allah Hz. Âdem'i yarattığında sırtını sıvazladı. Ve onun yarattığı her nefes kıyamete kadar ondan (Hz. Âdem'den) düştü. (Allah, Hz. Âdem'in) kaburga kemiklerinden bir kemiği çekip aldı. Ve ondan da (kaburga kemiğinden) salât ve selâm Hz. Âdem'e ve Hz. Havva'ya olsun, Hz. Havva'yı yarattı."*⁷⁶⁶
3. İbn Abbâs Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *"Hz. Âdem (a.s.) semadan beyaz bir yâkûtle beraber düştü. Onunla göz yaşlarını sildi. Hz. Âdem'in cennete ağlaması kırk yıl (sürdü). Cibrîl "Ey Âdem! Seni ağlatan nedir? Ey Âdem, Allah beni sana güçlü olasın diye gönderdi" dedi. İbn Abbâs ise Hz. Âdem güldü. Bu Allah'ın Kur'an'daki "O güldüren ve ağlatandır"⁷⁶⁷ âyetidir. Hz. Âdem güldü bundan dolayı onun zürriyeti de güldü ve Hz. Âdem ağladı bundan dolayı onun zürriyeti de ağladı."*⁷⁶⁸

⁷⁶⁴ Örnek rivâyetler için bk. H no: 1009, 1013, 1010, 1011, 1012, 1015, 1016, 1017, 1018, 1020, 1021, 1022, 1023, 1025, 1026, 1028, 1030, 1032, 1034, 1035, 1036, 1038, 1039, 1044, 1045, 1049, 1052, 1054, 1055, 1057, 1058, 1059, 1061, 1064. Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁷⁶⁵ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1544 (H no: 1002); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 32/353 (H no: 19582-19583), 32/413 (H no: 19642); Ebû Dâvûd, "Sünne", 18 (H no: 4693); Tirmizî, "Tefsîr", 3 (H no: 2955). Tirmizî hadîsle ilgili hasen sahîh değerlendirmesinde bulunmuştur. Bezzâr, *el-Müsned*, 8/42 (H no: 3026); İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/151; İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 14/29 (H no: 6160); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/288 (H no: 3037). Hâkim ve Zehebî rivâyetin sahîh olduğunu bildirmiştir. Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/149 (H no: 715); İbn Batta, *el-İbânetü'l-kübrâ*, 3/310 (H no: 1330).

⁷⁶⁶ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1553 (H no: 1015); İbn Mende, *et-Tevhîd*, 1/211 (H no: 76); İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'an*, 5/1614 (H no: 8535); Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 3/601.; Bu rivâyet çok farklı kaynaklarda farklı isnâdlarla nakledilmiştir. Hakkında sahîh, zayıf ve mevzû olabileceği yönünde değerlendirmeler vardır. Haber bu şekliyle İsrâîliyyât'tan literatüre geçmiş gözükmektedir. Detaylı bilgi için bk. Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdissi'z-zâife*, 13/1137 (H no: 6499).

⁷⁶⁷ en-Necm 53/43.

⁷⁶⁸ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1581-1582 (H no: 1046). Rivâyeti sadece müellif eserine almıştır. İsnâdda yer alan Ebû Cüneyd ed-Darîr zayıf bir râvidir. Bk. Cürçânî, *el-Kâmil*, 3/473; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/354.

4. Abdullah b. el-Hâris Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti:
*"Allah üç şeyi eliyle yaratmıştır. Hz. Âdem'i eliyle bizzat yaratmıştır. Tevrat'ı eliyle yazmıştır. Firdevsi eliyle dikmiştir."*⁷⁶⁹
5. İbn Abbâs şöyle dedi: *"Hz. Âdem'in (a.s.) elbisesi, kuşun üstündeki tüy makamında olan tırnak pençe gibidir. Hz. Âdem isyan ettiği zaman elbisesi ondan düştü ve tırnaklar süs olarak ve yarar getirici bir unsur olarak bırakıldı. Derhal üzerlerini cennet yapraklarıyla örtmeye başladılar."*⁷⁷⁰ İbn Abbâs bunların *"İncir yaprakları"* olduğunu söyledi. İbn Abbâs *"Hz. Âdem'in kendisinden yasaklandığı ağaç başaktır."*⁷⁷¹
6. Hasan el-Basrî: *"Hz. Âdem insanların, iblîs ise cinlerin aslıdır"*⁷⁷² dedi.

Rivâyetlerde, Allah'ın eliyle Hz. Âdem'i yaratması, Hz. Âdem ile konuşması, cennette zikredilen birtakım hususlardan cennetin yaratıldığı gibi kelâmî konuların ele alındığı ifade edilmelidir. Bu konuda Allah'ın sıfatlarını ispat etmek için nakledilen aşırı yorumları da göstermesi açısından dikkat çekici rivâyetler bulunmaktadır. Bu mevzular âlimler arasında ihtilâflıdır. Ebü's-Şeyh bu hususta 63 rivâyet nakletmiştir.

Kırk altıncı konuda Ebü's-Şeyh, Hz. Âdem ve Hz. Havva'nın yaratılışından sonra bu yaratmanın ne kadar mükemmel olduğu, her şeyden münezzeh Allah'ın hikmeti ve O'nun takdîrinin güzelliği ve O'nun işinin mükemmel olması hakkında 16 rivâyete yer vermiştir.⁷⁷³ Müellifin bu bölümde yer verdiği rivâyetler incelendiği zaman, Allah'ın yaratmasındaki

⁷⁶⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1555 (H no: 1017); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/125 (H no: 692); Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Sıfatü'l-cenne*, 1/48 (H no: 23); Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü'z-Zühûd*, 1/512 (H no: 1458); Âcurrî, *Kitâbü's-Seria*, 3/1185 (H no: 759); İbn Batta, *el-İbânetü'l-kübrâ*, 7/306 (H no: 232); İbn Ebî'd-Dünyâ, *Sıfatü'l-cenne*, 1/64 (H no: 39). Müellifin naklettiği haber, merfû ancak mürseldir. Mana olarak iyi tahlil edilmelidir. Kâ'b'dan mevkûf olarakta nakledilmiştir. İsrâiliyyât'tan geçme olasılığı mevcuttur. Müellif tarafından Allah'ın sıfatlarını ispat etmek için zikredilen bir rivâyettir. Bk. Alî el-Müttakî el-Hindî, *Kenzu'l-ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, thk. Bekrî Hayâtî (Müessesetü'r-Risâle, 1401), 6/130 (H no: 15136).

⁷⁷⁰ el-A'râf 7/22.

⁷⁷¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1582-1583 (H no: 1047); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/86 (H no: 377); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 5/1449 (H no: 8280), 5/1452 (H no: 8302); İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, 3/358; Dûlâbî, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 2/771 (H no: 1335); Ebû Sa'îd Ahmed b. Muhammed İbnü'l-A'râbî, *el-Mu'cem*, thk. Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî (Suûdî Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1418), 3/1003 (H no: 2143); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/350 (H no: 3245). Müellifin rivâyetinde zayıf râviler olsa bile İbn Kesîr'in bu bağlamda sahîh olarak değerlendirdiği ve tefsîrinde yer verdiği haberler vardır. Ayrıca Hâkim rivâyetin Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun ve sahîh olduğunu belirtmiştir. Zehebî de onun hakkında sahîh değerlendirmesini yapmıştır.

⁷⁷² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1572 (H no: 1038); Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/506 (H no: 696); Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Abdullah en-Nemr vd. (Dâru Taybe, 1417), 3/198; Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/104; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/41; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 5/402; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, 1/138; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, 1/231. Rivâyet farklı isnâdlarla nakledilmiştir. İbn Kesîr naklettiği rivâyetin isnâdının sahîh olduğunu belirtmiştir.

⁷⁷³ Örnek rivâyetler için bk. H no: 1065, 1066, 1067, 1068, 1070, 1071, 1073, 1074, 1078, 1079, 1080. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

mükemmelliğe, insanın bir nutfe halinden anne rahmindeki durumuna, insanın uzuvlarına ve onun oluşum safhalarına değinen haberler vardır.

1. Ebû Sa'îd el-Hudrî Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti:
“Gözler iki delildir. Kulaklar (duymayı sağlayan) iki hunidir. Dil tercümandır. İki el iki kanattır. Karaciğer bir rahmettir. Dalak bir gülüştür. Ciğer nefestir. Böbrekler bir hiledir (kirliyi temiz yapar). Kalp bir meliktir. Melik sâlih olursa kontrolünde olanlarda sâlih olur. Melik fasit olursa kontrolünde olanlarda fasit kötü olur.”⁷⁷⁴
2. Abdullah b. Mes'ûd Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “Sizden birinizi anne karnında yaratılışı kırk günde veya kırk gecede oluşur. Sonra bunun gibi alaka olur. Sonra bunun gibi bir et parçası olur. Allah bir melek gönderir. Ona yazması için dört kelime rızkı, eceli, şakî ya da saîd mi olacağı emredilir. Sonra ona rûhu üflenir. Kendisinden başkası olmayana Allah'a yemin olsun ki! Sizden biriniz cennet ehlinin amelini yapar öyle ki onunla cennet arasında bir zirâ kalır. Kitap (yazgı) onu geçer ve böylece onun için ateş ehlinin ameli kesinleşir. Sonuç olarak cehennem ehlinen olur. Bir adamda cehennem ehlinin amelini yapar öyle ki onunla cehennem arasında bir zirâ (bir karış) mesafe kalır. Kitap onu geçer Böylece cennet ehlinin ameli onun için kesinleşir sonuç olarak o cennet ehlinen olur.”⁷⁷⁵
3. Zeyd b. Eslem babasının (Abdurrahmân b. Zeyd) şöyle dediğini nakletmiştir:
“Âdemoğlunun üç yüz altmış damarı vardır. Her bir damar için her gün bir sadaka çıkarırsın (versin). Ey Rabbim! Buna mal yeter mi veya onu amel karşılar mı? denildi. Allah, ben kulumu güç yetiremeyeceği şeylerden sorumlu tutmam dedi. Denildi ki: Peki nasıl olacak? Allah, bir kişi “Allah yücedir en büyüktür. Allah'ı her türlü eksik noksandan tenzîh ederim. Allah'a hamdolsun, Ondan başka ilah yoktur. Güç kuvvet

⁷⁷⁴ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1630 (H no: 1073); Ahmed b. Abdillâh b. İshâk Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Kitâbü'ttbbi'n-Nebî*, thk. Mustafâ Hızır et-Türki (Dâru İbn Hazm, 2006), 1/225 (H no: 96); Suyûtî, *Cem'u'l-cevâmi*, 4/67 (H no: 139/11455); Elbânî, *Za'îfü'l-câmi'i's-sağîr*, 1/568 (H no: 3903). Rivâyetin isnâdında yer alan Hişâm b. Muhammed es-Sâib el-Kelbî ciddi anlamda zayıftır. Bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/304; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, 6/196. Rivâyet hakkında zayıf değerlendirilmesi yapılmıştır. Detaylı bilgi için bk. Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdissi'z-zâife*, 8/421. Müellif bu tür rivâyetlerle insanın yaratılışının mükemmelliği üzerinden Allah'ın azamet ve büyüklük sıfatlarına işaret etmeyi ve onu örneklerle izah etmeyi istemiştir.

⁷⁷⁵ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1634 (H no: 1077); Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi*, 11/123 (H no: 20093); Tayâlisî, *Müsned*, 1/238; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/125 (H no: 3624); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 7/48 (H no: 3934); Buhârî, "Bedü'l-Halk", 6 (H no: 3208); Buhârî, "Bedü'l-Halk" 19 (H no: 3332); Buhârî, "Tevhîd", 28 (H no: 7454); Müslim, "Kader", 1 (H no: 2643); İbn Mâce, "Mukaddime", 10 (H no: 76); Ebû Dâvûd, "Sünne", 17 (H no: 4708); Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 1/150 (H no: 269); İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, 1/177 (H no: 175); Bezzâr, *el-Müsned*, 4/351 (H no: 1551); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 14/47 (H no: 6174); İbn Mende, *et-Tevhîd*, 1/218.

*ancak Allah'a aittir” derse üç yüz altmış damarından her bir damar için her kelime sadaka olur.”*⁷⁷⁶

Rivâyetlerin tamamında insanın yetişme evreleri tüm boyutları ile anlatılmaktadır. İnsanın kaderinin anne rahminde belirlenmesi hususundaki rivâyetler de kader konusunda delil getirilmektedir. İlgili rivâyetler müellifin, kader konusunda da ashâb-ı hadîs âlimlerinin çizgisinde olduğunu göstermektedir.

Kırk yedinci konuda müellif farklı bir âleme kapı aralayan rivâyetlere; cinlerin yaratılış ve özelliklerine dair haberlere yer vermiştir. Kur’ân’da müstakil bir sûre bu konuya ayrılmıştır. Cinlerin varlığı, onların dünyası hakkında geçmişten itibaren farklı görüşler, değerlendirmeler ve yanlış inançlar mevcuttur. Örneğin yağmur gibi doğa olaylarının gerçekleşmesinde cinlerin aracılığıyla gerçekleştiği, suların buharlaşması ve sert çöl ortamında havanın Güneş ışığında kırılarak değişik hallere girmesinin de cinlerle ilgili olduğu tasavvur edilirdi.⁷⁷⁷ Bu gibi sebeplerden dolayı cinlere ibadet edildiği de olmuştur.⁷⁷⁸ Bunun için İslâmî literatürde de cinlerin mahiyeti, varlığı, özellikleri ve insanlarla olan ilişkileri gibi hususlar temel tartışma konularını oluşturmaktadır. Cinlerin mevcudiyeti hususunda eski filozoflar görüşlerini açıklamışlar bir grubu duyu ve akıl yoluyla idrâk edilemeyen her şey gibi cinleri de inkâr ederken, bir kısmı cinlerin varlığını kabul etmiş ve onlardan “ervâh-ı süfliyye” veya “ervâh-ı mücerrede” diye söz etmiştir.⁷⁷⁹

Cinlerin insanlarla ilişkileri ve birbirlerine karşı etkileri hususunda da âlimler arasında görüş birliği yoktur. Ehl-i sünnet âlimlerine göre insanlarla cinlerin birbirlerine tesir etmeleri mümkündür. Bunun yanı sıra tam tersi görüşleri savunanlar da mevcuttur. Ebü’s-Şeyh’in delil olarak zikrettiği rivâyetler, cinlerin sınıfları, onların insanlar ve şeytanlarla ilişkileri, hayvan şekline girmeleri, sayılarının çokluğu, onlardan Allah’a sığınılması gerektiği, Hz. Peygamber’e biat eden cinler, evlilikleri, iblisle ilgili hususlar, cinlerin ölümlü olduğu, cinlerinde farklı

⁷⁷⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1621 (H no: 1067). Rivâyeti sadece müellif nakletmiştir. Maktû’ bir haberdur. Ebü’s-Şeyh’in kullandığı senedde yer alan Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem zayıftır. Bk. Nesâî, *ed-Du’afâ*, 1/66; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 5/333.

⁷⁷⁷ Ebü’l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal* (Beyrût, 1992), 3/722-723; Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdü’s-sârî li-şerhi sahîhi’l-Buhârî* (Beyrût, 1990), 7/144.

⁷⁷⁸ Neşet Çağatay, *İslam öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), 103.

⁷⁷⁹ Detaylı bilgi için bk. Ahmet Saim Kılavuz, “Cin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 8/8-10.

mezheplere ayrıldığı, cennet ve cehennemlik olabilecekleri gibi çok farklı konuları kapsamaktadır.⁷⁸⁰

1. Ebü'd-Derdâ (ö. 32/652) Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti:
“Allah cinleri üç sınıf olarak yarattı. Bir sınıf yılanlar, akrepler ve yeryüzünün haşaratı (böcekler), bir sınıf havadaki rüzgâr gibidir. ve bir sınıf da üzerlerinde hesap ve cezanın olduğu gruptur. Allah insanı da aynı şekilde üç grup olarak yaratmıştır. Bir grup hayvanlar gibidir...”⁷⁸¹
2. Abdullah b. Câbir Hz. Peygamber'e, çölde şekilden şekle giren yaratıktan sorulduğunu rivâyet etti. Hz. Peygamber: “(O) Cinlerin büyüçülerindendir”⁷⁸² buyurdu.
3. Câbir (r.a.) şöyle dedi: “Hz. Peygamber bize Rahmân sûresini okudu onu bitirince: Ne oldu ki sizi susmuş halde görüyorum dedi. “Rabbimizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz”⁷⁸³ âyetini okuyunca cinler sizden daha güzel geri dönüş yaptılar dedi. Rabbimizin hiçbir nimetini yalanlamayız hamd senin içindir dediler.”⁷⁸⁴
4. İbn Abbâs Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “İsrâîloğulları'nın maymun ve domuzlara dönüşmesi gibi yılan da cinden dönüşmüştür.”⁷⁸⁵

⁷⁸⁰ Örnek rivâyetler için bk. H no: 1071, 1072, 1073, 1074, 1086, 1087, 1088, 1089, 1091, 1095, 1097, 1100, 1102, 1103, 1107, 1108, 1110, 1113, 1115, 1120, 1122, 1127, 1130, 1135, 1138, 1140, 1142, 1144, 1145, 1150, 1152, 1153. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁷⁸¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1639-1640 (H no: 1081); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 5/1622; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 3/361; İbn Hacer, *el-Metâlibü'l-âliye*, 14/193 (3437); Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebî'd-Dünyâ, *Hevâtîfü'l-cinân*, thk. Muhammed ez-Zağlî (el-Mektebetü'l-İslâmî, 1416), 1/126 (H no: 156). Rivâyetlerin senedinde bulunan Yezîd b. Sinân zayıf bir râvidir. Bk. Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 2/680; Nesâî, *ed-Du'afâ*, 1/111.

⁷⁸² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1641-1642 (H no: 1084); Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed 'b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebî'd-Dünyâ, *Mekâ'idü's-seytân*, ts., 1/24 (H no: 3); Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîssi'z-zâife*, 4/290 (H no: 1809). Müellifin naklettiği rivâyette bulunan İbrâhim b. Hirâse zayıf ve yalancılıkla tan edilmiş bir râvidir. Bk. Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 1/42. Elbânî diğer isnâdın sahîh ama mürsel olduğunu belirtmiştir.

⁷⁸³ er-Rahmân 55/13.

⁷⁸⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1666 (H no: 1106); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 4/115 (H no: 2264); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 6/240 (H no: 4103); Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebî'd-Dünyâ, *eş-Şükr*, thk. Bedru'l-Bedr (Kuveyt: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1400), 1/27 (H no: 69); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, thk. Abdülmu'tî Emin Kal'aci (Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye - Dârü'r-Reyyân, 1408), 2/232; Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbâru İsbahân*, 1/221.; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/335.; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/515 (H no: 3766). Hâkim rivâyetin senedinin sahîh olduğunu beyan etmiştir. Zehebî de hadîsin Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun olduğu hükmünü vermiştir.

⁷⁸⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1642 (H no: 1085); Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi*, 10/434; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/305 (H no: 3255); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 12/457 (H no: 5640); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 4/304 (H no: 3269); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 11/341 (H no: 11946); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/261.; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 4/46 (H no: 6124). Heysemî bu rivâyeti Taberânî ve Bezzâr'ın naklettiğini ayrıca ricâlinin sahîh olduğunu belirtmiştir. İbn Kesîr, İbn Abbâs'tan gelen rivâyetin cidden garîb bir hadîs olduğunu ifade etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, 3/143. Rivâyet mevkûf olarak da nakledilmiştir. Küçük lafız farklılıklarıyla eserlerde yer almaktadır.

5. Hz. Ali Hz. Peygamber'den şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *“Sizinle cinler arasındaki örtü bismillahtır.”*⁷⁸⁶
6. Talk (Habîb el-Anzî) şöyle dedi: *“İbn Abbâs'la beraber zemzemin yanında oturuyordum. Yüzüğe benzeyen iki siyah çizgisi olup tavaf yapan bir yılan geldi. Yedi kez (sürünerek) beyti tavaf etti. Sonra makama geldi iki rekât namaz kıldı. İbn Abbâs ona doğru gitti. “İbadetini bitirdin, bizim içimizden bazılarının sana kötülük etmesinden korkuyoruz” dedi. Talk “Yılan renk değiştirdi. Sonra gökyüzüne nüfuz etti” dedi.*⁷⁸⁷
7. Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî: *“Mü'min cinler ve kâfir cinler şeytandandır. Onların aslı birdir”*⁷⁸⁸ dedi.
8. Sa'îd b. Cübeyr: *“O cinlerdendi”*⁷⁸⁹ âyetini *“Onlar, meleklerin bekçileridir. Kıyamet kopuncaya kadar Cennet ehlinin süslenmeleri ile meşguldürler”*⁷⁹⁰ diye tefsîr etti.
9. *“Ayrı ayrı yollar tutmuşuz.”*⁷⁹¹ âyetinin tefsîrinde Süddî: *“Cinler, onlar sizin gibidir. Onlardan Kaderiyye, Mürcie, Râfîzî ve Şia olanlar vardır”*⁷⁹² dedi.
10. *“Vehb b. Münebbih'e cinler kimdir? Onlar yerler, içerler, ölürlere ve nikâhlanırlar mı?”* diye soruldu. Bunun üzerine Vehb: *“Onlar farklı farklıdır öyle ki, cinlerin halislerine gelince onlar yemeyen içmeyen ölmeyen ve çocukları olmayan rüzgârdır. Onlardan yiyen, içen, nikâhlanan ve ölen farklı cinsler de vardır. Hortlak (çöl yaratığı da) buna benzer”*⁷⁹³ dedi.

Ebü's-Şeyh *Kitâbü'l-Azame*'de cinler konusunda 74 rivâyeti delil olarak nakletmiştir. Kur'an ve Hz. Peygamber cin vb. varlıklar hakkında yanlış inançları düzeltmiştir. Rivâyetlerde

⁷⁸⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1669 (H no: 1109); Tirmizî, “Sefer”, 36 (H no: 606). Tirmizî, rivâyetin bu yönden garîb olduğunu ifade etmiş isnâdın bu şekilde kuvvetli olmadığını belirtmiştir. Enes b. Mâlik'in Hz. Peygamberden bu hususta bir şeyler rivâyet ettiğine dikkat çekmiştir. Farklı tariklerle nakledilen sahîh bir hadîstir. İbn Mâce, “Tahâre”, 9 (H no: 297); Bezzâr, *el-Müsned*, 2/127 (H no: 484).

⁷⁸⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1655-1656 (H no: 1098); Ebü Abdillâh Muhammed İshâk, *Ahbâru Mekke*, thk. Abdül-Melik Abdullah Dehîş (Beyrût: Dâru Hadr, 1414), 1/323 (H no: 658). Müellifin ricâli sikadır.

⁷⁸⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1679 (H no: 1126). Rivâyet maktû'dur. Müellifin senedinde bulunan Mûsâ b. Ubeyde zayıf olarak remzedilmiştir. Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/4.; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/101.

⁷⁸⁹ el-Kehf 18/50.

⁷⁹⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1679 (H no: 1125); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*, 7/2366 (H no: 12845); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 5/402. Bu haber, 1136 numarada tekrar etmekte olup maktû' bir rivâyettir.

⁷⁹¹ el-Cin 72/11.

⁷⁹² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1689 (H no: 1142); Şiblî, *Âkâmü'l-mercân*, 1/86; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 8/304.; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 15/185. İtikâdî tartışmalara işaret eden bir haberdir.

⁷⁹³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1640-1641 (H no: 1083); Şiblî, *Âkâmü'l-mercân*, 1/54; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 17/100; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 21/30. Rivâyet farklı tariklerle nakledilmiştir.

de görüldüğü gibi toplumda gayb alanına yönelik çok farklı anlayışlar mevcuttur. Cinlerin insanlar gibi farklı mezhepsel gruplara ayrılması, geçmişten o döneme gelinceye kadar geçirilen evreleri ve inanç boyutlu tartışmaları göstermesi açısından önemli bir konudur.

Kırk sekizinci ve kırk dokuzuncu konularda Ebü's-Şeyh, yeryüzünde ve gökyüzünde bulunan dağların, ağaçların, canlıların, kuşların ve yırtıcı hayvanların tesbîhi, mahlûkâtın gece ve gündüz ibadetleriyle ilgili rivâyetlere yer vermiştir. Eserde yeryüzündeki canlı cansız, küçük büyük tüm varlıklardan örnekler zikredilmiştir. Bu doğrultuda peygamberlerin tecrübelerinden nakledilen örnekler vardır. Kırk sekizinci konuda 20, kırk dokuzuncu konuda ise 104 habere yer verilmiştir. Kırk sekizinci konuda dağların Allah'ı zikri, taşların Allah'ı tesbîhi gibi rivâyetler nakledilmiştir.⁷⁹⁴ Kırk dokuzuncu konuda Nûh'un gemisi, Allah'ın Hz. Mûsâ ile konuşması, hayvanlara vurulmaması gerektiği, hayvanların Allah'ı zikretmesi, her şeyin Allah'ı tesbîhi ve tesbîhatın çeşidi gibi hususlara dair rivâyetler mevcuttur.⁷⁹⁵

1. Enes b. Mâlik Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *"Bu dağ (Uhud) bizi sever, biz de onu severiz."*⁷⁹⁶
2. Enes b. Mâlik Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *"Allah'ın salâtle zikirle isminin anıldığı her bölge, en son noktasına kadar Allah'ı zikretmekle şeref bulur. Allah o yeri şerefli kılar ve başka yerlere karşı iftihar duyar"*⁷⁹⁷ dedi.
3. Ebü'd-Derdâ (ö. 32/652): *"Allah'ı küçük ağaçların ve taşların yanında anın umulur ki onlar kıyamet günü gelir ve size şahitlik eder"*⁷⁹⁸ dedi.

⁷⁹⁴ Örnek rivâyetler için bk. H no: 1155, 1157, 1159, 1162, 1164, 1170, 1171, 1172, 1173. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁷⁹⁵ İlgili konuda zikredilen örnek rivâyetler için bk. H no: 1175, 1177, 1180, 1182, 1183, 1185, 1188, 1190, 1192, 1193, 1197, 1196, 1199, 1200, 1202, 1204, 1205, 1207, 1209, 1210, 1213, 1217, 1220, 1223, 1225, 1227, 1228, 1230, 1235, 1237, 1240, 1245, 1247, 1250, 1255, 1257, 1260, 1261, 1263, 1267, 1270, 1274. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁷⁹⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1706-1707 (H no: 1163); Mâlik, *el-Muvatta*, 2/889 (H no: 10), 2/893 (H no: 20); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/164 (H no: 8450); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/9 (H no: 9025); Buhârî, "Cihâd", 70 (H no: 2889); Buhârî, "Ehâdîsü'l-Enbiyâ", 11 (H no: 3367); Buhârî, "Meğâzî", 29 (H no: 4083); Müslim, "Hac", 85 (H no: 1365); Müslim, "Hac", 93 (H no: 1392); İbn Mâce, "Menâsik", 104 (H no: 3115); Tirmizî, "Menâkib", 138 (H no: 3922); Bezzâr, *el-Müsned*, 12/346 (H no: 6233); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahih*, 9/42 (H no: 3725); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 7/90 (H no: 6467); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 2/255 (H no: 1905); Ebü Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 5/325 (H no: 2938).

⁷⁹⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1712-1713 (H no: 1172); Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü'z-Zühed*, 1/115 (H no: 339); Ebü Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/174; Ebü Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 7/143 (H no: 4110); İbn Hacer, *el-Metâlibü'l-âliye*, 14/69 (H no: 3388). Heysemî rivâyetin senedinde bulunan Mûsâ b. Ubeyde er-Rabezi'nin zayıf olduğunu belirtmiştir. Bk. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 10/78 (H no: 16781).

⁷⁹⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1713 (H no: 1173); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/366; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 2/14 (H no: 156). Aclûnî rivâyetin mevkûf olduğunu ve isnâdının sika râvilerden oluştuğunu belirtir. Ancak senedde yer alan Velid b. Müslim'in tedlîs ve tesviye yaptığını ifade eder. Aynı şekilde Yezid b. Mersed'in Ebü'd-Derdâ'dan rivâyetlerinin mürsel olduğunu belirtir. Bu bağlamda benzer rivâyetlerin olduğuna da işaret edilmiştir.

4. Katâde: “Allah’ı tesbîh etmeleri için dağları ve kuşları onun emrine verdik”⁷⁹⁹ âyetinin tefsîrinde “Onlar Dâvûd’la (a.s.) beraber namaz kıldığı (dua ettiği zaman) namaz kılarlar (dua ederler)”⁸⁰⁰ dedi.

Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan “Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allah’ı tesbîh ederler. Her şey O’nu hamd ile tesbîh eder. Ancak, siz onların tesbîhlerini anlamazsınız. O, halîm’dir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir), çok bağışlayandır”⁸⁰¹ âyeti, yeryüzünde tüm yaratılanların Allah’ı tesbîh ettiğini beyan etmektedir. Müellif bu rivâyetleri naklederek tüm mahlûkâtın verilen imkânlar karşısında, eşsiz sıfatlarıyla nimeti veren Allah’a şükrettiklerini ortaya koymuştur.

5. Câbir b. Abdillâh Hz. Peygamber’den şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “Nûh (a.s.) Oğluna: “Sana Allah’ı eksik noksan sıfatlardan tenzîh ederim ve Allaha hamd ederim demeni emrederim. Çünkü bunlar mahlûkâtın tesbîhi ve duasıdır. O tesbîhatla mahlûkât rızıklandırılır” dedi.”⁸⁰²
6. Zeyd b. Vehb el-Cühenî el-Kûfî (ö. 83/702) Hz. Peygamber’in (s.a.v.) horoza sövmekten nehyettiğini ve şöyle buyurduğunu söyledi: “Horoz namaza davet eder.”⁸⁰³
7. İbn Abbâs’tan şöyle rivâyet edilmiştir: “Bir âbid kişi mağarada ibadet ediyordu. Bir karga her gün bu âbid kişiye ekmek getiriyordu. Bu durum o kişi ölünceye kadar devam etti.”⁸⁰⁴
8. Ebû Hüreyre Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şöyle dediğini rivâyet etti: “Nebîlerden bir nebî bir ağacın altında mola verdi. Bir karınca onu ısırdı. Bunun üzerine o ağacın

⁷⁹⁹ el-Enbiyâ 21/79.

⁸⁰⁰ Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1703 (H no: 1157); San’ânî, *Tefsîr*, 3/57 (H no: 2396); Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 18/479; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-azîm*, 8/2458 (H no: 13688); Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 5/650; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 3/499.

⁸⁰¹ el-İsrâ 17/44.

⁸⁰² Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1742-1743 (H no: 1222); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/55 (H no: 29425); İbn Hacer, *el-Metâlibü’l-âliye*, 11/830. İbn Hacer, rivâyetin isnâdının zayıf olduğunu belirtmiştir. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 17/455; İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’ân*, 5/80.

⁸⁰³ Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1754 (H no: 1247); Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi*, 11/262 (H no: 20498); Tayâlisî, *Müsned*, 2/261 (H no: 999); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/263 (H no: 17034); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/13 (H no: 21679); Ebû Dâvûd, “Nevm”, 14 (H no: 5101); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 9/345 (H no: 10715); İbn Hibbân, *el-Müsnedü’s-sahîh*, 13/37 (H no: 5731); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, 4/64 (H no: 3620); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, 5/240 (H no: 5208, 5209); Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, 1/117 (H no: 278); Ebû Nu’aym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 6/346; Beyhakî, *Şu’abü’l-îmân*, 7/155 (H no: 4808-4809); Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, 2/437. Rivâyet birçok kaynaktan farklı isnâdlarla ve benzer lafızlarla yer almaktadır. Aclûnî Ebû Dâvûd’un ve İbn Mâce’nin onu ceyyid bir senedle rivâyet ettiğini belirtir.

⁸⁰⁴ Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1773-1774 (H no: 1277); İbn Hacer, *Lisânü’l-mizân*, 1/477. Eyyûb b. Beyân münkerü’l-hadîstir. Rivâyetin senedi çok zayıftır. Bk. İbn Hacer, *Lisânü’l-mizân*, 1/477.

yakılmasını emretti. Bundan dolayı da Allah, hayır o (seni ısırın) tek bir karınca (onları yakman doğru olmaz) onlar Allah'ı tesbîh ederler.”⁸⁰⁵

9. Bürde b. Ebî Mûsâ (ö. 104/722): “Bana ulaştı ki her şeyden daha fazla şu kırmızı kurt Allah'ı tesbîh etmektedir”⁸⁰⁶ dedi.

10. Avn b. Abdillâh (ö. 110/728): “Dağ diğer bir dağa ismiyle seslenir. Ey falan! Bugün sana Allah'ı zikreden biri uğradı mı? Eğer o evet derse sevinir” dedi. Ardından Avn b. Abdillâh “Neredeyse gökler parçalanacak”⁸⁰⁷ âyetini okudu. O “Gökler ziyaret eden de etmeyeni de işitir” dedi. İbn Ömer de “Bilakis o hayrı daha iyi işitir”⁸⁰⁸ dedi.

Kitâbü'l-Azame'de ellinci ve elli birinci konularda at ve çekirgenin yaratılışına yer verilmiştir. Nakledilen haberlerde Allah'ın büyüklüğüne delalet eden olgulara işaret edilmektedir. Bu rivâyetlerde atın rüzgârdan yaratılması, duası ve değeri gibi konular işlenmektedir.⁸⁰⁹ Bunun yanında çekirgenin yaratılışı ve Allah'ın bir ordusu olduğu, onun İsrâîloğulları'na musallat olması gibi mevzulara yer verilmiştir.⁸¹⁰

1. Ebû Abdillâh Arîb (ö.?) Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “Cin, evinde yaşı bir at olan kişiyi ifsat etmez”, “Ata infak eden her zaman infak eden gibidir. Atların gübresi ve bevli Allah katında misk kokusu gibidir.” Hz. Peygamber'e “Mallarını gece gündüz; gizli ve açık Allah yolunda harcayanlar”⁸¹¹ âyetinden soruldu. O da (s.a.v.) “At ashâbıdır (Atlara sahip olup onları savaş için besleyenlerdir.)”⁸¹² dedi.

⁸⁰⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1724 (H no: 1188); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/480 (H no: 8130); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/125 (H no: 9229); Buhârî, “Bedü'l-Halk”, 16 (H no: 3319); Müslim, “Selâm”, 39 (H no: 2241); İbn Mâce, “Sayd”, 10 (H no: 3225); Ebû Dâvûd, “Nevm”, 75 (H no: 5265, 5266); Nesâî, “Sayd”, 38 (H no: 4358); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahih*, 12/430 (H no: 5614); Ebû Ya'la el-Mevsilî, *Müsned*, 10/227 (H no: 5848).

⁸⁰⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1729 (H no: 1186); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 5/294. Rivâyetin senesinde herhangi bir problem yoktur.

⁸⁰⁷ Meryem 19/90.

⁸⁰⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1717-1718 (H no: 1176); İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 5/266; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 5/543; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 3/416; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 9/103 (H no: 8542); Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 4/242; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 2/175 (H no: 680); Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 10/79 (H no: 16783). Heysemî bu haberi Taberânî'nin rivâyet ettiğini ve onun ricâlinin sahîh olduğunu belirtmiştir.

⁸⁰⁹ Örnek rivâyetler için bk. H no: 1279, 1281, 1283. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁸¹⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame* Çekirge hakkında ki örnek rivâyetler için bk. H no: 1285, 1288, 1289, 1290, 1292, 1295, 1296, 1297, 1298, 1300, 1301.

⁸¹¹ el-Bakara 2/274.

⁸¹² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1781-1782 (H no: 1283); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 17/189 (H no: 506); İbn Hacer, *el-Metâlibü'l-âliye*, 14/676 (H no: 3615); Elbânî, *Za'ifu'l-câmi'i's-sağîr*, 1/394 (H no: 2664); Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdissi'z-zâife*, 7/472 (H no: 3475); Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 7/27 (H no: 652) Rivâyetin hem senesinde hem de metninde problem vardır. Heysemî hadîste birçok bilinmeyeninin olduğunu belirtir. Rivâyetin senesinde yer alan Sa'îd b. Sinân metrûkû'l-hadîstir. Bk. Nesâî, *ed-Du'afâ*, 1/52; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 1/321.

2. Ebû Zer Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *"Hiçbir Arap atı yoktur ki her sabah kendisine dua etmek için izin verilmiş olmasın. O at: Allah'ım sen beni Âdemoğluna mülk kıldığın kişiye mülk kıldın Allah'ım beni ona ehlinden ve malından daha sevimli kıl der."*⁸¹³
3. Hz. Peygamber'e çekirgeden soruldu? O da bunun üzerine: *"Hz. Meryem Rabbinden kendisini bir etle doyurmasını ama onun kanının olmamasını istedi. Allah'da onu çekirge ile doyurdu"*⁸¹⁴ buyurdu.
4. Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'e çekirgeden sorulduğunu ve Hz. Peygamber'in de şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *Allah'ın askerlerinin en fazlasıdır. Onu helal de kılmıyorum haram da kılmıyorum."*⁸¹⁵
5. İbn Evfâ (r.a.): *"Allah'ın elçisi ile beraber yedi gazve yaptık. O gazvelerde çekirge yedik"*⁸¹⁶ dedi.
6. Sa'îd b. Ebî'l-Hasen: *"Allah Hz. Âdem'i yarattı. Elinde onun çamurundan bir parça kaldı. Ondan çekirgeyi yarattı. O Allah'ın ordularından bir ordudur. Onlardan daha çok ve onlardan daha büyük bir ordu yoktur"*⁸¹⁷ dedi.

Bu minvalde ellinci konuda 6 ve elli birinci konuda 19 rivâyete yer verilmiştir. Yaratılış, yaratılanların vasıfları, durumları onların Allah'ı zikretmesi gibi konularda toplam 378 haber nakledilmiştir.

⁸¹³ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1179-1180 (H no: 1281); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/392 (H no: 21497); Bezzâr, *el-Müsned*, 9/339 (H no: 3893); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/313 (H no: 4390); Nesâî, *Sünen*, "Hayl", 8 (H no: 3579); Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8/387; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/537; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/101 (H no: 2457). Hâkim hadîs hakkında bu Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyan sahîh bir rivâyet demiş Zehebî de aynı görüşü paylaşmıştır.

⁸¹⁴ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1794 (H no: 1303); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 8/141 (H no: 7631); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/433; Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 4/287.; Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîssi'z-zaîfe*, 4/456 (H no: 1992). Rivâyetin isnâdında yer alan Nadr b. Âsım Ebû Abbâd zayıf ve metrûk bir râvidir. Bk. İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 3/161. Rivâyetin başka isnâdında olduğu belirtilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîssi'z-zaîfe*, 4/456-457.

⁸¹⁵ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1789 (H no: 1294); İbn Mâce, *Sünen*, "Sayd", 9 (H no: 3219); Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Et'ime", 35 (H no: 3813); Bezzâr, *el-Müsned*, 6/477 (H no: 2509); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 6/256 (H no: 6149); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/431 (H no: 18994-18995); Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîssi'z-zaîfe*, 4/43. Elbânî rivâyeti zayıf olarak remz etmiş ve senedin sahîh olmasına rağmen mürsel olduğunu belirtmiştir.

⁸¹⁶ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1784 (H no: 1286); Tayâlisî, *Müsned*, 2/161 (H no: 856); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 31/458 (H no: 19112); Dârimî, "Sayd", 5 (H no: 2053); Buhârî, "Zebâih", 13 (H no: 5495); Müslim, "Sayd", 8 (H no: 1952); Ebû Dâvûd, "Et'ime", 35 (H no: 3812); Tirmizî, "Et'ime", 22 (H no: 1822); Bezzâr, *el-Müsned*, 8/268 (H no: 3330), 8/269 (H no: 3331); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/492 (H no: 4849); Ebû Avâne, *el-Müsnedü'l-muhrec*, 5/44 (H no: 7724); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 12/61 (H no: 5257); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 2/349 (H no: 2198); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/532 (H no: 18992-18993); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/144 (H no: 24561); Nesâî, "Sayd", 37 (4356).

⁸¹⁷ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1790-1791 (H no: 1296); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/531 (H no: 8755). Rivâyetin senedinde yer alan râviler sikadır.

2.2.2.4. Hz. Peygamber'den Önceki Peygamberlerin Durumları

Ebü's-Şeyh otuz sekizinci konuda, Hz. Süleymân'ın kürsüsünün özelliklerinin anlatıldığı tek bir rivâyete yer vermiştir. Kur'ân'da Hz. Süleymân'a birçok gücün verildiğini belirten âyetler mevcuttur.⁸¹⁸ “*Andolsun, biz Süleymân'ı imtihan ettik. Tahtının üstüne bir ceset bıraktık. Sonra tövbe edip bize yöneldi.*”⁸¹⁹ Âyette Hz. Süleymân'a ait olan bir kürsüden bahsedilmektedir. Tahtın mahiyeti hakkında fazla bilgi verilmediği halde Ebü's-Şeyh, Hz. Süleymân'ın tahtının vasıflarının anlatıldığı uzunca bir haberi nakletmiştir. Bu rivâyet İrem halkının da zikredildiği 983 nolu rivâyetin devamı niteliğindedir. Çünkü Kâ'bu'l-Ahbâr “İrame Zâti'l-İmâd” hakkındaki eseri bitirdiği zaman Hz. Muâviye ona Süleymân b. Dâvûd'un kürsüsünden sormuştur.⁸²⁰ Müellif, Hz. Süleymân'ın kürsüsünün sıfatlarındaki mükemmellikten yola çıkarak Allah'ın insana verdiği olağanüstü nimetlerin varlığına dikkat çekmeyi hedeflediği tahmin edilmektedir.

1. Kâ'bu'l-Ahbâr'dan şöyle dediği rivâyet edildi: “*Hz. Süleymân'ın (a.s.) kürsüsü filin köpek dışındendi. (Ona) inci, yâkût zeberced ve elmas takılıdır. Ona yâkût, zeberced ve inciyle döşeli bir basamak yaptı... Hz. Süleymân kürsüsüne çıkmak istediği zaman ayaklarını birinci basamağa koyar. Bunun üzerine kürsünün tamamı içindeki ve üzerindikilerle döner. Bundan sonra aslan sağ ayağını serer. Kartal sağ kanadını açar. Hz. Süleymân ikinci basamağa çıktığı ve kürsüsüne oturduğu zaman bu kartallardan büyük bir kartal tacı alır ve onu Hz. Süleymân'ın başına koyardı...*”⁸²¹

Otuz dokuzuncu konuda ise Hz. İbrâhim ve kendisine yeryüzünde güç ve kudret verilmiş Nemrûd adlı bir kişiden bahsedilmektedir. Bu şahsın ismi Kur'ân-ı Kerîm'de geçmemektedir. Kur'ân-ı Kerîm'deki âyetlerde Hz. İbrâhim'le bir şahsın arasında geçen tartışmaya işaret edilmekte ve bu kişinin Hz. İbrâhim'i cezalandırarak ateşe attırdığı belirtilmektedir.⁸²² Tefsîrlerde bu ismin Bâbil kralı Nemrûd b. Ken'ân olduğu hususunda ittifak bulunmaktadır.⁸²³ *Kitâbü'l-Azame*'de, Hz. İbrâhim ve Nemrûd arasında gerçekleşen mücadeleye dair 2 rivâyete yer verilmiştir.⁸²⁴

⁸¹⁸ Sâd 38/35-38, en-Neml 27/16.

⁸¹⁹ Sâd 38/34.

⁸²⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1503.

⁸²¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1503-1506 (H no: 984); İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 7/69-70. İbn Kesîr haberi garîb bir rivâyet olarak değerlendirmiştir. Maktû' eserin senedinde bulunan Abdullah b. Sâlih zayıf bir râvidir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel*, 3/242.

⁸²² el-Bakara 2/258, el-Enbiyâ 21/68-70, el-Ankebût 29/24, es-Sâffât 37/97-98.

⁸²³ Nemrûd hakkında detaylı bilgi için bk. Cengiz Batuk, “Nemrûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/554-555.

⁸²⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1509-1511 (H no: 985), 471511-1513 (H no: 986). Rivâyetler Nemrûd'un târihi şahsiyeti hakkında ayrıca değerlendirilecektir.

Müellif, kırkinci konuda Hz. Mûsâ ve kavmi arasında yaşanan olaylara dair 2 haber nakletmiştir. Hz. Mûsâ'nın kavminin onunla beraber kutsal topraklara girmek için savaştan yüz çevirmeleri nedeniyle durumlarının anlatıldığı ve Allah'ın tüm bunlara rağmen onlara nimetiyle muamele ettiğine dair rivâyetler zikredilmiştir. Mukaddes topraklarda güçlü ve zorba bir toplumun olması hasebiyle savaştan kaçmayan Hz. Mûsâ'nın kavminin durumuna Kur'ân-ı Kerîm'de değinilmektedir.⁸²⁵ Müellifin naklettiği rivâyetlerde konu hakkında detaylı bilgiler verilmektedir.

1. Vehb b. Münebbih'ten şöyle dediği rivâyet edildi: *“İsrâîloğulları'na Mukaddes topraklara kırk yıl girmeleri haram kılınca onlar yeryüzünde başı boş bir şekilde dolaştılar, (Durumlarını) Hz. Mûsâ'ya şikâyet ettiler. Ne yiyeceğiz dediler? Hz. Mûsâ “Allah, yiyeceğiniz şeyleri size getirecektir” dedi. “Onlar bize nereden gelecek ancak üstümüze ekmek yağarsa (yiyecek) gelebilir” dediler. Hz. Mûsâ “Allah size pişmiş ekmek indirecek” dedi. Onlara kudret helvası iniyordu..... Ne yiyeceğiz dediler? Hz. Mûsâ “sizin için kırk sene bir elbise yaratılmadı mı?” dedi. Onlar “ayağımıza ne yiyeceğiz?” dediler. Hz. Mûsâ “kırk yıl ayaklarınızın arasına giren kemer size zarar vermez” dedi. İsrâîloğulları “bizim evlatlarımız doğduğunda onlara ne giydireceğiz?” dediler Hz. Mûsâ “küçük elbiseyi büyük üzerine giydirin onunla beraber büyür” dedi..... Benî İsrâîl dedi ki: “Neyle gölgeleneceğiz? Üzerimizdeki Güneş çok şiddetli” dediler. Hz. Mûsâ “Allah bulutlarla sizi gölgelendirecektir” dedi.*⁸²⁶

İsrâîloğulları'nın çöl hayatını anlatan ve çölde suyu nasıl bulduklarına dair Kur'ân'da onlara verilen imkânlardan ve Allah'ın onlara gösterdiği merhametten bahseden âyetler vardır.⁸²⁷

2. İbn Atiyye şöyle dedi: *“İsrâîloğulları kırk yıl on iki fersahı başı boş bir şekilde dolaştılar. Öküzün üstünde taşınan öküz başı gibi bir taş onlara verildi. Bir yere indikleri zaman onu da koyuyorlardı. Hz. Mûsâ asasıyla ona vurdu. Ondan on iki*

⁸²⁵ el-Bakara 2/21-26.

⁸²⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1515-1517 (H no: 987); Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/92 (H no: 972), 2/96 (H no: 984), 2/99 (H no: 995); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/115 (H no: 557); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*, 5/1592 (H no: 8396), 5/1593 (H no: 8402); İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, 1/267, 1/271; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/171-172; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 3/52; Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Ğurâme (Dâru'l Fikr, 1415), 61/101-102. Rivâyetin isnâdî sahîhtir. İsrâîliyyât'tan geçme ihtimali yüksek bir haberdur.

⁸²⁷ el-Bakara 2/58-60.

göz su fişkırdı. Yürüdükleri zaman o taşı öküz üstünde taşıdılar. Su ona tutuldu (su ona bağlıydı.)”⁸²⁸

Müellif kırk üçüncü konuda, İlyâs’tan (a.s.) bahseden bir rivâyeti nakletmiştir. Kur’ân’da İlyâs ismi birkaç yerde zikredilmektedir.⁸²⁹ Ama hakkında detaylı bilgi verilmemektedir. Ancak tarih, tefsîr ve peygamber kıssalarını içeren kitaplarda İlyâs (a.s.) hakkında çeşitli haberler bulunmaktadır. Rivâyetlerden bazıları İsrâîliyyât olup, İslâmî literatüre daha çok Yahudi kaynaklardan geçmiştir. Eserde nakledilen rivâyetin analizi daha sonra yapılacaktır.⁸³⁰

Kırk dördüncü konuda ise Hz. İlsâ’ya inen sofradan ve o sofranın özelliklerinden bahseden 3 rivâyete yer verilmiştir. Gökten Hz. İlsâ’ya sofa inip inmemesi konusu ihtilâflı bir husustur. “Meryem oğlu İlsâ, “Ey Allah’ım! Ey Rabbimiz! Bize gökten bir sofa indir ki; önce gelenlerimize (zamanımızdaki dindaşlarımıza) ve sonradan geleceklerimize bir bayram ve senden (gelen) bir mucize olsun. Bizi rızıklandır. Sen rızıklandıranların en hayırlısı” dedi. Allah da “Ben onu size indireceğim. Artık bundan sonra sizden her kim inkâr ederse ben ona kâinata hiçbir kimseye etmeyeceğim azabı ederim”⁸³¹ dedi. Bu âyetin tefsîrlerinde genel kabulün sofranın indirilmesi yönünde olduğu şeklindedir. Bu hususun detayları ile ilgili sahîh rivâyet bulunmamaktadır. Bununla beraber sofranın inmesi sonucunda kendilerine azap vaîinde bulunan havarilerin işin sonundan korkarak bu isteklerinden vazgeçmeleri ve Hristiyan kaynaklarında böyle bir olaydan bahsedilmemesi sebebiyle sofranın inmediği görüşü de mevcuttur.⁸³²

1. Selmân el-Fârisî şöyle dedi: “Havariler Hz. İlsâ’dan sofa talep ettikleri zaman gerçekten bundan hoşlanmadı.” “Ey kavim! Allah’tan sakının ve yeryüzünde size rızık olarak verdiği şeylere kanaat gösterin” dedi. “Gökten sofa istemeyin, eğer inerse o Rabbinizden size bir âyet olur. Semûd kavmi nebîlerinden bir âyet istedikleri zaman helâk oldular. Onunla imtihan oldular, bu da onların yok olmalarına yani helâk olmalarına yol açtı. Âyet onlara gelinceye kadar yüz çevirdiler.” Bundan dolayı (havariler) şöyle dediler: “İstiyoruz ki ondan yiyelim, kalplerimiz yatışsın. Senin bize doğru söylediğini bilelim ve ona, (gözü ile) görmüş

⁸²⁸ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1516-1517 (H no: 988); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-azîm*, 1/121 (H no: 1589); İbn Hacer, *el-Metâlibü’l-âliye*, 14/466 (H no: 3527); İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’ân*, 1/278. Rivâyetin senedinde kayda değer herhangi bir sorun gözükmemektedir. İsrâîloğullarının çöldeki durumu ve Allah’ın onlara rahmeti anlatılmaktadır.

⁸²⁹ el-En’âm 6/85, es-Sâffât 37/123,130.

⁸³⁰ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1530 (H no: 998); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/674 (H no: 4231). Zehebî bu rivâyetin mevzû olduğunu belirtmiş ve uyduran kişiye lanet etmiştir. Beyhakî, *Delâilü’n-nübüvve*, 5/421.

⁸³¹ el-Mâide 5/114-115.

⁸³² Tartışmalar ve detaylı bilgi için bk. Hayreddin Karaman vd., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 2/364-365.

şahitlerden olalım” demişlerdi.”⁸³³..... “Ey Rabbim! O sofrayı bizim için bir selamet ve afiyet kıl. Onu bize bir imtihan vesilesi ve deneme aracı kılma.” Hz. İsa böyle dua ederken sofranın önüne yerleşti. Havariler ve arkadaşları daha önceki zamanlarda asla duymadıkları güzel bir koku buldular. Hz. İsa ummadıkları yerden kendilerini rızıklandığı ve onlara ibret ve şaşılacak büyük bir delil gösterdiği için Allah’a şükretmek üzere secdeye gitti. (Allah onlara lanet etsin) Yahudiler geldi. (Sofraya) bakıyorlardı. Şaşılacak büyük bir iş gördüler. Bu onlarda büyük bir üzüntü ve kedere sebep oldu. Sonra öfkeyle oradan ayrıldılar. Sonra sofranın başına İsa (a.s.) ve arkadaşları geldi. Sofranın etrafına oturdular.”⁸³⁴

2. Ammâr b. Yâsir Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “Sofra, (Hz. İsa’nın ümmetine) üzerinde ekmek ve et bulunduğu halde indi. (Onlar) ihanet etmemek, biriktirmemek ve yarın için saklamamak üzere emrolundular. Ancak ihanet ettiler ve sakladılar. (Bunların neticesinde) Maymun ve domuza çevrildiler.”⁸³⁵
3. Sa’îd b. Cübeyr’den şöyle dediği nakledilmiştir: “(Havarilere) sofranın indiği zaman o makbul bir yemektir. (Onlar) oturarak yiyorlardı pislediler. Pisleyince sofranın yukarı yükseltildi, dizleri üzerinde yediler sonra yine pislediler. Sofra biraz daha yükseltildi. Bu kez ayakta yediler sonra bir daha pislediler bir daha yükseltildi.”⁸³⁶

Müellifin rivâyetlerden, sofranın havarilere indirildiği görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır. Ebü’s-Şeyh, peygamberler ve toplumlarına ait toplam 8 haber tahrîc etmiştir.

2.2.2.5. Meşhur Bazı Târihî Mekân ve Şahsiyetler Hakkındaki Mitoloji İçerikli Rivâyetler

“Nil nehri”, “Zülkarneyn”, “Kafdağı”, “İrem halkı”, “Üc b. Unuk” ve “Amâlika toplumlari” gibi tarihte yer almış olağanüstü olayların ayrıntılı bir şekilde ele alındığı rivâyetler müstakil konularda nakledilmiştir.

⁸³³ el-Mâide 5/113.

⁸³⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1534-1540 (H no: 999); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-azîm*, 4/1244 (H no: 7017, 1019), 4/1245 (H no: 7020), 4/1246 (h no: 7029), 4/1248 (H no: 7034), 4/1249 (H no: 7038-7039-7040), 4/1251 (H no: 7044), 4/1255 (H no: 7059). İbn Ebî Hâtim parça parça bu metinleri eserinde zikretmiştir. İbn Kesîr rivâyet hakkında bu garîb bir eser değerlendirmesini yapmıştır. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’ân*, 3/230.

⁸³⁵ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1541 (H no: 1000); Tirmizî, “Tefsîr”, 6 (H no: 3061). Tirmizî bu rivâyeti garîb olarak değerlendirmiştir. Mevkûf olarakta nakledildiğini beyan etmiştir. Tirmizî mevkûf olanın daha sahîh olduğuna işaret etmiştir. Bezzâr, *el-Müsneid*, 4/250 (H no: 1419); Ebü Ya’lâ el-Mevsîlî, *Müsneid*, 3/212 (H no: 1651).

⁸³⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1542 (H no: 1001). Rivâyet maktû’dur. Senedde yer alan Eş’as b. Suvâr zayıf bir râvidir. Bk. Nesâî, *ed-Du’afâ*, 1/20.

Müellif, otuz birinci konuda Nil nehrinin ve onun sona erdiği yerin özelliği hakkında 3 haberi eserine almıştır. Allah insanların hayatı için suyu bir kaynak yapmıştır. Bu anlamda insanların suya duyduğu ihtiyaç nedeniyle tarihte bilinen nehirlerle ilgili rivâyetler kaynaklarda zikredilmiştir.

1. Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *“Şüphesiz Nil, cennetten çıkmaktadır. Şayet siz çok sıkı bir şekilde o püskürdüğünde (fışkırdığında) (görmeyi) isteseydiniz arzu etseydiniz muhakkak onda cennetin yaprağını bulurdunuz.”*⁸³⁷
2. Kays b. Haccâc mübhem bir râviden şöyle dediğini nakletmiştir: Mısır fethedildiği zaman Amr b. el-Âs geldi. Acemlerin aylarından bir gündü. Onlar: *“Ey Emir! Bizim Nil nehrimiz için bir sünnet (uygulamamız) vardır. Nil ancak onunla akar”* dediler. Amr onlara *“Bu (sünnet uygulama) nedir? dedi. Onlar “bu ayın on birinci gecesi geçtiği zaman bakire bir hizmetçinin anne babasına gideriz. Biz onun anne babasını razı ederiz. O cariyeye üzerinde olandan daha iyi elbise giydiririz. Sonra onu bu Nil nehrine atarız”* dediler..... Amr bunu gördüğü zaman, Hz. Ömer'e bu durumu bildiren bir mektup yazdı. Hz. Ömer'de ona yaptığı şeyde isabet ettiğini yazdı. *Şüphesiz İslâm kendinden öncekini yok eder. Mektubunun içinde ona bir pusula gönderdi. Amr'a şunları yazdı. “Sana gönderdiğim mektubumun içinde sana bir pusula yazdım. Onu Nil'e at.”* Hz. Ömer'in yazdığı pusula Amr'a gelince onu açtı. İçinde şunlar yazıyordu. *“Mü'minlerin emirinden Mısır ehlinin Nil'ine: “Bundan sonra önceden aktığın gibi akıyorsan akma. Her ne kadar Allah seni akıtıyorsa da bir ve her şeye gücü yeten Allah'tan seni akıtmasını istiyorum.”* Amr pusulayı haç gününden önce Nil'e attı. Mısır halkı ondan bilgi almak için hazırlandılar. Çünkü onların geçimi ancak Nil ile gerçekleşiyordu. Amr pusulayı attığı zaman onlar haç günündeydiler. Allah bir gece de Nil'i tek bir gecede on altı arşın akıttı. Allah bu kötü uygulamaya günümüze gelinceye kadar son verdi (onu kesti).”⁸³⁸

⁸³⁷ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1419-1420 (H no: 935); Hindî, *Kenzu'l-ummâl*, 12/344.; Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdissi'z-zâife*, 14/1206 (H no: 7108). Rivâyetin isnâdında yer alan Abdullah b. Müğis'in kimliği cerh ve ta'dil açısından belli değildir. Sadece onu İbn Hibbân eserinde bilgi vermeden zikretmiştir. Bk. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *es-Sikât* (Hindistan: Dâru'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1393), 7/43. Elbânî bu husus hakkında bilgi vermiş rivâyetin ikinci kısmının münker olduğunu belirtmiştir. Bu haberi zayıf olarak remz etmiştir. Bk. Elbânî, *Za'îfu'l-câmi'i's-sağîr*, 1/260.

⁸³⁸ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1424-1425 (H no: 937); İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, 6/373; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 44/337. Rivâyet sened açısından zayıftır. Çünkü senedde mechûl bir râvi vardır. Aynı zamanda Abdullah b. Lehiâ sadûk ama ömrünün sonlarına doğru karıştırmaya başlamış olan birisidir. Bk. İbn Hacer, *Takribü't-tehzîb*, 1/319.

Müslim’de Hz. Peygamber’in “*Seyhan, Ceyhan, Fırat ve Nil cennet nehirlerindendir*”⁸³⁹ dediği nakledilmektedir. Onların cennetten olması âlimler arasında ihtilâf konusudur. Burada amaçlananın insanın aslının cennetten olduğu gibi bu nehirlerinde aslının cennetten kaynaklandığıdır. Kaynaklarda bu tür gaybî rivâyetlere olduğu gibi inanmanın zorunlu olduğunu belirten görüşler de mevcuttur.⁸⁴⁰ Bunun yanı sıra bu nehirlerin kaynağının cennetten olmasını teşbîh olarak yorumlayanlar da vardır. Onlara göre rivâyetlerde anlatılmak istenilen bu nehirlerin özellikleri bakımından cennette olan nehirlerle benzemesidir.⁸⁴¹ Bu rivâyetlere yer verilmesinin nedenleri arasında Allah’ın insanlara sunduğu nimetlerin hatırlatılmasının yanı sıra cennetin yaratıldığına dair bir delil olması da vardır.

Otuz beşinci konuda peygamber olup olmadığı tartışmalı olan Zülkarneyn hakkında 24 rivâyete yer verilmiştir. Kehf sûresinde Zülkarneyn ismi üç defa zikredilmiştir. Bu ismin lakap mı gerçek mi olduğu belli olmamakla birlikte lakap olması Arap dilindeki kullanıma daha uygun görünmektedir. Kur’ân’da Zülkarneyn’in kim olduğu, niçin bu ismi aldığı, ne zaman ve nerede yaşadığı konularında bilgi verilmemiştir. Sadece Zülkarneyn’e Allah tarafından yeryüzünde büyük bir imkân verildiği belirtilmektedir.⁸⁴² Ebü’s-Şeyh Allah’ın yarattıklarına verdiği nimetlerin büyüklüğünü göstermek için Zülkarneyn konusunda birçok haber rivâyet etmiştir. Bu rivâyetlerde Zülkarneyn’in özellikleri kendisine verilen nimetler, memleketinin neresi olduğu, nasıl bir kişi olduğu, taktığı boynuzların özellikleri, ölümü, Hz. İbrâhim ile karşılaşması, melek olması ve nebî olması gibi farklı konulara değinilmiştir.⁸⁴³

1. Bir adam Hz. Alî’ye, Zülkarneyn’in doğu ve batıya nasıl ulaşabildiğini bu konu da ne düşündüğünü sordu? Hz. Alî: “*Bulutlar onun hizmetine verildi. Sebepler ona uzatıldı. Nûr (aydınlık) ona sunuldu. Gece ve gündüz ona birdi*”⁸⁴⁴ dedi.
2. Alî b Hüseyin’e Zülkarneyn soruldu? O da: “*Zülkarneyn, Allah’ın sâlih kullarından bir kuldur. Allah’ın katında büyük bir yeri vardır. O doğu ve batının arasına sahip oldu. Zeyâfil denilen bir melek vardı. Ziyaret etmek için Zülkarneyn’e gelirdi. O ikisi*

⁸³⁹ Müslim, “Sıfatü’l-Cenne”, 10 (H no: 2839).

⁸⁴⁰ Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdissi’z-zâife*, 1/229 (H no: 112).

⁸⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 1/339.

⁸⁴² Bk. el-Kehf 18/83-110.

⁸⁴³ Örnek rivâyetler için bk. H no: 954, 956, 959, 960, 962, 964, 965, 967, 969, 970, 972, 973, 974, 975, 976, 977. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

⁸⁴⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1448-1449 (H no: 961); İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 5/190; San’ânî, *Tefsîr*, 2/343 (H no: 1706); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/346 (H no: 31915). Rivâyetin isnâdında zayıflık vardır. Çünkü Bekr b. Bekkâr zayıf olarak kaynaklarda tenkîd edilmiştir. Bk. Nesâî, *ed-Du’afâ*, 1/25. Aynı zamanda müellifin şeyhi hakkında cerh ve ta’dîl açısından bilgi bulunmamaktadır. Bu mevkûf haberin farklı isnâdlarında mevcut olup bunlarda da râvi kaynaklı zayıflıklar vardır. Örneğin Simâk b. Harb zayıf ve metrûk bir kişidir. Bk. Zehebî, *el-Muğnî*, 1/189; İbnü’l-Cevzî, *ed-Du’afâ ve’l-metrûkûn*, 1/224. Aynı zamanda müellifin şeyhi hakkında cerh ve ta’dîl açısından bilgi bulunmamaktadır. Bu mevkûf haberin farklı isnâdlarında mevcut olup bunlarda da râvi kaynaklı zayıflıklar vardır.

bir gün sohbet ederlerken Zülkarneyn ona: “Bana anlat semadaki ibadetiniz nasıldır?” diyerek ağladı. “Sonra semadaki ibadetimizin yanında sizin ibadetiniz azdır. Kıyamda melekler vardır asla oturmazlar. Onlardan secde edenler vardır asla başlarını kaldırmazlar...”⁸⁴⁵ dedi.

3. Ukbe b. Âmir Hz. Peygamber’den şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: “Hz. Peygamber (s.a.v.) bana “ben sadece Rabbimin bana öğrettiğini bilen bir kulum, git kapıda kimi bulursan onu içeri çağır” dedi. Hz. Peygamber onları görünce “Dilerseniz, siz bana bir şey söylemeden önce bana sormak için geldiğiniz şeyi size haber veririm, dilerseniz sormak için geldiğiniz şeyleri anlatırım” dedi. Onlar “bilakis bize haber ver” dediler. Hz. Peygamber “Siz Zülkarneyn’i sormak için geldiniz. Onu size kitabınızda yazılı halde bulduğunuz gibi haber vereceğim. Onun ilk işi kendisine mülk verilmiş Rum bir gençti. Yürüdü hatta Mısır toprağına geldi. Orada İskenderiyye denilen bir şehir bina etti...”⁸⁴⁶

4. Bu haber Hişâm er-Rummânî’den (ö.?) şöyle dediği rivâyet edilmiştir. Bana şu bilgi ulaştı: “Zülkarneyn doğu ve batıya ulaştığı zaman bir adama uğradı. Adamın yanında ölülerin kemiklerini çevirdiği bir asası vardı. Bir yere vardığı zaman bu mekânın sahibi ona geliyordu. Ondan ona gitmesini istediler ama adam gelmedi. Zülkarneyn şaşırdı. O’na vardı. Niçin bana gelmedin ve benden istemedin? dedi Adam “benim sana ihtiyacım yok, ben senin bana bir ihtiyacın olursa bana geleceğini bildim” dedi. Zülkarneyn “çevirdiğin şey nedir?” dedi. Adam “Ölülerin kemiğidir. Kırk yıldan beri bu benim işimdir. Şerefli olan kişileri tanımak istiyorum. Bana benzer geliyorlar” dedi. Zülkarneyn ona “Benimle arkadaş olur musun?” dedi. Adam “Eğer bana bir işi garanti edersen sana arkadaşlık ederim” dedi. Zülkarneyn “o nedir?” dedi. Adam “Bana Ölüm geldiğinde ölümden beni koruyacaksın” dedi. Zülkarneyn, “Bunu yapamam” dedi. Adam da “(O takdirde) senin dostluğına ihtiyacım yoktur” dedi.”⁸⁴⁷

⁸⁴⁵ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1461-1467 (H no: 966); Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 5/444; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 2/107. Bu haberin içinde akla ve mantığa uygun olmayan acayip ve garip olaylar zikredilmektedir. İbn Kesîr bunların doğru olmadığını ifade etmiş ve haberi eleştirmiştir. İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 17/347. Rivâyetin senedinde bulunan Süfyan b. Vekî’ metrûk ve yalancı olarak nitelendirilmiştir. Bk. İbnü’l-Cevzî, *ed-Du’afâ ve’l-metrûkûn*, 2/4.

⁸⁴⁶ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1468-1469 (H no: 967); Beyhakî, *Delâilü’n-nübüvve*, 6/295. Rivâyetin senedin mübhem kişiler vardır. Ayrıca Abdurrahmân b. Ziyâd’ında zayıf olduğu ifade edilmelidir. Bk. Nesâî, *ed-Du’afâ*, 1/66; Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, 9/431.

⁸⁴⁷ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1447-1448 (H no: 959); İbn Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 17/355; Ebü Bekr Abdullah b. Muhammed b. ‘Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebi’d-Dünyâ, *Ahbârü’l-kubûr*, thk. Târik Muhammed el-Amûdî (Mektebetü’l-Ğurabâ, 1420), 1/137 (H no: 154). Haberin isnâdında bulunan Halef b. Halîfe ömrünün sonuna doğru karıştırmaya başlamıştır. Bk. Müslim, *el-Künâ ve’l-esmâ*, 1/43; İbn Hacer, *Takrîbü’l-tehzîb*, 1/194.

Kafdağı ile ilgili rivâyetler otuz altıncı konuda nakledilmiştir. Bu rivâyetler Kafdağı'nın arzı kuşatması ve büyüklüğü hakkındadır ki bunlar 5 tanedir. Ancak bu dağ hakkında ne Kur'ân-ı Kerîm'de ne de sünnette nakledilen sahîh bir haber mevcut değildir. Selef âlimleri Kâf sûresinin tefsîrinde bazı rivâyetleri zikretmişlerdir. Fakat İbn Kesîr bu haberleri reddetmiş, onların Benî İsrâîl'in hurafelerinden olduğunu belirtmiştir.⁸⁴⁸ Rivâyetlerde gayba, yaratmaya ve Allah'ın sıfatlarına dair itikâdî mesajlar bulunmaktadır.

1. *"Kâf şerefli Kur'ân'a yemin olsun ki!"*⁸⁴⁹ âyeti hakkında İbn Abbâs: *"Allah yâkûttan bir dağ yarattı. Onunla yedi kat yeri kuşattı güzelliğiyle, yeşilliğiyle ve sadeliğiyle. Yedi kat yer o dağ karşısında parmakdaki yüzük gibi kaldı. Kafdağı Allah'ın izniyle havaya yükselmiştir. Öyle ki kendisiyle sema arasında ancak seksen fersah kalmıştır..."*⁸⁵⁰ dedi.
2. Abdullah b. Büreyde: *"Kafdağı yeryüzünü kuşatan üstünde semanın koruması olan zümrüitten bir dağdır"*⁸⁵¹ dedi.
3. İbn Abbâs'tan şöyle söylediği nakledilmiştir: *"Biz mescitte halka halinde iken Allah'ın elçisi bizim yanımıza (mescide) girdi. Ne yapıyorsunuz? dedi. "Güneş'in nasıl doğduğunu ve nasıl battığını düşünüyoruz" dedik. Rasûlullâh "İyi yaptınız, bu şekilde yapınız. Mahlûkât hakkında düşünün. Allah (yaratıcı) hakkında düşünmeyin. Allah istediği zaman dilediği şeyi yarattı. Buna şaşırıyor musunuz? Kafdağının ardında yedi deniz vardır. Her deniz beş yüz yıl mesafedir. Bunun ardında ehline ışık veren yedi arz vardır... buyurdu."*⁸⁵²

Müellif, otuz yedinci konuda İrem halkının durumu hakkında bir rivâyete yer vermiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de Fecr sûresinde İrem toplumuna işaret edilmektedir. *"(Ey Muhammed!) Rabbinin, (Hûd'un kavmi) Âd'a, şehirler içinde benzeri kurulmamış olan, sütunlarla dolu İrem'e, vadide kayaları oyan (Sâlih'in kavmi) Semûd'a, kazıklar sahibi Firavun'a ne yaptığını görmedin mi?"*⁸⁵³ Kur'ân'da İrem halkı hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Âyette

⁸⁴⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, 1/32.

⁸⁴⁹ Kâf 50/1.

⁸⁵⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1484-1488 (H no: 978). Bu haber mevkûftur. Ancak sened ve metin açısından zayıftır. Mana itibariyle İslâm'ın ruhuna uygun değildir. İsnâdda bulunan Ömer b. Subh yalancı ve metrûk olarak kaynaklarda yer almaktadır. Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/177; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, 1/224.

⁸⁵¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1489 (H no: 981); Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/504 (H no: 3727). Hâkim ve Zehebî rivâyet hakkında yorum yapmamıştır. Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 7/589; Suyûtî, *el-Hey'etü's-seniyye*, 1/105. Rivâyet senedinde bulunan Sâlih b. Hayyân nedeniyle zayıftır. Bk. Nesâî, *ed-Du'afâ*, 1/57; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/398.

⁸⁵² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1489-1491 (H no: 982); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 7/663. Rivâyetin senedinde durumu cerh ve ta'dîl açısından belli olmayan râviler vardır. Bu haberi sadece müellif nakletmiştir. İçerisinde münker ve hayale sığmayacak ifadeler bulunmaktadır.

⁸⁵³ el-Fecr 89/6-10.

bahsedilen İrem topluluğu ile ilgili bir rivâyette ayrıntılı bilgi verilmiştir. Bu rivâyetin tek râvisi Abdullah b. Kılâbe'dir. Bu haber ilgili bölümde ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.⁸⁵⁴

Kırk birinci konuda müellif tarafından, Âc b. Unuk'un sıfatı ve yaratılışı hakkında 3 habere yer verilmektedir. Bu rivâyetlerde Âc'un kim olduğu, beden büyüklüğü, nasıl yaşadığı ve Hz. Mûsâ'nın onu öldürmesi hususlarında bilgiler verilmektedir.⁸⁵⁵

1. Vehb b. Münebbih'ten şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Âc b. Unuk'un annesi Hz. Âdem'in kızlarından biriydi. Annesi o kızların en iyisi ve en güzeliydi. Âc, Hz. Âdem'in evinde doğdu. O güçlüydü. Allah onu dilediği gibi yarattı. Âc, büyüklük uzunluk ve ömür açısından vasıflanamaz. Allah onu üç bin altı yüz yıl yaşattı. Uzunluğu sekiz yüz zirâdır. Genişliği dört yüz zirâdır. Âc, Hz. Mûsâ ve Benî İsrâîl zamanına ulaşmıştır. Hz. Nûh'tan onunla beraber kendisini gemiyle taşımasını istemiştir. Nûh (a.s.) “Seni taşımakla emrolunmadım ey Allah'ın düşmanı! Benden uzaklaş” dedi. O boğulma zamanıydı. Su onun kemer hizasında iken o denizden balık yiyordu. Onu eliyle havaya kaldırıyordu. Onu Güneş'in sıcaklığında kızartıyordu..... Allah İsrâîloğulları'na gücünü göstermek için Hüdühüd kuşunu gönderdi. Kuşun gagasında samur taşı vardı. Hüdühüd, taşı yamuk kafa şekline getirdi farkında olmadan Sonra kuş Âc'a kanadıyla vurdu. O da burnunun üstüne düştü. Mûsâ'ya onun haberi verildi. Ona doğru âsâsıyla çıktı. Mûsâ (a.s.) ona baktığı zaman büyüklüğü yedi zirâydi. Âsânın uzunluğu yedi zirâydi. Gökyüzüne doğru yedi zirâ yükseldi. Mûsâ (a.s.) âsâsıyla topuğundan aşağısına vurup onu öldürdü. Uzun bir zaman Benî İsrâîl'in arasında ölü olarak kaldı.”⁸⁵⁶
2. İbn Abbâs şöyle dedi: “Âd kavminin en kısası yetmiş zirâydi. En uzununu ise yüz zirâdır. Mûsâ (a.s.) yedi zirâydi. Gökyüzüne yedi arşın zıplıyordu (uzanıyordu). Âc'un topuğuna isabet etti böylece onu öldürdü.”⁸⁵⁷

Kırk ikinci konuda el-Amâlika ve'l-Cebâbira'nın cisimlerinin ve meyvelerinin (bitkilerinin) büyüklüklerini zikreden haberler vardır. Ebü's-Şeyh konu hakkında 6 rivâyet

⁸⁵⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1493-1502 (H no: 983); İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/702; İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, 8/395-396. Bu rivâyet Vehb b. Münebbih'ten gelmektedir. İsnâdında bulunan Abdullah b. Sâlih zayıf ve Abdullah b. Lehîa sonradan hafızası karışmaya başlayan bir râvi olarak kaynaklarda yer almıştır. Bu hadisenin Kâ'b'dan nakledilmesi onun İsrâîliyyât olma ihtimalini güçlendirmektedir. Ayrıca Abdullah b. Kılâbe'nin durumu da cerh ve ta'dîl açısından belli değildir. Bu olay daha sonra detaylı olarak irdelenecektir. Rivâyetler için bk. H no: 989, 990, 991. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁸⁵⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1519-1520 (H no: 989). Bu haberin isnâdında hadîs uydurmakla marûf Abdülmünim b. İdrîs vardır.

⁸⁵⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1520-1521 (H no: 990). Bu haberi sadece müellif rivâyet etmiştir. Senedde bulunan Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî zayıf ve metrûktür. Bk. Ebü'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî İbnü'l-Kayserânî, *Zahîretü'l-huffâz*, thk. Abdurrahmân b. Abdilcebbâr el-Feryevâî (Riyâd: Dâru's-Selef, 1416), 1/190; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/271.

tahrîc etmiştir.⁸⁵⁸ Temel itibariyle bir önceki konuyla ilişkilidir. el-Amâlika ve'l-Cebâbira kavmi hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Nakledilen haberler İsrâîliyyât'tan, İslâmî eserlere geçmiştir.

1. Abdulvâhid b Nâfi (ö.?): “*Hâlid b. Abdillâh evlerin kazılmasında bana görev verdi. İşçiler bana bir köpek dışıyla döndüler. O dışı tarttım. O dokuz ertaldi*”⁸⁵⁹ dedi.

Kitâbü'l-Azame'de târihî içeriği olan toplam 42 habere yer verilmiştir. Genel olarak rivâyetlerin konularına göre dağılımına baktığımız zaman müellifin metodolojisi de ortaya çıkmaktadır. Eserde, Allah'ın azametinden, Allah'ın gökyüzünde olmasından ve semâvî âlemden yeryüzüne uzanan süreç ve yeryüzündeki varlıklardan Allah'ın büyüklüğüne götüren rivâyetler yer almaktadır. Bu rivâyetler aynı zamanda nakledilen konular arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından da önemlidir. Bu haberlerin içinde zamanla olağanüstü anlatımlara dönüşmüş mitolojik içerikli rivâyetlerin olması eserin bu bakış açısıyla da incelenmesini lüzumlu kılmaktadır.

2.2.3. Gayb Âlemi Hakkındaki Rivâyetler

Kitab'ül-Azame'de Hz. Peygamber'den, nakledilen haberlerin bir kısmı Kur'ân-ı Kerîm kaynaklı, tefsîr sadedinde verilen bilgilerdir. Diğer bir kısmı da sorulan sorular karşısında Hz. Peygamber'den rivâyet edilen değerlendirmelerdir. Sahâbeden ve tâbiînden gelen rivâyetlerin sayısı Hz. Peygamber'e (s.a.v.) kıyasla daha fazladır. Eserde arş, kürsî, cennet, cehennem, ilk yaratılışın mahiyeti gibi gayb âlemi ile ilgili rivâyetler ve haberler mevcuttur. Hz. Peygamber ve sonrası dönemdeki kozmolojik rivâyetlerle ilgili, inanç ve toplumsal algıyı göstermesi açısından nakledilen haberlerin önemli olduğu belirtilmelidir. Eserdeki rivâyetlerin sıhhat durumları hakkında çok fazla detaya yer girmeden, onların bir durum tespiti olarak kullanılma bağlamlarına işaret edilerek gerekli değerlendirmeler yapılacaktır.

2.2.3.1. Arş

1. Büreyde b. Husayb (ö. 63/682-83) Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “*Allah'tan başka hiçbir şey yoktu. O'nun arşı, suyun üstündeydi...*”⁸⁶⁰
2. Abdullah b. Mes'ûd bir adamın Hz. Peygamber'e Makâm-ı Mahmûd hakkında sorduğunu ve Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “*Bu Allah'ın arşa*

⁸⁵⁸ Rivâyetler için bk. H no: 992, 993, 994, 995, 996, 997. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁸⁵⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1525-1526 (H no: 993). İbn Kuteybe burada zikredilenlerin insan mı yoksa hayvan mı olduğu hususunun belli olmadığına işaret etmiştir. Bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs* (el-Mektebetü'l-İslâmî-Müessesetü'l-İşrâk, 1419), 1/409.

⁸⁶⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/574-575 (H no: 208); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/371 (H no: 3307). Rivâyet hakkında Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun olduğu ama onların tahrîc etmediği değerlendirilmesi yapılmıştır.

indiği gündür. Daraldığından dolayı yeni yola çıkan birinin inlediği (ses çıkardığı gibi) ses çıkarır.”⁸⁶¹

3. İbn Abbâs “O’nun kürsisi gökleri ve yeri içine almıştır”⁸⁶² âyetin tefsiri hakkında “Kürsî, iki ayağın bulunduğu yerdir, arş, hiç kimse onun büyüklüğünü kavrayamaz”⁸⁶³ dedi.

Hâkim, rivâyet için Buhârî ve Müslim’in şartlarına göre sahîh bir hadîs değerlendirmesini yapmış, Zehebî’de bu rivâyetin hem Buhârî hem de Müslim’in şartına uyduğunu belirtmiştir.⁸⁶⁴ Beyhakî rivâyetin mevkûf olduğunu ve Hz. Peygamber’e isnâdının mümkün olmadığını belirtir.⁸⁶⁵

4. “Yükseltilmiş tavana, kaynayan denize and olsun ki”⁸⁶⁶ âyetini Rabî‘ b. Enes: “Yükseltilmiş tavan arştır, kaynayan deniz ise arşın altındaki en yüksek sudur”⁸⁶⁷ diye tefsir etti.

2.2.3.2. Kürsî

1. Süddî, Ebû Mâlik el-Eş‘arî’den şöyle dediğini rivâyet etmiştir: “...Kürsî arşın altındadır. Allah, Kürsînin üzerindedir.”⁸⁶⁸

Mâhiyeti tam olarak belli olmayan kürsî hakkındaki rivâyetlerin kendi içerisinde çelişki bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı Kur’ân-ı Kerîm’e de muhâlif bilgiler ihtivâ etmektedir. Bu rivâyet farklı tarîklerle nakledilse de İsrâîliyyât’tan olma ihtimali yüksektir.

2. İbn Abbâs: “Yedi kat semayı ve arzı kuşatan kürsî iki adım (iki ayak) mesafededir...”⁸⁶⁹ dedi.

⁸⁶¹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/594 (H no: 225); Dârimî, “Rikâk” 80, (H no: 2842); Âcurrî, *Kitâbü’s-Şerîa*, 4/1607; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/396 (H no: 3385); Zehebî, *el-Arş*, 2/128; Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 2/18; Hindî, *Kenzu’l-ummâl*, 14/636. Hâkim rivâyeti sahîh olarak değerlendirsede, Zehebî Osmân b. Umeyr’in Dârekutnî tarafından zayıf zayıf kabul edildiğini belirtmektedir. Bk. Zehebî, *el-Ulüvv*, 1/65; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/396.

⁸⁶² el-Bakara, 2/255.

⁸⁶³ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/582 (H no: 216); Şeybânî, *Kitâbü’s-Sünne*, 1/301,303; Şeybânî, *Kitâbü’s-Sünne*, 2/476; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-azîm*, 2/491; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-azîm*, 6/1920; İbn Huzeyme, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 1/248-249; Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, 12/39 (H no: 12404); Beyhakî, *el-Esmâ ve’s-sıfât*, 2/196 (H no: 758); İbn Batta, *el-İbânetü’l-kübrâ*, 7/337 (H no: 269).

⁸⁶⁴ Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/310 (H no: 3116).

⁸⁶⁵ Beyhakî, *el-Esmâ ve’s-sıfât*, 2/196 (H no: 758).

⁸⁶⁶ et-Tûr 52/5-6.

⁸⁶⁷ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/634 (H no: 251); Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 22/460,461; İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’ân*, 7/429; Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 7/629; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-azîm*, 10/3315.

⁸⁶⁸ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/551 (H no: 195); Suyûtî, *el-Habâik*, 1/58,60; Beyhakî, *el-Esmâ ve’s-sıfât*, 2/295 (H no: 857); Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü’z-Zühûd*, 1/69 (H no: 425); Şeybânî, *Kitâbü’s-Sünne*, 1/303 (H no: 589). Kürsînin mahiyeti hakkında birçok farklı malumat olduğu ifade edilmelidir.

⁸⁶⁹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/552-553 (H no: 196), 2/582 (H no: 216); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-azîm*, 2/491; İbn Huzeyme, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 1/248,249; Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, 12/39 (H no: 12404);

3. Abdullah b. Mes'ûd'dan şöyle dediği nakledilmiştir: "...Yedi kat sema ve kürsî arasında beş yüz yıllık bir mesafe vardır. Su ve kürsî arasında beş yüz yıllık bir mesafe vardır. Arş suyun üstündedir. Allah da arşın üstündedir..."⁸⁷⁰
4. Ebû Zer: "Ey Allah'ın elçisi! Allah'ın indirdiği âyetlerden hangisi daha büyüktür?" dedi. Hz. Peygamber: "Âyete'l-Kürsî ..." ⁸⁷¹ dedi.

2.2.3.3. Hicâb

1. Abdullah b. Amr Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: "*Nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki kıyamet gününde Allah'ın önünde en az yetmiş bin perde vardır. Onlardan bazıları ateştedir. Nûrdan ve karanlıktan olan perde de vardır.*"⁸⁷²
2. Mücâhid şöyle demiştir: "*Arş ile meleklerin arasında yetmiş perde vardır. Ateşten bir perde, karanlıktan bir perde, ateşten bir perde ve karanlıktan bir perdedir.*"⁸⁷³

Maktû' haberlerin itikâdî bir konuda delil olamayacaklarını bu tür rivâyetlerin yorum olduğunu ifade etmek gerekir.

3. Abdullah b. Amr: "*Rabbimiz Allah, yarattıklarının tamamından dört şeyle gizlendi; ateş ve karanlık sonra yedi kat göğün üstünden nûr ve karanlık ile. Yüksek deniz de hepsinin üstünde ve arşın altındadır*"⁸⁷⁴ dedi.

2.2.3.4. Cennet

Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/310 (H no: 3116); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sifât*, 2/196 (H no: 758); İbn Batta, *el-İbânetü'l-kübrâ*, 7/337 (H no: 269).

⁸⁷⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/565-566 (H no: 203); Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 1/55 (H no: 81); İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/242-244; İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2/885; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 9/202 (H no: 8986,8987); Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne*, 3/438 (H no: 659); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sifât*, 2/290 (H no: 851); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sifât*, 2/291 (H no: 852); İbn Batta, *el-İbânetü'l-kübrâ*, 7/171 (H no: 128). Heysemî rivâyetin isnâdının sahîh olduğunu belirtmiştir. Bk. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 1/86. İbn Hacer ise hasen değerlendirmesinde bulunmuştur. Bk. İbn Hacer, *el-Metâlibü'l-âliye*, 14/176.

⁸⁷¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/569-570 (H no: 206); Zehebî, *el-Arş*, 1/351; Zehebî, *el-Ulûvv*, 1/115; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 2/471; İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 2/76 (H no: 361); Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/166; Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sifât*, 2/299 (H no: 861); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sifât*, 2/300 (H no: 862); İbn Batta, *el-İbânetü'l-kübrâ*, 7/181 (H no: 136); Hindî, *Kenzu'l-ummâl*, 16/132.

⁸⁷² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/671 (H no: 265); İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/50; Suyûtî, *el-Le'âli'l-masnûa*, 1/22. Fudayl b. Süleymân'ın sika olmadığı belirtilmiştir. Bk. İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 1/447.

⁸⁷³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/676 (H no: 269); İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/51; Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sifât*, 2/294 (H no: 855,856); Suyûtî, *el-Le'âli'l-masnûa*, 1/24; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 4/336.

⁸⁷⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/682-683 (H no: 274); Suyûtî, *el-Le'âli'l-masnûa*, 1/22; İbn Hacer, *el-Metâlibü'l-âliye*, 12/575 (H no: 3015). Rivâyetin son kısmı bulunmamaktadır. İsnâdda bulunan Müsannâ b. Sabbâh zayıf olarak remz edilmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 27/205; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 10/36.

1. Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletti: “*Şüphesiz cennette Allah'ın kendi yolunda cihad edenler için hazırladığı yüz derece vardır...*”⁸⁷⁵
2. İbn Abbâs: “*Cennetin hurma ağacının dalları, kırmızı altındır. Lifleri yeşil zümrüttür. Meyveleri kova gibi kocaman bal peteğinden daha tatlı tereyağından daha yumuşak ve çekirdeği yoktur*”⁸⁷⁶ dedi.
3. Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “*Bir mümin için iki eş vardır. Elbiselerinin üzerinden ayaklarının kemiği (iliği) görünür.*”⁸⁷⁷

2.2.3.5. Cehennem

1. Hz. Muâviye şöyle dedi: “*Ateş dört tanedir. Yiyen ve içen ateş. Yemeyen ve içmeyen ateş, yiyen ve fakat içmeyen ateş. İçen ve fakat yemeyen ateş. Yiyen ve içen ateşe gelince o cehennem ateşidir. Yemeyen ve içmeyen ateş ise dünya ateşidir. Yiyen fakat içmeyen ateşe gelince, o meleklerin yaratıldığı ateştir. İçen fakat yemeyen ateşe gelince o, Güneş'in yaratıldığı ateştir. Şeytan da ondan yaratılmıştır.*”⁸⁷⁸
2. Kâ'bu'l-Ahbâr: “*Kabaran denize andolsun ki*”⁸⁷⁹ âyetin tefsîrinde “*Deniz tutuşturulur cehennem olur*”⁸⁸⁰ dedi.
3. Hassân b. Atiyye'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “*.... Arzın içinde (altında) cehennem ehlinin taşı vardır...*”⁸⁸¹

2.2.4. Yaratılış Hakkındaki Rivâyetler

İnsanoğlunun kendi varlığını anlamlandırma ve keşfetme arzusu, onu diğer canlılardan farklı kılan en önemli özelliklerdendir. Bu anlamda cevabı en çok merak edilen soru ise

⁸⁷⁵ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/628-629 (H no: 246); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/143 (H no: 8419); Buhârî, “Cihad”, 4 (H no: 2790); Tirmizî, “Sıfatü'l-Cenne”, 4 (H no: 2529). Tirmizî bu rivâyet hakkında bu hasen sahîh bir hadîstir değerlendirmesini yapmıştır. İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, 1/256 (H no: 581); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 10/471 (H no: 4611).

⁸⁷⁶ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1068-1069 (H no: 574); Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 2/193 (H no: 354), 2/237 (H no: 406); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/516 (H no: 3776). Hâkim ve Zehebî rivâyetin sahîh olduğunda ittifak etmişlerdir.

⁸⁷⁷ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1076-1077 (H no: 579); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/545 (H no: 8996); Dârimî, “Rikâk”, 108 (H no: 2874); Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Sıfatü'l-cenne*, 2/205 (H no: 371); Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, *Müsned*, 11/324 (H no: 6437); Hindî, *Kenzu'l-ummâl*, 14/519.

⁸⁷⁸ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1146 (H no: 625); Suyûtî, *el-Hey'etü's-seniyye*, 1/58. Rivâyeti sadece müellif nakletmiştir. İsnâdda bulunan Abdullah b. Sâlih sika ama çok galatı olan bir râvidir. Bkz. Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 1/429; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 7/263. Ayrıca bir diğer râvi Muâviye b. Sâlih sadûk fakat evhamları olan bir kişidir. Bk. Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 1/72; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 1/538.

⁸⁷⁹ et-Tûr 52/6.

⁸⁸⁰ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1409 (H no: 928); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 7/630.

⁸⁸¹ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1378 (H no: 894); Suyûtî, *el-Hey'etü's-seniyye*, 1/49. Rivâyetin senedinde ki ricâlde bir problem yoktur. Arzı ve mükemmelliğini anlatan bâb başlığında müellif, cennetin gökyüzünde olmasına mukabil cehenneminde yaratılmış olduğu ve yerin altında bulunduğuna dair delil olarak zikrettiği maktû' bir eserdir.

yeryüzünde insan hayatının nasıl başladığıdır. Kur’ân-ı Kerîm bu hususun bir süreç içinde olduğunu belirtmektedir.⁸⁸² Kur’ân’da yaratılışla hakkındaki bilgiler ayrıntılı ve teknik olarak verilmemektedir. Yaratılışla ilgili hususlar farklı sûre ve âyetlerde bulunmaktadır. *Kitâbü’l Azame*’de nakledilen rivâyetlerde de görüleceği üzere Hz. Peygamber’den insanın ve diğer canlıların yaratılışı hakkında yaratılışın gerçekleşme zamanı ve sıfatları hakkında birçok hadîs vardır. Ancak biz bu bölümde yaratılanların içinde insanın konumundan dolayı onunla ilgili örnek rivâyetlerle iktifâ edeceğiz.

1. İbn Abbâs: “Allah semaları dumandan yarattı. Sonra pazar ve salı günü arzı yarattı...”⁸⁸³ dedi.
2. İbn Abbâs Hz. Peygamber’den şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “Allah Hz. Âdem’e sûret verdiği, yarattığı zaman iblîs onu merak ederek etrafında dönmeye başladı.” Onu (içi boş iç organları) görünce iblîs: “Hiçbir şeye sahip olmayan bir yaratık, ona galip geldim (ben ondan üstünüm.)”⁸⁸⁴
3. İbn Abbâs Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “Hz. Âdem (a.s.) semadan beyaz bir yâkût ile düştü. Onunla göz yaşlarını sildi. Hz. Âdem’in cennete ağlaması kırk yıl (sürdü)...”⁸⁸⁵
4. Selmân el-Fârisî: “Allah, Hz. Âdem’in toprağını kırk gün kırk gece mayaladı. Sonra eliyle vurdu, böylece her güzel şey sağ taraftan çıktı, her kötü şey de diğer eliyle ortaya çıktı. Sonra o ikisinin arasını karıştırdı. Böylece ölüden diriyi, diriden ölüyü çıkartır”⁸⁸⁶ dedi.

⁸⁸² el-En‘âm 6/2,6, el-Mü‘minûn 23/12, es-Saffât 37/11, el-Hicr 15/26, er-Rahmân 55/26, el-A‘râf, 7/54, İbrâhim 14/19, es-Secde 32/7, el-Hicr, 15/28-29.

⁸⁸³ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1361-1362 (H no: 877); İbn Mende, *et-Tevhîd*, 2/886; Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 7/315.

⁸⁸⁴ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1558 (H no: 1021); Ebû Ya‘lâ el-Mevsîlî, *Müsned*, 6/68 (H no: 3321); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/16 (H no: 12539); Müslim, “el-Birr ves-Sıla” 31, (H no: 2611); İbn Hibbân, *el-Müsnedü’s-sahih*, 14/35 (H no: 6163); İbn Mende, *et-Tevhîd*, 1/208 (H no: 71); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/591. Rivâyetin Müslim’in şartlarına uygunluk arz ettiği ifade edilmiştir.

⁸⁸⁵ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1581-1582 (H no: 1046) İsnâdda yer alan Ebû Cüneyd ed-Darîr zayıf bir râvidir. Bk. İbnü’l-Kayserânî, *Zahîretü’l-huffâz*, 2/1015; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dil*, 9/354.

⁸⁸⁶ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1546 (H no: 1006); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-azîm*, 2/627 (H no: 6637), 4/1352 (H no: 7661); Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 2/174; Ebû Nu‘aym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 8/263; Beyhakî, *el-Esmâ ve’s-sıfât*, 2/150 (H no: 716), 2/151 (H no: 717); İbn Batta, *el-İbânetü’l-kübrâ*, 4/169 (H no: 1650). Rivâyet Selmân el-Fârisî’den nakledilmiştir. Onun bu tür rivâyetleri ehl-i kitâbtan alması mümkündür.

5. Vehb b. Münebbih'in şöyle dediği nakledilmiştir: “Allah, Hz. Âdem'i (a.s.) dört dağdan (toprağından); kırmızı, beyaz, sarı ve karışık balçıktan yarattı. Bu balçık rahmetle yoğruldu. O ikisinin arasında ve ruh üfleme arasında dört cuma vardır.”⁸⁸⁷

İnsanlar, tarih boyunca en temele ve en genele karşı tarifsiz bir merak duygusu içinde olmuşlar, bu doğrultuda tapınaklar, gözlem evleri ve araştırma laboratuvarları inşa etmişler; buralardan doğaya dair birkaç hakikat elde eder etmez de yaratılışlarındaki çok güçlü bir güdüyle onların sentezini yapmaya, evrensel teoriler, antolojik ve kozmolojik sistemler meydana getirmeye çalışmışlardır.⁸⁸⁸ Bu anlamda evrenin nasıl oluştuğu, nereden gelip nereye gittiği, bir yaratana muhtaç olup olmadığı, kâinatı yöneten ilkelerin ve kuralların neler olduğu, insanın öldükten sonra nereye gideceği ve maddenin nasıl teşekkül ettiği gibi merak edilen sorulara verilecek cevaplar, bir nevi insanın da kendisi ve geleceğine yönelik cevaplardır; çünkü insan da bu evrende hayatını devam ettirmektedir. Evrenin ve içindekilerin yaratılışı, yeryüzünün oluşum süreci hakkındaki bilgiler ise hala başlangıç seviyesindedir. Sürekli gelişip ilerleyen bir alan söz konusu olduğu düşünüldüğünde dikkat çekici bir saha insanın karşısındadır. İnsan da evrenden bir parça olduğundan gidişatı da onunla beraberdir. İnsanoğlunu bu noktada arayışa iten motivasyonların başında dînî inançları gelmektedir. Müslümanların da târihî süreç içerisinde aynı merakı taşıdığı rivâyetlerde çok açık bir şekilde görülmektedir. Nakledilen haberler dönemsel olarak kozmolojik olaylar karşısında İslâm toplumunun o dönemdeki mevcut algısının anlaşılmasına ışık tutmaktadır.

Kitâbü'l-Azame'de yukarıda örnekleri sunulan rivâyetler incelendiği zaman, gökyüzünden yeryüzüne kadar bütün kâinatı anlama çabalarının izleri görülmektedir. Hz. Peygamber'in, sahâbenin ve tâbiînin kevnî âyetlerden ne anladıkları önemlidir. Onların yorumlarının bir kısmı aynı zamanda Hz. Peygamber'in de anlayışına işaret etmektedir. Rivâyetlerdeki âyetlerin tefsîrlerinde ve gelen haberlerden de görüleceği üzere her konuda çok farklı değerlendirmeleri görmek mümkündür. Bu kadar çok değişik yorumun olması gerek Kur'ân-ı Kerîm'den gerekse Hz. Peygamber'den bu alanla ilgili çok fazla detayın gelmediğini göstermektedir. Hz. Peygamber'in verdiği bilgilerin Kurân'a uygun olduğu mutlaka belirtilmelidir. Kur'ân ve Sahîh Sünnet kaynaklı olmayan bilgilerin ise dağınık ve tahmine dayalı olduğu tespit edilmiştir. Rivâyetlerin bir kısmı, İbn Abbâs, Abdullah b. Amr, Abdullah b. Selâm, Kâ'bu'l-Ahbâr'dan gelmektedir. Hz. Peygamber'den gelen rivâyetlerin kısıtlı olması, sahâbeden ve tâbiînden itibaren zamanla rivâyetlerin içine İsrâîliyyât, mitoloji/târihî ve mevzû

⁸⁸⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1547 (H no: 1007). Başka kaynaklarda tespit edemediğimiz Vehb b. Münebbih'ten nakledilen maktû' bir eserdir. Seneddeki râvilerden Abdurrahmân b. Hasan'ın kimliği cerh ve ta'dîl açısından belli değildir.

⁸⁸⁸ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp (İstanbul, 1998), 2.

haberlerin karışmasına sebep olmuştur. Bazı rivâyetler sened ve metinlerindeki illetten dolayı zayıf olarak değerlendirilse de genel olarak ele alındığı zaman, Allah'ın büyüklük ve azametini açıklamak için gösterilen çabayı gözler önüne sermektedir. İslâm her ne kadar tevhîd odaklı bir yaklaşım oluşturmaya, insanları bâtil anlayıştan ve hurafeden kurtarmak için çaba gösterse de halkın içinde bu tür olaylara duyulan ilgiden dolayı geçmişten gelen ve farklı dinlerden nakledilen haberlere ilgi olduğu inkâr edilemez bir vaki'dir. Bunun sebebi kâinat ve evreni anlamak üzere ilmî bir çalışmanın belli bir döneme kadar olmamasıdır. Dolayısıyla *Kitâbü'l-Azame*'de yer verilen rivâyetlerin içerdiği bilgilerin, onun yazıldığı dönem ve öncesine bir parça olsun ışık tutması bakımından önemli olduğunu belirtmek gerekir. Bu rivâyetler arasında dönemsel tecrübî bilgilerin varlığına ayrıca işaret edilmelidir. Bu tür rivâyetlerin itikâdî alanda asla delil olamayacağı ise kaçınılmaz bir hakikattir. Onların eserde nakledilmesi ise tamamen müellifin kendine hâs yönteminden kaynaklanmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİTÂBU'L-AZAME'DEKİ RİVAYETLERİN SENED VE METİN TENKİDİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

3.1. RİVAYETLERİN SENED TENKİDİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

İsnâd kavramı, hadîsler kritik edilirken ilk müracaat edilecek hususların başında gelmektedir. Rivâyetlerin sahîh olup olmadığı konusunda rivâyetin isnâdı önemlidir. Sözlükte isnâd “Bir şeye dayanak yapmak, yaslanmak, desteklemek manasına gelmektedir.”⁸⁸⁹ Bazı âlimlerin isnâdla eş anlamlı olarak kullandıkları sened kelimesi de “dayanak, destek, sağlam ve yüksek yer” anlamında kullanılmaktadır.⁸⁹⁰ İsnâdın terim olarak şu şekilde tanımları yapılmıştır. İsnâd, “rivâyet için kullanılan lafızlarla râvi veya râvileri anarak hadîs metnini ilk söyleyenine ulaştırmak, hadîs metnini nakleden râvileri rivâyet sırasına göre zikretmek” demektir. Hadîsin birbirinden rivâyet ederek daha sonraki nesillere ulaştıran râvilerin alış sırasına göre, tarih unsuru göz önünde bulundurularak zikredildiği kısımdır. Aynı zamanda sözün asıl sahibine araçlar vasıtasıyla ulaştırılmasıdır.⁸⁹¹

İsnâd, İslâm öncesi bazı şiirlerin naklinde gelişigüzel kullanılmakla beraber onun ilk defa ne zaman, nerede ve kim tarafından tatbik edildiği bilinmemektedir.⁸⁹² Bununla beraber isnâd hadîs kitaplarında kullanılmaya başlandıktan sonra büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. Sahâbîler böyle bir hususa hiçbir zaman ihtiyaç duymamışlardır. Onlar, Hz. Peygamber’den işittiklerini, gördüklerini arkadaşlarına ve kendilerinden sonra gelen nesle olduğu gibi aktardıkları için âdil kabul edilmişlerdir. Sahâbenin tamamı âdil olduğu için tetkik dışı tutulmuşlardır. Tüm bunlara rağmen Hz. Ömer’in hadîs nakleden bazı sahâbîlere o sözü kimden duyduklarını sorması ve o hadîsi başka işitenin olup olmadığını araştırması⁸⁹³, Hz. Alî’nin, hadîs nakledenlere yemin ettirmesi⁸⁹⁴ gibi uygulamaların isnâd anlayışının temelini oluşturduğunu belirtmek mümkündür.

İsnâdın ortaya çıkışı konusunda ilk kez İbn Sîrîn’in (ö. 110/729) görüş belirttiği kabul edilmiştir. O; “Fitneden sonra sened sorulmaya başladı” demiştir. Bu fitnenin ne olduğunun tesbitine çalışılmıştır. Çünkü İbn Sîrîn fitnenin ne olduğunu belirtmemiştir. Hz. Osmân’ın (ö.

⁸⁸⁹ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 165; Gelişgen, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 327.

⁸⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “snd”, 3/220.

⁸⁹¹ Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 176; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 29; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 139.

⁸⁹² Râşit Küçük, “İsnad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/155; Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 17.

⁸⁹³ Tirmizî, “İsti’zân”, 3 (H no: 2690).

⁸⁹⁴ Ebû Dâvûd, “Vitr”, 26 (H no: 1521); Tirmizî, “Tefsîr”, 4 (H no: 3006).

35/656) şehit edilmesi, Cemel ve Sıffin vakaları, Abdullah b. Zübeyr'in (r.a) (ö. 73/692) ayaklanmasını da fitne olarak isimlendirmek mümkündür. Ama fitne ile ilgili olarak sebep ve sonuçları açısından Hz. Alî ve Hz. Muâviye arasındaki ihtilâfın neticesinde kan dökülmesi ve meydana gelen olayların üzerinde durulmuştur.⁸⁹⁵ İbn Sîrîn'in belirttiğine göre bu olaydan sonra ehl-i sünnete mensup râvilerin hadîsleri kabul edilmiş, ehl-i bid'atın rivâyetleri alınmamıştır.⁸⁹⁶ Her grubun kendi lehine ve menfaatine birtakım sözler söyleyebileceğini düşünmek, ayrıca tekfir hareketlerinin başlaması âlimleri daha çok itina ile hareket etmeye yönlendirmiştir.

Tâbiîn tabakasından itibaren hadîslerin isnâdlarını, râvilerin cerh ve tadilini iyi bilen âlimler yetişti. İbn Ebî Hâtim'in İmam Mâlik'ten nakline göre hadîste ilk defa isnâd uygulayan kimse İbn Şihâb ez-Zühri'dir (ö. 124/742).⁸⁹⁷ Bu işin resmi boyutu ve belirli bir disiplin içinde ele alınmasında tedvîn hareketini ilk başlatan İbn Şihâb ez-Zühri'nin büyük bir fonksiyonu vardır.⁸⁹⁸

Bundan sonraki süreçte isnâd, dinin nüvesini meydana getiren naklî ilimler için olmazsa olmaz bir konuma gelmiştir. Dolayısıyla isnâd kullanımı üçüncü asırda daha da gelişerek kendine sağlam bir yer edinmiştir. Bütün isnâdların ele alınıp değerlendirildiği, en güvenilir râvilerin rivâyetlerinden müteşekkil hadîs eserlerinin oluştuğu h. III. yüzyıl "hadîsin altın çağı" olarak da kabul edilmiştir.⁸⁹⁹ Daha sonraki dönemlerde de sahîh isnâdlı hadîslerin bir araya getirilmesi çalışmaları devam etmiştir. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*'de yer alan rivâyetlerin neredeyse tamamını isnâdlarıyla beraber nakletmiştir.

Hz. Peygamber'in yaşadığı dönem ilk İslâmî ilimlerin de teşekkül ettiği zaman dilimidir. Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakledilen bilgilerin, kendinden sonra yaşayan müminlere doğru bir şekilde ulaşması önemlidir. Bundan dolayı sahîh bilgilerin en iyi yolla alınarak, diğer dönemlere aktarılması dînî düşüncenin teşekkülünde sorumluluk gerektiren bir yaklaşımdır. Sahâbeden itibaren Müslümanlar çok dikkatli olmuş hadîs rivâyetinde büyük bir titizlik göstermiştir. Dolayısıyla İslâm tarihinde rivâyetlerin isnâdları hadîslerin sıhhat durumlarını tespit etmek için çok önemli bir veri durumundadır.

3.1.1. İsnâdı Sahîh ve Hasen Olan Rivâyetler

Hadîs ilminin teşekkül ve kavramlaşma sürecinde, belirli kural ve kaideler rivâyetlerin sıhhat derecesini tespit edebilmek için muhaddislerce geliştirilmiştir. Bundan dolayı bir haberin

⁸⁹⁵ Mustafâ es-Sıbâ'î, *"es-Sünnetü ve mekânetuhâ fi't-teşrî'i'l-İslâmî* (Kâhire: Dâru'l-Urûbe, 1380), 89; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 178.

⁸⁹⁶ İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 1/7.

⁸⁹⁷ Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 208; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/66.

⁸⁹⁸ Polat, *Hadis Araştırmaları*, 33; Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 179; Tevhîd Bakan, "Çağdaş Şîî Bilginlere Göre Hadislerin Yazılması", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (30 Aralık 2006), 111.

⁸⁹⁹ Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, 230.

sahîh olması onun hem isnâd hem de metin açısından sıhhat şartlarını taşımasını gerekli kılmaktadır. Rivâyetlerin sahîhliğini ortaya koyarken, şu ilmî gerçekliğe dikkat çekmek gerekir. Bir hadîsi nakleden râvinin hakkında hüküm verirken, bu işin ictihadî yönüne vurgu yapmak önemlidir. Dolayısıyla bir râvi, cerh ve ta'dîl ilminde, kendisi hakkında değerlendirme yapan bir âlime göre sika iken, diğer bir âlime göre ise güvenilir bir râvi olmayabilmektedir.⁹⁰⁰ Bunun için değerlendirmeleri etkileyen subjektif unsurlar her zaman bir râvi hakkında hüküm verilmesinde etkileyici bir rol üstlenebilmektedir.

Bu bağlamda *Kitâbü'l-Azame*'deki tüm rivâyetlerin muhaddislerce belirlenen ilmî kriterlere uygun olmadığını özellikle belirtmek gerekir. Ancak rivâyet ilimlerinde herhangi bir esere toptan değer biçmenin, pratik bir anlamı ve ilmî bir geçerliliği yoktur. Bir eser için “en sahîh kitaptır” demek yahut bu konuda icmâ olduğunu söylemek, sadece duygusallıktan ibarettir. Toptancı bir yaklaşımla bir eserin içerisinde yer alan tüm rivâyetleri sahîh ya da zayıf olarak kabul etmek veya mevzû olarak remz etmek doğru bir ilmî bakış açısı değildir. Dolayısıyla kaynaklardaki her bir haberin değeri bizzat incelenmek sûretiyle verilmelidir.⁹⁰¹ Genel bir yaklaşım yerine her bir rivâyet kendi içinde değerlendirilmeli, rivâyetin sened ve metin kısmı ricâl âlimlerinin ve muhaddislerin ortaya koyduğu hadîs kriterleri bağlamında ele alındıktan sonra incelenen hadîsle ilgili hüküm ortaya konulmalıdır. *Kitâbü'l-Azame*'deki rivâyetleri sıhhat açısından ele alıp ilgili başlıklar altında örneklerle gerekli değerlendirmeleri yapmaya çalışacağız.

3.1.1.1. Sahîh Rivâyetler

Sahîh hadîs adalet ve zabt sahibi râvilerin yine kendileri gibi adalet ve zabt sahibi râvilerden muttasıl bir senedle rivâyet ettikleri şâzz ve muallal olmayan hadîstir.⁹⁰² Tanımda da görüleceği üzere bir rivâyetin senedinde herhangi bir inkıtâ olması, senedde adalet veya zabtında problem olan bir râvinin bulunması, sika bir râvinin kendinden daha sika ve güvenilir râvilere muhâlif olarak naklettiği hadîs ve herhangi bir kusuru bulunan muallal haberler, sahîh olarak kabul edilmemektedir. Bu beş şart bir rivâyette bulunmadıkça o hadîs sahîh sayılmamaktadır. Bu şartların bir hadîste tahakkuk edip etmediği, hususunda muhaddisler bazen hadîsin sıhhati hakkında farklı değerlendirmeler ortaya koymuşlardır. Bazen müellifin

⁹⁰⁰ Detaylı bilgi için bk. Polat, *Hadis Araştırmaları*, 53-83.

⁹⁰¹ Özafşar, “Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması”, 344.

⁹⁰² Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdürrahmân Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh limâ utlika ve uğlika min mukaddimeti'bni's-Salah*, thk. Abdürrahmân Muhammed Osmân (Medîne: Muhammed Abdülmuhsin Sâhibü'l-Mektebeti's-Selefiyye bi'l-Medîneti'i-Münevvere, 1389), 20; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*, thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî (Medîne: Mektebetü'l-Medîne er-Rakmiyye, 1994), 59; Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 63; Tâhir b. Muhammed Sâlih b. Ahmed es-Sem'ûnî el-Hasenî Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1416), 180.

eserinde zikrettiği bir hadîs isnâdı sebebiyle zayıf iken başka bir tarikle desteklenerek zayıflıktan hasen li-gayrihî seviyesine çıkmaktadır.⁹⁰³ Hadîs müellifleri bazen bâblarda aynı rivâyeti farklı senedlerle ve benzer metinlerle nakletmişlerdir. Böyle yaparak müellif, zayıf senedi takviye etmeyi arzulamıştır. Bir eserde zayıf hükmünü alan bazı rivâyetler, diğer eserlerde sahîh isnâdla yer alabilmektedir. Böylece zayıf hadîs, hasen derecesine yükselmektedir. Bu bölümde *Kitâbü'l-Azame*’de yer verilen sahîh rivâyetlere bazı örnekler vereceğiz.

1 – أَخْبَرَنَا إِسْحَاقُ بْنُ أَحْمَدَ حَدَّثَنَا أَبُو كُرَيْبٍ حَدَّثَنَا سُؤَيْدُ الْكَلْبِيُّ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ طَلْحَةَ عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ مِقْسَمٍ عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ:

Abdullah b. Ömer’den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Hz. Peygamber (s.a.v.) “*Allah’ın kadrini gereği gibi bilemediler*”⁹⁰⁴ âyetini okudu. Peşinden gökyüzüne baktı ve “*Allah’ın ben büyüğüm izzetliyim, her şeye gücüm yeter, ben tekebbür sahibiyim diye kendini övdü*” buyurdu. Bunun üzerine minber sallandı ve biz de minberin devrileceğini zannettik.”⁹⁰⁵

2 – أَحَدُنَا ابْنُ مَعْدَانَ حَدَّثَنَا أَبُو عَامِرٍ الدِّمَشْقِيُّ حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ، حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي كَثِيرٍ قَالَ: حَدَّثَنِي ابْنُ أَبِي بَكْرٍ أَنَّ أَبَاهُ أَخْبَرَهُ أَنَّهُ كَانَ لَهُمْ جُزْءٌ فِيهِ ثَمَرٌ قَالَ:

Übey b. Kâ'b'dan (ö. 33/654) şu şekilde nakledilmiştir: *Babam içinde hurmaların biriktirildiği bir havuzumuzun olduğunu söyledi. Onun koruma sorumluluğunu üzerime aldım. Fakat her seferinde eksik buluyordum. Bir gece onu gözetledim. Ergen bir genç görünümünde bir binitteydim. Selam verdim o selamımı aldı. Ona “Sen kimsin? Cin misin? İnsan mısın?” diye sordum. O “Cinim” dedi. “Elini uzat” dedim. O elini uzattı ne göreyim köpek eli ve köpek kılı (gördüm). “Cinler böyle mi yaratıldı?” dedim. “Cinlerden daha esaret içinde olanların varlığını bildirdi.” Ben de bunun üzerine “Yaptığın şeye seni sevk eden nedir?” dedim. O da “Senin hayırsever bir adam olduğun bana ulaştı” dedi. Ben de “Senin yemeğine ulaşmayı arzu ettim. Bizi sizden koruyan nedir?” dedim. O da “Âyete'l-Kürsî” dedi. Übey bunun üzerine onu bıraktım sonra Allah’ın elçisine gittim ve olayı haber verdim dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.) de “Habis (kötü) olan doğru söyledi dedi.”⁹⁰⁶*

⁹⁰³ Örnek rivâyetler için bk. H no: 88, 115, 124, 162, 384, 525, 595, 1220. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁹⁰⁴ el-En'âm 6/91.

⁹⁰⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/450-451 (H no: 137); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/304 (H no: 5414); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/139 (H no: 7649); İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 1/170; İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 16/222 (H no: 7327); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 1/96 (H no: 52); Buhârî, “Tevhîd”, 19 (H no: 7412); Müslim, “Sıfatü'l-Kıyâme”, (H no: 2788).

⁹⁰⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1650 (H no: 1092); Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî, *el-Müsned*, thk. Mahfûz Abdurrahmân Zeynullah (Medîne: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1410), 3/337 (H no: 1448); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 3/63 (H no: 784); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/749 (H no: 2064); İbn Ebi'd-Dünyâ, *Hevâtif*,

Rivâyetin senedi: Ebû Bekir b. Ma'dân - Ebû Âmir ed-Dîmeşkî - Velîd b. Müslim - Ebû Amr el-Evzâî - Yahyâ b. Ebî Kesîr - Muhammed b. Amr b. Übey b. Kâ'b - Übey b. Kâ'b – Hz. Peygamber

Müellifin isnâdında yer alan Ebû Bekir b. Ma'dân (ö. 309/922) hakkında Ebü's-Şeyh onun muhaddis oğlu muhaddis olduğunu ve bir çok eserinin bulunduğunu belirtmiştir.⁹⁰⁷ Kermân'da vefat etmiştir.⁹⁰⁸ Hakkında olumsuz bir ifade bulunmamaktadır. Ebû Bekir b. Ma'dân bu hadisi Ebû Âmir ed-Dîmeşkî'den nakletmiştir. İbn Hacer onun hakkında makbûl ve onuncu tabakanın büyüklerindendir değerlendirmesini yapmıştır.⁹⁰⁹ Onun hakkında delilsiz konuşmalar olsada Zehebî sadûk olduğunu beyan etmiştir.⁹¹⁰ İsnâddaki diğer râvi Velîd b. Müslim (ö. 195/810) sika ancak tesviye ve çok tedlîs yapmasıyla tenkîd edilmiştir.⁹¹¹ Hocası Evzâî'den işittiğini belirttiği rivâyetler, sahîh olarak kabul edilmiştir. Velîd b. Müslim bu rivâyeti Ebû Amr el-Evzâî'den (ö. 157/774) almıştır. O da sika bir râvidir.⁹¹² Evzâî hadîsi, Yahyâ b. Ebî Kesîr'den (ö. 129/747) rivâyet etmiştir. O kaynaklarda sadûk ve sikalardan rivâyet eden bir imâm olarak tanıtılmıştır.⁹¹³ Seneddeki bir başka râvi ise Muhammed b. Amr b. Übey b. Kâ'b Hz. Peygamber zamanında doğmuş ikinci tabakadan sika bir râvidir.⁹¹⁴ Hadîsi babası Übey b. Kâ'b'dan (ö. 33/654) rivâyet etmiştir. İsnâddaki râvilerin arasında herhangi bir inkitâ bulunmamaktadır. Bu rivâyet farklı tarîklerle de nakledilmiştir. Hâkim isnâdın sahîh olduğunu ama Buhârî ve Müslim'in onu tahrîc etmediklerini belirtmiştir.⁹¹⁵

3 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا عَبَّاسُ بْنُ عَبْدِ الْعَظِيمِ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ أَخْبَرَنَا شَرِيكَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جَحَادَةَ عَنْ عَطَاءٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ:

Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “*Cennet yüz derecedir. Her iki derece arası, yürüme mesafesi beşyüz yıldır.*”⁹¹⁶

1/136 (H no: 174); Ahmed b. Abdillâh b. İshâk Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Ma'rifetü's-sahâbe*, thk. Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî (Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1419), 1/192 (H no: 690); Beğavî, *Şerhu's-sünne*, 4/463.

⁹⁰⁷ Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 3/24.

⁹⁰⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/248.

⁹⁰⁹ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehziib*, 1/541.

⁹¹⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/209.

⁹¹¹ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehziib*, 1/584.

⁹¹² Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 1/566; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehziib*, 1/347.

⁹¹³ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/141; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehziib*, 1/329.

⁹¹⁴ İbn Hacer, *Tehziibü't-tehziib*, 5/14.

⁹¹⁵ Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/749 (H no: 2064).

⁹¹⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1069-1070 H no: 575; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 6/51 (H no: 5765); Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Sıfatü'l-cenne*, 2/65 (H no: 228); Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbü'l-Ba's*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1407), 1/55 (H no: 62); Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbâru İsbahân*, 2/276).

Bu rivâyetler müellifte olduğu şekliyle kaynaklarda bulunmaktadır. Benzer lafız ve küçük değişikliklerle Tirmîzî de vb. aslî kaynaklarda sahîh olarak yer almaktadır.⁹¹⁷

4 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا يُونُسُ بْنُ سَعِيدٍ بْنُ مُسْلِمٍ حَدَّثَنَا حَجَّاجُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ قَالَ: أَخْبَرَنِي زَيْدُ بْنُ سَعْدٍ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ قَالَ: أَخْبَرَنِي ثَابِتُ بْنُ قَيْسٍ أَحَدُ بَنِي زُرَيْقٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ:

Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu nakletti: “*Rüzgâr Allah'ın rûhundandır. Rahmeti de azabı da getirir. Ona küfretmeyiniz Onun hayırlısını talep ediniz ve onun şerrinden Allah'a sığınınız.*”⁹¹⁸

Rivâyetin senedi: İbrâhim b. Muhammed b. el-Hasan - Yûsuf b. Sa'îd b. Müslim - Haccâc b. Muhammed - İbn Cüreyc - Ziyâd b. Sa'd - İbn Şihâb ez-Zührî - Sâbit b. Kays - Ebû Hüreyre – Hz. Peygamber

Müellifin senedinde yer alan İbrâhim b. Muhammed b. el-Hasan (ö. 302/915) verâ ve âbidliği ile bilinen müellifin de hadîs tahdîs ettiği hocalarından biridir.⁹¹⁹ Yûsuf b. Sa'îd b. Müslim (ö. 271/885) sadûk ve sika bir râvidir.⁹²⁰ Onun rivâyeti aldığı Haccâc b. Muhammed (ö. 206/822) sebt ve sika bir râvi olarak kaynaklarda yer almış yaşlandığında hadîsleri karıştırmaya başladığı belirtilmiştir.⁹²¹ Haccâc b. Muhammed, hocası İbn Cüreyc'ten (ö. 150/767) bu hadîsi almıştır. İbn Cüreyc hakkında sika ama tedlîs ve irsal yapan biri değerlendirmeleri mevcuttur.⁹²² Seneddeki bir diğer râvi Ziyâd b. Sa'd altıncı tabakandan sika bir muhaddistir.⁹²³ O rivâyeti kaynaklarda sika olarak belirtilen İbn Şihâb ez-Zührî'den (ö. 124/742) nakletmiştir.⁹²⁴ Sâbit b. Kays üçüncü tabakadan sika bir râvidir.⁹²⁵ O da bu hadîsi Ebû Hüreyre'den nakletmiştir. Senedde de görüleceği üzere râvilerin arasında herhangi bir kopukluk bulunmamaktadır. Rivâyetin sahîh olduğunu Hâkim ifade etmiştir.⁹²⁶

⁹¹⁷ Buhârî, “Cihâd”, 4 (H no: 2790); Tirmizî, “Sıfatü'l-Cenne”, 4 (H no: 2529); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/300 (H no: 7923).

⁹¹⁸ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1313-1314 (H no: 811); Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi*, 11/89 (H no: 20004); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/375 (H no: 7413), 13/69 (H no: 7631), 15/396 (H no: 9629); Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 1/251 (H no: 720); İbn Mâce, “Edeb”, 29 (H no: 3727); Ebû Dâvûd, “Nevm”, 12 (H no: 5097); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/340 (H no: 10699-10700), 9/341 (H no: 10701-10702); Ebû Avâne, *el-Müsnedü'l-muhrec*, 2/118 (H no: 2510); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahih*, 3/287 (H no: 1007), 13/38 (H no: 5732); İbn Mende, *et-Tevhîd*, 1/177 (H no: 51); Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, *Müsned*, 10/526 (H no: 6142); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/503 (H no: 6464); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 7/1888 (H no: 4862); Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Ahbâru İsbahân*, 1/149.

⁹¹⁹ Zehebî, *Tezkîratü'l-huffâz*, 2/219.

⁹²⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/224.

⁹²¹ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 1/153.

⁹²² Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 1/38.

⁹²³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/533; Cürcânî, *el-Kâmil*, 1/273; Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 1/392.

⁹²⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 2/135; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 12/21.

⁹²⁵ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 1/133.

⁹²⁶ Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/318 (H no: 7769).

5 - أَخْبَرَنَا أَبُو يَعْلَى حَدَّثَنَا أَبُو الرَّبِيعِ الرَّهْرَائِيُّ أَبُو يُوسُفَ الْقَاضِي حَدَّثَنَا مُطَرِّفٌ عَنْ جَعْفَرٍ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ:

“Allah (ölen) insanların ruhlarını öldüklerinde alır”⁹²⁷ âyetini İbn Abbâs şu şekilde tefsîr etmiştir. “Canlıların ve ölülerin rûhları uykuda buluşur. Birbirlerini tanırlar ve soru sorarlar. Sonra hiçbir hata olmadan canlıların rûhları cesetlerine dönerler. Bu Allah’ın (c.c) şu âyetine işaret eder.”⁹²⁸ “Şüphesiz bunda aklını kullanan bir kavim için (Allah’ın varlığını gösteren) deliller vardır.”⁹²⁹

Rivâyetin senedi: Ebû Ya‘lâ el-Mevsîlî - Ebû’r-Rabî‘ ez-Zehrânî - Ebû Yûsuf el-Kâdî - Mutarrîf b. Tarîf - Ca‘fer b. Ebî Muğîra - Sa‘îd b. Cübeyr – İbn Abbâs

Müellifin senedinde yer alan Ebû Ya‘lâ el-Mevsîlî (ö. 307/919) hakkında Hâkim, onun sika ve me’mûn olduğunu belirtmiştir.⁹³⁰ Onun haberi naklettiği Ebû’r-Rabî‘ ez-Zehrânî’nin (ö. 304/912) sika olduğu ifade edilmiştir.⁹³¹ Ebû Yûsuf el-Kâdî (ö. 182/798) hakkında el-Hatîb onun sika ve sâlih birisi olduğuna işaret etmiştir.⁹³² Ebû Yûsuf el-Kâdî’nin rivâyeti aldığı Mutarrîf b. Tarîf (ö. 143/761), Ali el-Medînî tarafından sika kabul edilmiştir.⁹³³ Diğer râvi Ca‘fer b. Ebî Muğîra beşinci tabakadan bir isimdir. İbn Hacer onun vehm eden, sadûk bir râvi olduğunu belirtmiştir.⁹³⁴ Seneddeki bir başka râvi Sa‘îd b. Cübeyr’in (ö. 94/713) tabakât kitaplarında sika olduğu nakledilmiştir.⁹³⁵ İsnâdda herhangi bir kopukluk yoktur. Heysemî de aynı şekilde senedin sahîh olduğunu beyan etmiştir.⁹³⁶

6 - حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ حَدَّثَنَا أَبُو حَاتِمٍ حَدَّثَنَا أَبُو صَالِحٍ حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ أَيُّوبَ عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي رَبَاحٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا أَنَّهُ قَالَ:

İbn Abbâs (r.a.): “Güneş kendi yörüngesinde gündüz dönen değirmen mesabesindedir. Battığı zaman arzın altındaki yörüngesinde doğudan doğuncaya kadar geceye izin verir (gece meydana gelir.) Ay’da böyledir”⁹³⁷ dedi.

⁹²⁷ ez-Zümer 39/42.

⁹²⁸ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/906-907 (H no: 442); Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 7/230; Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsat*, 1/45 (H no: 122).

⁹²⁹ er-Ra‘d 13/3.

⁹³⁰ Zehebî, *Tezkîratü’l-huffâz*, 2/199-200; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 11/110.

⁹³¹ İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, 1/251.

⁹³² Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 11/55-56.

⁹³³ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 6/275.

⁹³⁴ İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, 1/141.

⁹³⁵ İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, 1/241.

⁹³⁶ Heysemî, *Mecma‘u’z-zevâ‘id*, 7/100 (H no: 11312).

⁹³⁷ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1150-1151 (H no: 630); İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-azîm*, 7/2248 (H no: 12285); Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 5/43.

İbn Kesîr senedin sahîh olduğu tespitinde bulunmuştur.⁹³⁸

7 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ الْوَاسِطِيُّ حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ أَبِي عَاصِمٍ حَدَّثَنَا أَبِي حَدَّثَنَا شَيْبٌ عَنْ عِكْرِمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ:

İbn Abbâs: Tekvîr Sûresi 15 ve 16. âyetlerinin tefsîrinde “*Andolsun, bir görünüp bir sinenlere, akıp gidip kaybolanlara,*” “*Sinenler*”: *Atın koştuğu gibi, yıldızlarda galaksiyi dolaşır. “Akıp gidip kaybolanlar” kaybolurlar*”⁹³⁹ dedi.

Haberin senedi sika râvilerden oluşmaktadır.

8 - حَدَّثَنَا عُمَرُ بْنُ بَحْرٍ قَالَ: سَمِعْتُ أَحْمَدَ بْنَ أَبِي الْحَوَارِيِّ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عُمَيْرٍ قَالَ:

Abdülazîz b. Umeyr (ö.?): “*Cibrîl (a.s.), melekler arasında Rabbinin hizmetçisidir*”⁹⁴⁰ dedi.

Bu haber maktû‘ olup senedi incelendiği zaman sahîh olduğu tespit edilmiştir.

9 - أَخْبَرَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ بَحْرٍ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الْأَعْلَى حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ ثَوْرٍ عَنْ قَتَادَةَ فِي قَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ:

“*Gökler (haşyetten) neredeyse üstlerinden çatlayacak.*”⁹⁴¹ âyetinin tefsîrinde Katâde (ö. 117/735): “*(Bu) Allah’ın azametinden olacaktır*”⁹⁴² dedi.

Bu eser de râvileri açısından tetkike tutulduğunda sahîh bir isnâdla nakledilmiştir.

10 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحُسَيْنِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْجُبَّارِ بْنُ الْعَلَاءِ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ بْنُ عُيَيْنَةَ عَنْ عُلْقَمَةَ بْنِ مَرْثَدٍ عَنْ ابْنِ سَابِطٍ قَالَ:

Abdurrahmân b. Sâbit (ö. 118/736): “*İşleri dört (melek) idare eder. Salât ve selâm nebîlerimizin üzerine olsun Cibrîl, Mikâil, İsrâfîl ve Melekü-l Mevt’tir. Cebrâil rûzgâr ve ordular üzeredir (onun sorumluluğundadır.) Mikâil, yağmur ve bitkilerden (sorumludur.) Melekü’l-Mevt rûhları kabz eder. İsrâfîl de onların yapmakla emrolundukları şeyleri onlara bildirir*”⁹⁴³ dedi.

⁹³⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’ân*, 6/350.

⁹³⁹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1212 (H no: 682); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-azîm*, 10/3404 (H no: 19153); Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 8/431.

⁹⁴⁰ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/776 (H no: 351); Suyûtî, *el-Habâik*, 1/19; İbn Kesîr, *Tefsîrû’l-Kur’ân*, 1/343; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-azîm*, 1/183 (H no: 968); Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 1/226.

⁹⁴¹ eş-Şûrâ 42/5.

⁹⁴² Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/550 (H no: 194); San’ânî, *Tefsîr*, 3/159; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 21/501; Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 7/337; Ebû Ca’fer Muhammed b. Osmân b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *Kitâbü’l-Arş ve mâ ruviye fih*, thk. Muhammed b. Halîfe b. Alî et-Temîmî (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1418), 1/342 (H no: 15).

⁹⁴³ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/808 (H no: 376); Beyhakî, *Şu’abü’l-îmân*, 1/316 (H no: 156); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 7/159 (H no: 34969); Suyûtî, *el-Habâik*, 1/16; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-azîm*, 10/3397 (H no: 19117).

Farklı senedlerle nakledilen sahîh bir rivâyettir.

Kitâbü'l-Azame'deki rivâyetler üzerinde yapmış olduğumuz tetkik sonucu %35-40 oranında bir rivâyet grubunun sahîh olduğunu tespit ettik.⁹⁴⁴ Müellif hadîsleri eserde rivâyet ettikten sonra sıhhat durumuyla ilgili bir açıklama yapmamıştır. Sadece Utârid b. Hâcib (ö.?) tarafından mürsel olarak rivâyet edilen 303 nolu bu hadîsin devamında müellif tarafından “sahîhtir” diye bir not düşülmüştür.⁹⁴⁵ Ebü's-Şeyh tarafından sahîh olduğu belirtilen haberin itikâdî konularda ve inanç hususlarında mürsel olması sebebiyle delil olamayacağı belirtilmelidir. Bu hadîs, diğer kaynaklarda da mürsel olarak yer almıştır.⁹⁴⁶ Ancak açıklamanın hangi bağlamda yapıldığı hususunda muğlaklık vardır.

Sıhhat bakımından hadîsler hicrî üçüncü yüzyıla kadar sahîh ve zayıf olarak değerlendirmeye tâbî tutulmuşlardır. Hicrî üçüncü yüzyılın ortalarından itibaren ise sıhhat bakımından hadîslerin taksimatı sahîh, hasen ve zayıf şeklinde üç grup olarak yapılmıştır.⁹⁴⁷ Bu doğrultuda, *Kitâbü'l-Azame*'de yer alan hasen hadîslere dair tespitlerde bulunacağız.

3.1.1.2. Hasen Rivâyetler

Sözlükte “çirkinin zıddı, güzel, hoş” gibi manalara gelen hasen kelimesi⁹⁴⁸ hadîs ilminde, râvi zabt bakımından mükemmel olmaması nedeniyle sahîh hadîs ile zayıf hadîs arasında yer almakla birlikte sahîhe daha yakın olan bu hadîs çeşididir. Terim olarak genel kabule göre, “sahîh hadîsin şartlarını taşımakla beraber râvisinin zabtı, sahîh hadîsin râvisine nisbetle daha az olan hadîs” anlamında kullanılmaktadır.⁹⁴⁹ *Kitâbü'l-Azame*'de gerekli sıhhat şartlarında bulunan noksanlıktan dolayı hasen kabul edilen rivâyetleri görmek mümkündür.⁹⁵⁰ Bunun yanı sıra isnâdlardaki farklı değerlendirmelerden dolayı eserde hem sahîh hem de hasen olarak hüküm verilen haberler de mevcuttur.⁹⁵¹ Bazı rivâyetler ise farklı tahlillerden dolayı sahîh, hasen ve zayıf olarak nitelenmiştir.⁹⁵²

⁹⁴⁴ Sahîh rivâyetlere dair örnekler için bk. H no: 117, 141, 142, 193, 207, 208, 246, 306, 313, 341, 344, 403, 476, 495, 507, 509, 524, 577, 585, 608, 659, 697, 765, 811, 859, 913, 1002, 1028, 1075, 1102, 1189, 1246, 1282. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁹⁴⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/717 (H no: 303).

⁹⁴⁶ İbn Huzeyme, *Kitâbü't-Tevhîd*, 2/520 (H no: 50); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 6/211 (H no: 6214); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 1/312 (H no: 153).

⁹⁴⁷ Veysel Özdemir, “Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstılâhının Ortaya Çıkışı” (03 Haziran 2014), 68.

⁹⁴⁸ İbn Manzûr, “hsn”, 13/114.

⁹⁴⁹ Detaylı bilgi için bk. Sâlih, *Hadis Istılahları*, 130-135; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 58-65.

⁹⁵⁰ Hasen rivâyetler için bk. H no: 34, 83, 148, 158, 197, 203, 246, 286, 339, 384, 501, 565, 594, 595, 599, 701, 722, 771, 821, 833, 1182, 1220, 1221, 1239. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁹⁵¹ Örnekler rivâyetler için bk. H no: 279, 403, 507, 637, 819, 869, 1091, 1093, 1106, 1168, 1169. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

⁹⁵² Örnekler rivâyetler için bk. H no: 204, 384, 568. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

1 - حَدَّثَنِي أَبِي رَجَمَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَالْوَلِيدُ قَالَ: حَدَّثَنَا يُونُسُ حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ، قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ يَعْلَى بْنِ عَطَاءٍ عَنْ وَكِيعٍ بْنِ خُذْسٍ، عَنْ أَبِي رَزِينٍ قَالَ :

Ebû Rezîn, Hz. Peygamber'e "Ey Allah'ın elçisi" arşı yaratmadan önce Rabbimiz neredeydi? diye sorunca Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "O, altında ve üstünde hava olmayan bir buluttaydı. Sonra suyun üzerinde arşı yarattı."⁹⁵³

Zehebî, hadîsin senedinde bulunan Veki' b. Hudûs'ün mechûl olduğunu ona (udûs) denildiğini, İbn Hibban'dan başka kimsenin bu şahsı tevsîk etmediğini ifade ederek hadîsin senedinde zayıflık olduğunu belirtmiştir.⁹⁵⁴ Tirmizî ise bu hadîsi, hasen olarak değerlendirmiştir.⁹⁵⁵ Tirmizî'nin hadîsleri değerlendirmede mütesâhil olduğu dikkate alınarak söz konusu hadîsin itikâdî alanda delil olamayacağı ifade edilebilir. Zira hadîsten Allah'ın bir mekânda olduğunu anlamak mümkündür. Halbuki Allah, mekândan münezzehtir.

2 - حَدَّثَنَا الْعَبَّاسُ بْنُ أَحْمَدَ الشَّامِيُّ، حَدَّثَنَا عَبْدُ الْوَهَّابِ بْنُ الصَّحَّاحِ، حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عِيَّاشٍ، عَنْ عُمَارَةَ بْنِ غَزِيَّةٍ، أَنَّهُ سَمِعَ حُمَيْدَ بْنَ عُبَيْدٍ مَوْلَى بَنِي الْمُعَلَّى قَالَ: سَمِعْتُ ثَابِتًا الْبُنَائِيَّ يُحَدِّثُ، عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ :

Enes b. Mâlik'ten rivâyete göre: Hz. Peygamber "Cebrâil'e nasıl oluyor? Mîkâili hiç gülerken görmedim" dedi. *Cibrîl, O, cehennem yaratıldığından beri hiç gülmedi*"⁹⁵⁶ diye cevap verdi.

Müellifin isnâdında yer alan Abdülvehhâb b. ed-Dahhâk, kaynaklarda münkerü'l-hadîs olarak cerh edilmiştir.⁹⁵⁷ Ancak diğer kaynaklarda farklı isnâdlarla hadîsin rivâyet edilmesi müellifin senedini kuvvetlendirmektedir.⁹⁵⁸ Hadîs hakkında hasen ligayrihî tesbiti yapılmıştır.⁹⁵⁹ Bu tür rivâyetlerin itikâdî alanda delil olması ihtiyatla karşılanmalıdır.

⁹⁵³ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/363 (H no: 83); Tayâlisî, *Müsned*, 2/418 (H no: 1189); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 26/108 (16188); İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, 1/271 (H no: 612); İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahîh*, 14/8 (H no: 6141); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/235 (H no: 801), 2/303 (H no: 864).

⁹⁵⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/508.

⁹⁵⁵ Tirmizî, "Tefsir", 12 (H no: 3109)..

⁹⁵⁶ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/814-815 (H no: 384); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 21/55 (H no: 13343); Âcurrî, *Kitâbü's-Şerîa*, 3/1361 (H no: 932); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/229; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebi'd-Dünyâ, *er-Rikka ve'l-bükâ*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf (Beyrût - Lübnân: Dâru İbn Hazm, 1419), 1/269 (H no: 408); Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebi'd-Dünyâ, *Sıfatü'n-nâr*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf (Beyrût - Lübnân: Dâru İbn Hazm, 1417), 1/136 (H no: 219); Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü'z-Zühed*, 1/59 (H no: 359).

⁹⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 2/157.

⁹⁵⁸ Detaylı bilgi ve değerlendirmeler için bk. Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 10/385 (H no: 18568); İbn Hacer, *el-Metâlibü'l-âliye*, 4/119.

⁹⁵⁹ Münzirî, *et-Terğîb ve't-terhîb*, 3/470 (H no: 3664).

3 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْوَاسِطِيُّ حَدَّثَنَا مَسْرُوقُ بْنُ الْمَرْزُبَانِ حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي زَائِدَةَ عَنْ دَاوُدَ بْنِ أَبِي هِنْدٍ عَنْ عِكْرِمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ:

İbn Abbâs'tan şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Kureyşliler, Yahudiler’e “Bize bir şey verin (söyleyin bunu (Hz. Peygamber’i) kastederek bu adama soralım” dediler. “Onlarda bunun üzerine O’na rûhtan sorun?” dediler. “O’na rûhtan sordular? Bunun üzerine İsrâ sûresi 85. âyet nâzil oldu.” “Ve sana rûh hakkında soru soruyorlar?” De ki: “Rûh, Rabbimin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir.”⁹⁶⁰

Tirmizî, rivâyeti hasen sahîh garîb olarak değerlendirmiş ve yine bazı kaynaklarda rivâyetin hasen olduğu belirtilmiştir.⁹⁶¹ Rivâyet hakkında hasen değerlendirilmesi yapılan senedlerde yer alan Mesrûk el-Merzûbân, onuncu tabakadan bir râvidir. Hakkında sadûk ama evham sahibi olduğu belirtilmiştir.⁹⁶²

4 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ حَدَّثَنَا زِيَادُ بْنُ يَحْيَى حَدَّثَنَا عَبْدُ رَبِّهِ بْنِ بَارِقٍ قَالَ: حَدَّثَنِي خَالِي زُمَيْلُ بْنُ سِمَاكٍ أَنَّهُ سَمِعَ أَبَاهُ، يَقُولُ: قَالَ: قُلْتُ لِابْنِ عَبَّاسٍ:

Ebû Zümeyl, İbn Abbâs’a şöyle dedi: “Cennetin arzı nasıldır?” dedi. O “Gümüşten beyaz mermerdir. Sanki ayna gibidir” dedi. Onun nûru nasıldır diye sordu? İbn Abbâs “Güneş’in doğuşundan önceki saati görmedin mi? Onun nûru da aynı o şekildedir. Onda ne zemheri vardır ne de Güneş vardır” dedi. Ebû Zümeyl “Nehirleri nasıldır? Bir yarık içinde midir?” dedi. İbn Abbâs “Hayır o nehirler cennet arzının üstünde ne oraya ne buraya taşmadan akarlar. Allah onlara olun der” dedi.⁹⁶³

Haberin isnâdında yer alan Zemîl b. Simâk (ö.?) hakkında kaynaklarda cerh ve ta’dîl açısından bilgi yoktur. Ancak, İbn Ebi’d-Dünyâ, hasen bir isnâdla rivâyeti nakletmiştir.⁹⁶⁴ Münzirî de bu rivâyetin hasen bir senedle nakledildiğini belirtmiştir.⁹⁶⁵

⁹⁶⁰ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/863 (H no: 403); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/154 (H no: 2309); İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, 1/264 (H no: 595); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 10/167 (H no: 11252); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-evsat*, 8/73 (H no: 8002); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/579 (H no: 3961); Ebû Ya’lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 4/380 (H no: 2501).

⁹⁶¹ Tirmizî, “Tefsir”, 18 (H no: 3140); İbn Hibbân, *el-Müsnedü’s-sahîh*, 1/301 (H no: 99); Ebû Ya’lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 4/380 (H no: 2501).

⁹⁶² İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehziib*, 1/528; Ebû Ya’lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 4/380 (H no: 2501).

⁹⁶³ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1101 (H no: 599); Ebû Nu’aym el-İsfahânî, *Sıfatü’l-cenne*, 2/53; İbn Ebi’d-Dünyâ, *Sıfatü’l-cenne*, 1/121 (H no: 140); Münzirî, *et-Terğîb ve’t-terhîb*, 4/286.

⁹⁶⁴ İbn Ebi’d-Dünyâ, *Sıfatü’l-cenne*, 1/121 (H no: 140).

⁹⁶⁵ Münzirî, *et-Terğîb ve’t-terhîb*, 4/286.

5 - حَدَّثَنَا عَبْدُ الْغَفَّارِ الْهُمَيْمِيُّ حَدَّثَنَا أَبُو التَّيَّحِيِّ، حَدَّثَنَا بَقِيَّةُ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عِيَّاشٍ قَالَ: وَحَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ الرَّاسِبِيُّ حَدَّثَنَا الْعَبَّاسُ بْنُ الْهَيْثَمِ الْأَنْطَاكِيُّ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عِيَّاشٍ عَنْ صَمَّصَمَ بْنِ زُرْعَةَ عَنْ شُرَيْحِ بْنِ عُبَيْدٍ عَنْ أَبِي زُهَيْرٍ التُّمَيْرِيِّ قَالَ:

Ebû Züheyr en-Nümeyrî (ö.?) Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti:
 “Çekirgeyi öldürmeyiniz! Çünkü o Allah'ın büyük ordularındandır.”⁹⁶⁶

Rivâyeti, Heysemî'nin kendi senedinde yer alan İsmâil b. Ayyâş sebebiyle zayıf saydığı görülmektedir.⁹⁶⁷ Müellifin isnâdında yer alan Abbâs b. Heysem hakkında kaynaklarda cerh ve ta'dil açısından bir değerlendirme yoktur. Ama diğer tarîklerle isnâd güçlenmektedir. Elbânî, hadîsin hasen olduğunu ifade etmiştir.⁹⁶⁸

3.1.2. Râvinin Cerhi Sebebiyle Zayıf Olan Rivâyetler

Zayıf kelimesi sözlükte “güçsüz, hasta olmak, sağlam olmamak,” gibi anlamlara gelmektedir.⁹⁶⁹ Terim olarak yaygın kabule göre, sahîh ve hasen hadîsin şartlarını taşımayan hadîs çeşididir.⁹⁷⁰ Bir rivâyetin sahîh olanına ulaşma arzusu sahâbe döneminden itibaren var olan bir gerçektir. Tâbiînle birlikte hadîslerin zayıf olanını sahîh olanından ayırma çalışmalarının olduğu bilinmektedir. Hadisçiler sahîh hadîsin tanımını yaptıklarında, bu kriterleri taşımayan hadîslerin zayıf olduğunu da ifade etmişlerdir. Râvide olan bir takım olumsuz vasıflar, râvinin mechûl, mübhem olması gibi durumlar veya isnâdında meydana gelen bir kopukluk ya da rivâyetteki şâzz ve muallellik illetleri o rivâyeti zayıf kılmaktadır.

Kitâbü'l-Azame'de karşılaştığımız rivâyetlerin büyük bir kısmı sahîh hadîs şartlarını taşımadıkları için zayıf hadîs kategorisinde yer almaktadır. Eserde tespit edebildiğimiz kadarıyla mevzû rivâyetlerde dâhil olmak üzere yaklaşık 750 haber sahîh rivâyet şartlarını taşımamaktadır. Zayıf hadîslerin oranı %50'nin üzerindedir ki bu epey yüksek bir orandır. Eserde bulunan zayıf rivâyetlerin illetleri râvi, isnâd ve metin kaynaklıdır. Bu bölümde zayıf haberlere ve zayıflık sebeplerine dair örnekler vereceğiz.

1 - حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الْأَنْطَاكِيُّ نَا أَحْمَدُ بْنُ أَبِي الْخَوَّارِ أَنَا مَرْوَانُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ عَطَّافِ بْنِ خَالِدٍ الْمَخْزُومِيِّ عَنْ صَالِحِ بْنِ مُحَمَّدٍ اللَّيْثِيِّ عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ:

⁹⁶⁶ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1788-1789 (H no: 1293); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 22/297 (H no: 757); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 9/111 (H no: 9277); Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 12/409 (H no: 9654).

⁹⁶⁷ Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 4/39 (H no: 6073).

⁹⁶⁸ Münâvî, *Feyzü'l-kadîr*, 6/416.

⁹⁶⁹ İbn Manzûr, “*daf*”, 9/204.

⁹⁷⁰ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 41; Sâlih, *Hadis Istılahları*, 138.

Sa'îd b. el-Müseyyib'in (ö. 94/713) şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Allah’a ibadet sadece namaz ve oruçla olmaz. Bunun yanı sıra (ibadet) dinde tefekkuh etmek ve Allah’ın işinde düşünmektir.”⁹⁷¹

Rivâyetin senedinde yer alan Sâlih b. Muhammed el-Leysî (ö. 140/757) kaynaklarda münkerü’l-hadîs⁹⁷², kuvvetli olmayan⁹⁷³ ve zayıf⁹⁷⁴ olarak tavsîf edilmiştir.

2 – حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عُمَرَ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ عَبْدِ السَّلَامِ حَدَّثَنَا دَاوُدُ بْنُ رُشَيْدٍ قَالَ: قَالَ بِشْرُ بْنُ الْحَارِثِ قَالَ:

Bişr b. el-Hâris (ö. 227/842): “Allah’ın azametini düşün ki! O’na nasıl varacağını bilesin”⁹⁷⁵ dedi.

Haberin senedinde yer alan İbrâhim b. Abdisselâm (ö. 287/900) zayıf bir râvidir.⁹⁷⁶

3 – حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ عَبْدِ الْكَرِيمِ حَدَّثَنَا أَبُو زُرْعَةَ، حَدَّثَنَا مِنْجَابٌ حَدَّثَنَا بِشْرُ بْنُ عَمَّارٍ حَدَّثَنَا أَبُو رَوْحٍ عَنْ عَطِيَّةَ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ:

Ebû Sa’îd el-Hudrî’den Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: “Allah gözleri idrâk ettiği halde, gözler O’nu idrâk edemez”⁹⁷⁷ âyetinin tefsîrinde “Şayet cinler, insanlar, şeytanlar ve melekler yaratıldıkları zamandan yok olacakları ana kadar tek bir saf olsalar hiçbir şekilde Allah’ı kuşatamazlar.”⁹⁷⁸

Ukaylî bu hadîsin mütabiinin olmadığını ancak bu şekilde bilindiğini belirtmiştir.⁹⁷⁹ İsnâdda geçen Bişr b. Ammâr (ö.?) çok hata yapan tek başına kaldığı zaman rivâyeti delil olmayan zayıf bir râvidir.⁹⁸⁰ Aynı şekilde isnâddaki diğer râvi Atiyye b. Sa’d da (ö. 111/729) zayıftır.⁹⁸¹ Bu rivâyet sened itibariye zayıftır.

4 – حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ رُسْتَةَ حَدَّثَنَا عَمْرُو بْنُ مَالِكٍ الرَّاسِي حَدَّثَنَا فَضِيلُ بْنُ سُلَيْمَانَ حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ عُقْبَةَ قَالَ أَخْبَرَنِي عَطَاءُ بْنُ أَبِي مَرْوَانَ الْأَسْلَمِيُّ عَنْ أَبِيهِ، عَنْ كَعْبٍ عَنْ صُهَيْبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ:

⁹⁷¹ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/217-218 (H no: 7); Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve’l-mütefakkîh*, thk. Ebû Abdîrrahmân b. Âdil Yûsuf (Suûdî Arabistan: Dâru İbni’l-Cevzî, 1421), 1/117.

⁹⁷² Cürçânî, *el-Kâmil*, 5/89.

⁹⁷³ Nesâî, *ed-Du’afâ*, 1/57.

⁹⁷⁴ Müslim, *el-Künâ ve’l-esmâ*, 2/867.

⁹⁷⁵ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/251-252 (H no: 30).

⁹⁷⁶ Zehebî, *el-Muğnî*, 1/19; Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, 1/46.

⁹⁷⁷ el-En’âm 6/103.

⁹⁷⁸ Ebû’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/338 (H no: 72); İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîm*, 4/1363; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 3/278; Ukaylî, *ed-Du’afâü’l-kebîr*, 1/140.

⁹⁷⁹ Ukaylî, *ed-Du’afâü’l-kebîr*, 1/140.

⁹⁸⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, 1/455; Dârekutnî, *Kitâbü’d-Duafâ ve’l-metrûkîn*, 1/260.

⁹⁸¹ Nesâî, *ed-Du’afâ*, 1/85; Dârekutnî, *Kitâbü’d-Duafâ ve’l-metrûkîn*, 2/165.

Suheyb b. Sinân b. Mâlik er-Rûmî (ö. 38/659) Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *"Allah 'ım! Sen bizim sonradan ihdas ettiğimiz bir ilah değilsin, zikri ortadan kalkan bir rab de değilsin. Seninle beraber dua ettiğimiz ve yalvardığımız bir ilah yoktur, Yaratma da hiç kimse sana yardım etmedi (sen her şeye gücü yetensin) ki biz senin hakkında şüpheye düşelim."* Kâ'bu'l-Ahbâr, *"Bu hadîs Hz. Dâvûd'un (a.s.) duasıydı"*⁹⁸² dedi.

Bu rivâyet başka kaynaklarda benzer lafızlarla yer almaktadır. Fakat sened bakımından bu rivâyetler sıkıntılı gözükmetedir. Müellifin senedinde yer alan Amr b. Mâlik er-Râsibî (ö. 240/854) cumhura göre zayıf kabul edilmektedir.⁹⁸³ Amr b. el-Hüseyin de (ö. 231/845) yine diğer senedlerde bulunan ama metrûk olarak tenkîd edilmiş bir râvidir.⁹⁸⁴ Taberânî'nin isnâdındaki râvi Abdurrâhman b. Muğîs de (ö.?) mechûldür.⁹⁸⁵

5 - حَدَّثَنَا أَبُو يَحْيَى الرَّازِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ الشَّافِعِيُّ قَالَ: سَمِعْتُ أَبِي قَالَ: أَخْبَرَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ وَاقِدٍ عَنِ الْكَلْبِيِّ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ:

*"Kâf-hâ-yâ-ayn-sâd"*⁹⁸⁶ âyetini İbn Abbâs: *"O (Allah) Kâfî'dir. O Hidayet edendir. O Âlimdir. O Sâdiktir. O yarattıkları için Kâfî'dir. (O) kullarını doğru yola ileten, iyiliğini bilen ve va 'dine sâdık olandır"*⁹⁸⁷ şeklinde tefsîr etmiştir.

Haberin senedindeki râvi Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (ö. 146/763) zayıf ve metrûk'l-hadîs olarak kaynaklarda geçmektedir.⁹⁸⁸ Onun Ebû Sâlih Mevlâ Ümmü Hânî'den (ö.?) yapmış olduğu rivâyetlerin yalan olduğu belirtilmiştir.⁹⁸⁹ Ancak rivâyetin başka kaynaklarda yakın lafızlarla farklı bir tarikle nakledildiğini de belirtmemiz gerekir. Hâkim ve Zehebî bu rivâyet hakkında yaptıkları değerlendirmede isnâdın sahîh olduğunu belirtmişlerdir.⁹⁹⁰

6 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عِيسَى حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ جَنَابٍ عَنْ عِيسَى بْنِ يُونُسَ عَنْ طَلْحَةَ بْنِ عَمْرٍو عَنْ عَطَاءٍ قَالَ: سَمِعْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ:

⁹⁸² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/410-411 (H no: 114); Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, 1/157 (H no: 158); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 1/179 (H no: 8886); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/111 (H no: 674); Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 1/85 (H no: 282).

⁹⁸³ İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, 7/327; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 7/488.

⁹⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 2/224; Zehebî, *el-Muğnî*, 2/482.

⁹⁸⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/645; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 1/350.

⁹⁸⁶ Meryem 19/1.

⁹⁸⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/532 (H no: 186); Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 3/383.

⁹⁸⁸ İbnü'l-Kayserânî, *Zahîretü'l-huffâz*, 1/190; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/271.

⁹⁸⁹ Cemâl Muhammed es-Seyyid Abdülhamîd, *İbn Kayyim el-Cevziyye ve cühûdühû fî hidmeti's-sünneti'n-nebeviyye ve ulûmihâ* (Medîne: İmâdetü'l-Bahsil-İlmî, 1424), 3/138.

⁹⁹⁰ Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/403 (H no: 3405-3406); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 1/230 (H no: 164).

İbn Abbâs: “Göklerin ve yerin misali (şöyledir). Onların ardında havadan başka bir şey yoktur. Sahranızdaki çöl gibi ne gök ne de yer vardır. Nice bu çölleri görürsün, yeryüzünden mütevellittir”⁹⁹¹ dedi.

Haberin râvilerinden Talha b. Amr (ö. 155/771) zayıf ve metrûktür.⁹⁹²

7 – حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ زَكْرِيَّا حَدَّثَنَا سَعِيدُ بْنُ يَحْيَى حَدَّثَنَا مُسْلِمُ بْنُ خَالِدٍ الرَّزَّازِيُّ عَنْ أَبِي بَكْرٍ الْهَدَلِيِّ، رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ:

1. El-Hezli (ö. 167/784) şöyle dedi: “Yaratıkların içinde Allah’a en yakın olan İsrâfîl’dir. Allah ile İsrâfîl arasında yedi perde vardır. Nûrdan perde buluttan perde hatta yedisini de saydı aklımda tutamadım. El-Hezli dedi ki: İsrâfîlin bir kanadı doğuda bir kanadı batıdadır. Bir kanat yedinci arzdadır. Bir kanat da başındadır. O başını iki kanadı arasına koyar. Allah bir işi emrettiği zaman levhalar Allah’ın işinden olan şeylerle Allah’ın emrettikleri ile) İsrâfîl’e gelir. İsrâfîl onlara bakar ve Cebrâil (a.s.) nida eder. Cebrâil’de ona cevap verir. Meleklerden hiç birisi o sesi duymaz (duyan olursa) bayılır...”⁹⁹³

Bu rivâyetin senedinde bulunan Ebû Bekir el-Hezli (ö. 167/783) metrûkü’l-hadîstir.⁹⁹⁴
Bu haber Hz. Peygamber’e dayanmamaktadır.

8 – حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنُ دَاوُدَ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ سَيَّارٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُوسَى عَنْ مُوسَى بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ سَلَمَةَ بْنِ أَبِي الْأَشْعَثِ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنْ سَلَمَةَ عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا قَالَ:

2. Hz. Âişe Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “O (s.a.v.) “Cebrâil’e (a.s.) seni asli sûretinde görmek istiyorum” dedi. Cebrâil “Bunu ister misin?” dedi. Hz. Peygamber de “evet” dedi. Cebrâil “Öyleyse buluşma zamanının gece gargad mevki” dedi. “Buluşma vaktinde Hz. Peygamber onunla karşılaştı. Cebrâil kanatlarından birini açtı. O semanın ufkunu kapatıyordu. Öyle ki semada bir şey görülmüyordu.”⁹⁹⁵

Müellifin isnâdındaki râvilerden Mûsâ b. Ubeyde (ö. 153/770) zayıf olarak tavsîf edilmiştir.⁹⁹⁶

⁹⁹¹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/586 (H no: 219); Zehebî, *el-Ulvv*, 1/109 (H no: 285).

⁹⁹² Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 2/340; İbnü’l-Kayserânî, *Zahîretü’l-huffâz*, 1/292; Ukaylî, *ed-Du’afâü’l-kebîr*, 2/224.

⁹⁹³ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/686-687 (H no: 278); Müelliften nakledilmiştir. Suyûtî, *el-Le’âli’l-masnûa*, 1/23.

⁹⁹⁴ Nesâî, *ed-Du’afâ*, 1/46; Cürcânî, *el-Kâmil*, 4/341.

⁹⁹⁵ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 2/771-772 (H no: 346); Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 1/227; İbn Râhûye, *Müsned*, 2/491 (H no: 1076); Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, 1/349 (H no: 1519).

⁹⁹⁶ Cürcânî, *el-Kâmil*, 8/44; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 5/101.

9 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي يَعْقُوبَ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَمْرٍو بْنِ أَبِي هُبَيْرَةَ الْأَنْصَارِيُّ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سَعِيدٍ الْقُرَشِيُّ عَنْ الْأَعْمَشِ عَنْ سَعْدِ الطَّائِي عَنْ عَطِيَّةَ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ:

Ebû Sa'îd el-Hudrî'den Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle dediği rivâyet edilmiştir:
"Cibrîl, Allah'ın sağındadır. Mikâil ise diğer tarafındadır"⁹⁹⁷

Mu'an'an rivâyetleriyle ile meşhur A'meş (ö. 148/765) senedde yer almaktadır.⁹⁹⁸ Aynı şekilde seneddeki Atiyye b. Sa'd tedlîsle mualllel, naklettiği rivâyetlerde çokça hata yapan biridir.⁹⁹⁹

10 - حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ عِمْرَانَ حَدَّثَنَا ابْنُ أَبِي عِمْرَانَ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ عَبْدِ الْكَرِيمِ بْنِ أَبِي الْمُخَارِقِ عَنْ الْحَسَنِ، رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ:

3. Hasan el-Basrî (ö. 110/728) buluta baktığı zaman: "Allah'a yemin olsun ki! Bulutta sizin rızkınız vardır. Ancak siz hatalarınız ve amellerinizle onu haram kılıyorsunuz"¹⁰⁰⁰ dedi.

Rivâyetin bütün senedlerinde bulunan Abdülkerîm b. Ebi'l-Muhârik (ö. 126/743) zayıf bir râvidir.¹⁰⁰¹

3.1.3. İnkıtâ Sebebiyle Zayıf Olan Rivâyetler

Müellifin *Kitâbü'l-Azame*'de kullandığı isnâdların genel olarak muttasıl olduğu ancak bununla birlikte bazılarında inkıtâ olduğu tespit edilmiştir. Rivâyetlerin sıhhat şartlarından biri de isnâdın muttasıl olmasıdır. Bu doğrultuda isnâdda meydana gelen bir kopukluk rivâyeti zayıf mertebesine düşürmektedir. *Kitâbü'l-Azame*'de tespit ettiğimiz inkıtâ çeşitlerine dair şu örnekleri verebiliriz.

3.1.3.1. Münkâtı' ve Mu'dal Rivâyetler

Münkâtı' hadîsin tanımında farklılıklar olmakla beraber şu şekilde tarif edilmiştir. Münkâtı' hadîs, senedin başından ya da sonundan olmaksızın ve peş peşe olmamak kaydıyla bir ya da birden fazla râvisi düşen hadîse denir."¹⁰⁰² Bu rivâyet normal şartlarda delil olamaz ancak başka bir muttasıl senedle rivâyet edilerek takviye edilince hasen li-gayrihî mertebesine

⁹⁹⁷ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/809 (H. no: 377); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/123 (H no: 11069); Ebû Dâvûd, "Hurûf ve'l-Kıraat", 29 (H no: 3999); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/291 (H no: 3048-3049); Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne*, 6/1232 (H no: 2183); Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî, *Müsned*, 2/478 (H no: 1305).

⁹⁹⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/224.

⁹⁹⁹ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 1/393.

¹⁰⁰⁰ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1256-1257 (H no: 733); Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/420; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 1/401; Suyûtî, *el-Hey'etü's-seniyye*, 1/91.

¹⁰⁰¹ Dârekutnî, *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*, 2/163; Zehebî, *el-Muğnî*, 2/402.

¹⁰⁰² Çakan, *Hadîs Usûlü*, 134; Aydın, *Hadîs İstılahları Sözlüğü*, 209; Sâlih, *Hadîs İstılahları*, 140; Uğur, *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*, 270-271; Gelişen, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 471.

yükselerek delil olur. Mürsel ve münkatı‘ rivâyeti eşit olarak değerlendirenler de vardır.¹⁰⁰³ Biz her ikisine ayrı ayrı değineceğiz. Eserde tespit ettiğimiz münkatı‘ isnâdlara aşağıdaki örnekleri sunabiliriz.¹⁰⁰⁴

Misal:

252 – حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ إِدْرِيسَ، حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ، حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَيَّاشٍ، عَنْ أَشْعَثَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ التَّمِيمِيِّ، عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ عُمَرَ أَوْ عُمَرَانَ، مِنْ ابْنِ الْعَيَّاشِ، أَنَّ أَبَا ذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ:

Abdülazîz b. İmrân ve Ebû Zer arasında inkitâ vardır. Bu rivâyet Abdülazîz b. Ömer veya Abdülazîz b. İmrân’dan nakledilmiştir. Abdülazîz b. Ömer’in vefât tarihi (ö. 150/767) civarındır. O yedinci tabakadandır.¹⁰⁰⁵ Abdülazîz b. İmrân ise (ö. 197/812) tarihinde ölmüş sekizinci tabakadan biri ve metrûk bir râvidir.¹⁰⁰⁶ Her iki durumda da râvîler arasında kopukluk vardır.

Mu‘dal rivâyet, senedin herhangi bir yerinde peş peşe iki veya daha çok râvinin düştüğü hadîstir.¹⁰⁰⁷ Bir bakıma mu‘dal hadîste, münkatı‘ hadîsin çeşitlerinden birisidir. *Kitâbü’l-Azame*’de 1032 nolu rivâyetin isnâdında bu şekilde bir kopukluk vardır.

Misal:

1032 – حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ هَارُونَ، حَدَّثَنَا الرَّبِيعُ بْنُ سُلَيْمَانَ، حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ، حَدَّثَنَا ابْنُ زَيْدٍ رَفَعَهُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:

Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem tebeu’t-tâbiînden bir râvidir. Aradaki tâbiî ve sahâbîyi atlayarak doğrudan Hz. Peygamber’den rivâyette bulunduğu için bu rivâyet mu‘daldır. Ayrıca o cerh ve ta‘dîl açısından zayıf bir râvi olarak tenkîd edilmiştir.¹⁰⁰⁸

3.1.3.2. Muallak Rivâyetler

Senedinde kopukluk olan bir başka hadîs türü de muallak rivâyetlerdir. Sözlükte “askıda bırakılmış” manasına gelir.¹⁰⁰⁹ Muallak kelimesi, terim olarak şu şekilde tarif edilmiştir. Hadîsin senedinin baş tarafından bir veya arka arkaya birkaç râvinin ya da isnâddaki tüm râvîlerin düşürüldüğü, “kâle Rasûlullâh” denilerek Hz. Peygamber’e, sahâbeye veya tâbiîne atfedilen hadîs çeşididir.¹⁰¹⁰ Senedde bir inkitâ olması sebebiyle zayıf olarak değerlendirilen

¹⁰⁰³ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 58; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 116; Sâlih, *Hadîs Istılahları*, 140.

¹⁰⁰⁴ Münkatı‘ rivâyetlere örnekler için bk. H no: 25, 26, 27, 96, 102, 201, 202, 220, 252, 456, 489, 537, 538, 609, 724, 692, 968. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

¹⁰⁰⁵ İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, 1/358.

¹⁰⁰⁶ İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, 1/358.

¹⁰⁰⁷ Çakan, *Hadîs Usûlü*, 134; Yücel, *Hadîs Tarihi ve Usûlü*, 233.

¹⁰⁰⁸ İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, 1/340.

¹⁰⁰⁹ İbn Manzûr, “alk”, 10/261.

¹⁰¹⁰ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 10; Abdullâh Aydın, “Muallak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005), 30/309.

muallak hadîs hususunda muhaddislerin farklı usûl ve uygulamaları vardır. Bunun için muallak bir senedi kullanan müelliflerin metodolojisine bakarak hüküm vermenin daha uygun olacağı dile getirilmiştir.¹⁰¹¹ Müellifin metoduna baktığımız zaman örnek verilen muallak isnâdlar bir önceki senedin tekrarıdır.

Misal:

55 - حَدَّثَنَا قَالَ: حَدَّثَنِي الصَّلْتُ بْنُ حَكِيمٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ صَنْعَاءَ أَطْنَهُ عَبْدَ الصَّمَدِ عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنَبِّهٍ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ :

56 - وَقَالَ وَهْبُ بْنُ مُنَبِّهٍ رَحِمَهُ اللَّهُ:

Vehb b. Münebbih tarafından 55 nolu rivâyet muallak olarak nakledilmiştir.¹⁰¹² Müellif, 56 nolu rivâyette tüm senedi hazfetmiş ve Vehb tarafından rivâyet edilen bir başka muallak hadîse eserde yer vermiştir.¹⁰¹³

Kitâbü'l-Azame'de tespit edebildiğimiz kadarıyla 8 tane muallak rivâyet tekrarlanmıştır.¹⁰¹⁴ Bu muallak rivâyetlerin çoğu maktû'dur. Müellif muallak rivâyet ettiği isnâdları bir önceki senedin tekrarı olarak vermiştir. Ebü's-Şeyh'in, "وَبِإِسْنَادِهِ عَنْ وَهْبٍ" ve "وَبِإِسْنَادِهِ" ifadelerini kullanması muallak rivâyetlerdeki metodunu ortaya koymaktadır. Bu lafızlar bir önceki isnâdın tekrarına işaret etmektedir. Muallak olarak verilen isnâdlarda sahâbeye veya tâbiine kadar tüm râviler hazfedilmiştir. Vehb b. Münebbih'ten altı rivâyet, Katâde'den de bir haberin senedi muallak olarak nakledilmiştir. Ebü's-Şeyh tekrara düşmemek için senedi zikretmeden sadece farklı olan metin kısmını nakletmekle iktifâ etmiştir. 298 nolu rivâyet merfû ve senedinde Ebû Hüreyre yer alırken 299 dokuz nolu rivâyette ise bir başka sahâbî Abdullah b. Selâm vardır. 241 nolu rivâyet İbn Abbâs'a dayanan mevkûf bir hadîs iken 242 nolu isnâd Vehb b. Münebbih'ten nakledilen maktû' bir haberdir. Vehb b. Münebbih'ten gelen maktû' rivâyetler, muallak rivâyetlerin içinde çoğunluktadır.

Müellif, 242 rivâyeti "zekera" sîgasıyla, diğer muallak rivâyetleri ise "kâle" lafzıyla zikretmiştir. 272 ve 916 altı nolu rivâyetlerin dışındaki haberlerin senedlerinde çok ciddi zayıflıklar mevcuttur. 242, 296, 297, 394 ve 395 nolu rivâyetler sadece müellif tarafından nakledilmiş olup diğer hadîs kaynaklarında bulunmamaktadır. Muallak bir rivâyet, isnâdın düşmesinden dolayı zayıf sayılırken müellifin metodunun tekrardan kaçınmak olduğu

¹⁰¹¹ Çakan, *Hadîs Usûlü*, 136; Aydın, "Muallak", 30/309; Uğur, *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*, 236.

¹⁰¹² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/311-312.

¹⁰¹³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/313-314.

¹⁰¹⁴ Örnekler için bk. H no: 55-56, 172-173, 190-191, 241-242, 296-297, 298-299, 394-395, 916-917. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

anlaşılmaktadır. Muallak hadîs olarak değerlendirilmesi gereken bazı rivâyetlere, hadîs tahammül çeşitler altında yer verilecektir. Tekrar olmaması adına bu başlık altında ilgili isnâdların tahliline yer vermedik.¹⁰¹⁵ Eserde tespit edebildiğimiz toplam 16 rivâyetin isnâdı muallaktır.

3.1.3.3. Mürsel Rivâyetler

Kitâbü'l-Azame'de isnâdında inkıtâ olan hadîs çeşitlerinden bir tanesi de mürsel rivâyetlerdir. Mürsel hadîs, tâbiînden bir râvinin, kendisiyle Hz. Peygamber arasındaki sahâbînin ismini atlayarak hadîsi Hz. Peygamber'den rivâyet etmesidir.¹⁰¹⁶ Genel görüşe göre küçük ve büyük tâbiîn arasında bir fark gözetilmemiş olsa bile bu konuda farklı yaklaşımlar vardır.¹⁰¹⁷ Yani yaşı küçük olan tâbiînin naklettiği ettiği hadîsler, mu'dal olarak kabul edilmiştir. Çünkü yaşı küçük olan tâbiî ancak bir iki sahâbîye yetişebilmiştir.¹⁰¹⁸ Mürsel hadîs, senedindeki inkıtâ nedeniyle zayıf kabul edilmiştir.¹⁰¹⁹ Mürsel bir isnâd başka bir eserde muttasıl olursa, rivâyetin senedindeki kopukluğun giderilmesi dışında başka bir problem yoksa sahîh olarak değerlendirilmektedir. Ancak hicrî ikinci asırda Ebû Hanife, İmam Mâlik, Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Evzâî (ö. 157/774) gibi âlimler bu tür rivâyetlerle amel etmişlerdir. *Kitâbü'l-Azame*'de yirmi iki isnâdın mürsel olduğu tespit edilmiştir.¹⁰²⁰

Misal:

31 - قَالَ جَدِّي رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: عَنْ سَهْلٍ، حَدَّثَنَا أَبُو الْأَخْوَصِ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ مَسْرُوقٍ، عَنْ أَبِي الضُّحَى قَالَ:

Ebü'd-Duhâ (Müslim b. Subayh), (ö. 100/718) yılında ölmüş dördüncü tabakadan bir râvidir.¹⁰²¹ Rivâyet diğer kaynaklarda da mürsel olarak nakledilmiştir.¹⁰²²

Ebü's-Şeyh el-İsfahânî eserde mürsel haberlere yer vermiştir. Bu husus onun mürsel rivâyetleri delil olarak kabul ettiğini göstermektedir. Eserdeki mürsel rivâyetlerden biri olan 303 nolu rivâyetin sonunda “o sahîhtir” notu Ebü's-Şeyh tarafından düşülmüştür. Normalde her

¹⁰¹⁵ İlgili rivâyetler için bk. H no: 84, 134, 269, 303, 1120, 1125, 1131. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

¹⁰¹⁶ İbn Dakîkî'l-îd, *el-İktirâh*, 1/16; İbn Hacer, *en-Nüket*, 1/445; Gelişgen, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 501; Sâlih, *Hadis İstilahları*, 38-39.

¹⁰¹⁷ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 51.

¹⁰¹⁸ Salâhattin Polat, “Mürsel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/52-54; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 55.

¹⁰¹⁹ Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li(fî)-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, thk. Muhammed Osmân (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1405), 1/35; Irâkî, *Elfiyetü'l-Irâkî*, 1/177.

¹⁰²⁰ Mürsel rivâyetler için bk. H no: 20, 31, 33, 34, 116, 205, 247, 253, 260, 271, 303, 356, 380, 520, 716, 748, 887, 976, 1017, 1080, 1211, 1268. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame* Müellifin zayıf katagorisinde değerlendirilmesine rağmen mürsel rivâyetlere itikâdî bir eserde yer vermesi dikkat çekici ve eleştirilmesi gereken bir husustur.

¹⁰²¹ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 1/530.

¹⁰²² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/252; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/268 (H no: 2400, 2401); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*, 1/262 (H no: 1461-1462); İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 1/476; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 1/395; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 1/253 (H no: 103).

iki rivâyetin de senedinde râvilerden kaynaklanan zayıflıklar vardır. Dolayısıyla ihtimallerden birincisi müellifin mürsel rivâyetin sahîh olduğunu belirtmesidir. Bir diğer olasılık ise 302 nolu rivâyetin manasını içermesi sebebiyle rivâyetin sahîh olduğuna müellifin işaret etmiş olmasıdır.

Mürsel rivâyetlerden 8 isnâdın râvileri sika iken¹⁰²³, 14 rivâyetin isnâdında, rivâyetin mürsel olması dışında, râvilerden kaynaklanan zayıflıklar vardır.¹⁰²⁴ Mürsel olan bazı rivâyetlerin bir kısmı müellifin eserinde, bir kısmı da farklı kaynaklarda muttasıl isnâdlarla nakledildiği tespit edilmiştir.¹⁰²⁵ 205, 253, 1080 ve 1269 nolu rivâyetlere sadece müellif eserinde yer vermiştir. Eserde isnâddaki inkıtâ açısından 22 mürsel, 20 maktû‘, 16 muallak ve 1 mu‘dal hadîs vardır. *Kitâbü’l-Azame*’de tespit edebildiğimiz toplam 66 rivâyetin isnâdında çeşitli şekillerde inkıtâ bulunmaktadır.

3.1.3.4. Müdelles Rivâyetler

Tedlîs sözlükte malın aybını müşteriden gizlemek manasına gelir.¹⁰²⁶ Senede dâhil olan bir râvinin ismini atlayarak, orada böyle biri yokmuş izlenimi verecek şekilde senedi zikretmek demektir. Râvinin görüşmediği veya görüştüğü halde hadîs almadığı çağdaşı bir kişiden işitmiş gibi “falan böyle dedi” veya “falandan” diyerek hadîsi rivâyet etmesine isnâd tedlîsi denir. Şuyûh tedlîsi de râvinin hocasını bilinmeyen bir isim sıfat veya künye ile ifade etmesidir.¹⁰²⁷ Tesviye tedlîsi de sika râviler arasında mevcut olan zayıf bir râviyi atlayarak hep sikalardan gelmiş izlenimini verecek şekilde hadîsin rivâyet edilmesidir.”¹⁰²⁸ Bir isnâdda tedlîs yapılması o rivâyeti illetli kılmaktadır. *Kitâbü’l-Azame*’de haklarında tedlîs yaptıkları belirtilen râvilere aşağıdaki isimler örnek olarak verilebilir.

- 1- Süleymân b. Mihrân (A‘meş) (ö. 148/765) an‘ane ve tedlîs ile müttehemdir.¹⁰²⁹ 82, 199, 451, 491, 550, 576, 612, 831, 910, 1024, 1131, 1143, 1144, 1158, 1198, 1204, 1235 nolu rivâyetlerde yer almıştır.

Misal:

82 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحُسَيْنِ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ سَنَانٍ حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنِ الْمِنْهَالِ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ:

¹⁰²³ Isnâdında sika râviler olan haberler için bk. H no: 31, 34, 116, 271, 356, 380, 887, 1017. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

¹⁰²⁴ Isnâdında zayıf râviler olan rivâyetler için bk. H no: 20, 33, 205, 247, 253, 260, 303, 520, 716, 748, 976, 1080, 1211, 1269. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

¹⁰²⁵ Detaylı bilgi için bk. H no: 20, 33, 205, 260, 303, 716, 887, 1269. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

¹⁰²⁶ İbn Manzûr, “dls”, 6/86; Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü’l-arûs* (Dâru’l-Hâdiye, ts.), 16/84-85.

¹⁰²⁷ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 1/73-74.

¹⁰²⁸ Sâlih, *Hadis Istılahları*, 142-150; Çakan, *Hadîs Usûlü*, 136; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 249-252; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 195-196.

¹⁰²⁹ Müslim, *el-Künâ ve’l-esmâ*, 1/59; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 2/224.

- 2- Abdullah b. Necîh Ebû Yesâr el-Mekkî (ö. 31/651) sikadır. Ama bazen tedlîs yaptığı belirtilmiştir.¹⁰³⁰ 462, 490, 492, 542, 551, 558, 566, 616, 712, 809, 863, 883, 895, 1014 nolu rivâyetlerin isnâdlarında bulunan bir isimdir.

Misal:

462 - حَدَّثَنَا عَلِيُّ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ حَدَّثَنَا ابْنُ مَهْدِيٍّ أَخْبَرَنَا سُفْيَانُ الثَّوْرِيُّ عَنْ ابْنِ أَبِي نَجِيحٍ عَنْ مُجَاهِدٍ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى:

- 3- Velîd b. Müslim (ö. 237/851) cerh ve ta'dîl açısından problemlî bir râvidir. Rivâyet ettiği hadîslerde tedlîs ve irsal yaptığı ifade edilmiştir.¹⁰³¹ *Kitâbü'l-Azame*'deki 485, 505, 536, 632, 664, 1173 nolu rivâyetlerin senedlerinde yer almaktadır.

Misal:

485 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ هَاشِمٍ حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ قَالَ: أَنْبَأْتَنَا عَبْدَةُ بِنْتُ خَالِدِ بْنِ مَعْدَانَ أَنَّ أَبَاهَا قَالَ:

- 4- Bakiyye b. Velîd'in (ö. 197/812) sika olmakla beraber tedlîs yapan râvi olduğu kaynaklarda yer almaktadır.¹⁰³² Eserde 214, 494, 1195, 1302 nolu senedlerde bulunmaktadır.

Misal:

494 - حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَمْرِو الْحِمَصِيِّ حَدَّثَنَا بَقِيَّةُ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ زِيَادٍ قَالَ: سَمِعْتُ مُحَمَّدَ بْنَ شُرَيْحٍ التَّيْمِيَّ قَالَ: سَمِعْتُ كَعْبًا رَحِمَهُ اللَّهُ يَقُولُ:

- 5- Abdûlmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc (ö. 150/767) tedlîsle itham edilmiştir.¹⁰³³ İbn Cüreyc, 409, 854, 1014, 1237 nolu rivâyetlerin isnâdlarda yer almaktadır.

Misal:

409 - حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا سَلَمَةُ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ ابْنِ جُرَيْجٍ عَنْ عَطَاءٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا:

Yapmış olduğumuz isnâd tahlillerinde *Kitâbü'l-Azame*'deki senedlerde, Süleymân b. Mihrân (A'meş), Abdullah b. Necîh, Velîd b. Müslim, Bakiyye b. Velîd ve Abdûlmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc gibi tabakât eserlerinde tedlîs ile itham edilen râvilerin varlığı tespit edilmiştir. Eserde tedlîs ile muallel râvilerin bulunması müellifin isnâd hususundaki hoşgörülü yaklaşımına örnek olarak zikredilebilecek diğer bir başka önemli husustur.

3.1.3.5. Isnâdında Mechûl Râvi Bulunan Rivâyetler

¹⁰³⁰ İbn Hacer, *Takrîbü't-tehziib*, 1/326.

¹⁰³¹ Zehebî, *el-Muğnî*, 2/725; Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 1/41.

¹⁰³² İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 1/146; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1/331.

¹⁰³³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/93.

Mechûl kelimesi, sözlükte “bilinmemek, tanınmamak” anlamına gelmektedir.¹⁰³⁴ Terim anlamı olarak, hiç bilinmeyen veya yeterince tanınmayan râviyi ifade etmektedir. Bir râvi ismi, künyesi, lakabı, mesleği, sıfatı ve nisbesi gibi özelliklerinden biri veya birkaçı ile tanınmış olmasına rağmen herhangi bir niyetle onun bilinmediği bir özelliğiyle isimlendirilip farklı bir kişi izlenimi verilmeye çalışılması veya bir başka amaçla kısaltma yapmak maksadıyla adının hiç belirtilmemesi (ibhâm) ya da bir tek râvisinin bulunması halinde mechûl olur.¹⁰³⁵ Hadîs ilminde mechûl râviler iki başlık altında ele alınır. Bunlardan birincisi “mechûlü’l-ayn”dır. Bu tabirin kimliği belirsiz kişi diye anlaşılması mümkün olsa da ismi belli olsa bile hadîs öğrenimi ve öğretimi bilinmeyen kimse anlamına gelmektedir.¹⁰³⁶ Cumhura göre mechûlü’l-ayn olan râvi adı belli olmayan râvi hükmünde olup rivâyeti kabul edilmez.¹⁰³⁷ Ama belli şartlarla kabul edileceğini savunan âlimler de vardır.¹⁰³⁸

Cehaletü’r-râvi’nin bir çeşidi de râvinin mechûlü’l-hâl olmasıdır. Bu tanıma göre bir râviden iki veya daha fazla güvenilir bir râvi rivâyette bulunmasına rağmen diğer muhaddislerce bilinmeyen ve hakkında herhangi bir cerh ve ta’dîl hükmü bulunmadığından dolayı tanınmayan râvidir.¹⁰³⁹ “Kayıtsız olarak bu kişinin rivâyeti kabul edilir” diyenler var ise de cumhur bunu reddetmiştir.¹⁰⁴⁰ Sonuç olarak adâleti bilinmeyen mechûlü’l-hâl râvinin rivâyeti makbûl değildir. Cerh ve ta’dîl açısından durumu bilinmeyen râvilerin rivâyet ettiği hadîse mechûl hadîs denir. Durumu bilinmeyen râviye de mechûl ismi verilir.¹⁰⁴¹

Kitâbü’l-Azame’de bazı râvilerin cerh ve ta’dîl açısından durumlarının belli olmadığı tespit edilmiştir.

Misal – 1

83 – حَدَّثَنِي أَبِي رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَالْوَلِيدُ قَالَ: حَدَّثَنَا يُونُسُ حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ قَالَ: حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ يَعْلَى بْنِ عَطَاءٍ عَنْ وَكِيعِ بْنِ خُذَيْمٍ عَنْ أَبِي رَزِينٍ قَالَ:

83 nolu rivâyetin isnâdında bulunan Vekî’ b. Hudûs hakkında Zehebî, Vekî’ b. Hudûs’ün (ö.?) mechûl olduğunu (Udûs) denildiğini belirtmiş, İbn Hibbân’dan başka kimsenin

¹⁰³⁴ İbn Manzûr, “chl”, 11/129; Zebîdî, “chl”, 28/255.

¹⁰³⁵ Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Nuhbetü’l-fiker*, thk. İmâd es-Seyyid (Kâhire: Dâru’l-Hadîs, 1418), 723.

¹⁰³⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, 1/125.

¹⁰³⁷ Detaylı bilgi için bk. Emin Aşıkutlu, “Meçhul”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/286-288.

¹⁰³⁸ Suyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 1/372.

¹⁰³⁹ Bedrüddîn ez-Zerkeşî, *en-Nüket alâ mukaddimeti İbni’s-Salâh*, thk. Zeynü’l-Âbidîn Muhammed (Riyâd: Advâü’s-Selef, 1419), 1/311.

¹⁰⁴⁰ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, 1/126.

¹⁰⁴¹ Aydınlı, *Hadîs İslâhları Sözlüğü*, 172-173; Gelişgen, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 415; Uğur, *Ansiklopedik Hadîs Terimleri Sözlüğü*, 211.

bu şahsı sika olarak kabul etmediğini dolayısıyla hadîsin senedinde zayıflık olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁴²

Misal – 2

132 – حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْعَبَّاسِ حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ عَرْفَةَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ صَالِحِ الْوَاسِطِيِّ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْعُمَرِيِّ عَنْ عُمَرَ بْنِ نَافِعٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ:

132 nolu rivâyette yer alan, Muhammed b. Sâlih el-Vâsıtî'den (ö. 201-210/817-825) kaynaklar bahsetmesine rağmen onun hakkında herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır.¹⁰⁴³

Misal – 3

102 – حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ زَكْرِيَّا حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ الْقَيْصِ حَدَّثَنَا الْمَضَاءُ بْنُ الْجَارُودِ عَنْ عَبْدِ الْعَزِيزِ عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ:

102 nolu rivâyette Abdülazîz b. Ziyâd (ö.?) mechûl bir râvidir.

Misal – 4

111 – حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ الْحَارِثِ حَدَّثَنَا هُدْبَةُ حَدَّثَنَا حَمَادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنِ الرَّبِيعِ أَبِي عَبْدِ السَّلَامِ عَنْ أَيُّوبَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُكْرَزٍ عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ:

111 nolu rivâyette Eyyûb b. Abdillâh b. Mûkriz'in (ö.?) durumu cerh ve ta'dîl açısından belli değildir.¹⁰⁴⁴

Misal – 5

55 – حَدَّثَنَا قَالَ: حَدَّثَنِي الصَّلْتُ بْنُ حَكِيمٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ صَنْعَاءَ أَطْنَهُ عَبْدَ الصَّمَدِ عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنْبِهِ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ:

55 nolu hadîste es-Salt b. Hakîm'in (ö.?) mechûl olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁴⁵

Misal – 6

398 – حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ الْحُسَيْنِ حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا الْحُسَيْنُ بْنُ بِشْرِ عَنْ سَعْدَانَ بْنِ الْوَلِيدِ عَنْ عَطَاءٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ: سَمِعَ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هَذِهِ فَقَالَ:

Misal – 7

¹⁰⁴² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/508.

¹⁰⁴³ Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 1/58; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/55; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/288.

¹⁰⁴⁴ Zehebî, *el-Muğnî*, 1/97; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 1/118.

¹⁰⁴⁵ İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, 3/195.

410 – حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ الْجَنِّيدِ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ حَفْصٍ حَدَّثَنَا أَبِي، حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ عَنْ مُسْلِمٍ، عَنْ مُجَاهِدٍ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ:

Maktû‘ hadîslerin isnâdında mechûl râvîlerin sayısı daha fazladır. Bunun yanı sıra sadece Ebü’s-Şeyh’in naklettiği isnâdlarda yer alan Sa’dân b. Velîd (ö.?), Ahmed b. el-Hasan b. el-Cüneyd (ö.?) gibi râvîlerden de durumu mechûl olanlar vardır.¹⁰⁴⁶ Seneddeki râvîleri değerlendirirken, sadece Ebü’s-Şeyh’in zikrettiği mechûl râvîler, sika olabileceği gibi bu râvîlerin zayıf olma ihtimalleri de isnâdların sıhhat durumlarını etkilemektedir. Kitâbü’l-Azame’de mechûl râvîlerin bulunması, Ebü’s-Şeyh’in râvi hakkında cerh hükmü olmadıkça ta’dîlin esas alınacağı görüşü şeklinde anlaşılabilir. Müellifin ricâl değerlendirmesinde oldukça mütesâhil bir bakış açısına sahip olduğu da görülmektedir.

3.1.3.6. İsnâdında Mübhem Râvi Bulunan Rivâyetler

Mübhem kelimesi, sözlükte “gizli ve kapalı” anlamındaki ibhâm masdarından türetilmiştir.¹⁰⁴⁷ Hadîs ıstılahı olarak bir rivâyetin senedinde veya metninde adı açıkça belirtilmeksizin “رجل”, “شيخ”, “فلان”, “زوج”, “زوجة”, “أخ”, “أخت”, “عم”, “عمة”, “ابن فلان”, “بعض الناس”, “ثقة” vb.” isimlerle kendisine işaret edilen şahıs veya böyle bir şahsın bulunduğu hadîsler için kullanılmaktadır.¹⁰⁴⁸ Bir rivâyetin senedinde ya da metninde bulunan bir kadın ya da erkeğin, ismiyle veya meşhur künyesiyle ile anılmayıp genel bir ifadeyle kendilerinden bahsedildiği rivâyet edilen hadîse denir.¹⁰⁴⁹ Bu durum hem isnâda hem de metne zarar verir.¹⁰⁵⁰ Dolayısıyla hadîsin senedinden mübhemlik giderilmediği sürece delil olmaktan çıkar. *Kitâbü’l-Azame*’deki isnâdlarda hadîs usûlü açısından mübhem olarak değerlendirilen sened kullanımı mevcuttur. İsnâdlardaki mübhemliğe aşağıdaki örnekler zikredilebilir.

Misal – 1

5 – حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي يَعْلَى أَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ أَنَا سَعْدُ بْنُ الصَّلْتِ أَنَا الْأَعْمَشُ عَنْ عَمْرِو بْنِ مُرَّةَ عَنْ رَجُلٍ حَدَّثَهُ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ:

¹⁰⁴⁶ Mechûl râvîlerin yer aldığı haberler için bk. H no: 105, 135, 147, 156, 180, 223, 293, 328, 371, 410, 420, 429, 530, 613, 717, 751, 753, 881, 922, 925, 930, 953, 957, 994, 1043, 1064, 1089, 1134, 1141, 1149, 1156, 1183, 1194, 1250. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

¹⁰⁴⁷ İbn Manzûr, “bhm”, 13/56; Zebîdî, “bhm”, 21/315.

¹⁰⁴⁸ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 1/57; Suyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 2/853. Ayrıca detaylı bilgi için bk. Emin Aşıkkutlu, “Mübhem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 31/436-437.

¹⁰⁴⁹ Detaylı bilgi için bk. Aşıkkutlu, “Mübhem”, 31/436-437.

¹⁰⁵⁰ İbn Hacer, *Nuhbetü’l-fiker*, 733; İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, 1/125.

Haberin senedinde râvi ismi yerine “bir adamdan” ibaresi kullanılmıştır. Bu isnâda sadece müellif eserinde yer vermiştir.¹⁰⁵¹

Misal – 2

588 – حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ حَاتِمٍ الْمَدَائِنِيُّ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْمَجِيدِ بْنُ أَبِي رَوَّادٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ: حَدَّثَنِي مَنْ أَصَدَّقُ عَنْ زَيْدِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ ابْنِ أَبِي طَالِبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ:

İbn Ebî Ravvâd’ın babası “bana tasdîk ettiğim bir kişi anlattı” diyerek aradaki râvinin ismini zikretmemiştir.¹⁰⁵²

Misal – 3

711 – حَدَّثَنَا الْعَبَّاسُ بْنُ خَمْدَانَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مَعْمَرٍ حَدَّثَنَا سَعِيدٌ عَنْ قَتَادَةَ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى قَالَ: ذُكِرَ لَنَا أَنَّ: رَجُلًا سَأَلَ عَلِيًّا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنْ {فَالْحَامِلَاتِ وَفَرَا} [الذاريات: 2] قَالَ:

Katâde, isim zikretmeksizin “bir adam” diye râviyi zikretmiştir.¹⁰⁵³

Misal – 4

723 – حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْحَسَنِ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ سَعِيدٍ حَدَّثَنَا ابْنُ وَهْبٍ قَالَ: أَخْبَرَنِي عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ أَبِي عَمْرٍو عَنْ الثَّقَفَةِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ:

Amr b. Ebî Amr, sahâbînin kim olduğunu söylemeden mübhem râvi hakkında “bir sika” ibaresini kullanmıştır.¹⁰⁵⁴

Misal – 5

748 – حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ، حَدَّثَنَا الرَّبِيعُ حَدَّثَنَا الشَّافِعِيُّ حَدَّثَنِي مَنْ لَا أَتَمُّ، عَنْ عَمْرِو عَنِ الْمُطَّلِبِ بْنِ حَنْطَلٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ:

İmam Şâfiî, hadîs rivâyet ettiği râviyi “kendisini itham etmediğim kişi” şeklinde tanıtmıştır.¹⁰⁵⁵

Misal – 6

755 – حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عَمْرٍو حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ الْأَصْمَعِيِّ قَالَ: حَدَّثَنِي الثَّقَفَةُ عَنْ رُوَيْبَةَ بْنِ الْعَجَّاجِ، أَنَّهُ قَالَ:

¹⁰⁵¹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/126.

¹⁰⁵² Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1088-1090.

¹⁰⁵³ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1237.

¹⁰⁵⁴ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1248-1249.

¹⁰⁵⁵ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1264.

Asme‘î, “bana sika anlattı” diyerek râviyi mübhem zikretmiştir.¹⁰⁵⁶

Misal – 7

762- حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ عَنْ سَوَّارِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْقَاضِي حَدَّثَنَا أَبِي حَدَّثَنَا الْجُمَحِيُّ عَنْ شَيْخٍ مِنْ أَهْلِ مَكَّةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا قَالَ:

İbn Abbâs’tan rivâyet eden mübhem kişi “Mekke ehlinden bir şeyh” denilerek belirtilmiştir.¹⁰⁵⁷

Misal – 8

938 - حَدَّثَنَا أَبُو الطَّيِّبِ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ دَاوُدَ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ صَالِحٍ حَدَّثَنَا ابْنُ لَهْيَعَةَ عَنْ قَيْسِ بْنِ الْحَجَّاجِ عَمَّنْ حَدَّثَهُ قَالَ:

Bu rivâyette Kays b. Haccâc’ın rivâyet eden kişi için “kendisine hadîs anlatan biri” ifadesi yer almaktadır.¹⁰⁵⁸

Misal – 9

953 - حَدَّثَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ الْهَرَوِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ زِيَادٍ الرَّيَّادِيُّ حَدَّثَنَا مُعْتَمِرٌ عَنْ الْمُغِيرَةِ بْنِ سَلَمَةَ قَالَ: أَخْبَرَنِي أَبُو أُمَيَّةَ مَوْلَى شُرَيْمَةَ وَاسْمُهُ الْحَكَمُ عَنْ بَعْضِ أَيْمَةِ الْكُوفَةِ قَالَ:

Hz. Peygamber (s.a.v.)’den rivâyet eden râvinin “Kûfe imâmlarından bazıısı” olduğu zikredilmektedir.¹⁰⁵⁹

Misal – 10

965 - حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ الطَّبْرَكِيُّ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عِيْسَى الدَّامَغَانِيُّ حَدَّثَنَا سَلَمَةُ بْنُ الْفَضْلِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْحَاقَ قَالَ: - وَقَدْ بَلَغَنِي فِي ذِي الْقُرْنَيْنِ أَحَادِيثُ مُخْتَلِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْعِلْمِ وَقَدْ وَضَعْتُ حَدِيثَ كُلِّ مَنْ حَدَّثَ مَوْضِعَهُ وَحَدَّثَنِي مَنْ لَا أَتُهُمْ - عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنَبِّهِ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ:

Muhammed b. İshâk, “kendisini itham etmediğim kişi” şeklinde ifade ettiği ve kim olduğu belirsiz bir râviden nakilde bulunmuştur.¹⁰⁶⁰

Misal – 11

1022 - حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ عَبْدِ الْمَلِكِ حَدَّثَنَا أَبُو الْأَشْعَثِ حَدَّثَنَا مُعْتَمِرُ بْنُ سُلَيْمَانَ قَالَ: سَمِعْتُ أَبِي يُحَدِّثُ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ صَاحِبٍ لَهُ عَنْ أَبِي بِنِ كَعْبٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ:

¹⁰⁵⁶ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1270.

¹⁰⁵⁷ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1274-1275.

¹⁰⁵⁸ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1424.

¹⁰⁵⁹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1441.

¹⁰⁶⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1451-1460.

Kâtade'nin kendisinden rivâyette bulunduğu râvi, “bir arkadaşı şeklinde” ifade edilmiş mübhem bir râvidir.¹⁰⁶¹

Misal – 12

1144 – حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عُمَرَ بْنِ حَفْصٍ حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ الْفَيْضِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مَعْرَاءَ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنْ رَجُلٍ مِنْ بَجِيلَةَ قَالَ:

A‘meş, hadîs aldığı hocası hakkında “Becîle’den bir adam” ifadesini kullanmıştır.¹⁰⁶²

Misal – 13

1156 – حَدَّثَنَا جَعْفَرُ حَدَّثَنَا ابْنُ حُمَيْدٍ ثَنَا سَلَمَةُ بْنُ الْفَضْلِ عَنِ ابْنِ إِسْحَاقَ عَنْ بَعْضِ أَهْلِ الْعِلْمِ عَنْ وَهْبٍ قَالَ:

İbn İshâk, hadîs tahammül ettiği hocası hakkında “ilim ehlerinden bazıları” ifadesini kullanmıştır.¹⁰⁶³

Misal – 14

1255 – حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الصَّلْتِ حَدَّثَنَا وَهْبُ بْنُ بَقِيَّةٍ قَالَ: حَدَّثَنَا خَالِدٌ عَنْ حُمَيْدٍ عَنْ رَجُلٍ مِنْ مُزَيْنَةَ قَالَ:

Humeyd, hocası için “Müzeyne’den bir adam” demiştir.¹⁰⁶⁴

Misal – 15

Müellif bir rivâyette tereddüt anlamını içeren bir ifade kullanmıştır.

55 – حَدَّثَنَا قَالَ: حَدَّثَنِي الصَّلْتُ بْنُ حَكِيمٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ سُلَيْمَانَ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ صَنْعَاءَ أَطْنَهُ عَبْدَ الصَّمَدِ عَنْ وَهْبِ بْنِ مُنْبِهِ رَحِمَهُ اللَّهُ قَالَ:

İsnâdda Ca‘fer b. Süleymân’ın (ö. 178/794) hakkında “San’a ehlerinden bir kişi” diye belirttiği mübhem râvinin Ebü’Şeyh, “Zannederim ki: O Abdüssamed” diyerek onun Abdüssamed b. Ma‘kıl (ö. 173/789) olduğunu belirterek kimliğini açıklamıştır.¹⁰⁶⁵

Müellifin eserinde tespit ettiğimiz mübhem râvilerin bulunduğu toplam isnâd sayısı 15’tir. Bu rivâyetlerin 6 tanesi merfû, 3’ü mevkûf ve 6’sı maktûdur. 711, 723, 965, 1156 ve 1255 nolu rivâyetleri sadece müellif tahrîc etmiştir. 588 nolu rivâyet müellifin naklettiği seneden başka bir tarikle de nakledilmiştir.¹⁰⁶⁶ 1022 nolu haber farklı bir senedle rivâyet

¹⁰⁶¹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1558.

¹⁰⁶² Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1579-1580.

¹⁰⁶³ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1703.

¹⁰⁶⁴ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1759.

¹⁰⁶⁵ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/312-313.

¹⁰⁶⁶ İbn Ebi’d-Dünyâ, *Sıfatü’l-cenne*, 1/176 (H no: 238).

edilmiştir.¹⁰⁶⁷ Dolayısıyla Ebü's-Şeyh'in kullandığı isnâdda bulunan mübhem râvinin Hasan el-Basrî olduğu anlaşılmıştır.

3.1.4. Ebü's-Şeyh'in Teferrüd Ettiği Rivâyetler

Ebü's-Şeyh'in, *Kitâbü'l-Azame*'de teferrüd ettiği birçok hadîs bulunmaktadır. Rivâyetlerdeki ferd olma durumu sened ve metin kaynaklıdır. Bu haberlerden bir kısmı farklı eserlerde zikredilirken, bazı rivâyetler ise sadece *Kitâbü'l-Azame*'de yer almıştır. Başka eserlerde nakledilen kimi rivâyetlerin lafızlarında ziyadeler olduğu gibi, muhtasar olarak nakledilenler de vardır. *Kitâbü'l-Azame*'de, müellifin teferrüd ettiği rivâyetlerin içinde sened ve metin olarak sahîh, zayıf, mevzû ve İsrâîlî haberleri de görmek mümkündür. Bu bölümde öncelikle başka hiçbir kaynakta bulamadığımız rivâyetlere, sonrasında ise müellife atfedilerek başka kaynaklarda da yer verilen ve bazı farklılıkları ihtivâ eden haberlere dair örnekler vermek istiyoruz.

3.1.4.1. Kaynaklarda Tahrîc Edilmeyen Rivâyetler

1. Medâe b. İsâ eş-Şâmî'nin (ö.?) şu şekilde söylediği rivâyet edilmiştir: *"Allah, yarattıklarını yarattıktan sonra gördüğü gibi, onları yaratmadan önce de görmüştür."*¹⁰⁶⁸
2. Şa'bî Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: *"Arş kırmızı yâkûttandır. Meleklerden bir melek ona ve onun büyüklüğüne baktı. Allah, ona şöyle vahyetti: Sana yetmiş bin melek kuvveti veriyorum. Her meleğin yetmiş bin kanadı vardır..."*¹⁰⁶⁹

Şa'bî (ö. 104/722) Hz. Peygamber'le (s.a.v.) görüşmemiş ve ondan hadîs almamıştır. Rivâyeti bu mürsel isnâdla sadece müellif nakletmiştir. Gayba dair seleften gelen bu tür itikâdî rivâyetlere ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir.

3. Abdullah b. Selâm şöyle dedi: *"Allah'a en yakın olan melek, İsrâfildir sonra Cebrâildir, sonra Mikâildir, sonra da arşın üzerinde oturan Melekü'l-mevttir. İçerisinde yaratılmışların isminin olduğu levha onun elindedir. Bir kulun rûhunu kabz ettiğinde onun ismini çevreler..."*¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁷ Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/593 (H no: 3998).

¹⁰⁶⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/394-395 (H no: 104). Müellifin yaşadığı zamandaki itikâdî tartışmalara işaret etmektedir. Maktû' olarak nakledilmiştir. Senedinde herhangi inkitâ bulunmamaktadır. Isnâdda tercümesine ulaşamayan râviler vardır.

¹⁰⁶⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/631 (H no: 247). Bu rivâyeti bu şekliyle sadece müellif eserine almıştır. Ama muhtasar olarak bazı tefsîrlerde geçmektedir. İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, 5/489. İbn Kesîr'de geçen söz selefe ait olduğu belirtilmiştir. Sened açısından mürsel olması dolayısıyla zayıftır.

¹⁰⁷⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/713 (H no: 299). Rivâyeti bu şekliyle sadece müellif eserinde nakletmiştir. Muallak bir senede sahiptir. Haberin başlangıç kısmı bazı kaynaklarda yer almaktadır. Bk. Taberânî, *el-*

İtikâdî bir konuda nakledilen bu haberin içerdiği bilgiler ve senedde İsrâîlî haberler nakletmesiyle meşhur Abdullah b. Selâm'ın bulunması, onun İsrâîliyyât'tan İslâmî kaynaklara geçme ihtimalini yükseltmektedir.

4. Ca'fer b. Ebî Muğîra Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: *"Cebrâil, "Ey Muhammed! Ey Allah'ın nebîsi! (s.a.v.) Şüphesiz sema ehli kıyamete kadar secde halindedir" dedi. Onlar: "Güç ve izzet sahibi olan Yüce Allah seni her türlü eksik noksan sıfattan tenzîh ederiz" diyorlar. İkinci sema ehli kıyamet gününe kadar kıyamdadır. Onlar da: "Ölmeyen diri olan (Allah'ı) her türlü eksik noksan sıfattan tenzîh ederiz" diyorlar.*¹⁰⁷¹

Hadîsi bu haliyle sadece müellif rivâyet etmiştir. Ca'fer b. Ebî Muğîra Hz. Peygamber'den rivâyet etmesi sebebiyle merfû hadîsin isnâdında kopukluk vardır. O ise beşinci tabakadan bir isim olup sahâbeden hadîs rivâyeti işittiği tespit edilememiştir.¹⁰⁷² Fakat bazı tefsîr kitaplarında bu hadîse benzer rivâyetler bulunmaktadır.¹⁰⁷³ Bu hadîste, Hz. Ömer'in semâ ehlinin ibadetinden sorduğu bilgileri merfû olarak nakledilmektedir.

5. İbn Abbâs'tan şu şekilde rivâyet edilmiştir: *"Allah öküzü yarattı. Arzı yaydı. Suyun buharı yükseldi ve bunun üzerine gökleri yaradı."*¹⁰⁷⁴

Kur'ân ve sünnete muhâlif olan bilgilerin İslâm'da itikâdî veya başka bir alanda delil olarak kullanılması mümkün değildir.

6. Minhâl b. Amr (ö.?) İbn Abbâs'tan şöyle rivâyet etmiştir: *"Bir adam İbn Abbâs'a gelerek Kur'ân-ı Kerîm'de "(Ey inkârcılar!) Sizi yaratmak mı daha zor, yoksa göğü yaratmak mı? Onu Allah kurmuştur. Onu yükseltmiş ve ona düzen ve ahenk vermiştir. O göğün gecesini karanlık yaptı"*¹⁰⁷⁵ âyetlerini bulduğunu söyledi. Bu âyette Allah, arzdan önce semanın yaratılışını zikretti dedi. *"De ki: Siz mi yeri iki günde (iki evrede) yaratana inkâr ediyor ve O'na ortaklar koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabbidir. Yeryüzünde yükselen sabit dağlar yarattı"*¹⁰⁷⁶ âyetlerini okudu. Bu âyette Allah, yerin yaratılışını semadan önce zikretti dedi. İbn Abbâs o adama,

Mu'cemü'l-evsat, 8/382 (H no: 8942); Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 4/80. Bu rivâyetin bazı bölümleri mevzû hadîsler içinde geçmektedir. Bk. Suyûtî, *el-Le'âli'l-masnûa*, 1/24.

¹⁰⁷¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/965 (H no: 489).

¹⁰⁷² Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 1/216; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 1/141.

¹⁰⁷³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/573.

¹⁰⁷⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1032 (H no: 550). Bu rivâyetin isnâdında bulunan tüm râviler sika kişilerden oluşmaktadır. Sadece an'aneleriyle meşhûr olan A'meş isnâdda yer almaktadır. Bunun için senedin zayıf olduğuna dikkat çekilmelidir. Bk. Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 1/59. Bu hususta ne Kur'ân-ı Kerîm'de nede Sahîh Sünnet'te herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bu bağlamda sahâbeden alınmış bazı sözlerin İsrâîliyyât'tan tefsîr bâbında alındığı ihtimal dâhilindedir.

¹⁰⁷⁵ en-Nâziât 79/27-29.

¹⁰⁷⁶ Fussilet 41/9-10.

Nâziât sûresindeki âyetleri okudu. Allah semayı yaratmadan önce iki gün içinde arzı yaratmıştır. Sonra semaya istivâ etmiştir. Sonraki iki günde onlara şekil verdi dedi. Sonra arza indi ve onu yaydığını söyledi.”¹⁰⁷⁷

Rivâyette Kur’ân ve Sahîh Sünnet’e uygun olmayan (Sonra arza indi ve onu yaydı) gibi ifadelerin bulunması ve bu tür sözlerin hiç tetkike tutulmadan esere alınmış olması, müellif ve Kitâbü’l-Azame için eleştiri noktalarından biri durumundadır.

7. Câbir b. Abdillâh’tan şöyle dediği nakledilmiştir: “Hz. Peygamber’e cennet arzı soruldu? O “Beyaz bir ekmek”¹⁰⁷⁸ dedi.
8. Enes b. Mâlik’in şöyle dediği nakledilmiştir: “Cibrîl (a.s.) ölüm meleği ile bir nehirde karşılaşır. Senedde geçen Rakkâşî der ki: “Ben bu nehri gördüm.” Cibrîl ölüm meleğine şöyle der: Veba sırasında rûhları kabzetmeye nasıl güç yetirebiliyorsun? Burada on bin ölü var, şurada aynı şekilde on bin ölü var. O’na ölüm meleği şöyle dedi. Yeryüzü benim için bir köşeye çekilir. Tâki o benim önüme gelir. Elimle şöyle şöyle yerim (canlarını alırım.)”¹⁰⁷⁹

Rivâyete bu haliyle sadece müellif yer vermiştir. Başka kaynaklarda tespit edemedik. Ölüm meleğinin görevi hakkında zihne takılan sorulara cevap niteliğinde bir haberdur. Ölüm meleği ile ilgili Kur’ân-ı Kerîm ve Sahîh Sünnet’in dışındaki bilgiler itikâdî konularda delil değeri taşımamaktadır.

9. Vehb b. Münebbih şöyle dedi: “Süleymân (a.s.) dedi ki: Ya Rabbi! Bana arzların sırtında olduğu balığı göster. Allah ona denizlerin toplandığı yere doğru yürü diye vahyetti. Bundan sonra Allah deniz canlılarından bir canlıya vahyetti. Canlı sırtını çıkardı. Gece ve gündüz dâhil olmak üzere üç ay sırtını çıkarttı. Bir saat ara vermedi. Üç ay sonra Süleymân (a.s.) dedi ki: Ya Rabbi! Bu hayvanın başını veya kuyruğunu çıkarmasının vakti gelmedi mi? Allah, Hz. Süleymân’a şöyle vahyetti. Ey Süleymân! şayet balık başını ya da kuyruğunu çıkaracak olsa bu gördüğün gibi gece ve gündüz dâhil olmak üzere gelecek seneye kadar çıkarırdı...”¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷⁷ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1039-1040 (H no: 559) Rivâyeti bu haliyle sadece müellif rivâyet etmiştir. Bu rivâyete benzeyen ifadeler farklı tefsirlerde yer bulmuştur. Bk. San’ânî, *Tefsîr*, 1/457 (H no: 588).

¹⁰⁷⁸ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/1099 (H no: 597). Müellif cennetle ilgili rivâyetleri zikrederek, cennetin yaratılmış olduğuna ve gök yüzünde bulunduğuna vurgu yapmaktadır. Bu anlama yakın rivâyetler vardır. Bk. Ebü Nu’aym el-İsfahânî, *Sıfatü’l-cenne*, 1/169 (H no: 153); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-azîm*, 10/3384 (H no: 19041); İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 8/628. Metinde şu ifadeler yer almaktadır. “Cennet arzı, havârilere unudur.”

¹⁰⁷⁹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/935-936 (H no: 471).

¹⁰⁸⁰ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1393-1394 (H no: 909). Rivâyetin isnâdı hakikaten sıkıntılıdır. Eserin isnâdında bulunan Abdülmünim b. İdrîs, Vehb b. Münebbih’ten yalan söz rivâyet ederek iftira etmiş hadîs uyduran ve çalan bir kişidir. Bk. Ukaylî, *ed-Du’afâü’l-kebîr*, 3/112; İbnü’l-Cevzî, *ed-Du’afâ ve’l-metrûkûn*, 2/154.; İbn Hacer, *Lisânü’l-mizân*, 5/279.

10. Katâde şöyle dedi: “Zülkarneyn Rum’dan çıktı. O sâlih bir kişiydi.”¹⁰⁸¹

11. Vehb b Münebbih zorbaların (güçlü kuvvetli kaba olanları) kıssası hakkında: “Onlar, (bir bağa) girdiler bir salkım kestiler bir tahta üzerinde dört kişi ikişerli olarak dönüşümlü bir şekilde onu taşıdılar. Birde nar kestiler altı kişi dönüşümlü olarak onu taşıdılar” dedi.¹⁰⁸²

Burada kastedilen insanlar, Kur’ân-ı Kerîm’de zorba toplum diye anılmaktadır. Mâide Sûresi 22. âyetinde “Ey Mûsâ! O (dediğin) topraklarda gayet güçlü, zorba bir millet var. Onlar oradan çıkmadıkça biz oraya asla giremeyiz. Eğer oradan çıkarlarsa biz de gireriz” şeklinde yer alan toplum olduğu tefsîrciler tarafından zikredilmiştir. Bu tür haberlerin akla ve mantığa aykırı olduğu belirtilmelidir. Ayrıca bu tür rivâyetler, İsrâîloğulları’nın kendilerinden daha güçlü bir orduya karşı savaşmaktan çekinmelerine bir mazeret üretmeleri ve bu konunun kaynaklara geçmesi olarak da değerlendirilebilir.

12. Ebû İdrîs el-Havlânî’den (ö. 80/699) şöyle dediği nakledilmiştir: “Dâvûd (a.s.) bir gece sabaha kadar Allah’a ibadet etti. Bunu kendi nefesine anlattı. Allah Hz. Dâvûd’un yanındaki bir kurbağaya ona cevap vermesi için vahyetti. Kurbağa: “Ey Dâvûd! Bu gecene şaşırıyorsun. Ben yerimde 800 yıldır Allah’a ibadet ediyor ve ona şükrediyorum” dedi.¹⁰⁸³

Buraya kadar örnek olarak zikrettiğimiz haberleri hiçbir kaynakta tespit edemedik ancak bu rivâyetlerin dışında da eserde nakledilen birçok rivâyette müellif teferrüd etmiştir. Kitâbü’l-Azame’de bu şekilde tespit ettiğimiz rivâyet sayısı 190’dır.¹⁰⁸⁴

3.1.4.2. Kaynaklarda Sadece Ebü’ş-Şeyh’ten Tahrîc Edilen Rivâyetler

¹⁰⁸¹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1445 (H no: 956). Müellif, Yüce Allah’ın büyüklüğünü açıklamak için yazdığı eserinde bir takım tarih içerikli rivâyetlere de yer vermiştir. Bunlardan birisi de Zülkarneyn’dir. Kur’ân-ı Kerîm bu kişiyle ilgili çok fazla detaya girmemiştir. Bk. (Kehf Suresi 84-98). Kur’ân’ın olaylara bakışı genel itibariyle ibret almak ve dikkat çekmek içindir. Ama Zülkarneyn hakkında ne zaman yaşadığı, ismi, şahsiyeti, kimliği, yaptığı işler ve rasûl mü nebî mi? olduğu her zaman tartışılmış bir husustur. Bu tür rivâyetlerin İslâmî eserlere muhakkak bir yansıması olmuştur.

¹⁰⁸² Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1528 (H no: 997).

¹⁰⁸³ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1746 (H no: 1229). Hz. Dâvud ilgili bu hususun İsrâîliyyât olması mümkündür. Tüm canlıların Allah’ı tesbîh etmesi ile ilgili olarak naklolmuştur. Bu tür haberler, rivâyet edildikleri dönemin durumunu yansıttığı için önemlidir.

¹⁰⁸⁴ Örnek rivâyetler için bk. H no: 14, 16, 27, 30, 37, 38, 39, 40, 41, 53, 57, 62, 64, 71, 87, 101, 110, 111, 134, 135, 151, 152, 154, 156, 167, 171, 176, 185, 255, 296, 297, 299, 300, 336, 337, 341, 350, 358, 361, 365, 366, 367, 370, 372, 385, 395, 397, 405, 417, 423, 425, 428, 450, 464, 471, 475, 482, 483, 489, 498, 514, 518, 545, 550, 559, 572, 573, 595, 597, 617, 645, 658, 663, 667, 670, 671, 675, 686, 699, 705, 710, 720, 721, 726, 727, 735, 757, 760, 764, 772, 805, 830, 865, 889, 898, 905, 906, 907, 909, 910, 914, 915, 918, 919, 920, 921, 922, 923, 927, 934, 943, 944, 947, 956, 971, 972, 978, 979, 986, 989, 990, 992, 993, 995, 997, 1007, 1032, 1036, 1055, 1060, 1061, 1062, 1063, 1064, 1067, 1068, 1090, 1103, 1126, 1130, 1143, 1147, 1148, 1175, 1184, 1205, 1214, 1223, 1224, 1225, 1228, 1229, 1231, 1232, 1235, 1237, 1238, 1239, 1241, 1243, 1244, 1250, 1252, 1255, 1259, 1261, 1262, 1263, 1264, 1265, 1266, 1267, 1268, 1269, 1270, 1271, 1273, 1274, 1275, 1278, 1288, 1289, 1290, 1291, 1292, 1299, 1300, 1301, 1302. Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

Bu başlık altında örnek olarak yer vereceğimiz rivâyetlerde Ebü's-Şeyh yine teferrüd etmiştir. Ancak bu rivâyetler, başka eserlerde O'na nispet edilerek yani kaynak müellif gösterilerek nakledilmiştir. Bu rivâyetler kimi zaman aynı metinle o eserde yer bulurken kimi zaman da metinde veya isnâdda farklılıklar göstermektedir.

1. Üsâme b. Zeyd Hz. Peygamber'in şu şekilde buyurduğunu rivâyet etmiştir: “*Her türlü eksik noksandan sıfattan münezzeh Allah'tan başka ilah yoktur. Tükenmeyecek devamlı bir bilgiye sahip bir ilahtır. Gökleri ve yeri yaratmaktan (onları eşsiz yaratmaktan) gafıl olmayan bir yöneticidir. Yaratılanların dışında yaratma kabiliyetine ve kudretine sahip hakiki yaratıcıdır. Görülenin ve görülmeyenin yaratıcısıdır. Bir öğretici olmaksızın her şeyi bilendir.*”¹⁰⁸⁵

Hindî bir yerde küçük bir lafız değişikliği dışında rivâyeti müellifi kaynak göstererek eserine almıştır. Bu durum da Allah'ın sıfatlarını inkâr eden gruplara karşı müellifin cevabı niteliğinde bir rivâyettir. Hadîs, metin açısından sahîh olduğu halde hadîsin senedinde bulunan Seleme b. Verdân'ın (ö. 150/767) zayıf olduğu, Enes'ten aldığı rivâyetlerin illetli olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁸⁶ Aynı şekilde senedde yer alan Osmân b. el-Alâî'nin de (ö.?) zayıf ve münkerü'l-hadîs olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁸⁷

2. Yezîd b. Rûmân (ö. 230/845): “*Melekler Allah'ın rûhundan yaratılmıştır*”¹⁰⁸⁸ dedi.

Bu rivâyet maktû' bir haberdur. Hem mana hem de sened açısından problemlidir. İnanç sahasında herhangi bir delil teşkil etmeyeceği aşîkardır. Isnâdda bulunan Ömer b. Abdillâh Ebû Hafs Mevlâ Ğufre zayıf ve hadîsi amel edilmeyen bir râvidir.¹⁰⁸⁹

3. Abdullâh b. Selâm'dan şöyle dedi: “*Allah melekleri yarattı. Bundan sonra onlar ayakları üzerine dikildiler. Başlarını kaldırdılar. Ve “Rabbimiz sen kiminle berabersin?” dediler. (Yüce Allah) “Gasp edilen malı kişiye iade edilinceye kadar mazlumla beraberim” dedi.*”¹⁰⁹⁰

4. Câbir b. Abdillâh Hz. Peygamber'den şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “*Rûhu'l-kudûs, Cebrâil'dir.*”¹⁰⁹¹

¹⁰⁸⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/400 (H no: 108); Hindî, *Kenzu'l-ummâl*, 10/370 (H no: 29849).

¹⁰⁸⁶ Ebü'l-'Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdîrahîm Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-ahvezî şerhu câmi'i't-Tirmizî* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 8/165; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 11/227; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18/516; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, 2/61.

¹⁰⁸⁷ Cürcânî, *el-Kâmil*, 6/293; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 3/49; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 4/147.

¹⁰⁸⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/728 (H no: 310); Suyûtî, *el-Habâik*, 1/11.

¹⁰⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 2/212; Cürcânî, *el-Kâmil*, 6/68.

¹⁰⁹⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/741-742 (H no: 324); Suyûtî, *el-Habâik*, 1/148. Rivâyet mevkûf olarak nakledilmiştir. Isnâdda bulunan Muâz b. Hâlid kaynaklarda zayıf olarak remz edilmiştir. Bk. Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 4/132; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 10/189.

¹⁰⁹¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/776-777 (H no: 352); Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 1/213.

Suyûtî bu rivâyeti müellifi kaynak göstererek nakletmiştir. Cebrâil'in Rûhu'l-kudûs olduğuna dair sahîh rivâyetler farklı tarîklerle ve lafızlarla nakledilmiştir.¹⁰⁹²

5. Kâ'bu'l-Ahbâr: *"Ona her yönden ölüm gelecek"*¹⁰⁹³ âyetini *"Her türlü uzuv ve mafsaldan ölüm gelecektir"*¹⁰⁹⁴ diye tefsîr etti.
6. İbn Abbâs: *"Şüphesiz Allah'ın dünya semasında bir horozu vardır. Göğsü sarı altındandır. Karnı beyaz gümüştedir. Ayakları kırmızı yâkûttandır. Pençeleri yeşil zümrüttendir. Pençeleri yerlerin en altındadır. Bir kanadı doğu da bir kanadı da batıdadır. Boynu arşın altındadır. İbiği perdenin nûrundandır. Arş ve kürsînin arasında her gece üç defa kanadını çırpır"*¹⁰⁹⁵ dedi.
7. İbn Abbâs: *"Onlar için nasıl Ay'ı, bir ışık yapmıştır?"*¹⁰⁹⁶ âyetinin tefsîrini *"Ay'ın yüzü semayı, sırtı da arzı aydınlatmaktadır"*¹⁰⁹⁷ şeklinde yapmıştır.

Eserde 619 ve 620 nolu rivâyetler İbn Abbâs ve Hasan el-Basrî'den mevkûf olarak rivâyet edilmiştir. Ricâlinde herhangi bir sorun yoktur. Müellif, Allah'ın varlığı, birliği ve yüceliğine dikkat çekmek için kozmolojik olarak nitelendirebileceğimiz bu haberleri eserinde nakletmiştir.

8. Hasan el-Basrî şöyle dedi: *"Süheyl yıldızı ancak İslâm'ın gelmesiyle doğmuştur. Şüphesiz o meshedilmiştir."*¹⁰⁹⁸
9. Enes b. Mâlik Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *"Güney (rüzgârı) cennet rüzgârındandır."*¹⁰⁹⁹
10. Hasan b. Atiyye (ö. 130/748) şöyle dedi: *"Bunun altındaki arzın içinde cehennem ehlinin taşı vardır. Öyle ki ondan sonra kısır bir rüzgâr gelir. Ondan sonra cehennem ehli için akrepler gelir. Denildi ki: "Orada akrepler mi var?" "Evet" dedi. "Katır gibi (akrepler) var. Kuyrukları mızrak gibidir. Ondan sonra cehennem ehlinin yılanları gelir." Denildi ki: "Orada yılan var mı?" "Evet" dedi. "Onlardan*

¹⁰⁹² Buhârî, "Salât", 67 (H no: 453).

¹⁰⁹³ İbrâhîm 14/17.

¹⁰⁹⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/927 (H no: 461); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 5/16. Ölüm meleği konusunda zikredilen rivâyeti bu anlamda destekleyen başka haberlerde vardır. Bk. ; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/550; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-azîm*, 7/2239 (H no: 12239).

¹⁰⁹⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1006-1007 (H no: 526); Suyûtî, *el-Habâik*, 1/81. Bu rivâyet mevkûf olarak eserde yer almıştır. İsnâd ve metin açısından ciddi manada zayıftır. Senedde bulunan Muhammed es-Sâib el-Kelbî zayıf ve metrûkû'l-hadîs olarak nitelenmiş bir isimdir. Detaylı bilgi için bk. İbnü'l-Kayserânî, *Zahiretü'l-huffâz*, 1/190; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/271.

¹⁰⁹⁶ Nûh 71/16.

¹⁰⁹⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1144 (H no: 619-620); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 8/292.

¹⁰⁹⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1215-1216 (H no: 689); Suyûtî, *el-Le'âli'l-masnûa*, 1/147. Müellif yıldızlara dikkat çekmiştir. Bu aynı zamanda Kur'ân-ı Kerîm'in Allah'ın büyüklüğüne ve yıldızların görevlerine işaret etmek için örnek olarak zikrettiği konulardan biridir. Bk. (el-A'râf 7/54, el-En'âm 6/97, en-Nahl 16/16). Ancak sened açısından zayıf kategorisindedir. Çünkü Câbir b. Yezîd el-Ca'fî metrûk olarak değerlendirilmiş bir isimdir. Bk. Nesâî, *ed-Du'afâ*, 1/28; Zehebî, *el-Muğnî*, 1/126.

¹⁰⁹⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1305 (H no: 799); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/398. Bu rivâyet merfû olarak nakledilmiştir. İsnâdında herhangi bir problem bulunmamaktadır.

birinin ağzı büyük insanlar gibidir. Onunda altında ki arzın içinde iblislerin iblisi vardır."¹¹⁰⁰

Bu haberin senedindeki ricâlde bir problem yoktur. Yeryüzünün mükemmelliğini anlatan bab başlığında müellif, cennetin gökyüzünde olmasına mukabil cehenneminde yaratılmış olduğu ve yerin altında bulunduğu dair delil olarak zikrettiği maktû' bir rivâyettir. Çünkü bu tarz değerlendirmeler, sahâbe ve tâbiîn tarafından daha fazla yapılmıştır.

11. Ebû Nadra Münzir b. Mâlik'ten (ö. 108-109/727-728) şu şekilde nakledilmiştir:

*"Allah, Hz. Âdem'i (a.s.) yarattığı zaman rûhu yokken onu semaya attı. Melekler onu gördükleri zaman Hz. Âdem'in yaratılışıyla alakalı gördükleri onu onları korkuttu. Allah ona lanet etsin. İblîs ona geldi Onun yaratılışını ayakta görünce iblisi korkuttu. Ona yaklaştı. Ona ayağıyla vurdu. Hz. Âdem takırdadı. İblîs bunun üzerine içi boş yanında bir şey yok dedi."*¹¹⁰¹

12. "Biz insanı bir sıkıntı ve zorluk içinde (olacak ve bunlara göğüs gerecek şekilde) yarattık"¹¹⁰² âyetinin tefsîrinde İbn Abbâs: "Annesinin karnında dik bir haldeyken, anne uyuduğu zaman veya uzandığı zaman onun için bir melek görevlendirilir. Çocuğun başını kaldırır bu olmasaydı (çocuk) kanda boğulurdu"¹¹⁰³ dedi.

13. Vehb b. Münebbih şöyle dedi: "Allah dağlara ve kuşa Hz. Dâvûd'la beraber tesbîh etmelerini emretti. Hz. Dâvûd'a demir sanatını öğretti. Ona Zebur'u indirdi. Zebur'u okuduğu zaman vahşi hayvanlar boyunlarından tutulacak derece Hz. Dâvûd'un sesini duymak için evcilleşirdi"¹¹⁰⁴

Suyûtî bu rivâyeti "Allah dağlara ve kuşa Dâvud'la beraber tesbîh etmelerini emretti." şeklinde özet olarak nakletmiştir. Haberin senedinde durumu bilinmeyen râviler vardır.

Ebü's-Şeyh'in Kitâbü'l-Azame'de sened veya metin açısından teferrüd ettiği rivâyetlere bazı örnekler vermeye çalıştık. Yukarıda örnek olarak zikrettiğimiz rivâyetlerde müellif ya hadîsin metni ya da isnâd açısından teferrüd etmiş veya kendisinden rivâyetin nakledildiği eserde metin kısmı özet olarak verilmiştir. Bu şekilde Kitâbü'l-Azame'de 204 rivâyet vardır.¹¹⁰⁵

¹¹⁰⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1378 (H no: 894); Suyûtî, *el-Hey'etü's-seniyye*, 1/49.

¹¹⁰¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1560-1561 (H no: 1026); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/119. Rivâyet sened açısından bir illet taşımamakla birlikte, anlam olarak dikkat edilmesi lüzumlu olan maktû' bir eserdir.

¹¹⁰² el-Beled 90/4.

¹¹⁰³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1635-1636 (H no: 1079); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 8/520. Rivâyet hasen olarak değerlendirilen bir mevkûftur. Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 5/543.

¹¹⁰⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1703 (H no: 1156); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 6/675.

¹¹⁰⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, Başka kaynaklarda müelliften nakledilen örnek rivâyetler için bk. H no: 4, 20, 23, 33, 43, 48, 55, 63, 65, 74, 86, 102, 107, 108, 145, 157, 160, 164, 168, 169, 175, 177, 179, 180, 187, 191, 192, 209, 219, 222, 242, 243, 247, 251, 253, 257, 265, 266, 267, 273, 276, 277, 278, 283, 285, 287, 293, 294, 295, 305, 310, 313, 314, 317, 318, 319, 321, 322, 323, 324, 328, 329, 330, 332, 333, 334, 335, 338, 346, 352, 359, 363, 373, 374, 375, 383, 389, 390, 394, 398, 399, 400, 401, 420, 439, 440, 449, 461, 474, 484, 485, 486, 487, 488, 505, 522, 523, 526, 529, 530, 531, 532, 533, 535, 536, 540, 556, 561, 564, 569, 571, 589, 619, 620, 622, 625, 626, 631, 642, 647, 662, 665, 669, 676, 684, 687, 688, 692, 704, 729, 732, 736, 739, 741, 752, 758, 766, 788, 795, 799, 825, 841, 870, 874, 886, 891, 892, 894, 908, 912, 928, 931, 932, 935, 940, 951, 953, 962,

Müellife ait hiçbir kaynakta tespit edemediğimiz haberlerle birlikte toplam 394 rivâyeti sadece müellifin eserinde naklettiği görülmektedir. Bununla birlikte eserde rivâyet edilen 1303 haberden 688'inin hadîs kaynaklarında yer aldığı tespit edilmiştir. Bu rivâyetlerin 324'ü merfû¹¹⁰⁶, 144'ü mevkûf¹¹⁰⁷ ve 220'si maktû'dur.¹¹⁰⁸ Bu %50'nin üzerinde bir rakamdır. *Kitâbü'l-Azame*'de nakledilen diğer haberlere baktığımızda ağırlık tefsîr¹¹⁰⁹ kaynaklarında

964, 968, 994, 1013, 1024, 1025, 1026, 1027, 1029, 1031, 1039, 1040, 1070, 1079, 1080, 1082, 1094, 1095, 1111, 1138, 1139, 1146, 1149, 1152, 1153, 1156, 1177, 1180, 1186, 1192, 1193, 1194, 1197, 1202, 1209, 1211, 1215, 1216, 1217, 1218, 1236, 1240, 1254, 1277, 1279.

¹¹⁰⁶ Örnekler için bk. H no: 1, 3, 5, 12, 21, 43, 83, 84, 86, 88, 89, 91, 114, 115, 117, 118, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 137, 139, 141, 142, 143, 148, 149, 155, 157, 160, 161, 162, 163, 189, 193, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 211, 222, 225, 228, 246, 258, 259, 260, 261, 263, 264, 271, 272, 288, 291, 298, 302, 303, 306, 307, 308, 312, 313, 317, 338, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 348, 349, 352, 354, 355, 360, 362, 364, 377, 384, 386, 387, 388, 391, 396, 397, 402, 403, 473, 476, 477, 495, 499, 500, 501, 502, 503, 504, 507, 509, 510, 512, 513, 515, 517, 520, 524, 528, 534, 538, 560, 567, 568, 575, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 587, 588, 590, 591, 592, 593, 594, 595, 596, 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607, 608, 609, 610, 611, 613, 635, 639, 640, 652, 653, 654, 655, 656, 657, 659, 677, 690, 693, 696, 697, 701, 716, 717, 718, 722, 723, 724, 728, 739, 748, 749, 765, 781, 782, 787, 791, 800, 801, 802, 806, 807, 810, 811, 812, 813, 814, 815, 816, 819, 820, 821, 831, 832, 833, 845, 848, 849, 855, 856, 857, 858, 859, 860, 861, 862, 864, 866, 869, 871, 872, 875, 876, 878, 885, 886, 896, 900, 913, 933, 935, 938, 951, 952, 969, 998, 1000, 1002, 1003, 1012, 1015, 1017, 1019, 1021, 1022, 1023, 1028, 1034, 1035, 1045, 1049, 1050, 1052, 1065, 1066, 1072, 1073, 1075, 1077, 1080, 1081, 1084, 1085, 1087, 1089, 1091, 1092, 1093, 1096, 1102, 1104, 1106, 1107, 1108, 1109, 1115, 1116, 1117, 1134, 1135, 1140, 1160, 1163, 1164, 1165, 1166, 1167, 1168, 1169, 1170, 1172, 1182, 1187, 1189, 1190, 1209, 1210, 1219, 1220, 1221, 1222, 1226, 1227, 1246, 1247, 1248, 1249, 1253, 1254, 1256, 1257, 1281, 1282, 1283, 1284, 1285, 1286, 1287, 1293, 1294, 1295, 1303. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

¹¹⁰⁷ Örnekler için bk. H no: 2, 22, 42, 44, 45, 46, 51, 73, 75, 78, 96, 111, 119, 134, 135, 138, 144, 147, 158, 167, 170, 195, 196, 197, 203, 210, 212, 213, 216, 217, 226, 227, 236, 245, 265, 268, 270, 273, 274, 279, 284, 286, 299, 309, 315, 316, 347, 392, 404, 408, 442, 456, 457, 460, 472, 497, 511, 548, 563, 565, 574, 598, 599, 600, 628, 637, 646, 661, 668, 689, 695, 698, 707, 709, 711, 713, 743, 746, 750, 759, 762, 767, 768, 771, 774, 776, 778, 783, 784, 790, 792, 794, 798, 829, 834, 837, 838, 842, 843, 850, 853, 867, 877, 879, 881, 882, 897, 902, 903, 910, 925, 930, 937, 961, 980, 999, 1004, 1006, 1008, 1009, 1018, 1047, 1048, 1097, 1098, 1100, 1113, 1114, 1118, 1119, 1127, 1131, 1132, 1159, 1173, 1185, 1188, 1206, 1212, 1217, 1230, 1258, 1276, 1277. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

¹¹⁰⁸ Örnekler için bk. H no: 7, 8, 13, 19, 23, 24, 28, 29, 31, 35, 36, 39, 47, 50, 54, 55, 59, 60, 61, 63, 66, 67, 77, 81, 85, 94, 97, 98, 99, 103, 104, 105, 106, 120, 123, 153, 159, 165, 166, 168, 169, 180, 194, 209, 214, 215, 218, 224, 229, 231, 234, 237, 238, 244, 248, 249, 250, 269, 276, 280, 281, 283, 290, 301, 311, 318, 320, 326, 330, 334, 335, 372, 376, 378, 382, 383, 389, 412, 413, 420, 421, 422, 427, 433, 434, 435, 436, 438, 443, 444, 451, 459, 463, 465, 466, 479, 481, 484, 485, 486, 492, 493, 496, 505, 519, 537, 547, 552, 562, 576, 589, 612, 627, 651, 672, 733, 734, 737, 740, 741, 742, 744, 745, 751, 753, 754, 755, 756, 763, 770, 773, 775, 777, 779, 780, 785, 786, 789, 793, 804, 817, 822, 823, 824, 835, 836, 839, 844, 851, 873, 883, 893, 895, 899, 901, 904, 916, 924, 929, 941, 946, 948, 949, 950, 957, 958, 959, 960, 970, 974, 977, 981, 983, 988, 991, 983, 988, 991, 996, 1011, 1030, 1033, 1051, 1053, 1056, 1058, 1069, 1070, 1071, 1078, 1083, 1088, 1094, 1101, 1110, 1112, 1122, 1124, 1133, 1141, 1142, 1154, 1155, 1171, 1176, 1177, 1178, 1179, 1181, 1183, 1191, 1198, 1200, 1201, 1216, 1232, 1233, 1235, 1242, 1245, 1260, 1296, 1297. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

¹¹⁰⁹ Örnek rivâyetler için bk. H no: 33, 72, 79, 86, 116, 187, 188, 192, 220, 247, 252, 253, 305, 333, 374, 380, 410, 478, 508, 539, 692, 870, 887, 888, 892, 953, 976, 982, 994, 1219. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

olmak üzere, zühhd¹¹¹⁰, fıkıh¹¹¹¹, akâid¹¹¹², siyer¹¹¹³, tarih¹¹¹⁴, zayıf ve mevzu hadîslerin tahrîc edildiği eserlerde bulunmaktadır.¹¹¹⁵

Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame*'de metin veya sened bakımından yalnız kendisinin naklettiği rivâyetler, şâzz hadîs bağlamında da değerlendirilebilir. Şâzz hadîs, genel olarak sika bir râvinin kendisinden daha sika olan bir râviye muhalefet etmesidir.¹¹¹⁶ Bununla beraber şâzz hadîse, râvisinin tek kaldığı hadîs diyenler de olmuştur.¹¹¹⁷ Sadece müellifin eserde yer verdiği rivâyetlere şâzz denmesi halinde bu rivâyetlerin tamamının sahîh olmadığı değerlendirmesini yapmak gerekir. Bu hususta genel bir değerlendirmenin doğru bir yaklaşım olmayacağı kanaatini taşımaktayız. Bununla birlikte Ebü's-Şeyh, bazı rivâyetlerde ise Kur'ân-ı Kerîm ve Sahîh Sünnet'te mevcut olmayan ve ilmî gerçeklerle örtüşmeyen bilgilerin olduğu haberleri eserine aldığı vakıadır. Müellifin naklettiği bazı haberlerin sika râvilerin rivâyetlerine muhâlif olduğu tespit edilmiştir. Ancak Kitâbü'l-Azame'de sened veya metin açısından sahîh rivâyetler bulunduğu gibi teferrüd edilen rivâyetlerin çoğunluğunun sened ve metin açısından zayıf olduğu özellikle belirtilmesi gereken bir konudur. Bunun yanında İsrâîliyyât ve uydurma haber olarak nitelenebilecek çok aşırı zayıf rivâyetler de bulunmaktadır. Başka kaynaklarda müelliften nakledilen rivâyetlerin içinde hadîs kaynaklarında bulunanlar olduğu gibi¹¹¹⁸ diğerlerinin daha çok tefsîr kitaplarındaki mevcudiyeti ifade edilmelidir. İtikâdî alanda Allah'ın azamet sıfatlarını göstermek için yazılan böylesi bir eserde nakledilen bu tarz haberler, hadîs ilmi açısından tenkîd edilmesi gereken hususları barındırdığı gibi eserin de en zayıf noktalarından birini oluşturmaktadır.

3.2. RİVAYETLERİN METİN TENKİDİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Arapça “n-k-d” fiilinden gelen “Tenkit kelimesi”, kısaca genel olarak “bir şeyi eleştirmek, değerlendirmek, kötüsünü iyisinden ayırmak” manalarına gelmektedir. Günümüz hadîs ilminde, hadislerin isnâd tenkîdine başka bir alternatif olarak kullanılan ve rivâyetlerin Kur'ân'a, akla, tecrübeye, gözleme, bilime, tarihi gerçeklere aykırılığı vb. kriterlerle

¹¹¹⁰ Örnekler için bk. H no: 56, 232, 415, 516, 641, 939, 954, 1054, 1158, 1203. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

¹¹¹¹ Örnek için bk. H no: 874. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

¹¹¹² Örnek rivâyetler için bk. H no: 107, 145, 146, 164, 191, 219, 221, 243, 254, 275, 278, 282, 285, 287, 292, 293, 294, 310, 314, 319, 321, 322, 323, 328, 329, 331, 332, 381, 399, 400, 401, 411, 417, 432, 440, 441, 445, 447, 449, 469, 470, 474, 478, 487, 488, 526, 529, 531, 532, 535, 536, 571, 928, 1138, 1144, 1146, 1149, 1151, 1152, 1153, 1218. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

¹¹¹³ Örnekler için bk. H no: 356, 527, 703, 967, 975, 1099, 1251. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

¹¹¹⁴ Örnekler için bk. H no: 52, 80, 113, 230, 233, 240, 570, 634, 840, 891, 917, 966, 987, 1014, 1016, 1020, 1057, 1059, 1175, 1199, 1204, 1271. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

¹¹¹⁵ Örnekler için bk. H no: 48, 72, 102, 140, 157, 160, 266, 267, 273, 274, 275, 277, 278, 317, 381, 526, 530, 533, 642, 643, 688, 796, 1080, 1105, 1210, 1253, 1254, 1279, 1280. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

¹¹¹⁶ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 79; Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 373.

¹¹¹⁷ Nisâburî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*, 119; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 77; Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, 437-439; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 291-292.

¹¹¹⁸ Örnekler için bk. H no: 4, 108, 157, 293, 317, 338, 383, 935, 951. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

eleştirilmesine “metin tenkîdi” denilmektedir.¹¹¹⁹ Hadîslerin bu kriterlerle eleştiriye tutulması, İslâm’ın ilk dönemlerinde de mevcuttur. Metin tenkidıyla hedeflenen, metnin sahihliğini belirlemek için tüm yöntemleri kullanmaktır. Metin tenkidinin İbn Abbas ve Hz. Âişe gibi sahâbîler vasıtasıyla İslâm’ın ilk dönemlerinde de yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu işleme metin tenkîdi denilmemiştir. Bu tenkîdlere daha çok hadîslerin Kur’ân’a arzı, Sahîh Sünnet’e, akla ve mantığa ters olması gibi isimler verilmiştir. Metin tenkîdini hadîs tarihinde, ehl-i sünnet âlimleri ve Mutezile gibi fırkaların görüşlerini savunanlar arasında hadîslerin kabulü noktasında yapılan tartışmalar ve görüş ayrılıklarında da görmek mümkündür. Aynı şekilde her ne kadar metin tenkîdi olarak isimlendirilme de şâzz hadîs, münker, muallel hadîs, muztarib, muhtelifü’l-hadîs ve müdrec bu tür tenkîde örnek olarak verilebilir.¹¹²⁰ Hadîslerin değerlendirilmesinde sadece isnâdın tetkike tutulması asla yeterli değildir. Bunun için İbnü’s-Salâh’ın şu sözleri büyük bir değere hâizdir: “Muhaddilerin “Bu hadîs, isnâdı sahîh bir hadistir” veya “isnâdı hasen bir hadistir” demeleri “Bu hadîs sahîh bir hadistir” veya ‘hasen bir hadistir’ diye söylemelerinden tamamen farklı bir durumdur. “Bu hadîs isnâdı sahîh bir hadistir” denildiğinde şâzz veya muallel olması sebebiyle hadîs sahîh olmayabilir.”¹¹²¹ Bundan dolayı senedin ve metnin birlikte sahîh olmaları önemlidir.

Metin tenkîdi konusunda temel ölçütün Kur’ân-ı Kerîm olduğunu belirtmemiz gerekir. Kur’ân’dan sonra Sahîh Sünnet bağlayıcı bir konumdadır. Yüce Allah’ın vahyettiği hususların kendi içinde bir bütün olarak tutarlı olması ve herhangi emrinin diğerleriyle kesinlikle çelişmemesi gerekmektedir. Dolayısıyla bir âyet başka bir âyetle, bir hadîs de aynı şekilde başka bir hadîsle çelişemez. Aynı şekilde bir hadîsin de bir âyetle çelişmemesi icâb eder. Hadîs şayet aslî hükümlerle çelişir bir açıklaması olmazsa mevzû olduğuna hükmedilir. Rivâyetin, Hz. Peygamber’in söylemeyeceği türden gelişigüzel hususları barındırması, iğrenç veya gülünç bir içeriği olması, peygamber sözüne benzememesi, daha çok doktorların ve tasavvufçuların anlatımlarını hatırlatması bu bağlamda metin tenkîdi için önemli konu başlıklarındandır.¹¹²² Hz. Peygamber’in sözlerinin Kur’ân’a uygun ve sarîh olması, birbiriyle tenâkuz göstermemesi gerektiği metin tenkîdi hususunda geçmişten itibaren muhaddislerin dikkat ettikleri bir durumdur. Bu yaklaşım hadîslerin metin tenkîdi için konulan birçok kurala da yansımıştır. Yüce Allah evreni belirli kurallar ve kanunlar üzerine yaratmıştır. Dolayısıyla onun hükmünde ve

¹¹¹⁹ Salahattin Polat, “Hadis Tetkikleri Dergisi” Çok Anlamli, Çok Boyutlu ve Disiplinlerarası Bir Kavram: Metin Tenkidi Kavramı” (2008), 8.

¹¹²⁰ Abdülcebbâr Saîd, “Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD), Metin Tenkidinde Temel Kriterler”, çev. Ahmed Ürkmez (2012), 219.

¹¹²¹ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 28.

¹¹²² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Menâr’ül-münîf fi’s-sahîh ve’z-zaîf*, thk. Abdü’l-Fettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü’l-Matbûâtî’l-İslâmiyye, 1390), 50, 54, 61, 64.

sünnetinde bir değişimin olmayacağı âyetle sabittir.¹¹²³ Kâinattaki ilke ve kanunların değişmeyeceğini, bunların istikrarlı olması gerektiğini Kur’ân ve Sahîh Sünnet desteklemektedir. Temel ölçüt, vahyin evrensel kurallarla uyumluluk göstermesidir. Hz. Peygamber’in hadîslerinin prensip olarak bu kanunlarla uyumlu ve insicamlı olması gerekmektedir. Hadîsin bu sabitelere muhâlif olması ne aklen ne de vahiy açısından düşünülemez. Böyle olmaması durumunda bu sözün Hz. Peygamber’e ait olmadığı gerçeği ile hareket edilmesi icab eder. Çünkü İslâm dininin gönderiliş amacı açık ve nettir. Bu amacın her zaman gözetilmesi aynı zamanda Hz. Peygamber’in sünnetinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak ona ait sahîh sözlerin uydurma olanlarından ayrılmasına yardımcı olacaktır.

3.2.1. Mevzû Rivâyetler

Mevzû kelimesi sözlükte; yere bırakmak, koymak, yukarıdan atmak, yapışık olmak, birini konumundan aşağı düşürmek, borcundan bir miktar eksiltmek, uydurmak manalarına gelen “وضع” kök fiilinden ism-i mef’ûl olup bırakılan uydurulan anlamındadır.¹¹²⁴ Terim olarak çeşitli maksatlarla uydurulup Hz. Peygamber’e (s.a.v.) iftira ve nispet edilen sözlerle mevzû hadîs denir.¹¹²⁵

Mevzû rivâyetler dinin doğru anlaşılması adına ve onun tehlikesine dikkat çekmek için İslâmî kaynaklarda yer almıştır. Hadîs târihinde hadîs uydurma faaliyetlerinin ne zaman başladığı hususu tartışmalı bir konudur. Hadîs uydurmanın ne zaman ve kim tarafından başlatıldığı tam olarak bilinmemektedir.¹¹²⁶ Hz. Peygamber adına yalan uydurmanın haramlığına dair İslâm âlimleri arasında bir ittifak vardır.¹¹²⁷ Hz. Peygamber’in “*Kim benim adıma (aleyhime) yalan uydurursa cehennemdeki yerine hazırlansın*”¹¹²⁸ uyarısı her zaman İslâm toplumu içerisinde mâkes bulmuştur. Bu hadîs, insanları dikkatli olmaya ve Hz. Peygamber’in sözlerini kaynak bakımından araştırmaya teşvik etmiştir. Mevzû rivâyetlerin nakledilmesinin haramlığı ortadayken bazı gruplar (Kerrâmiyye) dilsel birtakım çıkarımlarda bulunarak Hz. Peygamber’in aleyhine yalan uydurmanın günah olduğu, teşvik amaçlı veya kişiyi günaha düşürmeyen sözlerin uydurulabileceğini belirtmişlerdir.¹¹²⁹ İslâm’ın ana nüvesini bozan ve Hz. Peygamber’e apaçık iftara eden bu tarz rivâyetleri nakletmenin haramlığı

¹¹²³ Fâtır 35/43.

¹¹²⁴ Ebü’l-Hasenât Muhammed Abdülhayy b. Muhammed Abdilhalîm el-Leknevî, *Zaferü’l-emanî bi şerhi muhtasari’s-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî* (Beyrût, 1429), 418.

¹¹²⁵ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 226; Leknevî, *Zaferü’l-emanî*, 418; Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 183.

¹¹²⁶ Ali Yardım, *Hadis I-II* (İstanbul: Damla Yayınevi, 1997), 1/48.

¹¹²⁷ Vecîhuddîn el-Alevî el-Hindî, *Şerhu Nüzhe*, thk. Nâfis Ahmed Misbâhî (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2011), 171.

¹¹²⁸ Buhârî, “İlim”, 28 (H no: 106, 107), “Cenâiz”, 33 (H no: 1291).

¹¹²⁹ İbnü’s-Salâh, *Mukaddime*, 100; Suyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 142.

ortadayken böyle bir anlayış, zaman içinde insanlar arasında gevşekliğe yol açmış, halk arasında mevzûât, kıssa, hikâye, bâtil rivâyetler ve geçmiş toplumlardan tevârüs eden dînî nakillerin ve haberlerin yayılımına zemin hazırlamıştır. Bundan dolayı İslâm âlimlerinin mevzû rivâyetlere karşı duruşları çok sert olmuş asla mevzû olduğu belirtilmedikçe onların naklini câiz görmemişlerdir.¹¹³⁰ Buna rağmen birçok mevzû haber İslâmî literatüre girmiştir.

Mevzû rivâyetlerin İslâm toplumun düşünce yapısına, geleneğine, sosyal veya dînî algısına zarar verdiği bir hakikattir. Bazı dönemlerde uydurma hadîslerden ortaya çıkan dînî anlayış, sahîh rivâyetlerin önüne geçmiş hem itikâdî hem de amelî boyutta yanlış bir din tecrübesinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bazen de mevzû rivâyetler sebebiyle Müslümanlar arasındaki fikrî ve siyasî ayrılıklar körüklenmiş, insanların zihninde telafisi çok zor hasarlar meydana gelmiştir. Özellikle araştırmadan dînî bir birikime sahip olmak isteyen kişiler, her dönem istismar edilmiştir. Dolayısıyla uydurma hadîslerin eserlerden ayıklanması ve tespiti önemli husustur.

Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame*'si incelendiğinde tenkîd edilmesi gereken hususlardan birisi de naklettiği haberlerin içerisinde, mevzû hadîslerin bulunmasıdır. Müellif bu tür rivâyetlere bazı konularda yer vermiştir.¹¹³¹ *Kitâbü'l-Azame*'de mevzûât kaynaklarında bulunan rivâyetler olduğu gibi mevzû sayılabilecek ama mevzû hadîslerin bulunduğu eserlerde yer almayan sadece müellifin eserinde yer verdiği çok zayıf haberler de nakledilmiştir. Bu rivâyetlerden bir kısmına kimi eserlerde zayıf diye işaret edilirken, başka kaynaklarda onun mevzû olduğu ifade edilmiştir. Muhaddisler mevzû hadîslerin tespiti için genel olarak bazı prensipler ve usuller ortaya koymuşlardır. Nitekim uydurma olan bir rivâyet üzerindeki kusurlar ve abes ifadeler hadîs hafızlarının nazarında kolayca anlaşılmaktadır¹¹³² Hadîs metnlerinin eleştirisi yapılırken Kur'ân, Sahîh Sünnet, lafız bozukluğu, akıl, tarihî gerçeklikler, dinin ana usulleri ve ilmî verilerle uygunluk temel kriterler olarak kabul edilmiştir.

Biz çalışmamızın bu bölümünde uydurma haberler için konulan kriterler doğrultusunda bazı mevzû hadîsleri örnek olarak zikredeceğiz.

3.2.1.1. Kur'ân'a ve Sahîh Hadîslere Aykırı Rivâyetler

Hiz. Peygamber'in sahîh olan sözlerinde Kur'ân'a uygun olmayan, ona çelişki arz edecek ifadelerin bulunması mümkün değildir. Ancak birtakım rivâyetler Kur'ân'a muhâlif bilgiler içermesine rağmen gerekli tetkikler yapılmadığı için bazı kaynaklarda yer almıştır.

¹¹³⁰ Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 137; İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 98-99.

¹¹³¹ Mevzû rivâyetlerin yer aldığı örnek bâblar için bk. No: 1, 4, 7, 9, 10, 11, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 26, 27, 30, 34, 35, 36, 43, 46, 47, 49. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

¹¹³² İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 99; Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 137; Leknevî, *Zaferü'l-emanî*, 428.

Bundan dolayı rivâyetlerin Kur'ân'a arzı önemli bir kriterdir. Ahad haber hakkında Hatib el-Bağdadî, akla, Kur'ân'ın muhkem hükmüne, herkes tarafından bilinen Sahîh Sünnet'e, sünnet olan uygulamalara ve kat'î delillere muhâlif olanların kabul edilmez olduğunu beyan etmiştir.”¹¹³³

Hiz. Peygamber'den nakledilen hadîsleri sünnetin genel bütünlüğü ve muhtevâsı içinde ele alarak değerlendirmek mevzû hadîsin tesbit edilmesinde bir başka önemli ölçüttür. Hiz. Peygamber çelişkili ifadelerde bulunmaktan tenzîh edilmiştir. Ayrıca sünnetin kendi içinde bir bütünlük oluşturması gerektiğini de belirtmek gerekir.

1. İbn Abbâs şöyle dedi: *“Allah Güneş'i ve Ay'ı yaratmıştır. Sonra onlara cehennemde olduklarını bildirmiştir. Güneş ve Ay cehennemden kurtulamamışlardır...”*¹¹³⁴

Yüce Allah, Fussilet sûresi 37. âyette *“Gece ve gündüz, Güneş ve Ay O'nun işaretlerindendir. Eğer gerçekten Allah'a tapıyorsanız Güneş'e de Ay'a da secde etmeyin, onları yaratan Allah'a secde edin”* buyurarak onların Allah'ın varlığının ve birliğinin delillerinden olduklarına işaret etmiştir. Aynı şekilde onların insanların hizmetine verildiği vurgulanan başka bir husustur.¹¹³⁵ Dolayısıyla Güneş'in ve Ay'ın cehennemde olduklarına dair herhangi bir bilgi Kur'ân'da zikredilmemektedir. Yeryüzünün imarı ve insan yaşamının devamı için önemli bir kaynak durumunda olan Güneş'in ve Ay'ın ancak Allah'ın büyüklüğüne örnek teşkil edeceği ifade edilebilir. Bunun dışındaki değerlendirme ve yorumlar Kur'ân'da yer alan delil olma hususuna muhâlif düşmektedir. Ayrıca rivâyetin isnâdında yer alan Nûh b. Ebî Meryem güvenilir bir kişi değildir. Yalancı ve sâriku'l-hadîs olduğu belirtilmiştir.¹¹³⁶

2. Hâlid b. Ma'dân Hiz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: *“Hayâ on bölüme ayrılmıştır. Bunun dokuzu Araplar için olup bir tanesi diğer mahlûkâta aittir. Kibir on parçaya ayrılmış, dokuzu Rumlarda diğer bir tanesi de başka mahlûkâttadır. Hırsızlık on parçaya ayrılmış, dokuz tanesi Kıbtîler'de diğer bir bölümü de başka mahlûkâttadır. Cimrilik on bölümdür. Dokuzu Fârisîlerde bir tanesi de diğer mahlûkâttadır. Zina on parçadır. Dokuzu Sindlilerde bir tanesi de diğer mahlûkâttadır. Rızık on bölümdür. Dokuzu ticarete biri diğer alanlardadır. Fakirlik on bölümdür dokuzu Habeşliler için kalanı da diğer mahlûklar içindir. Şehvet on bölüme ayrılmıştır. Dokuzu kadınlara ait bir tanesi de erkekler içindir. Emanet duygusu on bölüm olup*

¹¹³³ Hatib el-Bağdadî, *el-Kifâye*, 1/432.

¹¹³⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1163-1179 (H no: 643); Suyûtî, *el-Le'âli'l-masnûa*, 1/57; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdadî İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, thk. Muhammed Osmân (Medîne: el-Mektebetü's-Selefiyye, ts.), 1/139-140.

¹¹³⁵ İbrâhîm 14/33.

¹¹³⁶ Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebir*, 4/304; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 60/60; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzib*, 10/488.

dokuzu Türklere aittir. Biri de diğer mahlûkâttadır. Hiddet on bölümdür. Dokuzu Berberilerde kalanı da diğer mahlûkâttadır.”¹¹³⁷

Bu rivâyet Hâlid b. Ma’dân’dan dolayı mürseldir. Yüce Allah Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle buyurmuştur. *“Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık. Tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık. Allah katında sizin en değerli olanınız O’na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır.”¹¹³⁸* Kur’ân üstünlüğü takvada görmüş ırkçılığı yasaklamıştır. Bundan dolayı toplumların ve insanların bir bütün halinde kategorize edilmesi Kur’ân’a aykırı bir durumdur. Âyette insanların tanışıp kaynaşmaları için kabilelere ayrıldığını ifade edilerek, farklılıkların üstünlük sebebi olmadığı vurgulanmıştır. Her toplum içerisinde beğenilmeyen birtakım hasletler oluşabilir. Ancak bu husus o toplumun bir bütün olarak kınanmasını gerektirmez. Mezkûr rivâyette toplumları iyi veya kötü özellikleri ile bütün olarak değerlendirdiği için insanlar arasında üstünlüğün takva olduğunu ifade eden ayetle çelişmektedir.

3. Vehb b. Münebbih’e (ö. 114/732) *Yıldırım nedir? “O dokunan bir şey midir? Ateş mi? Yoksa başka bir şey midir?” diye soruldu da O şöyle cevap verdi: “Üç şey vardır ki onları Allah’tan başka kimse bilemez. Bunlar gök gürültüsü, şimşek ve yağmurdur. Yıldırımın ve bu üç şeyin ne olduğunu bilmiyorum.” O’na: “Allah, gökten suyu indirmiştir” denildi. Bunun üzerine O “Evet! Gökyüzündeki buluttan bir damla olarak mı indirdi yoksa bulutun göğü gök olduğu halde bulutta mı yağmuru yaratıp yağdırdı bilmiyorum” dedi.*¹¹³⁹

Rivâyetin senedinde bir problem yoktur. Ancak gaybın bilgisinin yalnızca Allah’a ait olduğu Kur’ân’da özellikle belirtilmektedir. Yüce Allah: *“Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz Allah katındadır. O, yağmuru indirir, rahimlerde olanı bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, (herşeyden) hakkıyla haberdar olandır.”¹¹⁴⁰* buyurmaktadır. Rivâyette Vehb tarafından gayba dair hususlarda farklı bir yoruma gidildiği görülmektedir. Âyette kıyametin zamanı, yağmurun yağacağı vakit, bir kişinin yarınki kazancı, rahimde olanlar ve ölüm gayb olarak tanımlanırken Vehb gök gürültüsü, şimşek ve yağmurun gaybî bir konu olduğunu belirtmiştir. Bunun için nakledilen eser âyete muhâlif bilgiler içermektedir.

¹¹³⁷ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1636-1637 (H no: 1080); Suyûtî, *el-Le’âli’l-masnûa*, 1/143; Elbânî, *Silsiletü’l-ehâdîssi’z-zaîfe*, 13/1136 (H no: 6498). Rivâyetin mevzû olduğu ifade edilmiştir.

¹¹³⁸ el-Hucurât 49/13.

¹¹³⁹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1275-1276 (H no: 764).

¹¹⁴⁰ el-Lokmân 31/34.

4. İbn Abbâs: “Her şey Allah’ı tesbîh eder, eşek ve köpek hariç”¹¹⁴¹ dedi.

Bu rivâyet “Her şey O’nu hamd ile tesbîh eder”¹¹⁴² âyetiyle çelişmektedir. Dünyada yaratılmış olan herşeyin Allah’ı tesbîh edeceği âyetle belirtilmektedir. Dolayısıyla bu tür bilgiler Kur’ân-ı Kerim’le bağdaşmamaktadır. Bunun yanında “Uykuda oldukları halde sen onları uyanık sanırdın. Onları sağa sola çeviriyorduk. Köpekleri de mağaranın girişinde ön ayaklarını uzatmış yatmaktaydı. Eğer o insanları görseydin dönüp kaçardın ve gördüklerin yüzünden içini korku kaplardı.”¹¹⁴³ âyetinde Ashâb-ı Khef’in köpeği konusunda âyetle olumlu bilgiler yer alırken, bir köpeğin Allah’ı anmaktan istisna tutulması ve onun Allah’ı tesbîh etmemesinin rivâyette ifade edilmesi çelişkili bir durumdur. İsnâdda yer alan Sevvâr Ebû Hamza (ö.?) hakkında sika bir râvi, ama vehim sahibi olduğu söylenmiştir.¹¹⁴⁴

Müellifin Kur’ân-ı Kerîme’e ve sahîh hadîslerin ruhuna ve özüne uygun olmayan mevzû rivâyetleri uydurma olduğuna işaret etmeden kullandığı ve bu yaklaşımın İslâm itikâdı için oldukça tehlikeli olduğu belirtilmelidir. Nakledilen bu tür haberler içerik olarak itikâdî, gaybî ve kevnî konulardadır.¹¹⁴⁵

5. Sa’îd b. el-Müseyyib’in şöyle dediği nakledilmiştir: “Güneş bir gün doğmaz öyle ki üçyüz altmış melek Allah’ın yerine Güneş’e ibadet edilir korkusuyla güneşi dürtüp tekrar görevine (gönderirler).”¹¹⁴⁶

Bu rivâyet Güneş’in doğuşu ile ilgili sahîh olarak nakledilen Ebû Zer hadîslerine muhâlif olarak rivâyet edilmiştir. Ebû Zer’den şöyle dediği rivâyet edilmiştir; “Güneş battığı (gözden kaybolduğu) zaman mescidde Hz. Peygamber ile beraberdim. Hz. Peygamber, Ey Ebû Zer! Güneş’in nereye gittiğini biliyor musun? dedi. Allah ve elçisi daha iyi bilir dedim. O secde edinceye kadar gider ta ki Rabbinden dönmek için izin ister de ona izin verilir. Sanki Güneş’e geldiğin yere dön denilmiştir böylece Güneş battığı yere döner buyurdu.”¹¹⁴⁷ Ayrıca yukarıdaki rivâyetin isnâdında yer alan Nûh b. Ebî Meryem (ö. 173/789) güvenilir bir kişi olmayıp yalancı

¹¹⁴¹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1750 (H no: 1240); Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 5/291.

¹¹⁴² el-İsrâ 17/44.

¹¹⁴³ el-Kehf 18/18.

¹¹⁴⁴ İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehziib*, 1/140.

¹¹⁴⁵ Kur’ân-ı Kerîm’deki âyetlere uygun olmayan bilgiler ihtivâ eden örnek rivâyetler için bk. H no: 12, 36, 42, 43, 62, 84, 134, 136, 157, 192, 241, 263, 269, 281, 285, 294, 295, 296, 303, 317, 337, 338, 389, 390, 406, 441, 488, 503, 530, 572, 573, 647, 933, 962, 1029, 1120, 1125, 1131. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

¹¹⁴⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1150 (H no: 629); Suyûtî, *el-Habâik*, 1/116; San’ânî, *Tefsîr*, 3/80 (H no: 2475).

¹¹⁴⁷ Tayâlisî, *Müsned*, 1/368 (H no: 462); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/282 (H no: 21352), 35/363 (H no: 21459); İbn Hibbân, *el-Müsnedü’s-sahîh*, 14/24 (H no: 6154); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-’evsat*, 4/373 (H no: 4470); İbn Mende, *et-Tevhîd*, 1/134 (H no: 25, 28).

ve sâriku'l-hadîs olan bir kişidir.¹¹⁴⁸ Ayrıca senedde yer alan Hammâd b. Muhammed es-Sülemî ve İshâk b. Ebî Hamza'nın kim oldukları belli değildir.

6. Hâlid b. Ma'dân (103/721): “Hz. Âdem (a.s.) Hindistan'a indirildi. O vefât ettiği zaman yüz elli kişi onu evinden Beytü'l-Makdis'e taşıdı. Onun uzunluğu otuz mildi. Onu orada defnettiler. Başlı sahranın yanında, ayakları Beytü'l-Makdis'in otuz mil dışındaydı”¹¹⁴⁹ dedi.

Bu haber sahîh rivâyetlere muhâlif olarak nakledilmiştir. Rivâyetlerde Hz. Adem'in boyunun 60 zirâ olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁵⁰ Hâlid b. Ma'dân'ın gayba dair böyle bir rivâyette bulunması imkân dâhilinde değildir. Bu rivâyet hem metin hem de sened açısından problemlidir.¹¹⁵¹ Ayrıca Hz. Âdem'in boyunun ne kadar olduğu, 60 zirâdan kastedilenin gerçek mi yoksa farklı bir husus mu olduğu tartışmalıdır. Bununla birlikte yapılan çalışmalarda senedleri sahîh olan Buhârî ve Müslim rivâyetlerinin metinlerine bir tedâhül olma durumuna da ayrıca dikkat çekilmiştir.¹¹⁵²

3.2.1.2. Rekâket (Lafız ve Mana Bozukluğu) Olan Rivâyetler

Hz. Peygamber'in sözleri, vahiy olsun ya da olmasın açık ve nettir. Kendinden ve hevâsından konuşmayan biri olarak onun ifadelerinin kendi içinde bir uyum vardır. O'nun hadîsleri ve sünnetiyle alakalı bilgisi olan ve ona uygun olanla olmayanın farkında olan herkes, Hz. Peygamber'in sözünü diğerlerinden ayırabilir. İbn Kayyım el-Cevziyye bu durumu bilen kişileri şöyle tarif eder: “Sahîh Sünnetlerle ilgilenip onunla sürekli beraber olanlar, canıyla kanıyla onlara katılanlar, bu sahada tecrübe kazananlar, hadîs ve sünnet hususunda ciddi ihtisas yapanlar, Hz. Peygamber'in sîretini, emir, istek, yasak ve uygulamalarını, neyi açıklayıp neye davet ettiğini, hangi şeyi sevip hangisinden hoşlanmadığını, Müslümanlara neyi meşrû kıldığını bilenler... Sanki onun sahabesinden birisiymiş de Hz. Peygamber ile sürekli zaman geçiriyormuş gibi olanlar... İşte bu kimseler Hz. Peygamber'in davranışlarını, yaşamını ve sözlerini, neleri tebliğ etmiş, neleri bildirmemiş olabileceğini, başka birisinin tanıyamayacağı ölçüde çok iyi tanırırlar. Çünkü bir insan, yolundan gittiği kişiyi tanır.”¹¹⁵³ Diğer bir yönden, sözün fesâhati ve belağati sadece lafızlarla sınırlı değildir; bilakis anlamı da kapsamaktadır. Hadîsin reddi hususunda anlamın rekâketi ve anormalliği, bizzat lafız veya ibarenin

¹¹⁴⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 30/60; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 10/488.

¹¹⁴⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1552 (H no: 1013); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/150.

¹¹⁵⁰ Buhârî, “Ehâdisü'l-Enbiyâ”, 1 (H no: 3326); Müslim, “Cenne”, 11 (H no: 2841).

¹¹⁵¹ Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 1/470; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/369.

¹¹⁵² Detaylı bilgi için bk. Yunus Emre Gördük, “Hz. Âdem'in Boyu İle Rivâyetler Üzerine”, *Ekev Akademi Dergisi* 1/1 (2013), 121-133.

¹¹⁵³ İbn Kayyım el-Cevziyye, *el-Menâr'ül-münif*, 44.

rekâketinden daha çok şart koşulmaktadır.¹¹⁵⁴ Buu bu kriter metin tenkîdi açısından önemli bir ölçüttür. *Kitâbü'l-Azame*'de de lafız ve mana bozukluğu olan haberler yer almaktadır. İsnâdlarında da illeti olan bu rivâyetlere dair aşağıdaki misalleri vereceğiz.

1. Sehl b. Sa'd (ö. 88/709) Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etti:
“Allah'ın nûrdan ve karanlıktan en az yetmiş bin perdesi vardır. Hiçbir nefis bu perdelerden bir ses duyamaz, (eğer) duyarsa o nefis ölür.”¹¹⁵⁵

Bu rivâyet ihtivâ ettiği mana açısından asla akla ve mantığa uygun değildir. Oysa Hz. Peygamber muhataplarının durumuna göre söz söylemiş aşırı ifadelerden özellikle kaçınmıştır. Nefislerin ne zaman öleceği ise Allah'ın bilip takdir ettiği bir konudur. Rivâyetle ilgili zayıf değerlendirmesi yapılmış olsa da isnâdda bulunan Mûsâ b. Ubeyde'nin (ö. 153/770) zayıf, hadîsleriyle, ihticâc edilmeyen ve sâriku'l-hadîs birisi olduğu belirtilmiştir.¹¹⁵⁶

2. Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu nakletti: “Bir saat düşünmek (tefekür etmek) altmış sene ibadet etmekten daha hayırlıdır.”¹¹⁵⁷

Bu hadîs mutasavvıfların sözlerine benzemektedir. Hz. Peygamber'in farz ibadetler hakkındaki sözleri açık olup vermek istediği mesajlar oldukça nettir. Dolayısıyla rivayet bu noktada İslâm'ın ve Hz. Peygamber'in mesajıyla örtüşmemektedir. İsnâdda bulunan Osmân b. Abdillâh el-Kuraşî¹¹⁵⁸ (ö.?) ve İshâk b. Necîh el-Malâtî'nin¹¹⁵⁹ (ö.?) yalancı oldukları kaynaklarda yer almaktadır. Elbânî bu hadîsin mevzû olduğunu belirtmiştir.¹¹⁶⁰ İbn Arrâk ise bu rivâyetin şâhidi olduğunu belirterek zayıf kategorisinde değerlendirmiştir.¹¹⁶¹

3. Vehb b. Münebbih şöyle dedi: “Allah arşı yarattı. Arşın yetmiş bin bacağı vardır ve her bir bacak sema ve arz gibidir.”¹¹⁶²

Arşın mâhiyeti gaybla ilgili bir durumdur. Hz. Peygamber kozmolojik âlemle ilgili değerlendirmelerde vahyin gösterdiği yolda hareket etmiştir. Bu rivâyet, taşıdığı abartılardan

¹¹⁵⁴ Saîd, “Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD), Metin Tenkidinde Temel Kriterler” (2012), 233.

¹¹⁵⁵ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/667-668 (H no: 263); İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 1/117-118; İbn Ebî Âsım, *es-Sünne*, 2/366 (H no: 788); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 6/148 (H no: 5802); Beyhakî, *el-Esmâ ve's-sıfât*, 2/262 (H no: 854); Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned*, 13/520 (H no: 7525); İbn Hacer, *el-Metâlibü'l-âliye*, 12/576 (H no: 3016); Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebir*, 3/152; İbn Arrâk, *Tenzihü's-şeria*, 1/142.

¹¹⁵⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 3/61; Cürcânî, *el-Kâmil*, 8/44; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 5/101.

¹¹⁵⁷ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 1/299-300 (H no: 43); Ahmed b. Abdillâh b. İshâk Ebû Nu'aym el-İsfahânî, *Faziletü'l-âdilîn*, thk. Hasan Mahmud Selâm (Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1418), 1/116 (H no: 15); İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 3/144; Elbânî, *Za'îfü'l-câmi'i's-sağîr*, 1/581 (H no: 3988).

¹¹⁵⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/42.

¹¹⁵⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/201.

¹¹⁶⁰ Elbânî, *Za'îfü'l-câmi'i's-sağîr*, 1/581 (H no: 3988).

¹¹⁶¹ İbn Arrâk, *Tenzihü's-şeria*, 2/305. Burada Ebû's-Şeyh'in eserinde yer alan 48 nolu rivâyet şâhid olarak zikredilmiştir.

¹¹⁶² Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/709 (H no: 295); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 4/336.

dolayı Hz. Peygamber'in üslubuna benzememektedir. Rivâyetin isnâdında yer alan râvilerden Ahmed b. Muhammed b. Gâlib (ö. 275/888) hadîs uyduran bir yalancıdır.¹¹⁶³ Aynı şekilde Muhammed b. İbrâhim b. el-Alâ eş-Şâmî de (ö. 256/870) yalancı birisidir.¹¹⁶⁴

4. Ebû Sa'îd el-Hudrî Hz. Peygamber'in şöyle dediğini rivâyet etti: *"Şüphesiz Cennette sadece Cebrâil'in (a.s.) girdiği bir nehir vardır. Sonra sudan çıkar ve silkelenir. Allah damlayan her bir damladan melek yaratır."*¹¹⁶⁵

Melekler gayb âlemine ait varlıklardır. Onlar hakkındaki bilgilerimiz Kur'ân ve sahîh hadîslerde verilenlerden ibarettir. Bu haber de içerdiği bilgiler itibariyle Hz. Peygamber'den nakledilmesi mümkün olmayan sözlere güzel bir örnektir. Ayrıca bu haberin senedinde bulunan Ziyâd b. Münzir (ö. 150/767) yalancı ve metrûk bir râvidir.¹¹⁶⁶

5. Ebû Zer Hz. Peygamber'den (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivâyet etmiştir: *"Şüphesiz Allah cennette, yedi yıl süren rüzgârdan sonra bir rüzgâr yaratmıştır. Bu ikisinin dışında kapalı bir kapı vardır. Size rüzgâr bu kapının arasından gelir. Şayet bu kapı açılırdı rüzgâr yer ve gök arasındaki her şeyi savururdu. Bu Allah katında "âzib"tir. Sizin yanınızda ise güney rüzgârıdır."*¹¹⁶⁷

Rivâyet metin olarak Allah'ın koymuş olduğu evransel kurallara aykırıdır. Dolayısıyla rivâyette Hz. Peygamber'den aktarılan bilgilere baktığımız zaman, lafızlardaki akıl dışı betimlemelerin ona ait olması imkân dâhilinde değildir. Elbânî, hadîsin mevzû olduğunu belirtmiştir. Çünkü isnâdda yer alan Yezîd b. Cu'debe (ö.?) altıncı tabakadan metrûkü'l-hadîs bir râvidir.¹¹⁶⁸ Ayrıca isnâdda bulunan bir diğer râvi Abdurrahmân b. Mihrak'ın (ö.?) kimliği cerh ve ta'dîl açısından belli değildir.

3.2.1.3. Akla, Hisse ve Müşâhedeye Aykırı Rivâyetler

Bilindiği üzere bilgiye ulaşma ve onu test etme yollarından biri de akıl, his ve duygulardır. Haberlerin doğruluğunun analizini önemli bir alan olarak gören mevzûat müellifleri, bir bilginin ilk test edilme noktasını akıl ve duyu organları olarak belirlemişlerdir. İslâm dininde doğru söz olmazsa olmaz bir değer ölçüsüdür. Bu söz kalbi rahatlatırken yalan olarak söylenen bir kelam ise insanı rahatsız etmektedir. Vahiyle hakikat üzere kurulan İslâm

¹¹⁶³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/295; Zehebî, *el-Muğnî*, 1/57.

¹¹⁶⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/154; İbn Hacer, *Takrîbü't-tehîzib*, 9/14.

¹¹⁶⁵ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/735 (H no: 317); Suyûtî, *el-Le'âli'l-masnûa*, 1/84; Hadisin mevzû olduğu remz edilmiştir. Bk. Elbânî, *Za'îfü'l-câmi'i's-sağîr*, 1/274 (H no: 1900).

¹¹⁶⁶ Nesâî, *ed-Du'afâ*, 1/44; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 1/301.

¹¹⁶⁷ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1338 (H no: 845); Bezzâr, *el-Müsne'd*, 9/451 (H no: 4063); Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi ehli's-sünne*, 6/1271 (H no: 2270); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/508 (H no: 6489); Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdissi'z-zaîfe*, 7/75 (H no: 3074); İbn Ebî'd-Dünyâ, *el-Matar*, 1/148 (H no: 149).

¹¹⁶⁸ Nesâî, *ed-Du'afâ*, 1/110.

dinin peygamberi olan Allah Elçisi'nin hadîsleri akla, mantığa ve hissiyata uygun ise kalbe huzur vermektedir. Din akli olan ve düşünen insanoğluna gelmiştir. Dolayısıyla bir rivâyetin Allah Resûlü'ne ait olup olmadığının tesbitinde, kişide oluşturduğu his, duygu, müşâhede ve aklî melekelerle uygunluğunun önemli bir yeri vardır. Bu bağlamda İbnü'l-Cevzî bir hadîsin akla ters, nakle aykırı ve usul ile çelişkili olması durumunda onun mevzû olduğuna dair düşüncelerini belirtmiştir.¹¹⁶⁹

1. Vehb b. Münebbih şöyle dedi: *“Allah atı yaratmak istediği zaman güney rüzgârına “Senden bir mahlûk yaratacağım, Onu dostlarıma aziz; düşmanlarıma bir zillet ve bana itaat edenler için bir güzellik kılacağım” dedi. Güney rüzgârı da “Yarat” dedi. Allah ondan bir avuç aldı ve ondan atı yarattı. Bunun üzerine Allah ona “Seni at olarak isimlendirdim ve seni Arap olarak yarattım, nerede olursa olsun hayrı alnına bağlı kıldım. Ganimetleri senin sırtına bağlı kıldım. Ve feyi seninle kıldım dedi”...”*¹¹⁷⁰

İsnâdda bulunan Hüseyin b. Kays¹¹⁷¹ (ö.?) ve Abdullah b. Ziyâd¹¹⁷² (ö.?) metrûk râvilerdendir. Bu haber hem isnâd hem de metin olarak mevzûdur.

İnsanların yaratılışı ve diğer canlıların yaratılışı hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de ve sahîh hadîslerde açıklamalar yapılmıştır.¹¹⁷³ Ancak atın yaratılışının detayı naslarda bulunmamaktadır. Yeryüzünde yaratılan tüm canlıların bir sünnetullah çerçevesinde dünyaya geldikleri ve varlıklarını devam ettirdikleri malumdur. Allah'ın yaratması için rüzgârla böyle bir konuşmaya girişmesi her şeyi yoktan yaratan Allah için muhâl bir konu olup akla ve hisse aykırı bir durumdur.

2. Abdurrahmân bir adamdan şöyle dediğini rivâyet etmiştir: *“Arşın altında horoz sûretinde bir melek vardır. Pençeleri mercandandır. Alnı yeşil mücevherdendir. Kalkanlar kalksın diye gecenin ilk üçte biri geçtiği zaman kanadını çırpıp ve öter...”*¹¹⁷⁴

İsnâdda kimliği bilinmeyen râviler vardır. Haber, metin olarak problemli, İslâm'ın özüyle bağdaşmayan ve akla aykırı bilgiler ihtivâ etmektedir. Sahîh naslarda buna dair bir malumat bulunmadığı gibi geceleyin namaza kalkmanın yolları da akıl ve mantık açısından

¹¹⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû 'ât*, 1/106.

¹¹⁷⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1778-1789 (H no: 1280); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 4/89; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 5/111; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû 'ât*, 2/224; Suyûtî, *el-Le 'âli'l-masnûa*, 2/113.

¹¹⁷¹ Cürcânî, *el-Kâmil*, 3/219.

¹¹⁷² Nesâî, *ed-Du'afâ*, 1/63; Cürcânî, *el-Kâmil*, 5/203.

¹¹⁷³ Nüh 71/14-15, el-İnsân 76/2. Müslim “Sıfatü'l-Kıyâme”, 1 (H no: 2789).

¹¹⁷⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/1010-1011 (H no: 530); Suyûtî, *el-Habâik*, 1/80; Suyûtî, *el-Le 'âli'l-masnûa*, 1/62.

bellidir. Dolayısıyla rivâyette insan hissiyatına uymayan, aklına yatmayan ve kalbi tatmin etmeyen Hz. Peygamber'in sahîh ve sade dilinden farklı abartılı bir anlatım vardır.

3. Enes b. Mâlik Hz. Peygamber'den şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *“Beyaz horoz benim dostumdur. Benim dostumun dostu Cebrâîl'in de dostudur. Onun evini ve komşularından on altı evi korur. Onlardan dördü sağında, dördü solunda, dördü önünde ve dördü de arkasındadır.”*¹¹⁷⁵

Senedde yer alan Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bezze (ö.?), zayıf ve münker bir râvidir.¹¹⁷⁶ Bu haberi, İbnü'l-Cevzî ve Elbânî mevzû olarak nitelendirmiştir.¹¹⁷⁷ Beyaz bir horozun farklı görevler yapabileceği hususu insan aklına yatmayan bir konudur. Çünkü bu hususta geçmişten günümüze yaşanılmış ve tecrübeye dayalı bir bilgi bulunmamaktadır.

4. Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'in şöyle dediğini nakletmiştir: *“Allah Şam denizine: “Ey deniz! Ben seni yaratmadım mı? Yaratılışını güzel yapmadım mı? Senin suyunu çoğaltmadım mı? Buyurdu. Deniz: “Ya Rabbi! Evet” dedi. Allah dedi ki: “Kullarımı onlar beni tesbîh etsinler, bana hamdetsinler, bana tehlîl getirsinler ve beni büyüksinler diye senin üstüne taşıdığım zaman nasıl yapıyorsun?” Deniz “Onları boğuyorum” dedi. Allah: “Denize şerrini etrafına vereceğim ve onları elimin üstünde taşıyacağım” dedi. Sonra Allah Hint denizine “Ey deniz! Ben seni yaratmadım mı? Yaratılışını güzel yapmadım mı? Senin suyunu çoğaltmadım mı? diye hitap etti... Deniz: “Onlarla beraber tesbîh ediyorum, onlarla beraber hamd ediyorum, onlarla beraber tehlîl getiriyorum, onlarla beraber seni büyükliyorum ve onları karnımda ve sırtımda taşıyorum” dedi. Hz. Peygamber “Allah Hint denizine güzellik, av ve tat verdi”*¹¹⁷⁸ buyurdu.

Elbânî, hadîsin mevzû olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁷⁹ Rivâyet hem sened hem de metin açısından problemlidir. Senedde bulunan Abdurrahmân b. Abdillâh el-Umerî (ö. 186/802) metrûkü'l-hadîstir.¹¹⁸⁰ Metinde yer alan ifadelerin olması aklen mümkün gözükmemektedir. Çünkü Allah dünyayı ve evreni başlangıçtan itibaren bir denge ve ölçüye göre yaratmıştır. Rivâyette geçtiği üzere denizlerin bulundukları coğrafyaya göre taşıdıkları özellikleri sebebiyle

¹¹⁷⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1757-1758 (H no: 1253); Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 1/127; Elbânî, *Za'îfü'l-câmi'i's-sağîr*, 1/443 (H no: 3024); İbn Arrâk, *Tenzîhü's-şerîa*, 2/249; Suyûtî, *el-Le'âli'l-masnûa*, 2/193.

¹¹⁷⁶ İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 1/86.

¹¹⁷⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, 3/6; Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîssi'z-zaîfe*, 8/111.

¹¹⁷⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1412-1413 (H no: 933); Bezzâr, *el-Müsne'd*, 2/265 (H no: 1669); Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebîr*, 2/338; Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîssi'z-zaîfe*, 13/1067 (H no: 6475).

¹¹⁷⁹ Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîssi'z-zaîfe*, 13/1067 (H no: 6475).

¹¹⁸⁰ Cürcânî, *el-Kâmil*, 5/453.

sularının fazla olması, avının az veya çok olması, tadının değişiklik göstermesi akılla izahı olmayan hususlardır.

5. Kûfe'den bir adam gelip Muhammed b. Alî b Hüseyin'e: *"Sizden öncekiler Âdemoğlunun soyu için ne diyor?"* şeklinde sordu. O da: *"İddia ediyorlar ki, oğullarıyla kızlarını evlendirdi"* dedi. Bu cevap adama ağır geldi ve *"Allah'a yemin olsun ki! Bu durum Mecûsîlere bile meşru olmazdı fakat sana bu işin (doğrusunu) haber vereceğim. Allah, Hz. Âdem'e Hz. Havva'yı indirdi. Hz. Âdem'e onu Şis'le evlendirmesi emredildi. Onun için evlatlar doğurdu. Sonra Allah onu cennete yükseltti. Çünkü onun Dünya'da yemek yemesi söz konusu değildi. Sonra Hz. Âdem bir cine dünürücü oldu ve Şis'in oğullarını cin nesli ile evlendirdi. Kızlar ve erkekler meydana getirdi de birbirleriyle evlendiler. İnsanlarda bulunan hayâ, vefâ veya kerem Havvâ'dan dolaydır. Onların içindeki vefasızlık, günah işlemek ve ihanet etmek cinden dolaydır"* dedi.¹¹⁸¹

Rivâyetin senedinde kimliği belli olmayan birçok râvi vardır. Haber kesinlikle İslâm'ın hüküm ve özüyle bağdaşmamaktadır. İnsan neslinin cinlerden devam ettiğini belirtmek kabul edilebilir bir husus değildir. İnsan neslinin nasıl yaratıldığı Kur'ân'da açıkca belirtilmektedir.¹¹⁸² Halbuki nakledilen rivâyette insanoğlun üremesinin insan ve cin neslinin bir araya gelmesinden kaynaklı olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca insanlara ait olan hayâ, kerem, vefâsızlık ve günah gibi hususların birinden veya görülemeyen bir canlıdan kaynaklandığını belirtmek akla, his ve müşâhedeye tamamen aykırıdır.

Bununla birlikte 1060, 1061, 1062, 1063 ve 1064 nolu rivâyetlerde, Hz. Mûsâ'nın levhalarında yer alan Hz. Âdem'in gözyaşından oluşan inciler, arşta kelime-i tevhîdin bulunması ve bir kısım Kur'ân âyetlerinin Hz. Mûsâ'nın levhalarında olduğuna dair gaybî bilgiler yer almaktadır. Bunlar içeriği itibariyle bâtil ve aklı zorlayan, gerçekleşmesi mümkün olmayan haberlerdir.

3.2.1.4. Bilimsel Gerçeklere Aykırı Rivâyetler

Allah'ın evrende koyduğu usul ve esaslar neticesinde tesbiti yapılan ve kimsenin inkâr edemeyeceği ilmî ve bilimsel gerçeklerle bir rivâyetin uyumu da mevzû bir haberin ortaya konulmasındaki temel kriter ve ölçülerden birisidir.

¹¹⁸¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1591-1592 (H no: 1055). Rivâyet metin açısından da geçmiş bilgileri insanların cinlerle evliliğini konu edinen bir ilginçliğe sahiptir. Rivâyetin senedinde bulunan İmrân el-İclî nin kimliği belli değildir.

¹¹⁸² el-Hucurât 49/13.

1. Hâlid b. Ma'dân'dan şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “*Yağmur arşın altında eğilir ve dünya semasına iner. Kendisine ibram denilen bir yerde toplanır. Siyah bulut gelir ve onu içer.*”¹¹⁸³

Yağmurun bilimsel olarak nasıl meydana geldiği ilmî açıdan bugün herkesçe bilinen bir husustur.¹¹⁸⁴ Senedde yer alan Hâlid b. Ma'dân sikadır ancak irsalî çoktur.¹¹⁸⁵ Bu rivâyet bilimsel gerçeklere ve ilmî vakalara muhâlif olarak nakledilmiştir.

2. İbn Abbâs'tan şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “*Gökten yağmur yağdığı zaman, Sedefler ağızlarını açarlar. Orada da vaki olan (meydana gelen) incidir.*”¹¹⁸⁶

Bilimsel olarak incilerin nasıl oluştuğu bellidir. Bilimsel açıklamalarda, istiridyenin, içerisine giren kum vb. herhangi bir mikroorganizmayı dışarıya atmak için sedef benzeri bir katmanla kapladığı uzun süren bu kaplama işlemi sonrasında atık maddelerin, inciye dönüştüğü belirtilmektedir.¹¹⁸⁷ Dolayısıyla incilerin yağmurdan oluştuğuna dair bilimsel bir veri bulunmamaktadır.

3. Mu'âz b. Cebel Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etti: “*Galaksi, arşın altındaki yılan cinsindendir.*”¹¹⁸⁸

Alî el-Kârî (ö. 1014/1605), bu rivâyeti sened ve metin açısından problemlî görmüş ve eserinde, bu şekilde bir bilginin Hz. Peygamber'den rivâyet edilemeyeceğine dair örnek olarak zikretmiştir.¹¹⁸⁹ Galaksi sistemi bilimsel olarak her gün yapılan yeni ilmî değerlendirmelerle açıklanmaya çalışılmaktadır. Ama yılan cinsinden olması gibi bir benzetmeyi Hz.

¹¹⁸³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1275 (H no: 763); İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/61 (H no: 225); İbn Ebî'd-Dünyâ, *el-Matar*, 1/52 (H no: 3).

¹¹⁸⁴ Detaylı bilgi için bk. Cüneyd Güler, "Su Döngüsü", *Bilim ve Ütopya Dergisi* 205 (Temmuz 2011), 76-77. Güneş'in ısısı, denizler ve karadaki suları buharlaştırmaktadır. Su buharı, iki üç km yukarıda ince bulutları oluşturmaktadır. Rüzgâr bulutları bir araya toplar. Daha sonra Atmosferdeki mikroskobik toz zerrecikleri yoğunlaşma çekirdeği görevini üstlenir ve su buharını yoğunlaştırır. Yoğunlaşan bu su buharı gelişerek yağmur damlacıklarını meydana getirir. Yağmur damlaları genel yer çekimi kanununun aksine, sabit bir hızla yeryüzüne inerler.

¹¹⁸⁵ Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 1/470; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/369.

¹¹⁸⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1326-1327 (H no: 825); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/87. Bu rivâyet 731 ve 732 nolu rivâyetinde tekrarı durumundadır. İsnâdında Kutbe b. el-Alâ'dan mütevellid zayıflık vardır. Bk. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/220.

¹¹⁸⁷ Ayşenur Okatan, “Doğal İnci Nasıl Oluşur?”, *Bilimgenc* (Erişim 27 Aralık 2021).

¹¹⁸⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1298 (H no: 791); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 7/31 (H no: 6760); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 20/67 (H no: 123); Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, 8/135 (H no: 13382); Suyûtî, *Cem'u'l-cevâmi*, 7/31 (H no: 24488). Hadîsin ricâlinin sika olduğu ifade edilmiştir. Bu rivâyet dipnotta da görüleceği üzere çok farklı eserlerde geçmektedir. Bunun yanı sıra hakkında mevzuât kitaplarında da yer almaktadır. Her ne kadar senedi farklı açılardan desteklenmiş olsa da ilme ve ilmî gerçekliklere aykırıdır.

¹¹⁸⁹ Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed Alî el-Kârî, *el-Esrârü'l-merfûa fî'l-ahbâri'l-mevzûa*, thk. Muhammed es-Sabbâğ (Beyrût: Dâru'l-Emâne - Müessesetü'r-Risâle, ts.), 1/433.

Peygamber'in yapması mümkün değildir. Rivâyetin senedinde yer alan Abdullah b. Yezîd el-Bekrî (ö.?) sâriku'l-hadîs bir kişidir.¹¹⁹⁰

4. Ümâme el-Bâhilî Hz. Peygamber'den şöyle dediğini nakletmiştir: *“Yedi melek güneşe kar atmak üzere görevlendirilmiştir. Şayet böyle bir şey olmasaydı Güneş isabet ettiği şeyi yakardı.”*¹¹⁹¹

Allah evrende meydana gelen her şeyi bir takdir, ölçü ve denge içerisinde yaratmıştır. Mahlûkâtın tamamı bu anlamda görev ve vazifesini bilmektedir. Dünya yaratıldığı andan itibaren güneşin verdiği ısı, kuzey ve güney yarım küreye olan yakınlığı ve uzaklığı bugünün şartlarında ilmî verilerle izah edilebilen konulardır. Dünyadan çok uzakta bulunan güneşte meydana gelen patlamalar neticesinde oluşan ısıнын çok az miktarı yeryüzüne ulaşmaktadır. Bu durum bir sistem içerisinde devam etmektedir. Bunun dışında nakledilen bilgiler uydurma ve tahminden ileriye gitmeyen sözlerden ibarettir. Ayrıca haberin isnâdındaki Ufayr b. Ma'dân (ö.), zayıf ve metrûkü'l-hadîs bir râvidir.¹¹⁹²

5. Ebû Hüreyre Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu rivâyet etti: *“Şüphesiz Allah'ın bu yeryüzünün arkasında beyaz bir yeryüzü daha vardır. Onun nûru ve aydınlığı, sizin bu yürüyüşünüzle kırk günlük mesafe kadardır. (Hz. Peygamber o yerin, dünyanın kırk katı kadar olduğunu kast etmiştir dediler.) Orada Allah'ın kulları vardı. Bir an bile ona isyan etmezler. Sahâbe: “Ey Allah'ın elçisi! Onlar meleklerden midir?” diye sordular. Hz. Peygamber: “Allah'ın melekleri O'nun yarattığını bilmezler mi?” dedi. Sahâbe: “Ey Allah'ın elçisi! Onlar Âdemoğlu mudur?” dediler. Hz. Peygamber: “Onlar Allah'ın Hz. Âdem'i yarattığını bilmezler” dedi. Bunun üzerine sahâbe: “Ey Allah'ın elçisi! Onlar kimdir?” diye sordular? Hz. Peygamber: “Onlar kendilerine “Erravhâniyyûn” denilen bir kavimdir. Allah onları nûrunun ışığından yaratmıştır”*¹¹⁹³ diye cevap verdi.

Rivâyet sened açısından çok zayıf olmakla beraber metin açısından da mevzû kategorisindedir. Çünkü dünyanın kaç kıta olduğu, hangi bölgesine nasıl ulaşıldığı tespit edilmiş hususların içindedir. Hz. Peygamber'in yapmış olduğu ticaret yolculukları da düşünülürse hangi bölgeye ne kadar zamanda gidilir bir tecrübesinin olduğu ifade edilmelidir. Bundan dolayı kırk günlük bir mesafede bu şekilde bir bölgenin olduğunu haber vermesi

¹¹⁹⁰ Zehebî, *el-Muğnî*, 1/363; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/201.

¹¹⁹¹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1153-1154 (H no: 635); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 8/168 (H no: 7705); Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdissi'z-zâife*, 1/461 (H no: 293).

¹¹⁹² Cürçânî, *el-Kâmil*, 7/97; İbnü'l-Cevzî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 2/216.

¹¹⁹³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1439-1440 (H no: 951); Hindî, *Kenzu'l-ummâl*, 10/368 (H no: 29843); Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdissi'z-zâife*, 12/533 (H no: 5739).

mümkün gözükmemektedir. Müslim b. Alî (ö. 190/806) metrûkü'l-hadîstir.¹¹⁹⁴ Elbânî de rivâyet hakkında mevzû hükmü vermiştir.¹¹⁹⁵

Bu bağlamda eserde bilimsel gerçeklerle uyuşmayan başka rivâyetleri de görmek mümkündür.¹¹⁹⁶ Ancak bunların Kur'ân'a, sahîh hadîse ilmî verilere ve akla uygun olmaması bakımından birbirleriyle bağlantılı olduğu ve birlikte yorumlanabileceğini söylemek mümkündür.

Kitâbü'l-Azame'de Allah'ın sıfatlarından başlamak üzere farklı konularda değişik mevzû ve mevzû derecesinde zayıf rivâyetlere yer verilmiştir. Konu olarak tasavvufi özelliği olan haberler olduğu gibi, itikatla ilgili rivâyetlere de bilgileri tekid etmek için yer verildiği görülmektedir. Bu haberlerin bir kısmı metin olarak Kur'ân'a, Sahîh Sünnet'e akla ve bilimsel gerçeklere muhâlifdir. *Kitâbü'l-Azame*'de 70 civarında mevzû derecesinde rivâyetin delil olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.¹¹⁹⁷ Uydurma rivâyetlerin nakledilmesi maalesef bazı âlimlerin zaaf noktası olmuştur. Bu durumdan Ebü's-Şeyh de etkilenmiş gözükmemektedir. Bazı muhaddis, müfessirler, kelâmî ve fikhî mezhep savunucuları da görüşlerini ispat adına uydurma haberlere müracaat etmiştir.¹¹⁹⁸ Bundan dolayı uydurma rivâyetlerin kullanımı sadece art niyetli, belli bir kesime has bir durum değildir. Belli bir düşünce sistemini savunan akımların temsilcisi olan âlimler de özellikle mevzû rivâyetlerle ilgilenmişler ve bu alana fırkalarının haklılığını ispat etmek için sürüklenmişlerdir. Müellifin yaşadığı dönem ve inanç boyutlu tartışmalar onun da eserine olumsuz etki yapmıştır. Günümüz Müslümanlarına zarar veren en büyük problemlerden biri de halkı etkisi altına alan, onların hem inancına hem de dînî pratiğine zarar veren mevzû ve zayıf hadîslerin ümmetin içinde yaygın olmasıdır. Bu haberler yüzünden tarihte olduğu gibi hala İslâm toplumu içinde büyük fitneler ve anlaşmazlıklar çıkmaktadır. Maalesef, mevzû ve zayıf rivâyetlerin kullanımının günümüzde devam etmesi, özellikle gençlerin dînî algılarına ve anlamalarına onarılmaz zarar vermektedir. Hiçbir sorgulamaya tabi tutulmadan, hangi kaynakta geçtiğine bakıp gerekli kritik yapılmadan kullanılan ve durumu belirtilmeyen rivâyetler din ve toplum arasına daha fazla mesafenin girmesine sebep olmaktadır. İslâm'ın itikâdî yapısına aykırı olan, zarar veren ve dinin toplum nezdinde incinmesine sebep olan rivâyetlerin tüm eserlerden ayıklanması, günümüz ve gelecek İslâm dünyası için olmazsa olmaz bir gerekliliktir.

¹¹⁹⁴ Nesâî, *ed-Du'afâ*, 1/97; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/268.

¹¹⁹⁵ Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîssi'z-za'ife*, 12/533 (H no: 5739).

¹¹⁹⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, Örnek rivâyetler için bk. H no: 622, 635, 643, 689, 791, 796, 845, 847, 868, 905, 906, 907, 908, 909, 939, 951, 953, 1231, 1279, 1280.

¹¹⁹⁷ Örnek rivâyetler için bk. H no: 12, 43, 62, 157, 192, 241, 242, 263, 267, 295, 296, 297, 317, 337, 338, 389, 406, 441, 503, 530, 573, 635, 643, 689, 791, 796, 845, 847, 868, 933, 939, 951, 966, 978, 998, 1045, 1060, 1061, 1062, 1063, 1089, 1192, 1210, 1254. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

¹¹⁹⁸ Hayri Kırbaçoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1996), 138.

3.2.2. İsrâîlî Rivâyetler

İsrâîliyyât, “İsrâîliyye” kelimesinin çoğuludur. Sözlükte; “İsrâîlî yani İsrâîl’e ait bir kaynaktan nakledilen kıssa ya da olay” anlamına gelmektedir.¹¹⁹⁹ İsrâîl ise Hz. Ya‘kûb’un ismi veya lakabıdır.¹²⁰⁰ Yahudiler ona nispetle “İsrâîloğulları” diye anılmaktadır.¹²⁰¹ Bilindiği üzere Hz. Ya‘kûb Kur’ân-ı Kerîm’de belirtilen on iki Yahudi boyunun atası konumundadır. Kur’ân-ı Kerîm’de daha çok Yahudilerden Benî İsrâîl olarak bahsedilmektedir.¹²⁰² İbranice olan İsrâîl kelimesi “kul” manasına gelen İsrâ ile Allah manasına gelen (il)’den mürekkep olup Allah’ın kulu anlamında kullanılır.¹²⁰³ Aynı şekilde Kur’ân-ı Kerîm’de Benî İsrâîl kalıbı, Hz. Ya‘kûb ve onunla soy bağı bulunan tüm Yahudileri işaret ettiği gibi, Hz. Peygamber’le aynı dönemde Hicâz bölgesi, Medine ve çevresinde yaşamını devam ettiren bütün Yahudilere de işaret etmektedir.¹²⁰⁴ Kur’ân ayetlerinde Yahudilerin hangi soya mensup olduklarıyla ilgilenilmemektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de tarihten gelen, kendilerine yönelik olumsuz yönleri hatırlatmanın ötesinde, İsrâîloğulları kelimesi ile Hz. Ya‘kûb’un soyuna vurgu yapılmakta ve tarihsel bir kimliğe sahip bir topluluk kastedilmektedir.¹²⁰⁵ Terim olarak İsrâîliyyât kavramı hususunda çok geniş ve farklı değerlendirmeler vardır. Çünkü İsrâîliyyât’ın terim olarak net bir biçimde hangi anlama geldiği, hangi dönemde kullanılmaya başlandığı, nerede ortaya çıktığı hususunda mutlak bir fikir birliği yoktur. Bu husus birçok araştırmacıyı meşgul etmiştir. İsrâîliyyât terimindeki bu kapalılık herkesin üzerinde müttefik olduğu bir tanım yapmayı zorlaştırmıştır.

İsrâîliyyât terimi üzerinde yapılan araştırmalarda daha çok olumsuz bir perspektifi yansıtan betimlemeler müşahade edilmektedir. İsrâîliyyât, genel bir ifadeyle, Yahudi ve de Hristiyan kültürünün Kur’ân’ı tefsîr kaynaklarındaki yansımaları şeklinde tanımlanmaktadır.¹²⁰⁶ Bu tanıma destekleyen başka bir ifade de İsrâîliyyât, Yahudi, Hristiyan ve diğer dinlere ait kültür kalıntılarıyla İslâm dininin gerek lehine gerek aleyhine uydurulan, Hz. Peygamber’e, sahâbeye ve sonraki nesillere izafe edilen her türlü haberdır. Bu tanım bize İslâm’ın kendinden önce gelen dinlerle ilişkisini göstermektedir.¹²⁰⁷ Dolayısıyla bu bakış

¹¹⁹⁹ Muhammed es-Seyyid Hüseyin ez-Zehabî, *el-İsrâîliyyât fi’t-tefsîr ve’l-hadîs* (Dimaşk: Dâru’l-İmân, 1985), 19.

¹²⁰⁰ Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb b. Muhammed Firûzâbâdî, *Kamus tercümesi*, çev. Âsım Efendi (İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1305), 4/1006-1007.

¹²⁰¹ Zehebî, *el-İsrâîliyyât fi’t-tefsîr ve’l-hadîs*, 19.

¹²⁰² el-Bakara 2/40,47, el-Mâide 5 / 70, 72,78, el-İsrâ 17/101,104.

¹²⁰³ Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâîliyyât* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.), 6.

¹²⁰⁴ Ömer Faruk Harman, “İsrâîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 23/194.

¹²⁰⁵ Necmettin Gökçır, “Kur’an Dilinde Ehl-i Kitab Kültürünün İzleri: Sosyo-Linguistik Bir Yaklaşım”, *İlim Yayma Vakfı Kuran ve Tefsir Araştırmaları* 2/ (2010), 2/103.

¹²⁰⁶ Remzî Na‘na, *el-İsrâîliyyât ve eseruhâ fi kütübü’l-tefsîr* (Beyrût: Dâru’l Kalem, 1970), 70.

¹²⁰⁷ Hakan Albayrak, *Türkiye’de İsrâîliyyât Kaynaklı Kıssa ve Rivâyetler Üzerine Bir İnceleme* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2017), 4.

açısıyla İsrâîliyyât, İslâm'a yabancı kaynaklardan giren her şeyi ifade eden bir kavram olarak değerlendirilir.¹²⁰⁸

Yabancı haberlerin İsrâîliyyât diye anılmasında ana etkenin Yahudilik olduğu belirtilmelidir. Müslümanların nüzûl döneminde Yahudilerle beraber yaşamaları, Yahudiliğin köklü, kadîm ve etkin bir din olması, İslâm'dan önce de Araplar tarafından Yahudiliğin daha çok bilinmesi, birçok alanda kültürleşme süreçlerinin birlikte olması, aradaki etkileşimi artırdığı açıktır. Zehebî; “İsrâîliyyât tefsîr ve hadîse girmeden önce cahiliyye döneminde Arap kültürüne zaten sızmıştı” diyerek buradaki birlikteliğin daha öncelere dayandığını belirtir.¹²⁰⁹ Bununla beraber İslâm târihinde de Yahudi kökenli olup İslâm'la müşerref olmuş meşhur kimselerin ve İsrâîliyyât'tan nakilde bulunan kişilerin bulunması da İsrâîliyyât'ın İslâm'a sızmasının temel nedenleri arasında zikredebiliriz.¹²¹⁰

İsrâîliyyât bir başka tanıma göre Yahudi, Hristiyanlık ve Orta Doğu dinlerinde mevcut olan kıssacı hatiplere atfedilerek aktarılan efsane ve mit tarzı haberlerdir. İslâmî literatüre girmiş diğer dinlere ve kültürlerle ait bazı malumatların İslâm'ın lehine veya aleyhine uydurulup Hz. Peygamber'e (s.a.v.) sahâbeye, tâbiîn, tebeu't-tâbiîn ve onları takip eden kişilere isnâd edilen her çeşit haber İsrâîliyyât kelimesinin kapsamına girmektedir.¹²¹¹ İsrâîliyyât ile İran-Sâmî kültüründeki geçmiş peygamber hikâyeleri ve efsanelerle bağlantı kurulmuş ve bu tarz rivâyetlerin İslâm'ı bozduğu ve dini tahrîf ettiği belirtilmiştir.¹²¹²

İsrâîliyyât, “Geçmiş peygamberlerin ve Hz. Peygamber'in nübüvvetle görevlendirilmeleri, bunlarla ilgili tahmin ve kehânetler, Müslümanların halifeleri ve onlara halklarının isyan etmeleri, hanedanların yok olması, mehdî, kıyamet alametleri gibi hususlar ve bu konuları tasvir eden rivâyetlerin tamamı şeklinde de tanımlanmıştır.¹²¹³

Bir tespit olması açısından tüm tanımlar incelendiğinde sadece geçmiş dinlerle ilgili değil, aynı zamanda geçmiş toplumlardan nakledilen bazı olayların ve geleceğe dair bir takım tahmin ve değerlendirmelerin de bu kapsam içinde yer aldığı görülmektedir. Bu anlamda İsrâîliyyât sadece geçmiş olayları değil, gelecekteki bir takım gayba dair bilgileri, fiten ve

¹²⁰⁸ Aydemir, *Tefsirde İsrâîliyyât*, 7.

¹²⁰⁹ Zehebî, *el-İsrâîliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadîs*, 29.

¹²¹⁰ Na'na, *el-İsrâîliyyât ve eseruhâ*, 123-197; Zehebî, *el-İsrâîliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadîs*, 29; Ertuğrul Döner, *Tefsirde İsrâîliyyât'ın Kaynak ve Bilgi Değeri* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2015), 19.

¹²¹¹ Zehebî, *el-İsrâîliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadîs*, 29.

¹²¹² Aydemir, *Tefsirde İsrâîliyyât*, 7.

¹²¹³ Cemal Ağırman, “İsrâîloğullarından Nakilde Bulunma Meselesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (15 Haziran 2001), 132.

melâhim türü rivâyetleri de içine aldığı söylenebilir.¹²¹⁴ İsrâîliyyât'ın Mecûsîlik, Sâbiîlik gibi diğer din ve kültürlerden nakledilen haberleri de içine alacak şekilde genişletilmesi daha uygun görülmekle birlikte İsrâîliyyât üzerine araştırma yapanlar bu ayrıma fazla iltifat etmemişlerdir.¹²¹⁵ İslâm literatüründe İsrâîliyyât'a benzeyen başka kullanımlar da mevcuttur. Müslüman müelliflerin klasik dönemlerde yazdıkları genel tarih, kültür târihi, din, coğrafya, kozmogoni, kozmoloji ve zooloji gibi alanlara ait eserlerde de İsrâîliyyât'tan sayılan sayısız bilgiler ve haberler vardır. İslâm'a düşman olanların asılsız haberleri İslâm dinini karalamak maksadıyla İslâm literatürüne ait eserlere dâhil etmeleri de İsrâîliyyât olarak değerlendirilebilir.

İsrâîliyyât'ın bugün kullanılan şekline yakın ve olumsuz mana içerecek bir halde kavramlaşmasında İbn Teymiyye (ö. 728/1225) ve talebesi İbn Kesîr önemli bir rol üstlenmiştir. İbn Teymiyye, *Mecmûâtü'l-resâil* adlı eserinde Hz. Âdem'e birtakım harfler indirilip indirilmediği, sahîfeye sahip olup olmadığı konusunu işlerken, Hz. Âdem'e sahîfe ve kitap verildiğini belirten rivâyetlerin aslının olmadığını, ehl-i kitâb geleneğinde bir karşılığı olsa bile Kur'ân'da ve sahîh hadîslerde bunu teyid edecek bir bilginin bulunmadığını, bu haberlerin kendisine inanılması gerekmeyen İsrâîlî sözler olduğunu, Hz. Peygamber "Ehl-i kitabın size aktardığı rivâyetleri ne tasdik ne de tekzîb edin"¹²¹⁶ buyurduğu için de hüccetsiz olarak onları tasdik etmenin caiz olmadığını belirtir. İbn Teymiyye bu haberlerin senedsiz olduklarında hükmedilemeyeceğini, sahîh olduğu bilinen bir İsrâîlî habere istîshâd kabilinden kitaplarda yer verilebileceğini de belirtir.¹²¹⁷ İsrâîliyyât son yüzyıl içerisinde daha da değişmiştir. Günümüz dünyasında Müslümanların birçok alanda geriye kalması ve İsrâîl devletinin kurulması gibi nedenlerle Reşîd Rızâ, Muhammed Abduh ve Remzî Na'na gibi düşünürler savunmacı bir anlayışla İsrâîliyyât diye adlandırılan bu rivâyetlerin sahîhliğini ve geçerliliğini topyekûn reddetmişlerdir.¹²¹⁸ Adı her ne kadar İsrâîliyyât olmasa da erken dönemlerden itibaren bu tür bilgi ve rivâyetlerin kullanıldığı ve bunların hadîs ve tefsîr kaynaklarında yer aldıkları bir gerçektir.¹²¹⁹

3.2.2.1. Hadîs Kaynaklarında İsrâîliyyât

İsrâîliyyât kavramının kullanımını sahâbe dönemine kadar götürmek mümkündür. İslâm'ın gelişinden sonra ilk tebliğ hareketi Arap yarımadasında olmuştur. Bu faaliyetler

¹²¹⁴ Hıdır Özcan, *Yahudi Kültürü ve Hadisler* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2018), 23; İbrâhim Hatiboğlu, "İsrâîliyyât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/195-196.

¹²¹⁵ Hatiboğlu, "İsrâîliyyât", 23/195.

¹²¹⁶ Buhârî, "İ'tisâm", 25 (H no: 7362).

¹²¹⁷ Detaylı bilgi için bk. Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecciddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Mecmûâtü'r-resâil ve'l-mesâil* (Beyrût, 1992), 3/48-49.

¹²¹⁸ Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr* (Kâhire: Heyetü'l-Mısriyye, 1990), 9/39-40.

¹²¹⁹ Döner, *Tefsîrde İsrâîliyyât'ın Kaynak ve Bilgi Değeri*, 20.

hicretten sonra Medine’de devam etmiştir. Hicretten sonra Müslümanlarla Medine’de yaşayan Yahudiler ve Hristiyanlarla komşuluk ve ticaret gibi sebeplerle ilişkiler meydana gelmiştir. Bazen Yahudiler bir takım ihtilâflı konuları Hz. Peygamber’e, O’nu zor durumda bırakmak veya test etmek amacıyla sormuşlar, Hz. Peygamber’de bu sorulara cevap vermiştir. Tüm bu süreçlerde bilgi alışverişi olmuştur. Abdullah b. Selâm, Kâ’bu’l-Ahbâr gibi müslüman olan Yahudi âlimleri de geçmişten gelen bilgilerin naklinde önemli roller oynamışlardır. Bundan dolayı iki medeniyetin karışması, Kur’ân ve Sahîh Sünnet’te detaylı bilgiler verilmeyen konularda bilgi sahibi olma arzusu, müteşabih âyetler, geçmiş peygamberler ve ümmetleri, bazı toplulukların helâk olması, yer, gök, cennet, cehennem, arş, kürsî, melek ve gayb haberleri gibi konularda kadîm bir din olan Yahudilik’ten bazı bilgilerin İslâmî kaynaklara geçmesini sağlamıştır. Dolayısıyla ehl-i kitâb kültürünün geçmişten tevârüs eden ve sözlü geleneklerden aktarılan bilgilerinden, tefsîr ve hadîs ilmi de etkilenmiştir. Sahâbe döneminde bu bilgilerin sorulması ve alınması sınırlı, belli şartlara tabi iken daha sonraki gelişmeler neticesinde tâbîîn döneminde İsrâîliyyât’ın önü tamamen açılmıştır. Maalesef bu yanlış bilgiler halk içinde de karşılık bulmuş ve bazı âlimlerce de eserlere alınmışlardır. Böylece hadîslerin nakil ve tedvîn dönemlerinde İsrâîlî rivâyetler, kasıtlı veya kasıtsız İslâmî literatüre girmiştir.¹²²⁰ Bundan dolayı İsrâîlî bilgilerin delil olup olamayacağı meselesi âlimler arasında tartışılmış ve bunlar kendi içinde bölümlere ayrılmıştır.

3.2.2.2. İslâm’a Uygunluk Açısından İsrâîliyyât’ın Çeşitleri

İslâmî kaynaklardaki bazı rivâyetlerin İsrâîliyyât’tan olup olmadığı, bu bilgilerin delil olup olamayacağı, İslâm’la örtüşüp örtüşmediği konusu tartışmalıdır. Çünkü İsrâîliyyât dediğimiz alan sadece Yahudilerin kitaplarında yer alan bilgilerden ibaret değildir. İslâmî kaynaklarda hakkında İsrâîliyyât denilmiş birçok olay nakledilmektedir. İslâm’a uygunluk açısından İsrâîliyyât üç ana başlık altında değerlendirilmektedir.

3.2.2.2.1. İslâm’ın Hükümlerine Mutabık Olan İsrâîliyyât

Bazı İsrâîlî haberler İslâm’ın getirdiği kaidelerle uygunluk arz eder yani Kur’ân ve Sahîh Sünnet’e mutabıktır. İslâm son din olup kendinden önce gelen dinleri nesh etmiştir. Hz. Peygamber’in “*Bir âyet bile olsa benden işittiklerinizi nakledin, başkalarına ulaştırın. Benî İsrâîl’den naklediniz. Bunda herhangi bir sıkıntı yoktur. Kim benden kasten yalan rivâyet ederse o cehennemdeki yerine hazırlansın*”¹²²¹ hadîsinden dolayı İsrâîliyyât’ın nakli belli

¹²²⁰ Zehebî, *el-İsrâîliyyât fi t-tefsîr ve l-hadîs*, 34-42.

¹²²¹ Buhârî, “Enbiyâ”, 50 (H no: 3461); Tirmizî, “İlim”, 13, (H no: 2669).

ölçüler dâhilinde caiz görülmüştür.¹²²² Bu hadîs, İsrâîloğulları'dan rivâyet naklinin yasak olmadığını göstermektedir. İbn Hacer, bu rivâyetle ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmıştır; “Hz. Peygamber, bu hadîsiyle ehl-i kitâbtan rivâyette bir sakınca olmadığını belirtmektedir. Rasûlullah'ın onların kitaplarına müracaat etmenin ve onlardan rivâyette bulunmayı yasaklaması ise ilk zamanlara hastır. İslâmî hükümlerin yerleşmesinden öncedir. Çünkü Hz. Peygamber, fitnenin ortaya çıkması ve yayılmasından korkmuştur. Bu korku ve endişe kaybolunca Hz. Peygamber İsrâîloğulları'ndan rivâyete izin vermiştir.”¹²²³ Ehl-i kitâbtan yani gerek Tevrat'tan gerekse İncil'den olsun, Kurân'a ve Sahîh Sünnet'e uygun rivâyetlerin delil olarak kullanılabileceği ve nakledilebileceği görüşünün isabetli olduğu belirtilmelidir.

3.2.2.2.2. İslâm'ın Hükümlerine Mutabık Olmayan İsrâîliyyât

Hadîs usûlüne göre İslâm'ın hükümlerine uygun olmayan bilgiler ve rivâyetler reddedilir. Yalan ve aslı olmadığı açıkça belli olan rivâyetlere de İsrâîliyyât denilmiştir.¹²²⁴ Bu tür rivâyetler yalan ve hezeyanlarla doludur. Bunlar Kur'ân ve Sahîh Sünnet'e aykırı olup aklen de kabul edilebilir değillerdir. İslâm'ın hükümlerine uygun olmayan rivâyetleri tespit edip reddetmek ve kaynaklardan temizlemek gerekir. Bunları rivâyet ederek İslâm'ın bir parçası olarak göstermek kesinlikle caiz değildir. Hz. Peygamber'in ashâbını uyarması da bu nedenledir. “Ey Müslümanlar topluluğu! Kitap ehline nasıl soru soruyorsunuz? Allah tarafından indirilen kitapların sonuncusu elinizdedir. Tahrif edilmemiş olan bu kitabı okuyorsunuz. Şüphesiz Allah size ehl-i kitâbın Allah'ın kitabını değiştirerek bozduklarını bildiriyor. Onlar dünya menfaatini elde etmek için bunlar Allah katındandır diyorlar. Sizi onlardan gelen ilimden yasaklıyorum. Hayır! Allah'a yemin olsun ki! Onlardan birisini size gelen kitaptan soru sorarken görmedik.”¹²²⁵ Hz. Peygamber ilk dönemlerde, aslı olmayan tahrîf edilmiş bilgiler kullanmayı yasaklamıştır. İslâm inanç ve itikâdına zarar veren rivâyetler ise hiçbir zaman kullanılamaz.

3.2.2.2.3. İslâm'a Uygunluğu Hakkında Karar Verilemeyen İsrâîliyyât

Bazı İsrâîlî rivâyetlerin İslâm'a uygun olup olmadıklarına karar verilememiştir. Bu rivâyetler özelliği Kur'ân ve sünnetin hükümlerine muhâlif olmamakla beraber, Kur'ân ve sünnetten bir asla da dayanmamaktadırlar. Bu tarz rivâyetler karşısında İslâm âlimleri genel olarak ihtiyatlı davranmışlardır. Tefsîr ve hadîs kaynaklarında yer verilmelerine rağmen bunlar hakkında herhangi bir değerlendirilmeye gidilmemiştir. Camilerde, mescitlerde tebliğ ve irşad

¹²²² Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. el-Hadır b. Muhammed el-Harrânî İbn Teymiyye, *el-Mukaddime fi usûli't-tefsîr* (Beyrût: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, 1980), 42; Zehebî, *el-İsrâîliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadîs*, 49-66.

¹²²³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/498.

¹²²⁴ Zehebî, *el-İsrâîliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadîs*, 54; Na'na, *el-İsrâîliyyât ve eseruhâ*, 85.

¹²²⁵ Buhârî, “Şehâdet”, 29 (H no: 2685), “İ'tisâm”, 25 (H no: 7363).

faaliyetlerinde bu rivâyetler kullanılmış böylece sahîh veya dinden bir parçaymış gibi algılanmışlardır. Hz. Peygamber zamanında yaşayan Yahudiler, Tevrat'ı İbranice okuyorlar ve Müslümanlar anlasınlar diye onu Arapça olarak tefsîr ediyorlardı. Bunun üzerine Hz. Peygamber “*Ehl-i kitâbı ne yalanlayınız ne de doğrulayınız. Sizler biz Allah’a ve indirilene iman ettik deyiniz*”¹²²⁶ buyurmuştur.¹²²⁷ Kur’ân ve Sünnet’te mübhem bir konu hakkında sahâbeden sahîh bir senedle nakledilen bilgiler İslâm’a uygun olduklarında kabul edilirler. Ancak böyle haberlerin sened ve metinlerinde problem bulunduğunda iyice araştırılmaları gerekir. Hz. Peygamber’in emrine sahâbenin karşı gelip ehl-i kitâbtan rivâyet etmesi düşünülemez. Bu tür haberler dikkatle incelendiği zaman sahâbenin de Hz. Peygamber’in uyarılarını dikkate alarak çok fazla rivâyette bulunmadıkları not düşülmelidir. Ancak hassas denge bir sonraki nesilde bozulmuş, tâbiîn ehl-i kitâbtan çok fazla haber nakletmiştir.¹²²⁸

Kur’ân ve sünnette bu tür haberleri destekleyen veya yasaklayan bir delil bulunmadığında tevekkuf edilir ancak rivâyet edilmeleri caizdir. Çünkü bu rivâyetlerin itikâd ve fıkıhla bir ilgisi yoktur. Bunların daha çok nasihat ve öğüt amaçlı kıssalarla bağlantılı olduğu görülmektedir.¹²²⁹

İbn Teymiyye İsrâîliyyât’la bağlantılı rivâyetlerin üç aşamada değerlendirilebileceği görüşüne sahiptir:

1. Elimizde doğru olduklarına dair İslâmî bilgiler bulunan rivâyetler. Bunlar sahîh haberler türündendir.
2. Doğru olmayan ve asılsız oldukları elimizdeki delillerle bilinen haberler.
3. Sahîh veya asılsız olduğuna dair bilgimiz bulunmayan haberler. Bunlara ne inanırız ne de yalanlarız. Bunları nakletmek caizdir ancak bunların bir mesele hakkında faydaları yoktur.¹²³⁰

İbn Teymiyye’nin “İsrâîlî haberler kendilerine inanıldığı için değil, istişhâd için zikredilir” ifadelerinin önemli olduğunu belirtmek durumundayız.¹²³¹ Zehebî, İsrâîliyyât’ın rivâyeti hakkında İbn Teymiyye ile aynı görüştedir. Nitekim o şöyle der: “Dinimize uygun olan İsrâîliyyât’ı tasdik ederiz. Bu tür İsrâîliyyât’ı nakletmek caizdir. Dinimize muhâlif olan İsrâîliyyât’ı ise tekzîb ederiz. Bunların asılsız olduklarını belirtme amacı dışında nakli caiz

¹²²⁶ el-Bakara 2/107.

¹²²⁷ Buhârî, “Tefsîr”, 13 (H no: 4485), “İ’tisâm”, 25 (H no: 7362), “Tevhîd”, 51 (H no: 7542).

¹²²⁸ Zehebî, *el-İsrâîliyyât fi’t-tefsîr ve’l-hadîs*, 179-180.

¹²²⁹ Mustafâ İbrâhîm Meşînî, *Medresetü’t-tefsîr fi’l-Endülüs* (Beyrût, 1986), 535-536.

¹²³⁰ Ebü’l-Abbâs Takiyyüddîn İbn Teymiyye, *Mecmû’u fetâvâ* (Beyrût, 2000), 8/163-164.

¹²³¹ Ebü’l-Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Tefsîr Üzerine*, çev. Harun Ünal (İstanbul, ts.), 128-129.

değildir. Dinimizin hüküm vermediği konularda gelen İsrâiliyyât karşısında ise tevakkuf ederiz. Bu çeşit İsrâiliyyât nakledilebilir, çünkü bunların çoğu akâid ve ahkâmla değil, kıssalar ve geçmiş ümmetlerin haberleriyle ilgilidir.”¹²³² Bu tür rivâyetlerin eserlerde yer almasının gerekçeleri üzerinde araştırma yaparken, her dönemin ilmî koşullarını ve eserlerin yazılış amaçlarını göz önünde bulundurmak, müellifleri değerlendirirken hakkaniyetli bir duruş olacağı kanaatindeyiz. Ebü’s-Şeyh’in, *Kitâbü’l-Azame*’de İsrâîlî rivâyetleri delil olarak naklettiğini görmekteyiz.

3.2.2.3. İsrâiliyyât Kaynaklı Olmakla Tenkîd Edilen Rivâyetler

Kitâbü’l-Azame’de yapmış olduğumuz tetkik neticesinde, Abdullah b. Selâm, Kâ’bu’l-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih gibi İsrâîlî haberleri rivâyetle meşhur kişilerden birçok haber naklolduğu tespit edilmiştir. Müellifin ehl-i kitâbtan gelen rivâyetler hususunda da olabildiğince hoşgörülü olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra kitabın konularıyla ilgili olarak elde edebildiği tüm rivâyetleri istişhâd için kullanma arzusu da müellifi bu tür rivâyetleri kullanmaya sevk etmiş görünmektedir. Konuların çoğunda, İsrâîlî bilgiler ihtivâ eden rivâyetler bulunmaktadır.¹²³³ Yukarıda zikrettiğimiz her üç gruba dair haberlerin eserde mevcut olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Eserdeki İsrâîlî rivâyetlere dair şu örnekleri verebiliriz.

1. Vehb b. Münebbih’ten şöyle dediği rivâyet etmektedir: *“Bir adam İsrâîloğulları’ndan âbid bir kişiyle arkadaşlık yaptı. Tam ayrılacakları zaman “Benim senin üzerinde hakkım var” dedi. O da “Hakkını iste” dedi. Bunun üzerine diğeri “Bana tavsiyede bulun” dedi. O âbid kişi “Dünyadan ibret al. Böyle yapman senin kalbini yumuşatır. Dünyayı tefekkür etmen fikrini genişletir. Kalp yumuşadığı zaman genişler ve daha uyanık olur. Senin ibret alman (ibret nazarıyla bakabilmen) bin senelik ibadetten daha hayırlıdır. Göz açıp kapayınca kadar yapılan bir tefekkür, herhangi bir vakitte yapılan (nafile) ibadetten daha hayırlıdır” dedi.*¹²³⁴

Kur’ân-ı Kerîm’de de insanların tefekkür etmeleri, gerçekleri görmeleri teşvik edilmiştir.¹²³⁵ Ancak tefekkür etmenin bin senelik ibadetten üstün olması herhangi bir sahîh kaynağa dayanmamaktadır. İbadetler, Allah tarafından belirlenmiş ve Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından açıklanmıştır. Kur’ân’ı Kerîm’de düşünmek, ibret almak, teşvik edilmekle beraber ibadetten daha üstün olduğuna dair herhangi bir mesaj yoktur. Bu hususta Hz. Peygamber’den nakledilen sahîh bir hadîs bulunmamaktadır. Düşünmenin nafile ibadetten daha hayırlı

¹²³² Zehebî, *el-İsrâiliyyât fi’t-tefsîr ve’l-hadîs*, 45-52; Na’na, *el-İsrâiliyyât ve eseruhâ*, 91-97.

¹²³³ Örnek bâblar için bk. No: 1, 3, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 14, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 40, 41, 42, 45, 46, 48, 49, 50, 51. Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*.

¹²³⁴ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 1/262-263 (H no: 38). Bu rivâyeti sadece Ebü’s-Şeyh nakletmiştir.

¹²³⁵ el-Bakara 2/64,242, en-Nisâ 4/82.

olduğunu belirten rivâyetler vardır. Ama düşünmenin nafîle ibadetten daha hayırlı olduğunu belirten rivâyetlerin bir kısmı zayıf, bir kısmı ise mevzûdur.¹²³⁶

2. Vehb b. Münebbih'ten şöyle dediği nakledilmiştir: *“Kürsîyi taşıyan ve arşı taşıyan melekler arasında karanlıktan yetmiş perde vardır, soğuktan yetmiş perde vardır, kardan ve nûrdan yetmiş perde vardır. Onlardan her bir perdenin kalınlığı beş yüz yıl yürüme mesafesi kadardır. Bu perdeler olmasaydı kürsînin melekleri, arşın meleklerinin nûrundan yanarlardı. Kendisi tavsîf edilemeyen Allah'ın nûru nasıldır?”*¹²³⁷
3. Abdullah b. Şevzeb şöyle dedi: *“Güneş arşın altındaki nûrun bir parçasındaki üç bin parçasından bir parçadır.”*¹²³⁸
4. Vehb b. Münebbih'e *“Ey Ebû Abdillâh! İsrâ sûresindeki” Sana Ruhtan soruyorlar?”* âyetinde belirtilen Rûh nedir? diye soruldu da o: *“On bin kanadı olan meleklerden bir melektir. O kanatlardan ikisi doğu ve batıdadır. Bin yüzü vardır. Her bir yüzde bin yüz vardır. Her bir yüzde de bin lisan vardır. İki dudak (ağız) Allah'ı kıyamet gününe kadar tesbîh eder”*¹²³⁹ dedi.

Yukarıda zikrettiğimiz rivâyetler gayb ile ilgilidir ve aşırılık içeren sayıları içermektedir. Ancak bu tür malumatların detayları yalnızca Allah'a mahsustur. Gayb bilgisinin Allah'a ait olduğu Kur'ân¹²⁴⁰ sahîh hadîslerde¹²⁴¹ ısrarla vurgulamaktadır. Kesin ve aşırı sayılar içeren rivâyetlerin İsrâîliyyât'tan olduğu ifade edilmiştir.¹²⁴² İnsanlar tarafından bilinmesi mümkün olmayan haberlerin kesin rakamlarla ifade edilmesi İsrâîlî haberlerin eserdeki mevcudiyetini göstermektedir.

5. Ebû Kesîr'den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: *“Ebû'l-Celd'in yanındaydım. İbn Abbâs'ın elçisi ona bir kitap getirdi. İbn Abbâs da ona şöyle yazmış “Sen gök*

¹²³⁶ Suyûtî, *el-Le'âli'l-masnûa*, 2/276; İbn Arrâk, *Tenzihü's-şerîa*, 2/305; Alî el-Kârî, *el-Esrârü'l-merfûa*, 1/162; Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 1/357 (H no: 1004).

¹²³⁷ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/692-693 (H no: 282); Suyûtî, *el-Hey'etü's-seniyye*, 1/27. Buna benzer başka kaynaklarda rivâyetler varsada isnâd açısından problemlidir. Müellifin senedinde yer alan İdrîs b. Sinân zayıf ve metruktür. Bk. İbn Hacer, *Tehzîbü'l-tehzîb*, 1/194.; Zehebî, *el-Muğnî*, 1/64. Bu haber hem sened hem de metin açısından zayıftır. Tüm haberlerin kaynağı Vehb b. Münebbih'tir. Dolayısıyla rivâyette geçen bu tür bilgilerin İsrâîliyyât'tan olması güçlü bir ihtimaldir.

¹²³⁸ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1147 (H no: 626); Suyûtî, *el-Hey'etü's-seniyye*, 1/58. Rivâyetin senedinde herhangi bir problem yoktur.

¹²³⁹ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 3/866-867 (H no: 405); Suyûtî, *el-Habâik*, 1/63; Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 8/400. Rivâyet maktû'dur. Isnâdında Vehb b. Münebbih vardır. Senedde bulunan Abdülazîz b. Cevrân zayıf ve Vehb'ten İsrâîlî haberler rivâyet etmiş râvidir. Bk. Zehebî, *el-Muğnî*, 2/397; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/627.

¹²⁴⁰ Lokmân 31/34, en-Nâzi'ât 79/42,44.

¹²⁴¹ Buhârî, “Cenâiz”, 3; Tirmizî, “Tefsîr”, 6.

¹²⁴² Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, 9/393.

*gürültüsü ve şimşekten soran bir mektup yazmıştın. Gök gürültüsü; rüzgâr, şimşek; sudur.”*¹²⁴³

Rivâyetin senedinde yer alan Ebû Celd Ciylân b. Ferve'nin hem Kur'ân okuduğu hem de Tevrat'ı hatmettiği ifade edilmiştir.¹²⁴⁴ Dolayısıyla İsrâîlî bir rivâyet olması ihtimali vardır.

6. Zeyd b. Eslem'in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Atâ b. Yesâr, Vehb b. Münebbih'le karşılaşınca ona *“Yeryüzünün sakinleri hakkında sordu? O da: “Bereketsiz sonuç getirmeyen rüzgârdır. O, Rabbinden öküzün burun deliği gibi bir delikten Âd kavminin üstüne çıkmak için izin istedi. Allah ona izin verseydi yeryüzünde ne varsa hepsini yakardı veya yeryüzündeki her şeyi helâk ederdi. Allah onu, Âd kavmine musallat etmek istediği zaman yüzük deliği kadar bir delikten çıkması için ona müsaade etti. Allah'ın kitabında zikrettiği, işittiğin şeyleri yaptı” dedi. Bunun üzerine Atâ O'na dördüncü arzın sakinlerini sordu. O da: “Cehennem ehlinin akrepleridir, o akrepler siyah katır gibidirler. Akreplerin kuyrukları muzrak gibidir” dedi. Ardından Atâ O'na beşinci arzın sakinlerini sordu. O da: “Cehennem yılanlarıdır, o yılanların karınları vadi gibidir” dedi. Atâ altıncı arzın sakinlerini sordu. O da “Ateşin kükürtü vardır, şayet orada dağlar olsaydı, dağlar (bundan dolayı) erirdi” dedi. Atâ, yedinci kat arzın sakinlerini sordu? O da: “Orada siccin ve onunla eli bağlı iblîs ve de bir adam vardır. Önünden ve arkasından ona muhalefet edilir, engel olunur, bazen de oraya gönderilir ki gönderildiği zaman ona insanları fitneye düşürmekten daha kolay hiçbir şey yoktur” dedi.*¹²⁴⁵

Yeryüzü ve cehennem hakkında bu rivâyette yer alan detaylı bilgiler Kur'ân-ı Kerîm ve sahîh hadislerde bulunmamaktadır. Rivâyetin senedinde yer alan Vehb'in İsrâîliyyât'tan naklettiği ve konuda meşhur olduğuna dikkat çekmek gerekir. Vehb b. Münebbih, aktardığı bilgilerin birçoğunun İsrâîlî haber olması ve kadîm kitaplara ilgi duymasıyla tanınmış aynı zamanda da eleştirilmiştir.¹²⁴⁶ Bu manada geçmiş eserlerden elde ettiği birkısım bilgilerin ehl-i kitâba dayandığı ifade edilmelidir. *Kitâbü'l-Azame*'de naklettiği haberlerden yola çıkarak kozmoloji, kozmogoni, dil ve kültür tarihi olmak üzere birçok haberin kendisinden geldiği görülmektedir.

¹²⁴³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1282-1283 (H no: 769).

¹²⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/547.

¹²⁴⁵ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1382-1383 (H no: 899).

¹²⁴⁶ Detaylı bilgi için bk. Mehmet Emin Özafşar - Mahmut Demir, “Vehb b. Münebbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ts.), 42/608-610.

Müellif, Allah'ın sıfatlarını ispat ve Cehmiyyenin görüşlerini reddetmek için Kur'ân'da yer alan ancak detay belirtilmeyen konularda, tefsîrlerde zikredilen bazı mübhem haberleri rivâyet etmiştir.

1. Mâlik el-Eş'arî şöyle dedi: “*Yerler, balığın sırtındadır. İp, balığın kulağındadır. Balık, Allah'ın elindedir.*”¹²⁴⁷ Bu Allah'ın “*Şüphesiz Allah, gökleri ve yeri, yok olup gitmesinler diye (kurduğu düzende) tutuyor*”¹²⁴⁸ sözünde belirttiği gibidir.
2. Abdüssamed b. Ma'kıl (ö. 273/887) Vehb b. Münebbih'ten rivâyet etmiştir: Vehb, yaratılanların büyüklerinden bahsetti. “*İçinde balıkların olduğu suyu, arzı, semaları ve içindekileri taşıyan balığı anlatarak bunu iki balık taşır*” dedi. Biz de Vehb'e “*O ikisi hangisidir?*” diye sorduk? O “*Parmaklarıyla sadece ol yazdı.*”¹²⁴⁹
3. Ebû Hüzeyl'in, Vehb b. Münebbih'ten naklettiği 240 nolu rivâyette Ermiyâ peygamberin Beytû'l-Makdis'in harap bir şekildayken beldeye dönüşü ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.¹²⁵⁰ Bakara 259 nolu âyette bu kişinin yüz yıl uyuduğu belirtilmekte ve tefsîrlerde bu şahsın Üzeyr (a.s.) olduğu da nakledilmektedir.¹²⁵¹

Bu bilgiler ne Kur'ân'da ne de Hz. Peygamber'in sahîh hadîslerinde bulunmamaktadır.

4. Mücâhid: “*Hârut ve Mâruta gelince: Melekler onlara kitaplar ve apaçık deliller getirdiği halde Âdemoğlunun zulmüne şaşılar. Rableri onlara dedi ki: “İki melek seçin, onları Âdemoğlu arasında hüküm vermek üzere indireceğim.” Onlar da Hârut ve Mârut'u seçtiler. Onlar gündüzleri Âdemoğlu arasında hüküm veriyorlardı. Akşam olduğu zaman göğe çıkıyorlardı. (Hakkında) tartışıkları Zühre güzel bir kadın sûretinde onlara indirilinceye kadar diğer meleklerle beraberlerdi. Melekler onun aleyhinde hüküm verdiler, onu yendiler...*”¹²⁵² dedi.

Ebü's-Şeyh, eserin yazılış amacına uygun bir şekilde bazı peygamber kıssalarını bir misal olarak zikretmiştir.

1. Eş'as b. Eslem şöyle nakletti: “İbrâhim (a.s.), ismi Azrâil olup iki gözü olan bir gözü yüzünde bir gözü de kafasında bulunan ölüm meleğine “*Ey ölüm meleği! Bir nefis*

¹²⁴⁷ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/428-429 (H no: 122); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 10/3186; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 7/35. Rivâyetin senedi sahîhte olsa Allah'ın sıfatları hususunda mevkûf bir haberin delil olması mümkün değildir. .

¹²⁴⁸ Fâtır 35/41.

¹²⁴⁹ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1399-1400 (H no: 918). Sadece müellif tarafından nakledilmiştir.

¹²⁵⁰ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 2/619-620 (H no: 240); San'ânî, *Tefsîr*, 1/357; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/322 (H no: 5661), 5/455 (H no: 5912); İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 2/502 (H no: 2653); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 2/29; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 8/28.

¹²⁵¹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 1/687.

¹²⁵² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1224-1225 (H no: 700); Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/348; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 1/192 (H no: 1009); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 1/348.

doğuda bir nefis batıda olduğu zaman ne yapıyorsun? Bir yerde veba var, diğer bir yerde iki tane ordu karşılaştığı zaman nasıl yapıyorsun?” diye sordu. O: “Allah’ın izniyle rûhlari çağırıyorum, onlar benim şu iki parmağımın arasındadır. Arz silindir gibi olur ve testi misali bırakılır da o dilediğini yer..”¹²⁵³ dedi.

2. Şehr b. Havşeb’ten şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Ölüm meleği, Hz. Süleymân’ın arkadaşıdır. Bir gün amcasının oğlu yanındayken ölüm meleği geldi. Ona baktıktan sonra kalkıp gitti. Hz. Süleymân’ın yanındaki genç dedi ki: “Bu kim?” Hz. Süleymân, “Ölüm meleği” dedi. Genç “Kalbimi korkutacak şekilde bana baktı rüzgâra emret beni Hindistan’a atsın” dedi. Ölüm meleği döndü. Hz. Süleymân ona dedi ki: “Amcamın oğlu benimle beraberdi. Senin ona baktığını ve onu korkuttuğunu anlattı. Rüzgâra emret beni Hindistan’a atsın dedi. Ben de rüzgâra emrettim onu Hindistan’a götürdü.” Ölüm meleği “Ben de onun rûhunu Hindistan’da almakla emrolundum. Onun rûhunu kabzettim” dedi.¹²⁵⁴
3. Kâ’bu’l-Ahbâr, Hz. Muâviye’ye Hz. Süleymân’ın kürsüsü hakkında şöyle demiştir: “Kürsü Hz. Süleymân’dan sonra Buhtunnasr’a geçti, o hezimete uğrayıncaya kadar Antakya’da kaldı. Sonra Bâbil’e nakledildi. Buhtunnasr’ın halifesi helâk olunca Farslılar ona sahip oldu. Bâbil’den Beytü’l -Makdis’e Kidâs b. Sedâs tarafından taşındı. Beytü’l Makdis’te sahranın altına konuldu. Bugüne gelinceye kadar ona ne oturan ne de onu gören oldu.”¹²⁵⁵

İbn Kesîr, Hz. Süleymân’ın kürsüsünün özellikleri hakkında Kâ’bu’l-Ahbâr’ın mevkûf hadîsini nakledip çok garîb olduğunu belirtir.¹²⁵⁶ Kur’ân-ı Kerim kıssaları hakkında çok fazla detayın Kâ’bu’l-Ahbâr’dan geldiğini görmekteyiz. Bunun birçok sebebinin olduğu açıklansa da onun bu nakilleri tetkike tabi tutulmuştur. Kendisi İsrâîlî rivâyetler nakletmekle tenkîd edilmiştir.¹²⁵⁷

¹²⁵³ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/908-909 (H no: 443); Suyûtî, *el-Habâik*, 1/42; Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 6/542; İbn Hacer, *el-İmtâ bi’l-erba’ine*, 1/108. Rivâyetin senedinde çok fazla bir problem yoktur, sadece Hakkâm b. Selm sadûk ancak Anbese’den garîb ve acayip olayları nakleden bir kişidir. Bk. İbn Hacer, *Tehzîbü’l-tehzîb*, 2/422; Müslim, *el-Künâ ve’l-esmâ*, 1/522.

¹²⁵⁴ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 3/917-918 (H no: 451); Ebü Nu’aym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 4/118; Ebü Nu’aym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 6/60; Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü’z-Zühâd*, 1/37. Bu rivâyetlerin isnâdında bulunan Şehr b. Havşeb’in irsali çok ve vehmi fazladır. Kaynaklarda onun naklettiği haberlerle delil getirilmeyeceği beyan edilmiştir. Bk. İbnü’l-Cevzî, *ed-Du’afâ ve’l-metrûkûn*, 2/43; Müslim, *el-Künâ ve’l-esmâ*, 1/151. Aynı zamanda senedde Süleymân b. Mihrân (A’mes) yer almaktadır.

¹²⁵⁵ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1503-1506 (H no: 984). Haberin isnâdında bulunan Abdullah b. Sâlih kaynaklarda zayıf olarak tavsîf edilen bir râvidir. Kâ’b’dan nakledilen bir rivâyettir.

¹²⁵⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 7/69.

¹²⁵⁷ Detaylı bilgi için bk. İsa Akalın, “Hadis Tetkikleri Dergisi”, Yahudilik Kültürü Aktarıcısı Ka’bu’l-Ahbâr ve İsrâîliyât” (Erişim 24 Kasım 2021).

Kitâbü'l-Azame'deki İsrâîlî haberlerin içinde ilmî gerçeklere aykırı olan rivâyetler de bulunmaktadır. Bu rivâyetlere şunlar örnek verilebilir.

1. Süddî: *“Güneş'in arkasından doğduğu dağın semadaki uzunluğu seksen fersaktır”*¹²⁵⁸ dedi.

Bu tür değerlendirmeler herhangi bir temele dayanmayan ve ilmî gerçeklerle örtüşmeyen tahmini söylemler olarak ifade edilmelidir. Çünkü güneşin doğuşu, batışı ve hareketleri bugünkü bilimsel verilerle izahı yapılabilen bir mevzudur. Dolayısıyla onun bir yörünge dâhilinde doğudan doğduğu ve batıdan battığı belirtilmelidir.¹²⁵⁹ Bundan dolayı güneşin doğduğu dağın semadaki uzunluğunun seksen fersah olmasını ifade etmenin ilmî bir yönü bulunmamaktadır.

2. Ebû Sa'îd şöyle dedi: *“Kâ'bu'l-Ahbâr haccetti. Bir çekirge geldi. O kırıbaşıyla ona vurmaya başladı.” Ben de dedim ki: “Ey Ebû İshâk sen ihramlı değil miydin?” “Evet, lakin çekirge deniz avıdır dedi.” “Ben de nasıl? dedim.” “O da onun öncesi de balığın burnundan (düşmüştür) dedi.”*¹²⁶⁰

Çekirgenin nasıl yaratıldığı ve ürediği malumdur. Sonbaharda dişi çekirgeler, yumurta borularını toprağa sokarak yumurtalarını çukurların içlerine yerleştirirler. Çekirgelerin dünyaya gelişi mevsim şartlarına bağlıdır. Yağmurla beraber yumurtalarından çıkarak yeryüzüne sürüler halinde dağılırlar. Hz. Peygamber'e isnâd edilen *“Çekirge, denizdeki bir balığın hapşırığıdır”*¹²⁶¹ şeklindeki rivâyet, Elbânî tarafından mevzû olarak belirtilmiştir.¹²⁶² Dolayısıyla çekirgelerin nerede yaşadıkları ve nasıl üredikleri bilimsel olarak izah edilmiş bir konudur.¹²⁶³

3. Mervân b. Muâviye'nin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: *“İsmâil b. Sümei' gece bizim olduğumuz bölgeye yağmur yağdı. Sâmirî, ashâbının yanında, içinde kurbağa olan bir gölet oldu” dedi. Ben de Ebû Mâlik el-Ğıffârî'ye bu durumu sordum? O da “Ben de bunu İbn Abbâs'a çorak araziye gece yağmur yağıyor. Sabah yerde yeşil kurbağa (oluyor) meydana geliyor diye sordum?” O dedi ki:*

¹²⁵⁸ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1197 (H no: 665); Suyûtî, *el-Hey'etü's-seniyye*, 1/70. Rivâyetin senedinde herhangi bir sorun yoktur.

¹²⁵⁹ Tuba Sarıgül, “Güneş Hareket Ediyor mu?”, *Bilimgenc*, (Erişim 27 Aralık 2021).

¹²⁶⁰ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1792 (H no: 1300). Çekirgenin deniz ürünü olduğu dönemsel bir tercih ve tanım gibi gözükmetedir. Kab'ul Ahbâr'dan çekirgenin balığın burnundan düştüğüne dair rivâyetler vardır. Bk. Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 3/199 Ama hüküm olarak bu tür rivâyetler zayıftır. Hatta Elbânî mevzû olduğunu belirtmiştir. Bk. Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdissi'z-zâife*, 2/229 (H no: 112).

¹²⁶¹ İbn Mâce, “Sayd”, 9 (H no: 3221).

¹²⁶² Detaylı bilgi için ilgili bâba ve hadîse bakınız.

¹²⁶³ Yasemin Saygın, “Çekirgeler Hakkında Bilgi; Çekirge Nedir? Özellikleri Nelerdir?”, *Bilgihanem*, (Erişim 27 Aralık 2021).

*“Bu dünya seması kendisinden sonra gelene kadardır. O ikisinin arasında sizin bu suyunuzda olduğu gibi içinde hayvanların aktığı tabakalanmış sıkıştırılmış bir su vardır.”*¹²⁶⁴

Gökyüzünden hayvanların akması bilimsel gerçeklere ve ilmî verilere muhâlif bir durumdur. Kurbağaların nasıl yaratıldığı bellidir. Bilimsel olarak ilkbahar ve yaz aylarında suya yumurta bırakarak üremektedirler.¹²⁶⁵ Bu bağlamda nakledilen haberin tahmini bir bilgi olduğu ifade edilebilir.

4. Eşras el-Mâzinî'den şöyle dediği nakledilmiştir: İbn Abbâs'a med ve cezirden soruldu? O şöyle dedi: *“Allah'ın bir meleği okyanusla görevlendirilmiştir. Melek ayağını okyanusa koyduğu zaman o taşar, çektiğinde ise o geri çekilir. İşte med ve cezir, bu şekilde oluşur.”*¹²⁶⁶

Bilimsel olarak Güneş ve Ay'ın çekim gücüne bağlı olarak okyanuslarda ve denizlerde suların yükselip alçalmasına medcezir (gelgit) denir.¹²⁶⁷ Dolayısıyla nakledilen rivâyetin bu şekilde açıklanmasının ilmî bir dayanağı yoktur.

5. Müğîs b. İmrae b. Tebî' şöyle dedi: *“Yeryüzü üç bölümden oluşur. Onun üçte birinde ağaç ve temiz hava (rüzgâr) vardır. Üçte birinde denizler vardır. Üçte birinde de içinde bitki ve temiz havanın (rüzgârın) olmadığı boş ova vardır. Mahlûkât üç çeşittir. Biri balık ki o yaratılanların üçte birini oluşturur. İkincisi karınca ki o yaratılanların üçte birini oluşturur. Üçüncüsü diğer yaratıklar ki onlar yaratıkların kalan üçte birini oluşturur.”*¹²⁶⁸

Yeryüzü ve içindeki varlıkların taksimatı tecrübî bilgilerle yapılmış gözükmemektedir. Çünkü yeryüzü birçok katman ve bölgeden oluşmaktadır. Ayrıca bu haberde belirtilen mahlûkâtın üç çeşit olması ve akabinde sayılan balık, karınca ve kalanların da diğer canlıları oluşturmasının herhangi bir ilmî açıklaması yoktur. Çünkü dünyada çok fazla canlı türü bulunmaktadır.¹²⁶⁹ Bunları katagorize etmek pek sağlıklı bir değerlendirme olarak gözükmemektedir.

¹²⁶⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1271-1272 (H no: 757). Sened açısından sahîh bir mevkûf rivâyettir.

¹²⁶⁵ Özlem Ak, “Kurbağalar”, *Bilim ve Teknik*, (Erişim 27 Aralık 2021).

¹²⁶⁶ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1406-1407 (H no: 925); San'ânî, *Tefsîr*, 3/244 (H no: 3004); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/273 (H no: 23238); Suyûtî, *el-Habâik*, 1/132. Bu haberin isnâdında cerh ve ta'dîl açısından kimliği bilinmeyen Eşras el-Mâzinî gibi râviler bulunmaktadır.

¹²⁶⁷ Emel Gülcan, “Medcezir (Gelgit) Nedir?”, *Makaleler.com*, (Erişim 27 Aralık 2021).

¹²⁶⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1431 (H no: 943). Rivâyetin senedinde yer alan Müğîs b. Sümmî sikadır. Ancak kadîm kitapları bilen bir râvi olduğuna dikkat çekmek gerekir. Bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 59/453; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 28/349; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 10/255.

¹²⁶⁹ Mahir E. Ocak, “Yeryüzünde Kaç Tür Canlı Vardır?”, *Bilim ve Teknik*. (Erişim 27 Aralık 2021).

Bu rivâyetlerin bazılarının isnâdı sahîh olduğu halde¹²⁷⁰ çoğunlukla isnâd ve metin açısından problemlidir.¹²⁷¹ *Kitâbü'l-Azame*'de yaklaşık 120 haber İsrâîliyyât'tandır. Bu rivâyetlerin içerisinde olağanüstü olaylar, doğrulayıp yalanlayamayacağımız peygamber sözleri, atın yaratılışı, çekirge ve kurbağanın tesbîhi gibi hususlara yer verilmiştir. Ebü's-Şeyh bu tür rivâyetleri Allah'ın sıfatlarını ispat etmek için delil olarak kullanmıştır.

3.2.3. Mitolojik ve Târihî Bilgiler İçeren Rivâyetler

Her milletin geçmişiyle devam eden bir bağı vardır. Geçmişle olan ilişki tevârüs eden kültür, an'ane, gelenek ve görenekleri yaşatmakla gerçekleşir.¹²⁷² Mit Yunancadaki “Mythos” kelimesinden gelir. Mythos, öykü, efsane, masal duyulan veya söylenen söz manalarını taşımaktadır. Mitin birçok tanımı bulunmakta olup bazıları şunlardır. Tarih öncesine dayanan efsanedir.¹²⁷³ Mit, insanlığın ilk döneminden itibaren sözlü geleneklerin, yaşam tecrübelerinin dilden dile aktarılmasıdır. Mit, doğanın güçlerini ve insan koşulunun çeşitli yanlarını sembolik bir biçimde canlandıran varlıkların öyküleridir.¹²⁷⁴ Mitler, efsane, destan, masal, hurafe olarak da ifade edilmiştir.¹²⁷⁵ Mit, yazarı bilinmeyen, ancak genellikle bazı doğa olaylarını ya da belli bir kültürün veya toplumun târihini, geleneklerini, kurumlarını, dînî törenlerini vb. açıklamayı hedefleyen masalsı anlatılardır.¹²⁷⁶ Mit, kuşaktan kuşağa yayılan, toplumun düş gücü etkisiyle zamanla biçim değiştiren, tanrılar, tanrıçalar, evrenin doğuşuyla ilgili imgesel alegorik bir anlatımı olan halk öyküsü, söylencedir. Mitoloji; mitleri konu alan, doğuşlarını araştıran anlamlarını inceleyen, yorumlayan bilimdir.¹²⁷⁷

Mitlerin ortaya çıkışı, arkaik toplumlarla ilişkilendirilerek çok eski zamanlara dayandırılmıştır. Mitler, insanın kökenini anlatan en eski sözlü anlatılardır. Bu yaklaşım içinde mitoloji, inançlarla da iç içedir. İnançlarla olan bu ilişki toplumların en eski kültürel yönlerini

¹²⁷⁰ Örnek rivâyetler için bk. H no: 78, 80, 123, 136, 138, 159, 229, 231, 232, 240, 244, 280, 323, 331, 427, 447, 450, 468, 570, 626, 663, 665, 700, 713, 714, 757, 778, 891, 893, 899, 918, 920, 926, 931, 943, 968, 975, 988, 991, 993, 995, 1006, 1053, 1068, 1070, 1071, 1076, 1158, 1178, 1264, 1298, 1301. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

¹²⁷¹ 38, 54, 55, 56, 87, 114, 224, 233, 234, 282, 318, 328, 332, 335, 390, 394, 395, 405, 417, 440, 443, 449, 451, 475, 482, 494, 571, 628, 690, 769, 777, 901, 902, 903, 911, 916, 917, 918, 919, 924, 925, 927, 936, 962, 978, 980, 983, 987, 989, 992, 1007, 1042, 1050, 1057, 1060, 1175, 1183, 1216, 1228, 1229, 1245, 1268, 1272, 1273, 1296, 1299, 1300. Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*.

Mitoloji dediğimiz kavram da aynı şekilde bu değerlerin içerisinde yer almaktadır. Çinliler, Sümerler, Yunanlar, Türkler ve Araplar gibi kadim medeniyete sahip toplumlarda hayatın değişik alanlarıyla ilişkili mitolojik bilgilere rastlamak mümkündür. Toplamların sosyolojik değişimleri ve târihî süreçte geçirdikleri evreler hakkında fikir yürütebilmek için onların inanışları ve geçmişten gelen inançları, değer yargıları, bilgi ve kültürel birikimleri önemli bir yere sahiptir. Geçmişte yaşanan ve nesilden nesile aktarılan olaylar ilk bilgi kaynaklarındandır.

¹²⁷³ *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1979), 575; Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996), 5.

¹²⁷⁴ Nuri Bilgin, “Sosyal Psikoloji Sözlüğü” (Ankara: Bağlam Yayınları, 2007), 244.

¹²⁷⁵ Selahattin Göktepe, *Psikoloji Sözlüğü* (İzmir: Yeni Yol Matbaası, 1974), 41.

¹²⁷⁶ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009), 492.

¹²⁷⁷ Ali Püsküllüoğlu, *Arkadaş Türkçe Sözlük* (Ankara: Arkadaş Yayınları, 1997), 742.

ve inanç biçimlerini, mitolojiyle ilişkili kılmaktadır. Dolayısıyla mitler ve târihî olaylar insanların karşılaştıkları problemlere çözüm bulmak amacıyla kurgulanmış ve insanlara dünyadaki konumlarını ve gidecekleri doğru yönleri bulmalarında destek olmuştur.¹²⁷⁸ Dünya târihindeki mitler incelendiği zaman coğrafi koşullar, bölge ve dönem farklılıkları değişik mitlerin oluşmasını sağladığı gibi, insanlığın ortak arzuları ve korkuları farklı coğrafyalarda yer alan milletlerin mitolojilerinin, birbiriyle benzer tarafının da olmasına sebep olmuştur. Mitolojilerin târihî gerçekliklerinin olup olmadığı hususu dikkat çekici ve önemli bir konudur. Bu hususun sorgulanması onun diğer bilim dallarıyla etkileşimini ortaya çıkarmıştır.

Genel olarak toplumsal bir kuvvet olan mitoloji, etkin oldukları toplumlarda örnek olma, o toplumda aidiyet duygusunu kuvvetlendirme, otoriteyi meşru kılma, kutsal olanı kavrama gibi fonksiyonlara sahiptir. Mircea Eliade, mitosların “model” olma yönüne özellikle vurgu yapmaktadır. Ona göre mitosun temel vazifesi, bütün ritüel ve insanların anlamlı bütün davranışları için örnek modeller ortaya sunmasıdır. Bu modeller, aynı zamanda insanın doğası içinde daima bir eğilim ve örnektir. Bu eğilim, bir bütün olarak mitos, insana kendi sınırlarını ve koşullandırmalarını aşmada yardımcı olur, onu “en büyüklerin yanına” yükselmede yüreklendirir.¹²⁷⁹ Aynı zamanda mitosların eğitim boyutuna vurgu yapılmış, mitosların ahlâkî kuralları da temsil ettiği vurgulanmıştır.¹²⁸⁰ Bundan dolayı günümüz toplumu için mitolojinin gerçeklikle bağını sorgulamaktan ziyade onun bu kadar yaygın ve toplum içinde niçin yaşadığı ve hangi rolünden dolayı insanlar tarafından aktarıldığı soruları mitlerin ve târihî olayların anlaşılmasını sağlayacaktır.

3.2.3.1. Mitoloji ve Din İlişkisi

Dine duyulan ilgi, insanın fıtratından gelen bir özelliktir. İnsanoğlu, yaratılışı itibariyle her zaman bir şeylere inanma ihtiyacı duymuştur. İnsanlık târihini inceleyen bütün bilim adamları, dinler tarihçileri, geçmişte dinsiz bir topluluğun yaşamadığını belirtmişlerdir.¹²⁸¹ İnsanlık târihi, bir başka tarifle dinler târihidir. Din, insanoğlunu bir araya getiren, onların yaşamlarına çeki düzen vermeye çalışan sembollere de kaynaklık etmeye çalışan bir nizam ve kurallar bütünüdür diye anlaşılmaktadır. İnsan, dünyada sürekli olarak varlığını ve yaşama sebebini sorgulamış ve bunun sonucunda dinlere yöneliş sergilemiştir. Dinin nasıl insan hayatında yer aldığı hususunda kutsal kitapların verdiği bilgiler vardır. Yani din ve kuralları

¹²⁷⁸ Karen Armstrong, *Mitlerin Kısa Tarihi* (İstanbul: Merkez Kitapçılık, 2006), 10.

¹²⁷⁹ Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, çev. Sema Rifat (İstanbul: Simavi Yayınları, 1993), 139; Mircea Eliade, *Dinler Tarihi- İnançlar Ve İbadetler Morfolojisi*, çev. Mustafa Ünal (Konya: Serhat Kitabevi, 2005), 491.

¹²⁸⁰ Mircea Eliade, *Modern Dünyanın Mitleri - İslam'da Sembolik Dil*, çev. Sadık Kılıç (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 291-292.

¹²⁸¹ Hayreddin Kızıl, *Diyarbakır ve Çevresinde ki Dini Anlayışta Mitolojik Unsurların Etkisi* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2010), 79.

kutsal ve vahiy ile ortaya çıkmaktadır. Kutsal dediğimiz alan dînî bilginin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Kutsal ister ilahî olsun ister ilahî olmasın insanların zihninde korunması gereken alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda yukarıda da değindiğimiz gibi mitolojik öğelerin din kadar eski olduğunu ve dînî muhtevâyla birlikte bulunduğunu belirtmemiz gerekir. Din ile bazı alanlarda aynı noktalarda, fonksiyon-işlev açısından benzerlik gösteren ama din gibi vahiy mahsulü olmayan mitoloji, tarih sahnesinde din kadar etkili olmasa da din ile bazı noktalarda bağlantılıdır. Bunun için dinin, mitoloji üzerinde, mitolojinin de din üzerinde etkisi olduğu belirtilmelidir. Mitlerin çok zengin bir dînî muhtevâsı ve içeriği vardır. Mitlerin ortaya çıkışları insanın kutsalını somutlaştırma ve onu açıklayıp tefsîr etme ihtiyacından doğduğu belirtilmektedir. Yani mitoslar bir olayı somutlaştırarak anlatma tarzıdır.¹²⁸² Bazen insanlara başka yollarla dile getirilemeyecek ya da anlatılamayacak hususlar, imgeler kullanılarak, simgesel terimler ve kavramlarla ifade edilmektedir.¹²⁸³ Bundan dolayı da dinler ve mitoloji alanında çok sıkı bir ilişki vardır. Bunun için din ve bazı mitolojilerin ortak noktasının kutsallık olduğu belirtilmelidir. İnanca dair olan hususlar esasen insanların olayı daha iyi kavramasına yönelik çabalardan ibarettir. Çünkü halk üzerinde heyecanlı duygular, anlatımlar kıssalar, mantıktan çok abartılmış edebî anlatımlar daha revaçta olduğu her dönem için kabul edilen bir realitedir. İbn Haldun da insan nefsinin mübalağaya, olağanüstülüğe olan aşırı ilgisinden bahseder.¹²⁸⁴ Somut konuları anlamlandırma da zorlanan insanlar simgeler üzerinden somutlaştırarak gerçekleri kabul eder. Güzel kıssa ve hikayelerle bu olayları netleştirir. Halka ait bu değerlendirmeler Müslüman toplumlar için de aynen geçerlidir. Gerek târihin eski zamanlarında gerekse günümüzde Müslümanlar arasında eski inançlardan kaynaklanan yaklaşımlar halk içinde varlığını devam ettirmiştir. Bunun da Kur'ân-ı Kerîm'de de yer alan Zülkarneyn, Ahsâb-ı Kehf, Hz. İbrâhim'in tartıştığı kişinin (Nemrûd'un) kimliği, Hz. Süleymân'ın tahtı, İrem halkı, Kâfdağı gibi haklarında açıklayıcı bilgi yer almayan bazı konuların öğrenilmek istenmesidir. İnsanlar bu tür soruların cevaplarını ararken ortaya koydukları arayışlara dair yorumlar ve geçmişten elde ettikleri bazı bilgi kırıntılarından yapılan nakiller aynı şekilde mitolojiyi oluşturmaktadır. İşte bu nokta da din ve mitoloji birbirine karışabilmektedir. Böyle bir durum ise kutsallığını dînî inançtan alan mitosun, halkın nazarında din olarak algılanmasına neden olmaktadır.¹²⁸⁵

Mitolojinin dine karışması bu tür bilgilerin o dinin temel kaynaklarına kitaplarına karışarak olabildiği gibi, dışsal etkiyle beraber o dine tabi olanların yaşamlarına ve fikirlerine

¹²⁸² Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslam Aklının Oluşumu-Arap-İslam Kültüründeki Bilgi Sistemlerinin Eleştirel Bir Analizi*, çev. Burhan Köroğlu vd. (İstanbul: Kitabevi, 2000), 479.

¹²⁸³ Latif Tokat, *Dinde Sembolizm* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 142-143.

¹²⁸⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/34.

¹²⁸⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/70-71, 118.

karışmasıyla da olabilir. Kitaplarının yok olması veya bozulması sebebiyle bu duruma maruz kalmış dinlerin bünyesine girme fırsatı bulmuş ve belki de yeniden oluşturulan kitapların içine mitolojik unsurlar girme fırsatı elde etmiştir. Mitolojinin dînî kaynaklara karışmadığı durumlarda ise, dindar insanların hayatlarına, düşüncelerine karışmıştır. Semâvî dinlerde, temel inanç esaslarında var olan mitolojik unsurlar bulunmaktadır. Bunların temel inanç akîdelerine çok fazla angaje oldukları ve zamanla dönüşerek farklı anlamlar kazandıkları saptanmaktadır. Özellikle bu tür bilgiler Yahudi ve Hristiyan kutsal kitaplarının içine nüfuz etmiş ve onların içinde zengin bir mitolojik/târihî malzeme oluşturmuştur. Kur’ân açısından böyle bir tahrîfat söz konusu olmamasına karşın, halkın İslâm’ı algılamasında ve onların inançlarında pek çok mitolojik unsur yerini almıştır.¹²⁸⁶ Bundan dolayı, mitos olarak kabul edilen ve gerçek bir inanışla bağlantılı olan bir olay, kutsallığını kaybetmesi sebebiyle başka bir yerde, hikâyeye, masala, kıssaya, İsrâîliyyât’a, hurafeye veya bâtil inanç gibi başka bir türe dönüşmüş olabilir.

Bu tarz haberleri araştıran İslâm âlimleri bu rivâyetlerin nasıl İslâmî kaynaklara nasıl sızdığı üzerinde fikir yürütmüşler ve sebeplerini araştırmışlardır. Bundan dolayı Yahudiler kanalıyla girdiğine inandıkları, yüzyıllar boyu aktarılan ve önemli İslâmî kaynaklarda bile yer bulabilen bu mitolojik unsurlara İsrâîliyyât adını vermişlerdir.¹²⁸⁷ İslâm âlimleri, İsrâîliyyât’la kastedilenin her türlü mitolojik ve hurafe vb. bilgilerin olduğu, bu tür bilgilerin dinin özüne ve gönderiliş amacına uygun olmadığını belirtilerek onların bu tür malumatların tamamına karşı çıktıkları bilinmektedir. Bu bilgilerin büyük çoğunluğu İsrâîliyyât diye isimlendirilse de Arap yarımadasının çok geniş bir coğrafya olduğu göz önünde bulundurulursa bu malumatların intikalini sadece Yahudilere bağlamak büyük bir yanılgı oluşturabilir. Çünkü İsrâîlî bilgi ve mitolojik bilginin girişi tek kaynaklı değildir. Mezopotamya coğrafyası, çok eski medeniyetlerin, eski dinlerin ve kültürlerin üzerinde yaşadığı eşsiz bir coğrafyadır. Bu sebeple İsrâîliyyât kavramını daha geniş ele almak gerekmektedir.¹²⁸⁸ Yukarıda da detaylarını verdiğimiz üzere İslâm kaynaklarına giren bizim kastettiğimiz doğrultudaki mit ve İsrâîliyyât arasında güçlü bir ilişkinin olduğu gözükmemektedir. İslâmî kaynaklarda, melekler, peygamberler, âhiret inancı ve hayatı, onunla bağlantılı kavramlar (Kıyamet, kıyamet günü, kıyamet alâmetleri, âhiret ahvali, mahşer, cennet, cehennem ve oralardaki hayat vb.), yani “eskatolojik” kültür çerçevesindeki inanç temelleriyle ilgili birçok rivâyetin bu anlamda yer aldığı bilinmektedir. Ancak, hangi bilgilerin mitoloji hangi bilgilerin İsrâîliyyât olduğu hususu netameli bir konudur. Çünkü Eski ve Yeni Ahit, bol miktarda mitolojik malzeme

¹²⁸⁶ Ali Rafet Özkan, “Din Mitoloji İlişkisi”, *Ekev Akademi Dergisi* Yıl 6, N: 11 (2002), 9.

¹²⁸⁷ Detaylı bilgi için bk. Aydemir, *Tefsirde İsrâîliyyât*.

¹²⁸⁸ Ahmet Yaşar Ocak, “İslâm’ın Temel İnançları Etrafında Oluşan ‘Mitolojik’ Kültür: ‘İslâm Mitolojisi’”, *Milel ve Nihal* 6/1 (01 Mart 2009), 140.

içermektedir.¹²⁸⁹ Kur’ân-ı Kerîm’de ise bu tür bir isimlendirmeye sebep olabilecek anlayışlara karşı mücadele edilmiş ve sağlam bir inanç doktrini ortaya konulmuştur. Hz. Peygamber de bu doğrultuda hareket ederek sahîh bilginin Müslümanlar arasında yerleşmesi için gayret sarf etmiştir. Ancak tüm bunlara rağmen tefsîrlerde ve bazı hadîs kaynaklarında mitolojik ve târihî rivâyetler mevcuttur. Geleneksel kaynaklarımızın çoğunda ve dinin yorumlanması sırasında mitolojiden faydalandığı da ifade edilebilir. Ancak bunların büyük bölümü dînî motifler taşıyan İsrâîliyyât, mit içeren kıssa, yorum ve bâtil haber şeklindedir. Bunların birçoğunda mitolojik muhtevânın hâkimiyeti gözlenmektedir. Ama dinin ya da dînî muhtevânın etkisi sadece sınırlı motifler şeklindedir.¹²⁹⁰

3.2.3.2. Mitolojik ve Târihî Bilgiler İçeren Rivâyetlerin Değerlendirilmesi

Mitolojilerin hakkında bilgi verdiği en önemli hususlardan birisi âlemin başlangıcı ve sonu hakkındadır. Kaynaklarımızda bu konuda epey bir yazılı malzeme vardır. Başlangıç ve yaratılış akla gelince âlemin, dünyanın ve evrendeki canlı ve cansız varlıkların yaratılma süreçleri akla gelmektedir. Metafizik ve gayb âlemi olarak değerlendirebileceğimiz alanlar hakkında sahîh kaynaklarda verilen bilgilerin dışında İsrâîliyyât temelli hurafe, bâtil ve mevzû haber içeren anlatımların ve tasvirlerin olduğuna işaret etmemiz gerekir. Burada eserin yazıldığı dönem dikkate alındığında en önemli mesele hangi rivâyetlerin İsrâîliyyât, hangilerinin kıssa ve târihî-mitolojik boyutunun olduğudur. Ancak, *Kitâbü’l-Azame*’de Nil nehri, Kafdağı, Zülkarneyn kıssası, Nemrûd, Amelika kavmi, Üc b. Unuk gibi yaratılışları, büyük güçleri olan şahsiyetlerle ilgili gelen haberlerin târihî ve mitolojik boyutları olan haberlere özel konular ayrıldığıнын altını çizmek gerekir. Bu başlık altında *Kitâbü’l-Azame*’de târihî yönü olan haberlere dair örnekler vereceğiz.

Nil’in ve onun sona erdiği yerin sıfatı hakkında nakledilen rivâyetlerle ilgili birçok değerlendirme söz konusudur. Nil nehrinin öneminden dolayı kaynağının neresi olduğu hep tartışıl原因mış, gerçek kaynağı tespit edilinceye kadar farklı tahminlerde bulunulmuştur. Eserde onun kaynağının cennetten olduğuna, Nil’in kaynağını tesbit için yapılan yolculuklara, yolculuk esnasında yaşanan sıradışı olaylara ve Nil hakkında geçmişten gelen yanlış inanın varlığına dair bilgilere yer verilmiştir.

1. Ebû Hüreyre’den Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: “*Şüphesiz Nil cennetten çıkmaktadır. Şayet siz, onu çok sıkı bir şekilde püskürdüğünde*

¹²⁸⁹ Detaylı bilgi için bk. S.H. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi, Mezopotamya Mısır Filistin Hitit Musevi Hristiyan Mitosları*, çev. Alâddin Şenel (Ankara: İmge Kitabevi, 1993), 121-141, 197-212.

¹²⁹⁰ Hatice Arpaguş, “Mitoloji, Kur’ân-ı Kerîm Kıssaları ve Kültürel Miras”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (23 Ocak 2014), 56.

(fişkirdığında) (görmeyi) isteseydiniz şüphesiz onda cennetin yaprağını bulurdunuz.”¹²⁹¹

2. Leys b. Sa‘d’ın (ö. 175/791) şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “*Hâid b. Selûm, kendi şehrinde kaçarak Mısır’a geldi, Mısır’da yıllarca kaldı. Nil nehrinin acayipliklerini ve getirdiklerini görünce Allah adına Nil nehrinin sahilinden ayrılmadan onun kaynağına kadar gideceğine söz verdi. 15 veya 30 yıl devam eden yolculuktan sonra yeşil bir denize ulaştı. Nil nehri burada ayrılıyordu. Elma ağacının altında namaz kılan İmrân adında bir adama rastladı. İkisnin de amacı aynıydı. Allah bu adama orada durmasını emretmişti. Adam ona Nil’in sonuna nasıl ulaşacağına dair bir takım olağanüstü bilgiler verdi. Bir bineğe bineceğinden, gümüşten, altından, kurşundan yerlere ve en sonunda Nil’in sonuna ulaşacağını anlattı. Hâid cennete ulaştı ama bir melek oraya giremeyeceğini söyledi. Nil’in nereden geldiğini ve olağanüstü hususları gördü. Ona cennetten rızık verildi sonra Mısır’a döndü ve insanlara neler gördüğünü haber verdi ve Mısır’da öldü...*”¹²⁹²

Özet olarak zikrettiğimiz rivâyette amaçlanan hedefin Nil nehrinin kaynağının cennet olduğudur. Bu haber, kurgusu itibarıyla tamamen târihî bir içeriğe sahip bazı eserlerde nakledilmiştir. ¹²⁹³ El-Hamevî (ö. 626/1229) bu haberin hurafeye benzediğini, insanların eserlerinde bu tür rivâyetlerin çok olduğunu, sıhhat durumunu sadece Allah’ın bileceğini belirtmiştir.¹²⁹⁴

Târihî bir geçmişi olan Nil nehrinin çevreye zarar vermemesi için sunulan kurbanların İslâmiyetten önce mevcut olduğu belirtilmiştir. Tarihte Nil nehrine özel bayramlar ve törenler düzenlenmiştir. Törende Nil nehrine genç ve güzel bir kız kurban olarak sunulurdu. Bununla Nil’in rızasının kazanılması, zarar vermeden insanların geçimlerini sağlaması hedeflenirdi. Mısır’ın fethi sonrası Hz. Ömer’in emriyle bu yanlış uygulama kaldırılmıştır.¹²⁹⁵ Nil nehri hakkında eserde yer alan rivâyetlerde de görüleceği üzere tarih boyunca nehrin kaynağı konusu efsanevî bir tartışma meselesi haline gelmiştir. Nil’in kaynağı hakkında yapılan tartışmalar yapılan coğrafi keşiflerle nihayete ermiştir.¹²⁹⁶ Rivâyetler, Nil’in faziletine dair

¹²⁹¹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1419-1420 (H no: 935).

¹²⁹² Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1420-1424 (H no: 936); Suyûtî, *el-Hey’etü’s-seniyye*, 1/110. Bu maktû‘ haberin senedinde yer alan Abdullah b. Sâlih kaynaklarda zayıf olarak tanıtılmıştır. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’l-İlel*, 3/242.

¹²⁹³ Suyûtî, *el-Hey’etü’s-seniyye*, 1/110.; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 5/339.

¹²⁹⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, 5/339.

¹²⁹⁵ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1424-1425 (H no: 937).; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 6/373; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 44/337.

¹²⁹⁶ Detaylı bilgi için bk. Eymen Fuâd Seyyid, “Nil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/122-123.

değerlendirmeler sonucunda ortaya konulmuştur. Bununla birlikte haber, yanlış mitolojik anlayışın ve bâtil geleneklerin İslâm tarafından tashîh edildiğine dair güzel bir örnektir.

Târihî, şahsiyetlerden biri de Zülkarneyn'dir. Zülkarneyn Kur'ân'da ismi geçen, peygamber olup olmadığı belli olmayan bir kişidir. Zülkarneyn'den Kehf sûresinin 83-96. âyetlerinde bahsedilmektedir. Bu sûrenin nüzûl sürecine baktığımız zaman gerek Medineli Yahudiler ve gerekse de Mekkelî müşrikler tarafından Zülkarneyn hakkında Hz. Peygamber'e yöneltilen sorulardan geçmişte bilenen, toplumun hafızasında var olan mitolojik bir isimden bahsedildiği anlaşılmaktadır.¹²⁹⁷ Rivâyetlerden de anlaşılacağı üzere Zülkarneyn hakkındaki haberler, onun fetihleri, adı, şekli, şemâîli, ordusu, yaptığı savaşlar ve sıfatları, sahip olduğu güçler hakkındadır.

Zülkarneyn hakkında aşırı anlatım dili günümüz dünyasında abartılı gibi dursa da dönemin dil retoriği açısından değerlendirilmesi gereken bir konudur. Bu durumda bu dilsel tercihin köken olarak sadece İsrâîliyyât'la izah edilmesi mümkün değildir. Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'den gelen sahîh rivâyetler bu aşırı anlatım dilini dengeleyerek Zülkarneyn kıssasından alınması gereken dersleri ön plana çıkartmışlardır. *Kitâbü'l-Azame*'deki rivâyetlerde Zülkarneyn'in kimliği, mücadeleleri, Rûm'dan çıkan sâlih bir kişi olduğu, savaşlarda Allah'ın O'na destek olduğu, insanlara yardımı ettiği anlatılmaktadır. Doğuya ve batıya nasıl hâkim olduğu hususundaki değerlendirmelerde O'na verilen eşsiz imkânlardan da bahsedilmektedir.

1. Bir adam Hz. Alî'ye Zülkarneyn'in doğu ve batıya nasıl ulaşabildiği hakkında ne düşündüğünü sordu? Hz. Alî şöyle dedi: *"Bulutlar onun hizmetine verildi, sebepler ona uzatıldı, nûr (aydınlık) ona sunuldu, gece ve gündüz ona birdi."*¹²⁹⁸
2. Ebû'l-Vergâ veya Ebû'z-Zergâ'dan (ö.?) şöyle dediği rivâyet edilmiştir: *"Hz. Alî'ye Zülkarneyn'in boynuzları hangi malzemeden yapılmıştır?" dedim. O "Sen sanıyorsun ki onun boynuzları altın ya da gümüştedir. O bir nebîydi. Allah onu insanlara gönderdi. Zülkarneyn onları Allah'a davet etti. Bir adam kalktı ve onun sol boynuzuna vurdu. O da öldü. Allah onu tekrar diriltti ve ona can verdi. Sonra onu tekrar insanlara gönderdi. Bunun üzerine bir adam kalktı ve onun sağ boynuzuna vurdu da Zülkarneyn bunun üzerine öldü. Allah da onu iki boynuzlu olarak isimlendirdi."*¹²⁹⁹

¹²⁹⁷ Fatma Köksal Albayrak, *Kur'ân'ın Işığında Zülkarneyn Kıssası* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2012), 55.

¹²⁹⁸ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1448-1449 (H no: 961).

¹²⁹⁹ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1449-1450 (H no: 962); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 5/436. Rivâyetin İsrâîliyyât'tan alınması muhtemeldir. İsnâdı hakkında herhangi bir olumsuz değerlendirme tespit edemedik.

Onun öldükten sonra tekrar dirilmesi Kur'ân ve sünnete dayanmayan bilgilerdir. Allah'ın bu konudaki âyeti açıktır. *“Her can mutlaka ölümü tadacaktır. Denemek için sizi kötü ve iyi durumlarla imtihan ederiz.”*¹³⁰⁰ Bu haberler dînî bir dayanağı olmadan nakledilmiş olmaları eleştirilmesi gereken bir husustur.

Kitâbü'l-Azame'de Zülkarneyn'in Ye'cüc ve Me'cüc ile olan mücadelesi, bu mücadelede geçen olağanüstü olayları anlatan birçok rivâyet vardır. Bunlardan iki tanesi şöyledir.

1. Muhammed b. İshâk'tan (ö. 151/768) şöyle dediği rivâyet edilmiştir: *“Zülkarneyn, Rûm diyarından, yaşlı bir adamın oğludur. İsmi İskender'dir. Ona iki boynuz sahibi ismi verildi. Bu yüzden başının ön tarafında bakırdan iki boynuz vardı. O sâlih bir kul olarak yetiştirildi. Allah ona şöyle seslendi “Ey Zülkarneyn! Ben seni seçtim ve seni yeryüzünün değişik milletlerini aramak için görevlendiriyorum. Bunlardan biri yeryüzünün uzak noktalarındadır. Diğerleri ise yerin altındadır. Bu yüzden onlara ins ve cins yani Ye'cüc ve Me'cüc denilmiştir. Yerin uzak noktalarında bulunan milletlere göre bunlar ya güneş'in doğduğu ya da battığı yerdedir. Bunların birine, nâsik, diğerine de mansek denilmiştir. Yerin sağında bulunan milletlere “Hâbil” ve sol tarafında bulunan milletlere de “Ta'bîr” denilmiştir.” Bu yüzden Zülkarneyn şöyle dua etmişti “Allah'ım! Şüphesiz ki sen beni büyük bir işle görevlendirdin. Bana bu milletlerin hangi güçte olduklarını, hangi çoklukta olduklarını, hangi tuzakları kurduklarını, hangi dili konuştuklarını, hangi dili anladıklarını, hangi şeye ihtiyaç duyduklarını, hangi hükümle hükmedileceğini iyice öğret. Hangi hükme sırt çevirdiklerini, hangi ölçütlerle hukuk kurduklarını, hangi bilgiyle birbirlerinden ayrıldıklarını, hangi orduyla savaşıacaklarını, hangi hazırlıkları yaptıklarını, hangi beldeleri işgal ettikleri, hangi savaşılar ile savaştıklarını, hangi ustalıklara sahip olduklarını, hangi ordulara galip geldiklerini öğret, bana haber ver. Allah'ım! Bu zikrettiklerimin hiçbirisi ben de yoktur. Sen rahmân ve rahîmsin, her şeye güç yetirensin. Sen hiç kimseye gücünün üstünde bir sorumluluk vermezsin.” Allah da “Ben seni kuvvetlendireceğim, bu sorumluluklara karşı gönlünü ve kavrayışını artıracam. Konuşmanı kolaylaştıracağım, işitmeni ve görmeni kolaylaştıracağım. Her işi iyi yaptıracağım. Senin elinden hiç kimse kaçamayacak, sırtını kuvvetlendireceğim, seni hiç kimse yıkamayacak. Kalbini*

¹³⁰⁰ el-Enbiyâ 21/35.

kuvvetlendireceğiz ki hiç kimse seni korkutamayacak. Büyük bir ordu yapacağız ve hiç kimse senin ordunu yenemeyecek...dedi.”¹³⁰¹

2. Vehb b. Münebbih’ten şöyle dediği rivâyet edilmiştir: *“Sarığı ilk takan Zülkarneyn’dir, Çünkü onun başında hareket eden iki toynak gibi iki boynuz vardı. Bu yüzden bu sarığı taktı. Zülkarneyn hamama girdi, kâtibi de onunla beraber girdi. Zülkarneyn sarığını çıkarıp ona şöyle dedi: “Bu, senden başka kimsenin muttali olmadığı bir iştir. Bunu bir kişiden işitirsem seni öldürürüm.” Kâtip hamamdan çıktı. Onu ölüm korkusu aldı. Sahraya gelince ağzını yere koydu, sonra şöyle bağırdı. “Dikkat! Melikin iki boynuzu var. Dikkat! Melikin iki boynuzu var.” Allah onun kelimesinden iki tane kamış bitirdi. O iki kamışa bir çoban uğradı. Kamışlar hoşuna gitti de onları kesip kaval yaptı. Üflediği zaman iki kaval dan: “Dikkat! Melikin iki boynuzu var. Dikkat! Melikin iki boynuzu var.” diye bir (ses) çıktı. Bu durum şehirde yayıldı. Zülkarneyn kâtibe gidip “Ya doğru söylersin ya da ben seni öldürürüm” dedi. Kâtip ona olayı olduğu gibi anlattı. Zülkarneyn “Bu Allah’ın ortaya çıkmasını istediği bir iştir” dedi. Zülkarneyn sarığı başından çıkardı.”¹³⁰²*

Zülkarneyn hakkında yapılan birçok çalışmada onun kim olduğu ile ilgili yapılan tespitler tahminden ileriye gitmemiştir. Çünkü ortaya konulan tezlerde tahmin edilen isimlerle yaşanan olaylar, yer ve zaman açısından birbirini desteklememektedir. Zülkarneyn olarak zikredilen şahıslardan hiçbiri âyet ve sahîh hadislerle paralellik arz etmemektedir. Zülkarneyn adlı sâlih bir kulun târihin belirli bir döneminde yaşadığı, ülkeler fethettiği aşikârdır. İskenderiyye veya Mısırlı bir kişi olduğu görüşü gerçeği yansıtmamaktadır. Zülkarneyn’in beşer üstü vasıflara sahip olup emrine bulutların verilmesi, emrine verilmiş bir melek tarafından göğe yükseltilmesi, meleklerle sürekli konuşması ve Süreyyâ yıldızıyla ilişkilendirilen mitolojik bir kişi olarak takdim edilmesi geçmiş kültürlerin ve târihî tecrübenin rivâyetlere yansması olarak algılanmalıdır. Bu tür aşırı anlatımlara meyiletmeden Kur’ân-ı Kerîm’i ve Sahîh Sünnet’i esas alarak bu tür târihî olaylardan ibret almak gerekmektedir. Gerçek hayatta, zor durumda olanlara yardım etmek ve ölçülü iyilik esas olmalıdır. Bu işte, Zülkarneyn kendisine verilen nimetlerin şükrünü hakkıyla yerine getirmiş örnek kişidir. Bu rivâyetlerin birçoğunun aslının İsrâîliyyât’tan olduğu göz ardı edilmemelidir.

Kafdağı hakkında Kur’ân-ı Kerîm’de ve Sahîh Sünnet’te herhangi bir bilgi sabit değildir. Kur’ân’da Kâf sûresi diye müstakil bir sûre vardır. *“Kâf. Şerefli Kur’ân’a andolsun*

¹³⁰¹ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1451-1452 (H no: 965). Vehb b. Münebbih’ten gelen rivâyet Zülkarneyn hakkında detaylı bilgi vermektedir. İbn Kesîr bu rivâyetin içinde acayiplikler ve garîplikler olduğunu ve kabul edilemeyecek hususların bulunduğunu beyan etmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 5/195.

¹³⁰² Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1470 (H no: 968); Suyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr*, 5/437.

ki!”¹³⁰³ âyetinin tefsîrinde konuyla bağlantılı nakledilen birtakım haberler vardır. Bazı dinlerde ve topluluklarda birtakım mekânlar kutsal sayılmış ve buradan hareketle bazı dağlarda değerli kabul edilmiştir. Bu mekânlar Allah ile irtibat için bir vasıta olarak da düşünülmüştür. Ayrıca bu anlayışların bir kısmında, yeryüzünün veya yer ve gök cisimlerinin üzerinde durduğuna yahut destek görevi üstlendiğine inanılan kutsal dağ motiflerine de rastlanmaktadır. İlkel mitolojilerdeki yaygın anlayışa göre yeryüzü, bütün kara parçalarının anası olan bu dağ merkez alınarak yaratılmış ve onunla gökyüzünden ayrılmıştır. Dağ, çadırı destekleyen direk gibi gökyüzünü taşımakta ve yeryüzünün dengesini korumaktadır. Yeryüzündeki bütün dağların da yeraltından birer damarla Kafdağı’na bağlandığı kabul edilir. İbtidâî kültürlerden itibaren gelişim süreci izlenebilen bu motif İslâm kültüründe Kafdağı adıyla bilinmektedir. Kafdağı’nın mahiyeti tartışmalıdır. Bazı rivâyetlerde somut gerçekliği, coğrafi varlığı olan bir dağ, bazılarında soyut, mistik bir sembol olarak kabul edilmektedir; ancak genel eğilim, dağın coğrafi olarak mevcut olduğu ve dünyayı kuşattığı şeklindedir.¹³⁰⁴ Müellifin naklettiği rivâyetlerde de bu değerlendirmeleri bulmak mümkündür.

1. “Kâf. Şerefli Kur’ân’a yemin olsun ki!”¹³⁰⁵ âyetini İbn Abbâs şöyle tefsîr etmiştir: *“Allah yâkûttan bir dağ yarattı. Onunla yedi kat yeri güzelliğiyle, yeşilliğiyle ve sadeliğiyle kuşattı. Yedi kat yer o dağ karşısında parmakdaki yüzük gibi kaldı. Kafdağı Allah’ın izniyle havaya yükselmiştir. Öyle ki kendisiyle sema arasında ancak seksen fersah kalmıştır...”*¹³⁰⁶

Bu haberde, Kafdağı hakkında çok detaylı bilgiler verilmektedir.

2. Vehb b. Münebbih’in şöyle dediği rivâyet edilmiştir: *“Zülkarneyn dünyayı kuşatan Kafdağı’na geldi ve ona “Sen Kâfdağı mısın?” diye sordu. O da: “Evet” dedi. Zülkarneyn “Bu yüksek dağlar nedir?” dedi. Kafdağı: “Bunlar benim damarlarımdır. Allah arzı sallamak istediği zaman bana emreder. Ben de bunun üzerine damarlarımdan bir damarı hareket ettiririm” dedi. Bundan dolayı Zülkarneyn endişeye kapıldı. Allah da bunun üzerine ona, onu sakinleştirecek bir melek gönderdi. Zülkarneyn meleğe “Yüksek dağların ardında başka bir yeryüzü arz var mı?” diye sordu. Melek “Evet! Yürüme beş yüz yıl beyaz aydınlık, karla kaplanmış bir arz var, bu karın soğukluğu olmasaydı bu belde halkı arşı taşıyan meleklerin sıcaklığından helâk olurdu” dedi. Zülkarneyn dedi ki: “Bu beldelerin*

¹³⁰³ Kâf 50/1-2.

¹³⁰⁴ Detaylı bilgi için bk. Kürşat Demirci, “Kafdağı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/144-145.

¹³⁰⁵ Kâf 50/1-2.

¹³⁰⁶ Ebü’s-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1474-1488 (H no: 978).

ardında başka arz var mı?” Melek “Evet soğukla dolu bir arz var. Bu soğukluğun soğukluğu olmasaydı, muhakkak bu beldenin ahalisi arşı taşıyan meleklerin sıcaklığından helâk olurdu” dedi. Abdülazîz b. Havrân (ö.?) Vehb’e “Allah’ın azametinden birini tek bir kelime (cümleyle) bana haber ver” dedim. Vehb ona şöyle dedi: “Şüphesiz ki sana anlattığım arz, boş bir çöldeki hardal tanesi gibi Allah’ın iki parmağı arasındadır.”¹³⁰⁷

3. İbn Abbâs şöyle dedi: “Allah, kendisine Kâf denilen bir dağ yarattı. (O) yeryüzünü kuşatmıştır. Onun damarları, arzın üzerinde olduğu kayaya kadar ulaşmıştır. Allah bir beldeyi sallamak istediği zaman bu dağa emir verir. (Böylece) o beldeden sonrakini hareket ettirir ve sallır. Ondan sonra da diğeri olmaksızın bu belde hareket ettirilir.”¹³⁰⁸
4. Abdullah b. Büreyde’den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Kâfdağı yeryüzünü kuşatan, üstünde semanın koruması olan zümrütten bir dağdır.”¹³⁰⁹
5. İbn Abbâs’ın şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Hz. Peygamber (s.a.v.) bizim yanımıza geldi ve “Ne yapıyorsunuz?” dedi. Biz “Güneş’in nasıl doğduğunu ve nasıl battığını düşünüyoruz” dedik. Rasûlallâh “İyi yaptınız, bu şekilde yapınız. Mahlûkât hakkında düşününüz. Allah hakkında düşünmeyiniz, Allah istediği zaman dilediği şeyi yarattı. Buna şaşıyor musunuz? Kafdağı’nın ardında yedi deniz vardır. Her denizin büyüklüğü beş yüz yıl mesafedir. Bunun ardında ehline ışık veren yedi arz vardır. Bununda ardında uçan yetmiş bin millet vardır. Kuşun benzerleri olarak yaratıldılar. O ve yavrusu havadadır. Allah’ı tesbîhten asla geri durmazlar. Bununda ardında rüzgârdan yaratılan yetmiş bin millet vardır. Onların yiyecekleri, içecekleri rüzgârdır, elbiseleri rüzgârdandır. Kapları altındandır, binekleri rüzgârdandır. Hayvanlarının toynakları yeryüzünde kıyamete kadar durmaz. Onların gözleri göğüslerindedir. Onlardan biri bir kere uyur, uyanıktır ve rızkı başının yanındadır. Bununda ardında yetmiş bin millet vardır. Arşın gölgesinde

¹³⁰⁷ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1488 (H no: 979). Bu rivâyeti sadece müellif nakletmiştir. Haberin senedinde yer alan Abdülazîz b. Cevrân zayıf ve Vehb b. Münebbîh’ten İsrâîlî bilgiler nakletmesiyle bilinen bir râvidir. Bk. Zehebî, *el-Muğnî*, 2/397; Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, 2/627.

¹³⁰⁸ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1489 (H no: 980); Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. ‘Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebi’d-Dünyâ, *Ukûbât* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1416), 1/32 (H no: 22). İbn Kesîr bu tür rivâyetlerin hurafe ve İsrâîliyyât olduğunu belirtmiştir. Bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 7/394.

¹³⁰⁹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1489 (H no: 981); Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/504 (H no: 3727). Bu haberin senedinde problem vardır. Zehebî rivâyet hakkında sükût etmiştir. Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 7/589; Suyûtî, *el-Hey’etü’s-seniyye*, 1/105.

yetmiş bin ümmet vardır. Allah'ın Hz. Âdem'i, Âdemoğullarını, iblîsi, iblîsin çocuğunu yarattığını bilmiyor."¹³¹⁰

Rivâyette Kafdağı'nın ardında bulunan yedi denizin büyüklüğünün yürüme beş yüz yıllık mesafe kadar olduğu ve yetmiş bin ümmetin bulunduğu bildirilmektedir. İslâmî kaynaklara sirayet eden Kafdağı anlayışının eski İran Zerdüştlilerinden etkilendiği görülmektedir. Çünkü Zerdüştlükteki kozmoloji anlayışına göre dünya yedi bölgeye ayrılmıştır. İnsanların hayat sürdüğü Hvanirat bölgesindeki Elburz dağı yeryüzünü sabit tutmaktadır. Diğer taraftan Kafdağı'nın çıkış noktası olarak bahsedilen zümrüt kaya ile İbrânî efsanesinde Yehova tarafından okyanusun derinliklerine daldırılan yerin göbek taşı şetiya arasındaki benzerlik de Kafdağı motifinin bir diğer kaynağına işaret etmektedir. Tarihte, İran sürgününü yaşayan Yahudiler, muhtemelen Zerdüştlükteki dağ motifini kendilerinden birtakım unsurlar katarak Arap yarımadasına taşımışlardır.¹³¹¹ Bu tür rivâyetlerin daha sonra tefsîr kaynaklarına girdiği anlaşılmaktadır. İbn Kesîr ısrarlı bir şekilde bu rivâyetleri reddetmiş ve onların İsrâîloğulları'nın hurafelerinden olduğunu belirtmiştir.¹³¹²

Müellifin eserde naklettiği bir başka rivâyet Kur'ân-ı Kerîm'de de zikredilen ama detay verilmeyen İrem topluluğu hakkındadır. Kur'ân-ı Kerîm'de “(Ey Muhammed!) Rabbinin, (Hûd'un kavmi) Âd'e, şehirler içinde benzeri kurulmamış olan, sütunlarla dolu İrem'e, vadide kayaları oyan (Sâlih'in kavmi) Semûd'a, kazıklar sahibi Firavun'a ne yaptığını görmedin mi?”¹³¹³ buyurulmaktadır. İrem İbrânîce “Aram” kelimesinden gelmekte ve “yüksek memleket” anlamındadır.¹³¹⁴ İrem'in bir kabile adı olduğunu söyleyenlere göre bu kabile Âd kavminin bir kolu olup adını kavmin atası olan İrem'den almıştır. Eski Arap şiirinde Arabistan'da yaşayan İrem adında bir kabileden bahsedilmekte ve çoğunlukla Âd, bazen de Semûd, Himyerîler ve diğerleriyle birlikte zikredilmektedir.¹³¹⁵ İrem'in Yemen'de Hadramût ile San'â arasında Şeddâd tarafından inşa ettirilen şehir olduğu rivâyeti daha çok benimsenmektedir.¹³¹⁶ Rivâyete göre İrem şehriyle adı zikredilen Âd'ın Şedîd ve Şeddâd adıyla iki oğlu varmış. İki kabilelerini zulümle yönetirmiş. Şedîd'den sonra Şeddâd yönetimi ele almış ve zamanında çok geniş topraklara hükmetmiştir. Allah'ın cennetiyle yarışmak için Aden sahralarında İrem şehrini inşa etmiştir. Şehri görmek için gittiğinde gökten inen bir sayha ile ölmüştür.¹³¹⁷ O günden sonra

¹³¹⁰ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1489-1491 (H no: 982); Suyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 7/663.

¹³¹¹ Demirci, “Kafdağı”, 24/144-145.

¹³¹² İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, 7/394.

¹³¹³ el-Fecr 89/6-10.

¹³¹⁴ İbn Manzûr, “irm”, 3/303.

¹³¹⁵ Ömer Faruk Harman, “İrem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/443.

¹³¹⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/154-157.

¹³¹⁷ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1407), 4/748.

şehre Hz. Muâviye döneminde yaşayan Abdullah b. Kılâbe'den (ö.?) başka kimse girmemiştir.¹³¹⁸

1. Kâ'bu'l-Ahbâr, Abdullah b. Kılâbe'den şöyle dediğini nakletmiştir: *"Abdullah, kaçan bir devesini aramak için çıktı. Adn Ebin çölündeysen ağaçlar onu gölgeliyordu o çölde yolu bir şehre düştü. Şehrin üzerinde kale vardı. Kalenin çevresinde birçok saray ve uzun bayraklar (vardı). Şehre yaklaşıncaya birine devesini sorabileceğini düşündü. Ama kaleye ne giren ne de çıkan vardı. Bunu görünce devesinden indi, bağladı. Sonra kılıcını çekip kalenin kapısından girdi. Kalenin arkasına dolaşınca (birde ne görsün) dünyada ondan daha büyük ve daha uzun görülmemiş iki büyük kapı vardı. O ikisinin ahşapları kırmızıya yakındı. Bu iki kapı da beyaz yâkûttan ve parlayan kırmızı yâkûttan çiviler vardı. Bu iki kapı kale ile şehir arasındadır. Abdullah bunu görünce çok hoşuna gitti. Bu durum ona büyük geldi. İki kapıdan birini açtı ve girdi. Birden o hiç kimsenin daha önce görmediği bir şehirdeydi..."* Hz. Muâviye, Kâ'bu'l-Ahbâr'a *"bana haber ver, Ey Ebû ishak! Dünya da altın ve gümüşle bina edilmiş direkleri zeberced, yâkût ve küçük taşlar olan, odaları inci olan bir şehir sana ulaştı mı?"* dedi. Kâ'b, Kâ'b'ın canı elinde olan Allah'a yemin olsun ki *"Ey müminlerin emiri biri bu şehirden, içinde ne var ve kimin diye sormadan ben sağ elimi başımın altına (yastık gibi) koyacağım. Fakat şimdi sana onu haber vereceğim. Onu kim bina etti ve o kimin içindir? O müminlerin emirine ulaştığı ve anlatıldığı gibi gerçektir. Onu bina eden şehrin sahibine gelince: O Şeddâd b. Âd'dır dedi. Şehre gelince o Allah tarafından indirilen Kitabında anlattığı "Şehirler içinde benzeri kurulmamış olan, sütunlarla dolu İrem'e,"*¹³¹⁹ *İreme zâtü'l-İmâd'dir. O sana vasfedildiği gibidir. Beldelerde onun benzeri yoktur... dedi."*¹³²⁰

Bu olay Hz. Muâviye'ye anlatılmıştır. O da Kâ'bu'l-Ahbâr'a sormuş, o da o beldeye giden son ismin Abdullah b. Kılâbe olduğunu doğrulamıştır.¹³²¹ Bu rivâyette birtakım olaylardan bahsedilmiş, gerçeklikle bağı olmayan hurafelere ve olağanüstü betimlemelere yer verilmiştir. İbn Kesîr bu rivâyetlerin İsrâîliyyât'tan nakledildiğini belirtmiş ve bu tür haberlere karşı mesafeli olduğunu ifade etmiştir.¹³²² Şark-İslâm edebiyatlarında İrem kelimesi daha ziyade (Bâğ-ı İrem) şekliyle mutluluk verici, mamûr ve gösterişli binaları, evleri vb. yerleri

¹³¹⁸ İzzet Marangozoğlu, "İslam Öncesi Arap Edebiyatında Mitolojik Anlatı", *International Symposium on Mythology Uluslararası Mitoloji Sempozyumu*, (2019), 518.

¹³¹⁹ el-Fecr 89/7-8.

¹³²⁰ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1493-1502 (H no: 983); İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/702.

¹³²¹ Ebû's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 4/1501.

¹³²² İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'ân*, 8/396.

ifade etmekte iken tasavvufî edebiyatta ise “insanın gönlü, Tanrı’nın tecellîgâhı, Tanrı ile buluşma yeri” anlamında bir remiz olarak kullanılmıştır.¹³²³ İzzet Marangozoğlu bu tür rivâyetler hakkında hayallerle gerçekliğin karıştığı tespitinde bulunmuştur.¹³²⁴

Kur’ân-ı Kerîm’de ismi açıkça zikredilmese de tefsîr kaynaklarında kendisine yer verilen bir diğer târihî şahıs ise Nemrûd’dur. Hz. İbrâhim ile olan mücadelesi kaynaklarda yer almıştır. Kur’ân-ı Kerîm’de de Hz. İbrâhim’in ateşe atılması ile ilgili âyetlerde kendisine işaret edilen kişinin Nemrûd olduğu düşünülmektedir.¹³²⁵ Nemrûd ismi hem İsrâîlî kaynaklarda hem de İslâmî literatürde yer almıştır. Onun melik, kral, astrolog olduğu ve Hz. İbrâhim’i ateşe atan kişi olduğu kaynaklarda belirtilmiştir. Bu bağlamda Nemrûd’un kimliği ile ilgili yapılan değerlendirmelere de bakılabilir.¹³²⁶ Taberî ve İbn Kesîr, bir sınıflama yaparak yeryüzünden ikisi kâfir, ikisi mümin olmak üzere dört büyük kralın gelip geçtiğini, müminlerin krallarının Süleymân b. Dâvûd ile Zülkarneyn, kâfirlerin krallarının Buhtunnasr ve Nemrûd olduğunu belirtirler.¹³²⁷ Allah’a ve peygamberine karşı büyük bir mücadeleye giren Nemrûd’un burnundan giren bir sivrisinek tarafından öldürüldüğü kabul edilir. *Kitâbü’l Azame*’de bu mücadeleleri ihtivâ eden haberler mevcuttur.

1. Zeyd b. Eslem’den şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Allah, kendisine hükümdarlık verdi diye (şımarıp böbürlenerek) Rabbi hakkında İbrâhim ile tartışanı görmedin mi?”¹³²⁸ âyetinde bahsedilen kişi Nemrûd b. Ken’ândır. O Musul’daydı. İnsanlar ona gelirdi. Onun huzuruna geldiklerinde Nemrûd “Rabbiniz kim? diye sorardı Onlar “sensin” derdi. Peşinden “onların yiyeceklerini verin” derdi. İbrâhim (a.s.) yanında devesiyle girdiği zaman. O çocuğuna yiyecek vermek için çıktı. Zeyd b. Eslem, Onların hepsine “rabbiniz kim” diye sordular? Onlar “Nemrûd’a sensin” dedi. Onların bu işi İbrâhim’e (a.s.) iki kez soruldu? “Rabbim kim?” denildi. İbrâhim (a.s.) “Rabbim öldüren ve diriltendir” dedi. Nemrûd “ben de öldürür ve diriltirim” dedi. “Dilersem seni katlederim ve öldürürüm dilersem de yaşatırım.” dedi. İbrâhim (a.s.) “Şüphesiz Allah Güneş’i doğudan getirir, sen de onu batıdan getir” dedi kâfir şaşırıp kaldı.”¹³²⁹ Nemrûd “bunu benim yanımdan çıkarın” dedi. “Ona hiçbir yardım vermeyin dedi...”¹³³⁰

¹³²³ Harman, “İrem”, 22/443.

¹³²⁴ Marangozoğlu, “İslam Öncesi Arap Edebiyatında Mitolojik Anlatı”, 518.

¹³²⁵ el-Enbiyâ 21/68-70, el-Ankebût 29/24; es-Sâffât 37/97-98.

¹³²⁶ Detaylı bilgi için bk. Batuk, “Nemrûd”, 32/554-555.

¹³²⁷ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mülûk* (Kâhire (1960) - Beyrût: Dâru Süveydân, ts.), 1/220-237, 1/273-277; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 1/686.

¹³²⁸ el-Bakara 2/258.

¹³²⁹ el-Bakara 2/258.

¹³³⁰ Ebû’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1509-1511 (H no: 985); Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5/433 (H no: 5875); Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 2/24. Rivâyet başka kaynaklarda da benzer lafızlarla yer almaktadır. Senedde bulunan

2. Vehb b. Münebbih, Zeyd b. Eslem'den şöyle dediğini rivâyet etmiştir: “Allah Cibrîl’i Nemrûd’a gönderdi. Cibrîl Nemrûd’a dedi ki: “Rabbin sana Ona ibadet etmeni ve şirk koşturmanı emrediyor.” Nemrûd: “Sen ve arkadaşın eğer doğru iseniz gösterin” dedi. Cibrîl ona “Senin zamanın yarın sabah erkenden. Topluluğunuz nereden gelecek?” dedi. “Doğu tarafından” dedi. Nemrûd (adam) toplamaya gitti. Topladığı zaman hayvanlarının bevlerinden başka bir şey vadiden akmadı. Nemrûd kızdı ve geri döndü. Daha önce benzeri olmayan bir topluluk daha topladı. Cibrîl ona geldi ve “Rabbinin topluluğu geldi” dedi. Allah sivrisineğin hazinedarına (depocusuna) “Bir kapı aç” diye vahyetti. Bulut gibi ondan çıktılar. Allah “Onlara onları ve hayvanlarını yiyiniz” diye emretti...Allah bir sivrisineğe Nemrûdun dudağını ısırmasını emretti. Sivrisinek onu ısırıp tahriş etti. Sonra içine yerleşti. Nemrûdun dudağı şişti. Nemrûd doktorları çağırdı. Doktorlar “Onu yarmaktan başka çare yok” dediler. Ve onun dudağını yardılar. Oraya bir parçası düştü. Allah sivrisineğe, “Nemrûdun üst dudağını ısırmasını vahyetti. O da üst dudağını ısırıldı. Aynı şekilde oraya yerleşti ve dudak tekrar şişti.” Nemrûd doktorları tekrar çağırdı onlar “Dudağınıza ilk yapılandan başka çare yok” dediler... “Allah Nemrûd’u başında sivrisinek olduğu halde melik olarak yaşadığı gibi dört yüz sene daha yaşattı. O sivrisinek büyük bir fare oluncaya kadar onu yedi.”¹³³¹

Nemrûd’un kimliği hakkında ihtilâflar vardır. İsminin Kur’ân’da yer almaması, Tekvîn’deki silik şahsiyeti ve hakkındaki efsaneler sebebiyle Nemrûd’un gerçekten yaşamış bir Mezopotamya-Bâbil kralı mı yoksa mitolojik bir kişi mi? olduğu tartışma konusudur.¹³³²

Kitâbü’l-Azame’de târihî ve mitolojik bilgiler içeren olağanüstü güçlerle donatılmış diğer bir kişi de Êc b. Unuk’tur. Êc, İsrâîliyyât kaynaklı târihî bir kişiliği ve rolü olan, birçok kaynakta insan üstü özellikleri ile anılan bir kişidir. İsmi hususunda kaynaklarda tam bir ittifak yoktur. Rivâyetlerde Êc (Âc) b. Unuk (Anak/Anâk) şeklinde geçmektedir. Kim olduğu hususunda farklı görüşler vardır. Onun hakkındaki tahmini bilgiler, rivâyetlere de yansımıştır.

1. İbn Abbâs’tan şöyle dediği nakledilmiştir: “Êc b. Unuk’un annesi Hz. Âdem’in kızlarından biriydi. Annesi o kızların en iyisi ve en güzeliydi. Êc, Hz. Âdem’in evinde doğdu o güçlüydü. Allah onu dilediği gibi yarattı. Êc, büyüklük, uzunluk ve ömür

Abdurrahmân b. Zeyd b. Eslem kaynaklarda zayıf olarak tanıtılmıştır. Bk. Nesâî, *ed-Du’afâ*, 1/66; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 5/333.

¹³³¹ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 4/1511-1513 (H no: 986). Rivâyet maktû’dur. Sened açısından sorunlu olup sadece müellif nakletmiştir. Râvilerden Zeyd b. Eslem’in zayıf olduğu belirtilmiştir. Bk. Nesâî, *ed-Du’afâ*, 1/66; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 5/333.

¹³³² Batuk, “Nemrûd”, 32/555.

açısından benzeri olmayan özelliklerdeydi. Allah onu üç bin altı yüz yıl yaşattı, uzunluğu sekiz yüz zirâdır, genişliği dört yüz zirâdır. Âc, Hz. Mûsâ'ya, Benî İsrâîl zamanına ulaşmıştı. Hz. Nûh'tan kendisini gemiye almasını istemişti... Onun helâk sebebi, İsrâîloğulları'nı askerlerinin içindeyken görmesidir. Onun kıymetini bilene kadar onları korudu. Onların askeri iki fersahtı. Bir dağa yöneldi. Dağdan asker sayısınca taş çekip aldı ve başında taşıdı. O taşı onların üzerine atmayı istiyordu. Allah İsrâîloğulları'na gücünü göstermek için Hüdühüd kuşunu gönderdi. Kuşun gagasında samurtaşı vardı. Hüdühüd taşı, yamuk kafa şekline getirdi kuş ona gizlice kanadıyla vurdu. Âc burnunun üstüne düştü. Hz. Mûsâ'ya onun haberi verildi. Ona doğru âsâsıyla çıktı. Mûsâ (a.s.) ona baktığı zaman büyüklüğü yedi zirâydi. Âsânın uzunluğu yedi zirâydi. Gökyüzüne doğru yedi zirâ yükseldi. Mûsâ (a.s.) ona âsâsıyla topuğundan aşağısına vurdu. Onu öldürdü. Epey bir zaman Benî İsrâîl'in arasında ölü olarak kaldı.”¹³³³

2. Vehb b. Münebbih şöyle dedi: “Âd kavminin en kısası yetmiş zirâydi. En uzununu ise, yüz zirâdır. Mûsâ (a.s.) yedi zirâydi. Gökyüzüne yedi arşın zıplıyordu (uzanıyordu). Âsâsıyla Âc'un topuğuna vurup onu öldürdü.”¹³³⁴

Âc'un Hz. Âdem'in torunlarından biri olduğu, yaratılışının büyüklüğü, yaşının uzunluğu İsrâîloğulları'nın zamanına kadar ulaşip Hüdühüd kuşu tarafından taşlanması ve Hz. Mûsâ tarafından öldürülmesi anlatılmaktadır. Âc hakkında nakledilen haberler İsrâîliyyât'tan gelmektedir. Şöyle ki, Eski Ahid'de bazı bölümlerde devlerden, Nefilim (Nefhilim: iri adamlar) olarak bahsedilen eski dönemlerde yaşamış kaba ve zorba insanlardan söz edilmiştir. (Tekvîn, 6/4). İsrâîloğulları'nın vaadedilmiş topraklara girmek istememelerinin sebebi, onların yanlarında kendilerini çekirge sürüsü gibi gördükleri uzun boylu güçlü adamlardır. Bu kişiler Nefilim'den olan Anakoğulları'dır. (Sayılar, 13/30-33).¹³³⁵ Âc hakkında Tevrat'ta, İslâmî kaynaklardaki bilgilerle örtüşen malumatlar yer almaktadır.¹³³⁶ Zorba bir topluluğa karşı savaşmak istemeyen İsrâîloğulları'nın zamanla bu tür düşmanlarını efsane halinde getirdikleri

¹³³³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1520-1521 (H no: 990).

¹³³⁴ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1511-1513 (H no: 989).

¹³³⁵ Detaylı bilgi için bk. Nebi Bozkurt, “Âc b. Unuk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 42/34-35.

¹³³⁶ Bozkurt, “Âc b. Unuk”, 42/34-35. Tevrat'ta uzunluğu 9 arşın, eni 4 arşın olarak verilen, yatağı demirden olan, Başan ülkesinin Amori kralı Og'dan söz edilir (Tesniye, 3/11; DB, IV/II, s. 1759). Talmud ve Midraşlar'da da Âc'a benzeyen Og anlatımları yer almaktadır. Bu tasvirler göre Og, Hz. İbrâhîm'e hizmet etmektedir. Buna karşılık âzat edilmiş ve kral olmuştur. Krallığı sırasında 60 şehir inşa etmiştir. Hz. İbrâhîm'e Lût'un kaçırıldığını bildirmiştir. Ancak onun hedefi Sâre'yi almaktır. Bu nedenle onu Hz. Mûsâ öldürmüştür. Günde bin sığır yer ve bin litre su içerdi. İsrâîloğulları'nı yok etmek amacıyla üç fersah boyunda bir dağı söküp başının üzerine koymuş, onlara yaklaşıncı karıncalar dağı delmiş ve dağ bir halka misali onun boynuna geçmiş, bunu gören Hz. Mûsâ eline on iki arşın uzunluğunda bir balta almış, on arşın zıplamış Og'u topuğundan vurmuş ve onu öldürmüştür (Ginzberg, IV, 256-259). Byblos'ta bulunmakta olan ve milâttan önce yedinci yüzyıla tarihlenen Finike yazmalarında böyle bir yaratıktan bahsedildiği görülmektedir.

görülmektedir. İbn Kesîr bu tür akla ve mantığa aykırı olan rivâyetlerin maksatlı bir şekilde nakledildiklerini düşünmekte ve kesinlikle bu haberlerin sahîh rivâyetlerle çelişmesinden dolayı doğru olmadığını ifade etmektedir.¹³³⁷

Kitâbü'l-Azame'de el-Amâlika ve'l-Cebâbira'nın durumunu bildiren haberler de tahrîc edilmiştir. Rivâyetlerde bu topluluk târihî ve mitolojik unsurlar taşıyan özelliklerle anlatılmıştır. El-Amâlika ve'l-Cebâbira hakkında Kur'ân'da herhangi bir kayıt ve bilgi yoktur. İslâmî kaynaklarda yer alan haberlerin İsrâîliyyât'tan nakledildiği açıktır. Eski Ahid'de şahıs ve kavim adı olarak yirmi dört defa zikredilmiştir. Yahudi milletin ezeli düşmanı sıfatıyla tanıtılmaktadır.¹³³⁸ Kaynaklara göre İsrâîloğulları ile bu toplum arasında bulunan düşmanlık onların, Hz. Mûsâ zamanında İsrâîloğulları'na saldırmasıyla başlamıştır. Hz. Mûsâ'nın ölümünden sonra İsrâîloğulları'nın başına geçen Yûşa b. Nûn'un, arz-ı mev'ûd'u fethedip ümmetini oraya yerleştirebilmek için bölgenin yerli halkı olan Amâlikîlîler'le savaştığı kabul edilmektedir.¹³³⁹ Müfessirler, Amâlika ile kastedilenin Kur'ân-ı Kerîm'deki *"Ey Mûsâ! O (dediğin) topraklarda gayet güçlü, zorba bir millet var. Onlar oradan çıkmadıkça biz oraya asla giremeyiz. Eğer oradan çıkarlarsa biz de gireriz"*¹³⁴⁰ diye anlatılan "Zorba millet" olduğunu söylemişlerdir.¹³⁴¹ Bu toplumla, İsrâîloğulları arasında tarihten gelen bir mücadelenin olduğu belirtilmelidir. *Kitâbü'l-Azame*'de onların ne kadar güçlü olduğuna dair betimlemelerin olduğu haberlere yer verilmiştir.

1. İbn Mübârek'ten şöyle dediği rivâyet edilmiştir: *"Horosan'da bir kaleyi kazdılar. Bir insan dişine rastladılar. Dişlerinden birini ölçtüler. Orada iki men (sekiz kilo) ve yedi buçuk, beş miskal vardı."*¹³⁴²
2. Abdolvâhid b Nâfi'nin (ö.?) şöyle dediği nakledilmiştir: *"Hâlid b. Abdillâh (ö.?) evlerin kazılmasında bana görev verdi. İşçiler bana bir köpek dişiyle döndüler. O dişi tartaım. O dokuz ertaldi"*¹³⁴³ dedi.
3. Hüreyim b. Hamza (ö.?) Hz. Peygamber'e (s.a.v.) bir adamın Âd kavminden bir erkeği görüp görmediğini sorduğunu ve Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu

¹³³⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 1/129, 323.

¹³³⁸ Detaylı bilgi için bk. Sargon Erdem, "Amâlika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/556-558.

¹³³⁹ Mahmud Esad, *İslâm Tarihi* (İstanbul, 1983), 443-444.

¹³⁴⁰ el-Mâide 5/22.

¹³⁴¹ Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 2/34; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 3/74.

¹³⁴² Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1524-1525 (H no: 992); İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 32/470; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/882; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/389.

¹³⁴³ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1525-1526 (H no: 993).

rivâyet etti: “Allah benden örtüyü kaldırdı. O adamın başı Medine’de, ayakları da Zü’l-Huleyfe’deydi. Onun uzunluğu da dört mildi.”¹³⁴⁴

İbn Kesîr’e göre bunlar Âd kavminin Şam’daki kalıntılarıdır.¹³⁴⁵ Bu toplum Mûsâ (a.s.) zamanında Şam’da yaşamıştır. Onların iri cüsseli yaratılmaları, Benî İsrâîl’in onlarla savaşmayı istememelerinin sebeplerindendir. İsrâîlî kaynaklarda bu rivâyetlerin nakil sebebi farklıdır.¹³⁴⁶ Metinlerde abartılı ifadelerle, güçlü bir topluma karşı savaşmamayı meşru gösteren mazeretler bulunmaktadır. Güçlü toplumun hali zamanla olağanüstü anlatımlara dönüşmüştür. Bu rivâyetlerin masalsı anlatım ve eklemelerle kaynaklara girdiği ve abartılı tasvirlerle nakledildiği ifade edilmelidir.

Kur’ân-ı Kerîm’de İlyâs’la (a.s.) ilgili detaylı bilgi verilmemiştir.¹³⁴⁷ Ancak onun hakkında tarih, tefsîr ve peygamber kıssalarının olduğu kitaplarda çeşitli rivâyetler bulunmaktadır. Bu rivâyetler daha çok Yahudi kaynaklardan İslâmî literatüre geçmiş görünmektedir. Ebü’ş-Şeyh’in *Kitâbü’l-Azame*’de naklettiği rivâyette de görüleceği üzere o hâlâ yaşayan bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hz. İlyâs’ın hayatta olduğuna dair Kur’ân-ı Kerîm ve sahîh hadîslerde herhangi bir bilgi bulunmaktadır. Ancak bu hususta, İsrâîliyyât olarak değerlendirilen bazı rivâyetler mevcuttur. Ancak İslâm akîdesinde bir karşılığı olmamasına karşın eserlerde yer bulması dikkat çekicidir.

1. Enes b. Mâlik’ten şöyle dediği rivâyet edilmiştir: “Hz. Peygamber’le beraber bir gazveye çıktık. Bir taşın yanındayken birden bire: “Allah’ım! Beni Muhammed ümmetinden, mağîret edilenlerden, bağışlananlardan (dualarına) isticâb edilenlerden kıl” şeklinde bir ses duyduk. Bunun üzerine Hz. Peygamber “Ey Enes! Bak bu ses nedir?” buyurdu. Ben de dağa girdim, birden karşımda üzerinde siyah-beyaz elbise olan bir adam belirdi. Saçı sakalı ağarmıştı, boyu üç yüz zirâdan fazlaydı. Beni görünce. “Sen” diye seslendi. Ben de “Evet” buyur dedim. O da bana “Ona dön selam söyle ve bu senin kardeşin İlyas, seninle karşılaşmak istiyor de” dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber’in yanına döndüm ve durumu ona haber verdim. Ben ve Hz. Peygamber yürüyerek onun yanına gittik. O’na yaklaştığımız zaman Hz. Peygamber öne geçti ben onun gerisinde kaldım. Onlar uzun süre konuştular. Onların üstüne sofraya benzer bir şey indi. Hz. Peygamber beni de sofraya çağırdı, Ben de onlarla beraber yedim. Sofrada mantar, nar, balık, hurma

¹³⁴⁴ Ebü’ş-Şeyh, *Kitâbü’l-Azame*, 5/1526-1527 (H no: 994); Suyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 3/487. Bu rivâyet merfû olarak nakledilmiştir. Haberin isnâdında bulunan Ma’mer b. Abdullah ve Hüreyim b. Hamza’nın durumu cerh ve ta’dîl açısından belli değildir. Rivâyet çok büyük abartılar taşımaktadır.

¹³⁴⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 3/301.

¹³⁴⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Erdem, “Amâlika”, 2/556-558.

¹³⁴⁷ el-En’âm 6/85, es-Sâffât 37/123,130.

ve kereviz vardı. Yemeği yediğim zaman kalktım ve büküldüm. Sonra bir bulut geldi. Ben orada onun elbisesinin beyazlığına bakarken bulut O'nu taşıdı. Rüzgâr onu Şam tarafına doğru sürükledi. Bunun üzerine “Annem babam sana feda olsun Ey Allah'ın elçisi! Gökyüzünden gelipte yediğimiz bu yemek İlyas'a indi” dedim. Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “İlyas'a bu yemek hakkında sordum O şöyle dedi: “Cibrîl, (a.s.) bana kırk günde bir yemek getirir. Çevresinde zemzem suyundan içecek de bulunur. Bazen onu su deposunun üzerinde su içerken bazen de bana su verirken görürüm.”¹³⁴⁸

Bu rivâyette Hz. Peygamber'in İlyâs (a.s.) ile karşılaşması ve İlyâs'ın (a.s.) bazı özelliklerinden bahsedilmektedir. Müellif, Hz. İlyâs'ın cismen büyüklüğü her ne kadar sağlam bir temele dayanmasa da Allah'ın böyle üstün kişiler yaratabileceğine örnek olması için bu rivâyeti eserinde nakletmiştir. Bu haber hiçbir canlının ebedî olmadığı gerçeğine muhâlif bir haberdur. Bu gibi rivâyetlerin İsrâîliyyât'la kuvvetli bir ilişkisi vardır. İlyâs peygamber hakkında aşırı anlatımların olduğu ve olağanüstü güçlerin atfedildiği haberlerin menşeinin Yahudi kaynaklı olduğu belirtilmektedir.¹³⁴⁹ Bu anlatımlar, daha sonra toplumların zihninde Hızır ve İlyâs ilişkisi bağlamında var olup olmadığı bilinmeyen târihî roller üstlenmişlerdir. İslâm'la uzaktan yakından herhangi ilişkisi olamayacak bu türlü rivâyetlerin eserlerde yer alması toplum psikolojisi açısından da ayrıca irdelenmesi gerekmektedir.

Müellif bu örneklerin yanında ayrıca değerlendirilmesi gereken birçok rivâyeti de eserine almıştır. Allah'ın azameti ve sıfatları hakkında yer verilen bu tür haberler, eserin zayıf noktalarından biri olmuş ve yazarın rivâyet seçimindeki hassasiyetinin sorgulanmasına sebep olmuştur.

¹³⁴⁸ Ebü's-Şeyh, *Kitâbü'l-Azame*, 5/1530 (H no: 998); Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve*, 5/421.; Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/674 (H no: 4231). Hâkim rivâyetin sahîh olduğunu Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğunu belirtmiştir. Ancak Zehebî bunun uydurma bir rivâyet olduğunu belirtmiş ve bunu yapan kişiye lanet etmiştir.

¹³⁴⁹ Detaylı bilgi için bk. Ömer Faruk Harman, “İlyâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 22/160-162.

SONUÇ

Hadîs tasnîf döneminin sonlarında yaşayan Ebü's-Şeyh el-İsfahânî (274-369/887-979), bir asra yaklaşan ömrünü başta hadîs olmak üzere temel Şer'î/naklî ilimler, tarih, Arap dili ve edebiyatı hatta tıp gibi farklı alanlarda ilmî çalışmalara vakfetmiş bir âlimdir. Hocaları olan babası Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân, dedeleri Mahmûd b. el-Ferec ile el-Ferec b. Abdillâh, dayısı Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Mahmûd b. el-Ferec dönemin önde gelen hadisçileri arasındadır. Ebü's-Şeyh, idarecilerin ilme ve âlime değer veren tutumundan dolayı İsfahan'a gelen ulemâdan ve Bağdat'tan Harran'a kadar uzanan ilim yolculuğunda Taberânî, Ebû Bekir el-Bezzâr, İbn Ebî Âsım, Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî, Ebû Halîfe el-Cumahî, Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, Ebû Arûbe el-Harrânî ve Beğavî gibi meşhur hocalardan ilim tahsil etmiştir. Diğer taraftan Ebû Nu'aym el-İsfahânî, Ebû Abdillâh İbn Mende, İbn Merdûye ve Ebû Sa'îd el-Mâlînî gibi önemli hadisçilerin yetişmesine de katkıda bulunmuştur.

Rivâyet ilimlerinde güvenilir bir âlim olarak kabul edilen Ebü's-Şeyh'in âbid ve salih, ilimde otorite, sünnete sıkıca bağlı ve sürekli eser telif eden bir zat olduğu ifade edilmektedir. Bununla birlikte Ebü's-Şeyh, eserlerine aldığı zayıf ve merdûd rivâyetlerden dolayı Ahmed b. İbrâhîm el-Assâl, Zehebî ve Ali Yardım gibi âlimler tarafından tenkîd edilmiştir. Ebü's-Şeyh, rivâyetü'l-akrân ve icazetle rivâyet hususunda yapmış olduğu birtakım özgün değerlendirmelerle hadîs usûlüne katkı sağlamıştır. Başta hadîs ilmi olmak üzere elliden fazla eser telif etmiştir. Bu eserlerden çok azı günümüze ulaşmış bazıları ise ulaşmamıştır. İtikâdî ve fikhî konularda ashâb-ı hadîsin tutumunu benimsemiş, amelde bir mezhebe tâbi olduğunu gösteren herhangi bir karineye rastlanılmamıştır.

Rivâyetlerini incelediğimiz "*Kitâbü'l-Azame*" adlı eserin ismi ve Ebü's-Şeyh'e aidiyeti konusunda herhangi bir tereddüt yoktur. Eserin ne zaman yazıldığı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak müellifin rihlelerinde karşılaştığı hocalarından tahammül ettiği rivâyetlerin eserde yer alması sebebiyle, eserini ilmî yolculuklarının ardından İsfahân'da yazdığı söylenebilir.

Allah'ın azametini ispat etmek için telif edildiği bizzat müellif tarafından ifade edilse bile *Kitâbü'l-Azame*'nin aynı zamanda hadîs târihinde mihne sonrası kelâmî tartışmalara yoğun bir şekilde katılan hadisçilerce Cehmiyye'ye yapılan reddiye kültürünün bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Zira eserde yer verilen haberlerin muhtevâsını Allah'ın zâtı ve sıfatları, haberî sıfatların yorumu ve yaratılış gibi kelâmî problemlerin yanı sıra dönemin polemikleri arasında yer alan Zülkarneyn, Kafdağı, İrem toplumu, Hz. Süleymân'ın Kürsîsi, Nemrûd, Hz. Mûsâ ve

ashâbı, Üc kıssası ve Amelikâlılar'ın özellikleri gibi bazı mitolojik/târihî ve kozmolojik haberler oluşturmaktadır.

Kitâbü'l-Azame kitâb/ana bölümlere ayrılmaksızın 51 konudan oluşmaktadır. Onda tekrarlarla birlikte 398 merfû, 235 mevkûf ve 670 maktû' olmak üzere toplam 1303 rivâyet tahrîc edilmiştir. Yani eserdeki rivâyetlerin 2/3'sinden fazlasını mevkûf ve maktû' haberler oluşturmaktadır. Toplam 161 hocadan haddesenî/haddesenâ (1180) ve ahberanî/ahberanâ (87) diyerek nakilde bulunan Ebü'sh-Şeyh, her ne kadar kendisi dile getirmese de yazılı kaynaklardan da istifade ettiği, eserde *kâle* ve *revâ* lafzıyla muallak olarak rivâyet edilmiş hadîslerin bulunmasından anlaşılmaktadır. Bu muallak hadîslerin bir kısmını temel hadîs kaynaklarında müsned isnâdlı olarak rivâyet edilmiş bulduk, bir kısmını ise bulamadık. Müellif düşüncelerini konu isimlerine yansıtmış ve muhtevâda yer verdiği rivâyetleri genel itibariyle bu isimlere uygun seçmiştir.

Kitâbü'l-Azame'deki rivâyetleri kaynak açısından inceleyince 153'nün *Kütüb-i Sitte*'de yer aldığını, 204'ünün Ebu'sh-Şeyh sonrası kaynaklarda Ebu'sh-Şeyh'e nisbet edilerek tahrîc edildiğini ve 190'ının hiçbir kaynakta rivâyet edilmediğini dolayısıyla toplamda 394 rivâyetin naklinde Ebu'sh-Şeyh'in teferrüd ettiğini, geriye kalan hadîslerin diğer kaynaklarda yer aldığını tespit ettik. Bu durum *Kitâbü'l-Azame*'deki haberlerin yaklaşık 1/3'ünün başka kaynaklarda bulunmadığını göstermektedir. Genel olarak 1303 rivâyetin 688'i yani % 50'sinden fazlası hadîs kaynakları içerisinde bulunmakta iken diğerleri daha çok tefsîr olmak üzere, tarih, siyer, zühd ve akâid kitaplarında nakledilmiştir. Bir akâid kitabı niteliğindeki *Kitâbü'l-Azame*'de aslı olmayan haberlerin yer alması Ebü'sh-Şeyh'in tenkîd edilmesi gereken yönlerinden biridir. Ebü'sh-Şeyh'in eserine almayı tercih ettiği rivâyetleri, sened ve metin açısından gerekli şekilde tetkik etmemesi sebebiyle ashâb-ı hadîsin mütesâhilllerinden olduğu mutlaka belirtilmelidir.

Sihhat açısından müellif değerlendirmesine rastlanılmayan *Kitâbü'l-Azame*'de nakledilen rivâyetlerin ancak %30-35'nin makbûl olduğu, geriye kalanların ise zayıf ya da mevzû olduğu tespit edilmiştir. Buna göre isnâd ve metinden kaynaklı illetler nedeniyle sihhat şartlarını taşımayan yaklaşık 750 rivâyet bulunmaktadır ki bu sayı eserdeki hadîslerin yaklaşık %60-65'ini oluşturmaktadır. Daha vahimi ise tespitini yapabildiğimiz kadarıyla bazıları mevzûat kitaplarında zikredilen ve bir kısmı da uydurma olduğu halde ilgili literatürde yer almayan 70 civarında mevzû rivâyet ile yaklaşık 120 tane İsrâîliyyât olarak nitelendirilebilecek rivâyetin *Kitâbü'l-Azame*'de yer almış olmasıdır. Bu İsrâîlî haberlerin içinde Kur'ân ve Sahîh Sünnet'le uyuşmayan, hurafe bilgiler ihtivâ eden, İslâm inancına zarar verenler olduğu gibi, Peygamberlerin hayatlarından kesitlerin bulunduğu doğru veya yanlış hükmüne varamayacağımız rivâyetler mevcuttur. Ebu'sh-Şeyh'in teferrüd ettiği rivâyetler genel olarak

sened ve metin açısından problemlidir. Bu rivâyetlerin içinde sahîh olanlar bulunduğu gibi sika râvilerin rivâyetlerine muhâlif olan, Kur'ân-ı Kerîm ve Sahîh Sünnet'e muvafık olmayan, ilmî gerçeklerle bağdaşmayan bilgileri içeren haberlerin de olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca bu rivâyetlerin bazılarının isnâdlarında da ricâl kitaplarında yer almayan râvilerin varlığı göze çarpmaktadır.

Kitâbü'l-Emsâl adıyla bir eser telif edebilecek ölçüde edebî yönü de bulunan Ebü's-Şeyh'in bu tür rivâyetlere, Allah'ın sıfatlarını halk arasında daha anlaşılır kılmak için yer verdiği söylenebilir. Dolayısıyla meramını misallerle de destekleyerek toplumun geniş bir açıdan Allah'ın sıfatlarına bakmasını sağlamaya çalıştığı ifade edilmelidir. Nitekim bu bağlamda Nil nehri, Kafdağı, İrem halkı, Zülkarneyn, Nemrûd, Amâlika kavmi, Üc b. Unuk gibi büyük güçleri olan tartışmalı figürlerin haberlerine yer vermesi sebebiyle târihî ve mit olarak nitelenen bazı olayların grift olduğu görülmüştür. Anlatılan bu bilgilerin bazılarının konuyla ilişkisini kurmak zordur. Hadisçilerce *zenâdika* olarak nitelenen Cehmiyye ve Cebriyye gibi sapık mezheplerin iddialarını çürütme ve ashâb-ı hadîsin görüşlerini savunma düşüncesi, Ebü's-Şeyh'i, sıhhat durumuna bakmaksızın anlamca delil olabilecek tüm rivâyetleri muhaddislerin koyduğu kuralları ihlal ederek eserinde tahrîce sevk etmiştir. Eserde nakledilen bu tür rivâyetlerin sahîh hadîslerle uyuştuğunu ifade etmek mümkün değildir. Zayıf hadîslerin delil sayılmadığı itikâd alanıyla ilgili bir hadîs kitabında yer alan rivâyetlerin yarıdan fazlasının merdûd haberlerden oluşması fevkalade düşündürücü ve müellif açısından olumsuz bir durumdur.

Diğer taraftan insanların anlam arayışı ve bilmedikleri gayb, evren ve yaratılış gibi hususlara olan ilgileri her dönem güncel kalmıştır. Bunun için geçmişten tevârüs eden masal, kıssa, hikâye, İsrâîliyyât, târihî ve mitolojik anlatılar özellikle halk arasında yayılmıştır. Bu doğrultuda eserde nakledilen rivâyetlerin tamamı, bir dönemin evren algısını ve yaşanan döneme ait tecrübî bilgileri göstermesi bakımından önemlidir.

Kitâb 'ül-Azame 'nin ve muhtevâsındaki rivâyetlerin değeriyle ilgili ulaştığımız sonuçlar ile bazı önerilerimizi maddeler halinde sıralamak istiyoruz.

1. *Kitâbü'l-Azame* 'de nakledilen rivâyetlere ihtiyatla yaklaşılması gerektiği kanaati hâsıl olmuştur. Zira müellif'in *Kitâbü'l-Azame* 'yi oluştururken sened ve metin açısından titiz davranmadığı görülmektedir. Kur'ân'a ve Sahîh Sünnet'in ruhuna uygun olmayan, ilmî kriterle örtüşmeyen haberlerin varlığı eserde yeterli metin tenkîdinin yapılmadığını göstermektedir. Ebü's-Şeyh bu eseri kendi anlayışı doğrultusunda oluşturmuş, konularda görüşlerini destekleyen zayıf, mevzu ve İsrâîlî rivâyetlere yer vermiştir. Bununla birlikte özel bir amaçla yazıldığını düşündüğümüz *Kitâbü'l-Azame* 'nin sadece rivâyetlerin sıhhat durumu üzerinden

değerlendirilmesinin doğru bir yaklaşım olmayacağı kanaatine sahip olduğumuzu, dolayısıyla *Kitâbü'l-Azame*'yi anlamak için eserin yazıldığı dönemin şartları ile kitabın içeriği arasında sağlıklı bağlantıyı kurmanın önemli olduğunu belirtmeliyiz. Ancak bu bakış açısıyla yazarın asıl hedefinin ve usûlünün anlaşılabilceğini düşünüyoruz.

2. *Kitâbü'l-Azame* sadece Allah'ın ve yarattıklarının büyüklüğünün ortaya konulduğu bir kitap değil, aynı zamanda müellif tarafından itikâdî alanda sapkın fırkalara karşı yazılan bir kitap olarak karşımıza çıkmaktadır. *Kitâbü'l-Azame*, itikâdî anlamda Cehmiyye ve benzeri akımların görüşlerine karşı Ebü's-Şeyh tarafından verilen cevapları barındıran, reddiye niteliğinde bir eserdir. Çünkü eserde, Allah'ın zâtı ve sıfatları, Allah'a uzuv nispeti, el, kabza, vech, Allah'ın gökte olması, Allah'ın arşı, O'nun arşa istivâsı, kürsîsi, amellerin ve rûhun göğe yükselmesi, Allah'ın kelâmı, meleklerin varlığı, meleklerin Allah'ın yanında semada olmaları, rû'yetullah, kader, levh-i mahfûz, cennet ve cehennemın yaratılmış olması gibi konularda çok fazla habere yer verilmiştir. Bu durumu müellifin itikâdî anlayışı ve selefi inancı savunma refleksinin bir yansıması olarak görmekteyiz. Bu konuyu işlerken kullandığı malzemenin sağlam olmaması müellifin bu çabalarını gölgede bırakmaktadır.

3. Cehmiyye'ye karşı yazılan reddiye türü eserler, ehl-i sünnet âlimlerinin İslâm inancını ve itikâdını savunmak için sorumluluk bilinciyle yazdıkları kitaplardır. Konu odaklı telif edilen bu tür eserler, yazıldıkları dönemin ilmî kültürünü de yansıtan nadide örnekleridir. Farklı görüşlerdeki âlimlerin, kitapları vasıtasıyla düşüncelerini belirtmeleri ve dönemin dînî algısına eserlerinde yer vermeleri, farklı asırlarda yaşayan kişilerin târihî süreci görmelerine yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla *Kitâbü'l-Azame* gibi özel kitapların ele aldığı konulardaki yorum farklılıkları ve değişimler, günümüzde yapılan çalışmaları daha anlamlı kılmaktadır.

4. Müellifin, teferrüd ettiği rivâyetlerin yaklaşık yarısı hiçbir kaynakta mevcut değildir. Bu rivâyetler, Ebü's-Şeyh'in ve *Kitâbü'l-Azame*'nin ilmî değerine gölge düşürmektedir. Ancak müellifin, münferid olarak naklettiği haberler, onun yaşadığı döneme ve öncesine ait bazı kimselerin hadîs anlayışını göstermesi bakımından büyük bir kıymet ifade etmektedir. Ebü's-Şeyh tarafından nakledilen bu tür haberler, dönemin sosyo-kültürel yapısının anlaşılmasına katkı sunduğu gibi, yaşanan itikâdî tartışmaların kitaplara ve halka nasıl yansdığına tespiti noktasında eşsiz bir data durumundadır. Tepkisel olarak yazılan bu tür eserlerin objektifliği her zaman tartışmaya açıktır.

5. Ebü's-Şeyh'in *Kitâbü'l-Azame*'nin konularında tahrîc ettiği rivâyetlerin yaşadığı dönemin ilmî düzeyi ile yakından ilgisi vardır. Özellikle halk arasındaki dînî algının ve arayışın da müellifi *Kitâbü'l-Azame* 'yi yazmaya sevkettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda eserin daha çok halka yönelik yazıldığını ifade edebiliriz.

6. *Kitâbü'l-Azame*'nin insanların, varlık âlemi ve kâinat algısını ortaya koyan rivâyetlerin toplandığı bir eser olması, onu türünün ilk örneği kılmıştır. İslâm inancı sahîh bilgiler üzerine tesis edilmiştir. Muhaddislerin en büyük gayreti de bu doğrultuda olmuştur. Onlar zayıf ve mevzû hadîslerin inanç hususunda delil olamayacağını belirtmişlerdir. Eserde rivâyet edilen haberlerdeki doğru olmayan itikâdî bilgilerin, günümüz İslâm toplumuna yansımalarının tespit edilmesinin halk arasında yanlış olarak isimlendirebileceğimiz birçok problemin de giderilmesine katkı sağlayacağını belirtmeliyiz.

7. *Kitâbü'l-Azame*'de yer verilen kozmolojik mitolojik/târihî ve İsrâîliyyât türü haberler, geçmişten itibaren insanların ve Arap toplumunun evren anlayışına ve algılarına işaret etmektedir. Sosyolojik açıdan her ne kadar İslâm, inanç bağlamında toplumlardaki yanlış itikâdî ıslah edip tevhîdi yerleştirmeye, insanları şirkten uzak tutmaya çalışsa da insanların gayba dair merakları, onları mit, kıssa, hikâye, bâtıl ve uydurma haber, İsrâîliyyât ve hurafe türündeki rivâyetlere yöneltmiştir. Eserde nakledilen bu tarz haberlerin iç içe bulundukları ifade edilmelidir. Toplum hafızasında olumsuz dînî bir algı oluşturan bilgilerin kaynağı ve halka aktarımının tespiti sosyolojik olarak multidisipliner bir çalışmayla mutlaka yapılmalıdır. İnançla ilgili bu tür bilgilerin insanların dağarcığına nasıl girdiği tespit edilerek gerekli önlemler alınmalıdır. İnançla ilgili konular sahîh bilgiler etrafında şekillenmesi gerektiğinden, yapılan çalışma ve araştırmalarda zayıf, mevzû rivâyetlerden ve İsrâîlî bilgileri kullanmaktan kaçınmak gereklidir.

8. *Kitâbü'l-Azame*'de yer alan konu başlıklarının ve o konuda nakledilen rivâyetlerin, diğer hadîs eserlerinde yer alan haberlerle birlikte müstakil çalışmalarda, târihî ve soyo-kültürel boyutları da gözetilerek ele alınması yararlı olacaktır.

Yapmış olduğumuz çalışmamızın bir durum tespiti olarak bu alana bir katkı sağlamasını umuyoruz.

KAYNAKÇA

- Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed. *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*. thk. Mahmûd Muhammed Halîl. 1 Cilt. Kâhire: Mektebetü's-Sünne, 1. Basım, 1408.
- Abdullah b. el-Mübârek, Ebû Abdîrrahmân. *Kitâbü'z-Zühd ve'r-rekâik*. thk. Habîburrahmân el-A'zamî. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Abdülhamîd, Cemâl Muhammed es-Seyyid. *İbn Kayyim el-Cevziyye ve cühûdühû fî hidmeti's-sünneti'n-nebeviyye ve ulûmihâ*. 3 Cilt. Medîne: İmâdetü'l-Bahsil-İlmî, 1. Basım, 1424.
- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed. *Keşfü'l-Hafâ*. thk. Abdülhamîd b. Ahmed Handâvî. 2 Cilt. el-Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 1420.
- Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh. *Kitâbü's-Şerîa*. thk. Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Demîcî. 5 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Vatan, 2. Basım, 1420.
- Ağırman, Cemal. “İsrâiloğullarından Nakilde Bulunma Meselesi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (15 Haziran 2001), 125-154.
- Ahatlı, Erdinç. “Yahyâ b. Maîn”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/256-257. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb el-Arnaût - Âdil Mürşid. Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Kitâbü'z-Zühd*. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1420.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Kitâbü'l-İl el ve ma'rifeti'r-ricâl*. thk. Vasıyullâh b. Muhammed Abbâs. 3 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Hânî, 2. Basım, 1422.
- Ak, Özlem. “Kurbagalar”, *Bilim ve Teknik*. Erişim 27 Aralık 2021. <https://bilimteknik.tubitak.gov.tr/makale/ayrintilar-kurbagalar>
- Akalın, İsa. “Hadis Tetkikleri Dergisi”. Yahudilik Kültürü Aktarıcısı Ka'bu'l-Ahbâr ve İsrâiliyât”. Erişim 24 Kasım 2021. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/htd/issue/51370/667863>
- Akdoğan, Muhammed. “Ebü's-Şeyh'in Hayatı, Hadisçilik Faaliyetleri ve Eserleri”. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/2 (07 Eylül 2017), 581-599.

- Akyüz, Ali. “Abdürrezzâk es-San‘ânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/298-299. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Albayrak, Fatma Köksal. *Kur‘ân’ın Işığında Zülkarneyn Kıssası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2012.
- Albayrak, Hakan. *Türkiye’de İsrâîliyyât Kaynaklı Kıssa ve Rivâyetler Üzerine Bir İnceleme*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lİsans, 2017.
- Alî el-Kârî, Ebü’l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed. *el-Esrârü’l-merfûa fi’l-ahbârî’l-mevzûa*. thk. Muhammed es-Sabbâğ. 1 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Emâne - Müessestü’r-Risâle, ts.
- Alî el-Mansûrî, Ebu’t-Tayyib Nâyif b. Salâh b. *Bulûğu’l-emânî bi terâcimi şüyûhi Ebi’ş-şeyh el-İsfahânî*. Riyâd: Dâru’l-Âsıme, 1. Basım, 1433.
- Altıntaş, Hayrânî. “Dehriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/107-109. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Apaydın, Yunus. “Sahâbî Kavli”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/500-504. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Armstrong, Karen. *Mitlerin Kısa Tarihi*. İstanbul: Merkez Kitapçılık, 2006.
- Arpaguş, Hatice. “Mitoloji, Kur‘ân-ı Kerîm Kıssaları ve Kültürel Miras”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (23 Ocak 2014). <https://doi.org/10.15370/muifd.29418>
- Aşıkkutlu, Emin. “İbn Ebû Ömer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/438. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Aşıkkutlu, Emin. “Meçhul”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/286-288. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Aşıkkutlu, Emin. “Mübhem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/436-437. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Ay, Mahmut. “Mutezile’de Siyâsî Düşünce”. *Doğu’dan Batı’ya Düşüncenin Serüveni: İslâm Düşüncesinin Altın Çağı*. 5/385-413. İstanbul: İnsan, 1. Basım, 2015.
- Aydemir, Abdullah. *Tefsirde İsrâîliyyât*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.
- Aydın, Nevzat. *İmam-ı Evzâî ve Sünenindeki Metodu*. Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lİsans, 2001.
- Aydınlı, Abdullâh. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 5. Basım, 2011.

- Aydınlı, Abdullah. “Mevkûf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/437-438. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Aydınlı, Abdullâh. “Muallak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Aydınlı, Abdullah. “Mu‘an’an”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/326. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü’s-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Umdetü’l-kârî fî şerhi sahîhi’l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrût - Lübnân: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.
- Azamî, Muhammed Mustafâ. *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimiz’in Hadîslerinin Tedvîn Târihi (H. 1-150 - M. 622-657)*. çev. Hulûsi Yavuz. İstanbul: İz Yayıncılık, ts.
- Azîmâbâdî, Ebü’t-Tayyib Muhammed Şemsü’l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî. *Avnü’l-Ma‘bûd*. 14 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2. Basım, 1415.
- Bağdâdî, Abdulkâhir. *el-Fark beyne’l-fırak*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Bakan, Tevhit. “Çağdaş Şîî Bilginlere Göre Hadislerin Yazılması”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (30 Aralık 2006), 107-156.
- Barış, Mustafa Necati. “İslam Bilim Tarihi’nde İlk Tercüme Faaliyetleri ve Bilgi Üretimine Katkısı”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (2017), 1873-1904.
- Başaran, Selman. “Assâl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/503. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Batuk, Cengiz. “Nemrud”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/554-555. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes‘ûd b. Muhammed el-Ferrâ. *Me‘âlimü’t-tenzîl*. thk. Abdullah en-Nemr vd. 8 Cilt. Dâru Taybe, 4. Basım, 1417.
- Beğavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes‘ûd b. Muhammed el-Ferrâ. *Şerhu’s-sünne*. thk. Şu‘ayb el-Arnaût. 15 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü’l-İslâmî, 2. Basım, 1403.
- Belhî, Ebu’l-Kasım Abdullah b. Ahmed b. Mahmud el-Kâ‘b. *Kabûlu’l-ahbâr ve ma‘rifeti’r-ricâl*. thk. Hüseyin Hansu. İstanbul-Ammân: Kuramer-Dâru’l-Feth, 2018.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Delâilü’n-nübüvve*. thk. Abdülmü‘tî Emîn Kal‘acî. 7 Cilt. Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye - Dâru’r-Reyyân, 1. Basım, 1408.

- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *el-Esmâ ve's-sıfât*. thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî. 2 Cilt. Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 1. Basım, 1413.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ. Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1424.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *ez-Zühdü'l-kebîr*. thk. Âmir Ahmed Haydar. 1 Cilt. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 2. Basım, 1996.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Şu'abü'l-îmân*. thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid. 14 Cilt. Hindistan: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1423.
- Bezzâr, Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik. *el-Müsned*. thk. Mahfûz Abdurrahmân Zeynullah vd. 18 Cilt. el-Medînetü'l-Münevver: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1. Basım, 1988.
- Bilgin, Nuri. "Sosyal Psikoloji Sözlüğü". Ankara: Bağlam Yayınları, 2007.
- Bozkurt, Nebi. "Üc b. Unuk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/34-35. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-Arab*. çev. Abdulhalîm en-Necâr. Mısır: Dâru'lMe'ârif, 3. Basım, 1974.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Zahîr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. en-Necât, 1. Basım, 1422.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Edebü'l-müfred*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâri'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1409.
- Bursevî, İsmâîl Hakkı. *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l Fikr, ts.
- Bûsîrî, Ahmed b. Ebî Bekr. *Misbâhu'z-zücâce fî zevâ'idî Ibn Mâce*. thk. Muhammed el-Müntekâ el-Keşnâvî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Arabiyye, 2. Basım, 1403.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslam Aklinin Oluşumu-Arap-İslam Kültüründeki Bilgi Sistemlerinin Eleştirel Bir Analizi*. çev. Burhan Köroğlu vd. İstanbul: Kitabevi, 2. Basım, 2000.
- Cürcânî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adiyy b. Abdillâh. *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd. Beyrût - Lübnân: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418.
- Çağatay, Neşet. *İslam öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 4. Basım, 1982.

- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadîs Edebiyatı*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadîs Usûlü*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 3. Basım, ts.
- Çelebi, İlyas. “Hicâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/430-431. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Çelebi, İlyas. “Sıfat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/100-106. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Çelebi, Kâtib. *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*. 6 Cilt. Bağdâd: Mektebetü’l-Müsennâ, 1941.
- Çubukçu, Asri. “Eksem b. Sayfî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/550-551. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Dârekutnî, Ebü’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed. *Kitâbü’l-Duafâ ve’l-metrûkîn*. thk. Abdürrahîm Muhammed Kaşkarî. 3 Cilt. Medîne: Mecelletü’l-Câmiati’l-İslâmiyye, 1404.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl. *es-Sünen*. thk. Hüseyin Selim Esed. 4 Cilt. Suûdî Arabistan: Dâru’l-Muğnî, 1. Basım, 1412.
- Dârimî, Osman b. Sa’îd. *er-Red ale’l-Cehmiyye*. thk. Bedr b. Abdillâh el-Bedr. 1 Cilt. Kuveyt: Dâru İbni’l-Esîr, 2. Basım, 1416.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısırî. *Tabakâtü’l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- Demirci, Kürşat. “Kafdağı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/144-145. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Döner, Ertuğrul. *Tefsirde İsrâiliyyât’ın Kaynak ve Bilgi Değeri*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2015.
- Dûlâbî, Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed. *el-Künâ ve’l-esmâ*. thk. Ebû Kuteybe el-Firyâbî. 3 Cilt. Beyrût - Lübnân: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1421.
- Ebû Avâne, Ya’kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî. *el-Müsnedü’l-muhrec alâ kitâbi Müslim b. el-Haccâc es-sahîhu’l-müsned, Sahîhu Ebî Avâne, Müsnedü Ebî Avâne*. thk. Eymen b. Ârif ed-Dımeşkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Maârif, 1. Basım, 1419.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Meciyyüddîn Abdülhamîd. 4 Cilt. Beyrût: Mektebetü’l-Asriyye, ts.

- Ebû Nu‘aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Faziletü’l-âdilîn*. thk. Hasan Mahmud Selmân. Riyâd: Dâru’l-Vatan, 1. Basım, 1418.
- Ebû Nu‘aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Hilyetü’l-evliyâ ve tabakâtü’l-asfiyâ*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-Arabî - Dâru’l-Fikr, 1409.
- Ebû Nu‘aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Kitâbü tıbbî’n-Nebî*. thk. Mustafâ Hızır et-Türkî. 2 Cilt. Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 2006.
- Ebû Nu‘aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Ma‘rifetü’s-sahâbe*. thk. Âdil b. Yûsuf el-Azzâzî. 7 Cilt. Riyâd: Dâru’l-Vatan, 1. Basım, 1419.
- Ebû Nu‘aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Sıfatü’l-cenne*. thk. Alî Rıza Abdullah. 6 Cilt. Dimaşk- Sûriye: Dâru’l-Me‘mûn li’t-Turâs, ts.
- Ebû Nu‘aym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Zikru ahlâki İsbahân, Târîhu İsbahân*. thk. Seyyid Kisrevî Hasan. 2 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1410.
- Ebû Ya‘lâ el-Mevsilî, Ebû Ya‘lâ Ahmed b. Alî b. el-Müsennâ. *el-Müsned*. thk. Hüseyin Esed Esed. 13 Cilt. Dimaşk: Dâru’l-Me‘mûn li’t-Turâs, 1. Basım, 1404.
- Ebü’s-Şeyh, Abdullah b. Muhammed b. Ca‘fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Cüz’ fîhi ehâdisü Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca‘fer b. Hayyân*. thk. Bedr b. Muhammed el-Bedr. Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1. Basım, 1414.
- Ebü’s-Şeyh, Abdullah b. Muhammed b. Ca‘fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *et-Tevbîh ve’t-tenbîh*. thk. Ebu’l-Eşbâh Hasan b. Emîn b. Mendûh Emîn b. Mendûh. Cizre: Mektebetü’t-Tev‘iyyeti’l-İslâmiyye, 1. Basım, 1987.
- Ebü’s-Şeyh, Abdullah b. Muhammed b. Ca‘fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Kitâbü’l-Emsâl*. thk. Abdülalî Abdülhamîd. Bombay: Dâru’s-Selefiyye, 1. Basım, 1402.
- Ebü’s-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca‘fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Ahlâku’n-Nebî*. thk. Sâlih b. Muhammed el-Veneyyân. 4 Cilt. Riyâd: Dâru’l-Âsime, 1. Basım, 1998.
- Ebü’s-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca‘fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Kitâbü’l-Azame*. thk. Rızâullah b. Muhammed İdrîs el-Mübârekfûrî. 5 Cilt. Riyâd: Dâru’l-Âsime, 2. Basım, 1998.
- Ebü’s-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca‘fer b. Hayyân el-Ensârî el-İsfahânî. *Tabakâtu’l-muhaddisîn ve’l-vâridîne aleyhâ*. thk. Abdulgafûr Abdülhakk Hüseyin el-Belûşî. 4 Cilt. Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1987.

- Efendioğlu, Mehmet. “Maktû”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/457-458. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Fihrisu mahtûtâtî'l-dâri'l-kütübi'z-zâhiriyye (el-Müntehâb min mahtûtâtî'l-hadîs)*. Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1422.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Silsiletü'l-ehâdîssi'z-zaîfe ve'l-mevzûa ve eseruhe's-seyyi'ü fi'l-ümme*. 14 Cilt. Suûdî Arabistan: Dâru'l-Maârif, 1. Basım, 1412.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Za'îfü'l-câmi'i's-sağîr ve ziyâdâtüh*. el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihi- İnançlar Ve İbadetler Morfolojisi*. çev. Mustafa Ünal. Konya: Serhat Kitabevi, 2005.
- Eliade, Mircea. *Mitlerin Özellikleri*. çev. Sema Rifat. İstanbul: Simavi Yayınları, 1993.
- Eliade, Mircea. *Modern Dünyanın Mitleri - İslam'da Sembolik Dil*. çev. Sadık Kılıç. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Emîn, Ahmed. *Fecrü'l-İslâm*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1975.
- Erdem, Sargon. “Amâlîka”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/556-558. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Erhat, Azra. *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 6. Basım, 1996.
- Erkol, Ahmet. “İslam Kozmoloji Öğretisinde Allah - Tabiat ve İnsan İlişkisi Bağlamında Doğa ve Doğanın Korunması”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 18/2 (31 Aralık 2018), 571-587. <https://doi.org/10.33420/marife.471327>
- Erul, Bünyamin. “Hicri II. Asırda Rivâyet Üslubu (I) I. Rivâyet Açısından Ma'mer b. Raşid'in (ö.153) el-Cami'i”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (01 Nisan 2002), 27-61. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000079
- Esad, Mahmud. *İslâm Tarihi*. İstanbul, 1983.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Yakûb b. Muhammed. *Kamus tercümesi*. çev. Âsım Efendi. İstanbul: Cemal Efendi Matbaası, 1305.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed. *el-Mustasfâ*. 1 Cilt. Beyrût, 1413.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed. *Fedâihu'l-bâtiniyye*. thk. Ahmed Bedevî. Kuveyt: Müessesetü Dâri'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1964.
- Gelişgen, Ahmet. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: DİB Yayınları, 1. Basım, 2006.

- Gençdoğan, Ahmet. “Kelâmda Sünnet’in Kaynaklık Değeri -Cüveynî ve Gazzâlî’nin Haber Anlayışları Bağlamında-”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 20/2 (30 Aralık 2020), 725-742. <https://doi.org/10.33420/marife.797574>
- Gökkır, Necmettin. “Kur’an Dilinde Ehl-i Kitab Kültürünün İzleri: Sosyo-Linguistik Bir Yaklaşım”. *İlim Yayma Vakfı Kuran ve Tefsir Araştırmaları* 2/ (2010), 92-119.
- Göktepe, Selahattin. *Psikoloji Sözlüğü*. İzmir: Yeni Yol Matbaası, 1974.
- Gölcük, Şerafettin. “Cehmiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/243-236. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Gördük, Yunus Emre. “Hz. Âdem’in Boyu İle Rivâyetler Üzerine”. *Ekev Akademi Dergisi* 1/1 (2013), 121-133.
- Gülcan, Emel. “Medcezir (Gelgit) Nedir?”, *Makaleler.com*. Erişim 27 Aralık 2021. <https://www.makaleler.com/medcezir-gelgit-nedir>
- Güler, Cüneyd. ““Su Döngüsü”, *Bilim ve Ütopya Dergisi*” 205 (Temmuz 2011).
- Güler, Zekeriya. *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*. Konya: Adal – Ofset, 2002.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*. thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Basım, 1411.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Kitâbü’t-Tabakât*. thk. Süheyl Zekkâr. 1 Cilt. Dâru’l Fikr, 1414.
- Hansu, Hüseyin. *İslam Geleneğinde ve Modern Dönemde Hadis ve Sünnet “İtikadi Konularda Hadisin Delil Olma Değeri”*. İstanbul: Kuramer, 1. Basım, 2020.
- Harman, Ömer Faruk. “İlyâs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/160-162. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Harman, Ömer Faruk. “İrem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/443. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Harman, Ömer Faruk. “İsrâil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/193-195. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Fakîh ve’l-mütefakkîh*. thk. Ebû Abdırrahmân b. Âdil Yûsuf. 2 Cilt. Suûdî Arabistan: Dâru İbni’l-Cevzî, 2. Basım, 1421.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fî ilmî’r-rivâye*. thk. Ebû Abdillâh es-Surkî - İbrâhîm Hamdî el-Medenî. 1 Cilt. el-Medînetü’l-Münevvere: el-Mektebetü’l-İlmiyye, ts.

- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*. thk. Nûruddîn Itr. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1395.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Telhîsü'l-müteşâbih fî'r-resm ve himâyetü mâ eşkele minhü an bevâdiri't-tashîf ve'l-vehm*. thk. Hasan Ali Selmân. 2 Cilt. Riyâd: Dâru's-Samî', 1. Basım, 1412.
- Hatiboğlu, İbrâhim. "İbn Ebi'd-Dünya". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/457-462. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Hatiboğlu, İbrâhim. "İsrâîliyyât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/195-199. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Hatiboğlu, İbrâhim. "Rihle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/106-108. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Hemedânî, Abdulcebbâr b. Ahmed. *Fazlû'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. Tûnus: Dâru't-Tûnusiyye, 1986.
- Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecma'u'z-zevâ'id ve menba'u'l-fevâ'id*. thk. Hüsâmuddîn el-Kudsî. 10 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414.
- Hindî, Alî el-Müttakî. *Kenzu'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. thk. Bekrî Hayâtî. Müessesetü'r-Risâle, 5. Basım, 1401.
- Hindî, Vecîhuddîn el-Alevî. *Şerhu Nüzhe*. thk. Nâfis Ahmed Misbâhî. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.
- Hizmetli, Sabri. "Karmatîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 5. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Hooke, S.H. *Ortadoğu Mitolojisi, Mezopotamya Mısır Filistin Hitit Musevi Hristiyan Mitosları*. çev. Alâddin Şenel. Ankara: İmge Kitabevi, 1993.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahîm b. el-Hüseyn b. Abdirrahmân. *et-Takyîd ve'l-îzâh limâ utlika ve uğlika min mukaddimeti'bni's-Salah*. thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân. 1 Cilt. Medîne: Muhammed Abdülmuhsin Sâhibü'l-Mektebeti's-Selefiyye bi'l-Medîneti'i-Münevvere, 1. Basım, 1389.
- Irâkî, Zeynüddîn Abdurrahmân. *Elfîyetü'l-İrâkî, Şerhu't-tebsıra ve't-tezkire*. thk. Abdüllatîf el-Hemîm - Mâhir Yâsin Fahl. 2 Cilt. Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423.

- İrâkî, Zeynüddîn Abdürrahîm. *Fethu'l-muğîs bi şerhi elfiyyeti'l-hadîs*. thk. Mahmûd Rebî'. Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1408.
- Mustafâ es-Sıbâ'î. *“es-Sünnetü ve mekânetuhâ fi't-teşrî'i'l-İslâmî*. Kâhire: Dâru'l-Urûbe, 1380.
- İbn Abdilhâdî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımaşkî. *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*. thk. Ekrem el-Bûşî - İbrâhim ez-Zeybak. 4 Cilt. Beyrût - Lübnân: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1417.
- İbn Arafe, Hasan b. Arafe b. Yezîd b. Alî el-Abdî. *Cüz'ü'l-Hasan b. Arafe el-Abdî*. thk. Abdurrahmân b. Abdî'l-Cebbâr. Kuveyt: Dâr'u'l-Aksâ, 1. Basım, 1406.
- İbn Arrâk, Ebü'l-Hasan. *Tenzîhü's-şerî'ati'l-merfûa ani'l-ahbâri's-şenî'ati'l-mevzûa*. thk. Abdülvehhâb Abdullatîf. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1399.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım. *Târîhu Dımaşk*. thk. Amr b. Ğurâme. 80 Cilt. Dâru'l Fikr, 1415.
- İbn Batta, Ebû Abdillâh 'Ubeydullah b. Muhammed. *el-İbânetü'l-kübrâ*. thk. Rızâ Mu'tî. 9 Cilt. Riyâd: Dâru'r-Râye, ts.
- İbn Dakıkkî'l'îd, Ebü'l-Feth Takiyyüddîn Muhammed. *el-İktirâh fi beyâni'l-ıstılâh ve mâ üdîfe ilâ zâlike mine'l-ehâdîsi'l-ma'dûde mine's-sihâh*. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Ebî Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî. *Kitâbü's-Sünne*. thk. Muhammed Nâsiruddîn Elbânî. 2 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 1400.
- İbn Ebî Dâvûd, Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Kitâbü'l-Ba's*. thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl. 1 Cilt. Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1407.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1271.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-‘Arabi, 1. Basım, 1271.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm müsneiden ani'r-Rasûl ve's-sahâbe ve't-tâbiîn*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 13 Cilt. Suûdî Arabistan, 3. Basım, 1419.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1409.

- İbn Ebi Şeybe, Ebû Ca'fer Muhammed b. Osmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-Arş ve mâ ruviye fih*. thk. Muhammed b. Halîfe b. Alî et-Temîmî. 1 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1418.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *Ahbârü'l-kubûr*. thk. Târik Muhammed el-Amûdî. 1 Cilt. Mektebetü'l-Ğurabâ, 1. Basım, 1420.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *el-Cû'*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf. 1 Cilt. Beyrût - Lübnân: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1417.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *el-Matar (es-Sehâb) ve'r-ra'd ve'l-berk ve's-selc (ve'r-rîh)*. thk. Târik Muhammed el-Amûdî. 1 Cilt. Dimâm - es-Suûdiyye: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 1418.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *el-Ömr ve's-şeyb*. thk. Necm Abdurrahmân Halef. 1 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1412.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *er-Rikka ve'l-bükâ*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf. 1 Cilt. Beyrût - Lübnân: Dâru İbn Hazm, 3. Basım, 1419.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *eş-Şükr*. thk. Bedru'l-Bedr. 1 Cilt. Kuveyt: el-Mektebetü'l-İslâmî, 3. Basım, 1400.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *Hevâtîfü'l-cinân*. thk. Muhammed ez-Zağlî. 1 Cilt. el-Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 1416.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed 'b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *Mekâ'idü's-şeytân*, ts.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *Sıfatü'l-cenne ve mâ eaddallāhü li-ehlihâ mine'n-niam*. thk. Ömer Abdülmünım Selîm. 1 Cilt. Kâhire - Cidde: Mektebetü İbn Teymiyye - Mektebetü'l-İlim, ts.
- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *Sıfatü'n-nâr*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf. 1 Cilt. Beyrût - Lübnân: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1417.

- İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. 'Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *Ukûbât*. 1 Cilt. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1. Basım, 1416.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *el-Mecma'u'l-mü'esses li'l-mu'cemi'l-müfehres*. thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdinî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1418.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-İmtâ bi'l-erba'îne'l-mütebâyineti (bi-şarti)'s-semâ*. thk. Ebû Abdillâh Muhammed Hasan İsmâîl eş-Şâfiî. Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâ'idü'l-mesânîdi's-semâniye*. thk. Risâle İlmiyye. 19 Cilt. Suûdî Arabistan: Dâru'l-Âsime - Dâru'l-Ğays, 1. Basım, 1419.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *en-Nüket alâ kitâbi İbni's-Salâh*. thk. Rebî' b. Hâdî Umeyr el-Medhalî. Medîne: Mektebetü'l-Medîne er-Rakmiyye, 1994.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Mâ'rife, 1379.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Lisânü'l-mîzân*. 7 Cilt. Beyrût - Lübnân: Müessesetü'l-Alemî, 2. Basım, 1390.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Nuhbetü'l-fiker*. thk. İmâd es-Seyyid. 1 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 5. Basım, 1418.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fiker*. thk. Abdullah Dayfullâh er-Rahîlî. 1 Cilt. Riyâd: Matba'atu Sefîr, 1422.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tağlîku't-ta'lik alâ sahîhi'l-Buhârî*. thk. Sa'îd Abdurrahmân Mûsâ el-Kazkî. Beyrût: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Takrîbü't-tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Sûriye: Dâru'r-Reşîd, 1. Basım, 1406.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye, 1. Basım, 1326.

- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Mukaddime*. çev. Halil Kendir. 2 Cilt. Ankara: Yeni Şafak, 2004.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. 2 Cilt. Suûdî Arabistan: Dâru's-Samî', 1. Basım, 1420.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *el-Müsnedü's-sahîh ale't-tekâsîm ve'l-envâ*. thk. Şu'ayb el-Arnaût. 18 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1414.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sikât*. 9 Cilt. Hindistan: Dâru'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1393.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme es-Sülemî en-Nîsâbü'rî. *Kitâbü't-Tevhîd ve isbâtü sıfâtî'r-Rab*. thk. Abdülazîz b. İbrâhîm eş-Şehvân. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 5. Basım, 1414.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî. *el-Menâr'ül-münîf fi's-sahîh ve'z-zaîf*. thk. Abdü'l-Fettâh Ebû Gudde. 1 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1390.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *İctimâu'l-cüyûşi'l-İslâmiyye alâ ğazvi'l-Mu'attıla ve'l-Cehmiyye*. thk. Zâid b. Ahmed en-Neşîrî. 1 Cilt. Mekke: Dâru Âlemi'l-Fevâid, 1. Basım, 1431.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Alî Şîrî. 21 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1988.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. Dâru't-Taybe, 2. Basım, 1420.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*. 1 Cilt. el-Mektebetü'l-İslâmî-Müessesetü'l-İşrâk, 2. Basım, 1419.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrût: Dâru Sadr, 3. Basım, 1414.

- İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahânî. *Kitâbü't-Tevhîd*. thk. Alî Muhammed b. Nâsır el-Fükayhî. 1 Cilt. Sûriye: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem - el-Medînetü'l-Münevvere, 1. Basım, 1423.
- İbn Râhûye, Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî el-Hanzalî el-Mervezî. *Müsned*. thk. Abdulgafûr Abdülhakk Hüseyin el-Belûşî. 5 Cilt. Medîne: Mektebetü'l-Îmân, 1. Basım, 1412.
- İbn Teymiyye, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. el-Hadîr b. Muhammed el-Harrânî. *el-Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. Beyrût: Dâru'l-Mektebeti'l-Hayât, 1980.
- İbn Teymiyye, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. el-Hadîr b. Muhammed el-Harrânî. *es-Safediyye*. thk. Muhammed Râşid Sâlim. 1 Cilt. Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1406.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Mecmûatü'r-resâil ve'l-mesâil*. Beyrût, 1992.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî. *Tefsir Üzerine*. çev. Harun Ünal. İstanbul, ts.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn. *Mecmû'u fetâvâ*. Beyrût, 2000.
- İbnü'l-A'râbî, Ebû Sa'îd Ahmed b. Muhammed. *el-Mu'cem*. thk. Abdülmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseyinî. 3 Cilt. Suûdî Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 1418.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân. *Nüzhetü'l-a'yuni'n-nevâzır fî İlmi'l-vücûh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî. Beyrût: Müessetü'r-Risâle, 1984.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*. thk. Abdullah el-Kâdî. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1406.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Mevzû'ât*. thk. Muhammed Osmân. 3 Cilt. Medîne: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1. Basım, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *Gâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*. 3 Cilt. Mektebetü İbn Teymiyye, 1. Basım, 1351.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târih*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1997.

- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*. Beyrût: Dâru Sadr, 1400.
- İbnü'l-İmâd, Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed b. el-İmâd el-Akrî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnâvut. 11 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İbnü'l-Kayserânî, Ebü'l-Fazl İbnü'l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir b. Alî el-Makdisî eş-Şeybânî. *Zahîretü'l-huffâz*. thk. Abdurrahmân b. Abdilcebbâr el-Feryevâî. 5 Cilt. Riyâd: Dâru's-Selef, 1. Basım, 1416.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Mukaddimetü İbni's-Salâh*. thk. Nûruddîn İtr. 1 Cilt. Sûriye - Beyrût: Dâru'l Fikr - Dâru'l Fikri'l-Muâsır, 1406.
- İbrâhîm b. Tahmân, Ebû Sa'îd. *Meşyehatü İbrâhîm b. Tahmân*. thk. Muhammed Tâhir Mâlik. 1 Cilt. Dimaşk: Mecme'u'l-Luğati'l-Arabiyye, 1403.
- İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed. *Ahbâru Mekke*. thk. Abdül-Melik Abdullah Dehiş. 6 Cilt. Beyrût: Dâru Hadr, 2. Basım, 1414.
- İsmâil Paşa, Muhammed Emin b Mîr Selîm el-Bâbânî el-Bağdâdî. *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrût - Lübnân: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1951.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ. *el-İlmâ ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. 1 Cilt. Kâhire: Dâru't-Türâs, 1. Basım, 1379.
- Kandemir, Yaşar. "Abdullah b. Amr b. el-As". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/85-86. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Kandemir, Yaşar. "Bezzâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/113. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Kandemir, Yaşar. "İbrâhîm b. Tahmân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/353. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2007.
- Kâsimî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Sa'îd. *Kavâidü't-tahdîs min fûnûni mustalahi'l-hadîs*. thk. Şeyh Mustafâ Mustafâ. Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1465.
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî li-şerhi sahihi'l-Buhârî*. 15 Cilt. Beyrût, 1990.

- Kaya, Mahmut. “Ay”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/183-186. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu‘cemü’l-müellifin*. 15 Cilt. Beyrût: Mektebetü’l-Müsennâ, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.
- Kettânî, es-Seyyidü’ş- Şerîf Muhammed b. Ca’fer. *er-Risâletü’l-mustatrafe li-beyâni meşhûri kütübi’s-sünneti’l-müşerrefe*. çev. Yusuf Özbek. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Kılavuz, Ahmet Saim. “Cin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/8-10. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Kırbaçoğlu, Hayri. *İslam Düşüncesinde Sünnet*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1996.
- Kızıl, Hayreddin. *Diyarbakır ve Çevresinde ki Dini Anlayışta Mitolojik Unsurların Etkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2010.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikat ve Teşri Yönlerinden Değeri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 1998.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayınları, 1992.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 3. Basım, 2003.
- Korkmazgöz, Rıza. “Kelâm İlminde Haber-i Vâhidin Bilgi ve Delil Değeri”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (31 Mayıs 2018), 225-258.
- Kutlu, Sönmez. *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*. Ankara: Kitabiyat, 1. Basım, 2002.
- Küçük, Râşit. “Abdullah b. Mübârek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/122-124. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Küçük, Râşit. “İbn Ebî Hâtim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/432-434. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Küçük, Râşit. “İbn Ebû Âsım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/422-423. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Küçük, Râşit. “İsnad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/154-159. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Lâlekâî, Ebü’l-Kâsım (Ebü’l-Hüseyn) Hibetullâh b. el-Hasen b. Mansûr. *Şerhu usûli i’tikâdi ehli’s-sünne ve’l-cemâa*. thk. Ahmed b. S’ad el-Gâmidî. 9 Cilt. Suûdî Arabistan: Dâru Tayyibe, 8. Basım, 1423.

- Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhayy b. Muhammed Abdilhalîm. *Zaferü'l-emanî bi şerhi muhtasari's-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî*. Beyrût, 1429.
- Macit, Muhittin. "Tercüme Hareketleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/498-504. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes. *el-Muvatta*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Beyrût - Lübnân: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1406.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû 'Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî. *el-Câmi*. thk. Habîburrahmân el-A'zamî. 2 Cilt. Pakistan: el-Meclisü'l-İlmî, 2. Basım, 1403.
- Marangozoğlu, İzzet. "İslam Öncesi Arap Edebiyatında Mitolojik Anlatı". *International Symposium on Mythology Uluslararası Mitoloji Sempozyumu*, 514-526.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Kitâbu't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. Ankara: İsam Yayınları, 2003.
- Merçil, Erdoğan. "Büveyhîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/496-500. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Meşînî, Mustafâ İbrâhîm. *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endülü's*. Beyrût, 1. Basım, 1986.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1400.
- Mustafâ, İbrâhîm vd. *el-Mu'cemu'l-Vasît*. 2 Cilt. Mısır: Dâru'd-Da've, ts.
- Mübârekpûrî, Ebü'l-'Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdurrahîm. *Tuhfetü'l-ahvezî şerhu câmi'i't-Tirmizî*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî. *et-Teysîr bi-şerhi'l-câmi'i's-sağîr*. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-İmâmi's-Şâfi, 2. Basım, 1408.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî. *Feyzü'l-kadîr şerhu'l-câmi'i's-sağîr*. 6 Cilt. Mısır: el-Mektebü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1. Basım, ts.
- Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh. *et-Terğîb ve't-terhîb*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1388.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Kitâbü'l-Künâ ve'l-esmâ*. çev. Abdürrahîm Muhammed Kaşkarî. 2 Cilt. Suûdî Arabistan: İmâdetü'l-Bahsil-İlmî, 1. Basım, 1404.

- Na'na, Remzî. *el-İsrâîliyyât ve eseruhâ fî kütübü'l-tefsîr*. Beyrût: Dâru'l Kalem, 1970.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Alî. *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*. thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed. 1 Cilt. Haleb: Dâru'l-Va'y, 1. Basım, 1396.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Alî. *es-Sünen*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 9 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1406.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdülmünim Şiblî. 12 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *et-Takrîb ve't-teysîr li(fî)-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*. thk. Muhammed Osmân. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1. Basım, 1405.
- Nisâburî, Ebû Abdillâh el-Hâkim. *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*. thk. es-Seyyid Mu'zam. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Nu'aym b. Hammâd, Ebû Abdillâh. *el-Fiten ve'l-melâhim*. thk. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetü't-Tevhîd, 1. Basım, 1412.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "İslâm'ın Temel İnançları Etrafında Oluşan 'Mitolojik' Kültür: 'İslâm Mitolojisi'". *Milel ve Nihal* 6/1 (01 Mart 2009), 137-163.
- Ocak, Mahir E. "Yeryüzünde Kaç Tür Canlı Vardır?", *Bilim ve Teknik*. Erişim 27 Aralık 2021. <https://bilimteknik.tubitak.gov.tr/makale/merak-ettileriniz-yeryuzunde-kac-tur-canli-vardir>
- Okatan, Ayşenur. "Doğal İnci Nasıl Oluşur?", *Bilimgenc*. Erişim 27 Aralık 2021. <https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/dogal-inci-nasil-olusur>
- Ömer, Ahmed Muhtâr Abdülhamîd. *Mu'cemü'l-luğati'l-arabiyyeti'l-muâsıra*. 4 Cilt. Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1429.
- Ömer el-Adenî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahyâ. *Kitâbü'l-Îmân*. thk. Hamed b. Hamdî el-Câbirî el-Harbî. 1 Cilt. Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1. Basım, 1407.
- Ömer, Muhammed İzzet. *Fihrisu'l-mahtûtatî'l-musavvere fî mektebeti't-türâsi'l-ilmi'l-Arabî*. Haleb: Câmiatu Haleb, 1986.
- Özafşar, Mehmet Emin. "Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Câmius's-Sahîhi'i". *AÜİFD* 39/ (1999), 287-356.
- Özafşar, Mehmet Emin - Demir, Mahmut. "Vehb b. Münebbih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/608-610. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ts.

- Özaydın, Abdülkerim. “Muhammed b. Rüstem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.
- Özcan, Hıdır. *Yahudi Kültürü ve Hadisler*. İstanbul: İnsan Yayınları, 4. Basım, 2018.
- Özdemir, Veysel. “Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis Istılâhının Ortaya Çıkışı”. 03 Haziran 2014. Erişim 12 Kasım 2021. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruifd/issue/17583/184192>
- Özervarlı, M. Sait. “Selefiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 36. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “İsfahân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/497-502. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Özkan, Ali Rafet. “Din Mitoloji İlişkisi”. *Ekev Akademi Dergisi* Yıl 6, N: 11 (2002), 9-20.
- Özkan, Halit. “Tayâlisî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/188-189. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Özpınar, Ömer. *Hadis Edebiyatının Oluşumu*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Özşenel, Mehmet. “İtikadi Konularda Haber-i Vâhidin Delil Olma Meselesi ve Kevserî’nin Konuya Bakışı”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 37 (01 Aralık 2014), 169-187.
- Polat, Salahattin. *Hadis Araştırmaları*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Basım, 2003.
- Polat, Salahattin. “Hadis Tetkikleri Dergisi” Çok Anlamlı, Çok Boyutlu ve Disiplinlerarası Bir Kavram: Metin Tenkidi Kavramı”. 2008. Erişim 25 Aralık 2021. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/htd/issue/41482/501333>
- Polat, Salahattin. “Mürsel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/52-54. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Püsküllüoğlu, Ali. *Arkadaş Türkçe Sözlük*. Ankara: Arkadaş Yayınları, 1997.
- Râmihürmüzî, Ebû Muhammed İbn Hallâd el-Hasen b. Abdîrrahmân b. Hallâd. *el-Muhaddisü’l-fâsıl beyne’r-râvî ve’l-vâî*. thk. Muhammed Acâc el-Hatîb. 1 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Fikr, 3. Basım, 1404.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Esâsu’t-takdîs*. Kâhire: Mektebetü’l-Külliyâti’l-Ezheriyye, 1986.
- Rızâ, Reşîd. *Tefsîrû’l-menâr*. Kâhire: Heyetü’l-Mısriyye, 1990.

- Sâid, Abdülcebbâr. “Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD) Metin Tenkidinde Temel Kriterler”. çev. Ahmed Ürkmez. 2012. Erişim 25 Aralık 2021. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuilah/issue/4182/54941>
- Sâlih, Subhi. *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*. çev. Yaşar Kandemir. İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 1996.
- San‘ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi. *et-Tefsîr*. thk. Mahmûd Muhammed Abduh. 3 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Basım, 1419.
- Sarıgül, Tuba. “Güneş Hareket Ediyor mu?”, *Bilimgenc*. Erişim 27 Aralık 2021. <https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/makale/gunes-hareket-ediyor-mu>
- Saygın, Yasemin. “Çekirgeler Hakkında Bilgi; Çekirge Nedir? Özellikleri Nelerdir?”, *Bilgihanem*. Erişim 27 Aralık 2021. <https://bilgihanem.com/cekirgeler-hakkinda-bilgi/#ureme>
- Sehâvî, Ebü’l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed. *el-İ‘lân bi’t-tevbîh li-men zemme ehle’t-târih*. Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1403.
- Sem‘ânî, Ebû Sa‘d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî. 1 Cilt. Haydarâbâd: Meclisü Dâirati’l-Meârifî’l-Osmâniyye, 1. Basım, 1382.
- Sem‘ânî, Ebû Sa‘d Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *et-Tahbîr fi’l-mu‘cemi’l-kebîr*. thk. Münîre Nâcî Sâlim. 2 Cilt. Bağdâd: Düyünü’l-Evkâf, 1. Basım, 1395.
- Seyyid, Eymen Fuâd. “Nil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/122-123. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Sezgin, Fuad. *Buhârî’nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Ankara: Kitâbiyât, 2000.
- Sezgin, Fuad. *Târîhu’t-türâsi’l-Arabî*. çev. Mahmûd Fevzî Hicâzî. Riyâd: Câmiatü’l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991.
- Suyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Cem‘u’l-cevâmi*. thk. Muhtâr İbrâhîm el-Hâic. 25 Cilt. Kâhire: el-Ezher, 2. Basım, 1426.
- Suyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *ed-Dürrü’l-mensûr fi’t-tefsîr bi’l-me’sûr*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru’l Fikr, ts.
- Suyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Habâik fi’l-ahbâri’l-melâik*. thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa‘îd b. Besyûnî Zağlûl. 1 Cilt. Beyrût - Lübnân: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Basım, 1405.

- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Hey'etü's-seniyye fi'l-hey'eti's-sünniyye*. 1 Cilt. Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1427.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Le'âli'l-masnûa fi'l-ahbâri (ehâdîsi)'l-mevzûa*. thk. Ebû Abdurrahmân Salah Muhammed. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1417.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Târîhu'l-hulefâ (Menâhilü's-safâ bi-tevârihi'l-e'imme ve'l-hulefâ)*. thk. Hamdi Demirtaş. 1 Cilt. Mektebetü Nazzâr Mustafâ el-Bâz, 1. Basım, 1425.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tedribü'r-râvî fi şerhi takrîbi'n-Nevevî*. thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî. 2 Cilt. Dâru Tayyibe, ts.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Tenvîrü'l-havâlik alâ Muvattai Mâlik*. 2 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1389.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Şâkir, Ahmed Muhammed. *el-Bâisü'l-hasîs şerhu ihtisâri ulûmi'l-hadîs lil-hâfız İbn kesîr*. Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, ts.
- Şâşî, Muhammed b. Ahmed. *el-Müsned*. thk. Mahfûz Abdurrahmân Zeynullah. 2 Cilt. Medîne: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1. Basım, 1410.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*. Beyrût, 1992.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî. *Fethu'l-kadîr*. Dımaşk - Beyrût: Dâru İbn Kesîr - Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1. Basım, 1414.
- Şeybânî, Muhammed b. Hanbel. *Kitâbü's-Sünne*. thk. Muhammed b. Sa'îd Sâlim. 2 Cilt. Dimâm: Dâru İbni'l-Kayyım, 1. Basım, 1406.
- Şiblî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh. *Âkâmü'l-mercân fi ahkâmi'l-cân*. thk. İbrâhim Muhammed Cemel. 1 Cilt. Mısır - Kâhire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *ed-Duâ*. thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ. 1 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413.

- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târik b. İvazullah - Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî. 10 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Harameyn, ts.
- Taberânî, Ebü'l-Kasım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kâhire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1415.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1420.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. 11 Cilt. Kâhire (1960) - Beyrût: Dâru Süveydân, ts.
- Tağriberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nücûmu'z-zâhire fî mulûki Mısır ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Mısır: Vizâratü's-Sekâfeti ve'l-İrşâd, ts.
- Tahhân, Mahmûd. *Mustalahu'l-hadîs*. 1 Cilt. Mektebetü'l-Maârif, 10. Basım, 1425.
- Tâhir el-Cezâirî, Tâhir b. Muhammed Sâlih b. Ahmed es-Sem'ûnî el-Hasenî. *Tevcîhü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 2 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1416.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *el-Müsned*. thk. Muhammed Abdülmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1. Basım, 1419.
- Tekin, Dilek. "Müslim'in Sahîh'inin Yazılı Kaynakları Üzerine Bazı Tespitler". *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 1/1 (2015), 124-163.
- Teymî, Ebü'l-Kâsım Kıvâmü's-sünne İsmâîl b. Muhammed b. el-Fazl. *el-Hücce fî beyâni'l-mehacce ve şerhu akîdeti ehli-sünne*. thk. Muhammed b. Rebî. 2 Cilt. Riyâd: Dâru'r-Râye, 2. Basım, 1419.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir - Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Mısır: Şerîketü Mektebe, 2. Basım, 1395.
- Tokat, Latif. *Dinde Sembolizm*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Tûfî, Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Sa'îd. *el-İntisârâtü'l-İslâmiyye fî keşfi şübehi'n-nasrâniyye*. thk. Sâlim b. Muhammed el-Karnî. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Abîkân, 1. Basım, 1419.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

- Uğur, Mücteba. “Ebû Ya‘lâ el-Mevsîlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/258-259. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Uğur, Mücteba. “Edâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/388-389. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Ukaylî, Ebû Ca‘fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *ed-Du‘afâü’l-kebîr*. thk. Abdülmu‘tî Emîn Kal‘acî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Mektebeti’l-İlmiyye, 1. Basım, 1404.
- ‘Umerî, Ekrem Ziyâ. *Mevâridü’l-hatîb*. Dimaşk: Dâr’ul-Kalem, 1395.
- Unat, Yavuz. “Yıldız”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/534-538. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. çev. H. Vehbi Eralp. İstanbul, 1998.
- Yahyâ b. Ma‘în, Ebû Zekerîyyâ. *el-Cüz‘ü’s-sânî min hadîsi Yahyâ b. Ma‘în (el-Fevâ‘id)*. thk. Hâlid b. Abdillâh es-Sebî. 1 Cilt. Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1. Basım, 1419.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. *Mu‘cemü’l-büldân*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru Sadr, 2. Basım, 1995.
- Yardım, Ali. “Ebû’ş-Şeyh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/343-344. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Yardım, Ali. *Hadis I-II*. 2 Cilt. İstanbul: Damla Yayınevi, 3. Basım, 1997.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Arş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/406-409. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Haber-i Vâhid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/352-355. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kürsî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/572-573. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Levh-i Mahfûz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/151. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ts.
- Yeşilyurt, Temel. “Rü’yetullah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/311-314. 2008: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Yıldırım, Enbiya. *Hadis Meseleleri, Hz. Peygamberin Evren Tasavvuru*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2008.

- Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbâsîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*. İstanbul, 1996.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi ve Usûlü*. İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, 2010.
- Yücel, Ahmet. “İhbâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/528-529. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Zebîdî, Ahmed b. Ahmed. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*. çev. Ahmed Naim Babanzâde - Kâmil Miras. 13 Cilt. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 6. Basım, 1980.
- Zebîdî, Murtazâ. *Tâcü’l-‘arûs*. 40 Cilt. Dâru’l-Hâdiye, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-Arş*. thk. Muhammed b. Hâlîfe. 2 Cilt. el-Medînetü’l-Münevvere: İmâdetü’l-Bahsil-İlmî, 2. Basım, 1424.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-İber fî haberi men gaber*. thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Sa‘îd b. Besyûnî Zağlûl. 4 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-Kâşif fî ma’rifeti men lehû rivâye fî’l-Kütübi’s-sitte*. thk. Muhammed Avvâme. Cidde: Dâru’l-Kible lis-Sekâfeti’l-İslâmiyye, 1. Basım, 1413.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-Muğnî fî’d-duafâ*. thk. Nûruddîn İtr. 2 Cilt, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-Ulüvv li’l-aliyyi’l-ğaffâr fî sahîhi’l-ahbâr ve sekîmihâ*. thk. Ebû Muhammed Eşrâf Abdülmaksûd. 1 Cilt. Riyâd: Mektebetü Advâi’s-Selef, 1. Basım, 1416.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*. 18 Cilt. Kâhire: Dâru’l-Hadîs, 1427.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu’l-İslâm ve vefayâti’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. 52 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-Arabî, 1413.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkîratü’l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.

- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân - Hemmâm, Abdürrahîm Sa'îd. *el-Mu'în fî tabakâti'l-muhaddisîn*. 1 Cilt. Ammân - Ürdün: Dâru'l-Furkân, 1. Basım, 1404.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânü'l-i'tidâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut - Lübnân: Dâru'l-Mârifet, 1. Basım, 1382.
- Zehebî, Muhammed es-Seyyid Hüseyin. *el-İsrâîliyyât fî't-tefsîr ve'l-hadîs*. Dımaşk: Dâru'l-İmân, 2. Basım, 1985.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf an hakâiki şavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 3. Basım, 1407.
- Zerkeşî, Bedrüddîn. *en-Nüket alâ mukaddimeti İbni's-Salâh*. thk. Zeynü'l-Âbidîn Muhammed. 3 Cilt. Riyâd: Advâü's-Selef, 1. Basım, 1419.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. *el-A'lâm*. Beyrût: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.
- Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1979.

EKLER

Ek 1: Tablo 1. *Kitâbü'l-Azame'de Hadîs Rivâyet Edilen Sahâbîler*

S. No	Kendisinden Hadîs Rivâyet Edilen Sahâbîler	Rivâyet Sayısı
1.	Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687)	185
2.	Ebû Hüreyre (ö. 57/676)	60
3.	Enes b. Mâlik (ö. 93/711)	36
4.	Abdullah b. Ömer (ö. 73/692)	29
5.	Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652)	28
6.	Abdullah b. Amr b. el-As (ö. 63/682)	27
7.	Âişe bnt. Ebîbekir (ö. 58/677)	24
8.	Alî b. Ebî Tâlib (ö. 40/660)	21
9.	Ebû Sa'îd el-Hudrî (ö. 74/693)	21
10.	Ebû Zer el-Ğıfârî (ö. 31/651)	19
11.	Câbir b. Abdillâh (ö. 78/697)	16
12.	Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63)	15
13.	Ebû Muâviye Abdullah b. Ebî Evfâ el-Eslemî (ö. 86/705)	8
14.	Ebü'd-Derdâ' Uveymir b. Kays b. Zeyd el-Hazrecî (ö. 32/652)	7
15.	Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/643)	7
16.	Ebû Abdillâh Selmân el-Fârisî (ö. 36/656)	6
17.	Ubey b. Kâ'b (ö. 32/652)	6
18.	Ebû Yûsuf Abdullah b. Selâm b. el-Hâris (ö. 43/663-64)	5
19.	Ebû Bekir es-Sıddîk (ö. 13/634)	3
20.	Usâme b. Zeyd (ö. 54/673)	3
21.	Sehl b. Sa'd (ö. 88/709)	3
22.	Mu'âz b. Cebel (ö. 18/639)	3
23.	Ebû Abdillâh Arîb (ö. ?)	3
24.	Câbir b. Semûre (ö. 74/694)	3
25.	Ebû Ümâme Sudey b. Aclân b. Vehb el-Bâhilî (ö. 86/705)	3
26.	Büreyde b. Husayb (ö. 63/682-83)	3
27.	Ebû Rezîn Lakîr b. Âmir (ö.?)	2
28.	Nevvâs b. Sem'an (ö.?)	2
29.	Muâviye b. Hayde (ö.?)	2
30.	Abbâs b. Abdilmüttalib (ö. 32/653)	2
31.	İmrân b. Husayn (ö. 52/672)	2

Ek 1 (devamı): Tablo 1: *Kitâbü'l-Azame'de Hadîs Rivâyet Edilen Sahâbîler*

S. No	Kendisinden Hadîs Rivâyet Edilen Sahâbîler	Rivâyet Sayısı
32.	Ebû Mâlik el-Eş'arî (ö.?)	2
33.	Zeyd b. Eslem el Adevî (ö. 136/754)	2
35.	Hakîm b. Hizâm b. Huveylid el-Esedî (ö. 54/674)	2
36.	Sevban b. Bücdüd (ö. 54/674)	2
37.	Hâlid b. Zeyd b. Küleyb el-Ensârî (ö. 49/669)	2
38.	Osmân b. Affân (ö. 35/655)	2
39.	Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657)	2
40.	Suheyb b. Sinân b. Mâlik er-Rûmî (ö. 38/659)	1
41.	Yezîd b. Ubeyd es-Sülemi (ö.130/749)	1
42.	Abdullah b. Münîb (ö.?)	1
43.	Zürâre b. Evfâ (ö. 93/712)	1
44.	İrbâd b. Sâriye es-Sülemî (ö. 75/694)	1
45.	Hâris b. Hassân el-Bekrî (ö.?)	1
46.	Zeyd b. Erkam b. Zeyd el-Hazrecî (ö. 68/688)	1
47.	Mugîre b. Şu'be b. Ebî Âmir b. Mes'ûd es-Sekafî (ö. 50/670)	1
48.	Ebü't-Tufeyl Âmir b. Vâsile b. Abdillâh el-Leysî (ö. 100/718-19)	1
49.	Talha b. Ubeydillâh (ö. 36/656)	1
50.	Abdullah b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm el-Kureşî (ö.73/692)	1
51.	Ebû Vâil Şakîk b. Seleme el-Esedî (ö. 82/701)	1
52.	Ebû Hammâd Ukbe b. Âmir b. Abs el-Cühenî (ö. 58/678)	1
53.	Ebû Sa'îd Semüre b. Cündeb b. Hilâl el-Fezârî (ö. 60/680)	1
54.	Ebû Sa'lebe Cürsûm b. Nâşim el-Huşenî (ö. 75/694-95)	1
55.	Sa'd b. Ubâde b. Düleym b. Hârise el-Ensârî (ö. 14/635)	1
56.	Zeyd b. Sâbit b. Dahhâk el-Hazrecî en-Neccârî (ö. 45/665)	1
57.	Bilâl b. Hâris b. Usm b. Sa'îd el-Müzenî (ö. 60/680)	1
58.	Süveyd Ebî Ukbe (ö.?)	1
59.	Ebû Lübâbe el-Ensârî (ö.?)	1
60.	Zeyd b. Vehb el-Cühenî el-Kûfî (ö. 83/702)	1
61.	Amr b. Abese b. Hâlid es-Sülemî (ö.?)	1
62.	Ebû Züheyr en-Nümeyrî (ö.?)	1

Ek 2: Tablo 2. *Kitâbü'l-Azame'de Ebü's-Şeyh'in En Çok Rivâyette Bulunduğu Hocaları*

S. No	Ebü's-Şeyh'in Rivâyette Bulunduğu Kişiler	Rivâyet Sayısı
1.	Velîd b. Ebân (ö. 310/923)	156
2.	İbrâhîm b. Muhammed b. Hasan b. Ebi'l Hasan (ö. 302/915)	104
3.	Ca'fer b. Ahmed b. Fâris Ebû'l Fadl (ö. 289/902)	60
4.	Ebü Ya'lâ el-Mevsilî (ö. 307/920)	49
5.	Muhammed b. Abbâs b. Eyyûb Ebû Ca'fer (ö. 301/914)	46
6.	Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. Ebân (ö. 33 /944)	36
7.	İshâk b. Ahmed el-Fârisî (ö.?)	32
8.	Ahmed b. Muhammed b. Şüreyh (ö. 301/914)	29
9.	Ahmed b. Ravh b. Ziyâd (ö. ?)	25
10.	Muhammed b. Yahyâ el Mervezî (ö. 294/907)	24
11.	Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm Es-Sahhâf (ö. 334 / 946)	24
12.	Ebî Yahyâ erRâzî (ö. 291 / 904)	19
13.	Abdullah b. Muhammed b. Zekerîyyâ (ö. 280 / 893)	18
14.	Ahmed b. Amr b. Ebî Âsım en-Nebîl (ö. 287 / 900)	18
15.	Abdullah b. Muhammed b. Abdilkerîm er-Râzî (ö. 320/932)	17
16.	Muhammed b. Ahmed b. Süleymân Ebû'l Abbâs el-Herevî (ö. 292/905)	17
17.	Muhammed b. Zekerîyyâ el -Kuraşî (ö. ?)	16
18.	Ahmed b. Ca'fer b. Nasr el-Hammâl (ö.?)	15
19.	Mahmûd b. el-Ferec Ebû Bekir (ö. 284/892)	14
20.	Muhammed b. Ahmed Râşid Ebû Bekir b. Ma'den (ö. 309/922)	14
21.	Muhammed b. Abdillâh b. Rüsteh (ö.301/914)	13
22.	Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs İbn Ebî Hâtîm (ö.327 / 938)	13
23.	Muhammed b. Yahyâ b. Mende (ö. 301/914)	12
24.	Alî b. Rüstem (ö. 303/916)	11
25.	İbrâhîm b. Muhammed b. el Hâris b. Nâile (ö.291/904)	11
26.	İshâk b. İbrâhîm el-Enmâtî (ö.302 / 915)	11
27.	Ahmed b. Amr b. Abdilhâlık Ebû Bekir el-Bezzâr (ö.292/905)	10
28.	Abdullah b. Muhammed b. İmrân (ö. 304 / 917)	10
29.	Abdullah b. Selam (ö. ?)	10
30.	Ahmed b. Hârûn el Berzeî (ö.301/914)	10

Ek 3: Tablo 3. *Kitabül-Azame’de Kaynaklarına Göre Rivâyetlerin Dağılımı 1. Cilt.*

Cilt No	Bâb No	Merfû İsnâd	Mevkûf İsnâd	Maktû‘ İsnâd
1	1	9	5	27
1	2	-	-	-
1	3	1	5	14
1	4	2	7	9
1	5	2	3	5
1	6	11	4	21
Birinci Cilt	Toplam Rivâyet	25	24	76

Ek 4: Tablo 4. *Kitâbü’l-Azame’de Kaynaklarına Göre Rivâyetlerin Dağılımı 2. Cilt.*

Cilt No	Bâb No	Merfû İsnâd	Mevkûf İsnâd	Maktû‘ İsnâd
2	7	25	8	17
2	8	3	4	16
2	9	25	20	28
2	10	13	9	21
2	11	9	4	20
2	12	19	2	16
İkinci Cilt	Toplam Rivâyet	94	47	118

Ek 5: Tablo 5. *Kitâbü’l-Azame’de Kaynaklarına Göre Rivâyetlerin Dağılımı 3. Cilt.*

Cilt No	Bâb No	Merfû İsnâd	Mevkûf İsnâd	Maktû‘ İsnâd
3	13	4	-	5
3	14	8	1	8
3	15	1	-	-
3	16	2	4	21
3	17	1	7	38
3	18	4	-	15
3	19	23	3	17
3	20	38	14	23
Üçüncü Cilt	Toplam Rivâyet	81	29	127

Ek 6: Tablo 6. *Kitâbü'l-Azame'de Kaynaklarına Göre Rivâyetlerin Dağılımı 4. Cilt.*

Cilt No	Bâb No	Merfû İsnâd	Mevkûf İsnâd	Maktû' İsnâd
4	21	13	20	34
4	22	6	12	10
4	23	7	4	9
4	24	4	8	25
4	25	4	9	12
4	26	2	4	1
4	27	36	13	29
4	28	7	8	4
4	29	2	6	7
4	30	2	5	19
4	31	1	1	1
4	32	1	1	8
4	33	-	-	2
4	34	3	-	1
4	35	3	2	19
4	36	1	2	2
4	37	-	-	1
4	38	-	-	1
4	39	-	-	2
4	40	-	-	2
Dördüncü Cilt	Toplam Rivâyet	92	95	189

Ek 7: Tablo 7. *Kitabül-Azame'de Kaynaklarına Göre Rivâyetlerin Dağılımı 5. Cilt.*

Cilt No	Bâb No	Merfû İsnâd	Mevkûf İsnâd	Maktû' İsnâd
5	41	-	1	2
5	42	1	-	5
5	43	1	-	-
5	44	1	1	1
5	45	19	11	33
5	46	7	1	8
5	47	25	14	35
5	48	10	2	8
5	49	25	15	63
5	50	4	1	1
5	51	12	1	6
Beşinci Cilt	Toplam Rivâyet	105	47	162
Genel Toplam		398	235	670

Ek 8: Tablo 8. *Kitâbü'l-Azame'deki Merfû Rivâyetlerin Kütüb-i Sitte'ye Göre Dağılımı*

S. No	Bâb No	Hadîs No	Ebû					İbn Mâce
			Buhârî	Müslim	Dâvûd	Tirmizî	Nesâî	
1	1	34	-	-	-	+	-	+
2	6.	83	-	-	-	+	-	+
3	6	84	-	-	-	+	-	+
4	6	88	-	-	-	+	-	-
5	6	89	-	-	-	+	-	-
6	7	117	-	+	-	-	-	+
7	7	118	-	+	-	-	-	+
8	7	124	-	+	-	-	-	+
9	7	125	-	+	-	-	-	+
10	7	126	-	+	-	-	-	+
11	7	127	-	+	-	-	-	+
12	7	128	-	+	-	-	-	+
13	7	129	-	+	-	-	-	+
14	7	131	-	+	+	-	-	+
15	7	139	+	+	+	-	-	+
16	7	142	+	+	-	-	-	+
17	7	143	-	+	-	+	-	-
18	7	148	-	-	-	-	-	+
19	8	189	-	-	-	-	+	+
20	9	198	-	-	+	-	-	-
21	9	201	-	-	-	+	-	-
22	9	202	-	-	-	+	-	-
23	9	204	-	-	+	+	-	+
24	9	205	-	-	+	+	-	+
25	9	207	+	-	-	+	-	-
26	9	246	+	-	-	+	-	-
27	10	272	-	-	-	+	-	-
28	11	306	-	+	-	-	-	-
29	11	307	-	+	-	-	-	-
30	11	308	-	+	-	-	-	-
31	12	341	-	-	-	+	-	-

Ek 8: (devamı) Tablo 8: *Kitâbü'l-Azame'deki Merfû Rivâyetlerin Kütüb-i Sitte'ye Göre Dağılımı*

S. No	Bâb No	Hadîs No	Buhârî	Müslim	Ebû Dâvûd	Tirmizî	Nesâî	İbn Mâce
32	12	342	-	-	-	+	-	-
33	12	344	+	+	-	+	-	-
34	12	345	+	+	-	+	-	-
35	12	354	+	+	-	+	-	-
36	12	355	+	+	-	+	-	-
37	12	362	+	+	-	+	-	-
38	13	377	-	-	+	-	-	-
39	14	396	-	-	-	+	-	-
40	14	397	-	-	-	+	-	-
41	16	403	-	-	-	+	-	-
42	18	476	-	-	+	-	-	-
43	19	495	+	+	-	+	-	-
44	19	499	+	+	-	+	-	-
45	19	500	+	+	-	+	-	-
46	19	501	+	+	-	+	-	-
47	19	502	+	+	-	+	-	-
48	19	507	-	-	-	+	-	+
49	19	512	+	+	-	-	-	-
50	19	513	-	-	-	-	+	-
51	20	538	-	-	-	+	-	-
52	20	567	+	+	-	-	+	-
53	20	568	-	-	+	+	-	+
54	20	575	-	-	-	+	-	-
55	20	578	+	+	-	+	-	+
56	20	581	-	+	+	-	-	-
57	20	584	-	-	-	+	-	-
58	20	585	-	-	-	+	-	+
59	20	586	-	-	-	+	-	+
60	20	590	+	+	-	+	-	+
61	20	593	-	-	-	+	-	-
62	20	595	-	+	-	-	-	-

Ek 8: (devamı) Tablo 8: *Kitâbü'l-Azame'deki Merfû Rivâyetlerin Kütüb-i Sitte'ye Göre Dağılımı*

S. No	Bâb No	Hadîs No	Buhârî	Müslim	Ebû Dâvûd	Tirmizî	Nesâî	İbn Mâce
63	20	601	-	-	-	-	-	+
64	20	602	-	-	-	-	-	+
65	20	604	-	-	-	+	-	-
66	20	606	+	+	-	+	-	-
67	20	607	+	+	-	-	-	+
68	20	611	-	+	-	+	-	-
69	21	652	+	-	-	-	-	-
70	21	653	+	-	-	-	-	-
71	21	654	+	-	-	-	-	-
72	21	655	+	+	-	-	-	-
73	21	656	+	-	-	-	-	-
74	21	657	+	-	-	-	-	-
75	21	659	+	+	-	-	-	-
76	21	677	-	-	-	+	-	-
77	22	701	-	-	+	-	-	+
78	23	724	-	-	-	+	-	-
79	25	765	-	-	-	+	-	-
80	25	781	-	-	-	+	-	-
81	27	810	-	-	-	-	-	+
82	27	811	-	-	+	-	-	+
83	27	812	-	-	+	-	-	+
84	27	813	-	-	+	+	-	-
85	27	814	-	+	-	-	-	-
86	27	815	+	-	-	-	-	-
87	27	816	+	-	-	-	-	-
88	27	819	+	+	-	+	-	+
89	27	820	-	+	-	-	-	-
90	27	821	-	-	-	-	-	+
91	27	856	+	+	-	-	-	-
92	27	857	+	+	-	-	-	-
93	27	858	+	+	-	-	-	-

Ek 8: (devamı) Tablo 8: *Kitâbü'l-Azame'deki Merfû Rivâyetlerin Kütüb-i Sitte'ye Göre Dağılımı*

S. No	Bâb No	Hadîs No	Buhârî	Müslim	Ebû Dâvûd	Tirmizî	Nesâî	İbn Mâce
94	27	859	+	+	-	-	-	-
95	27	860	+	+	-	-	-	-
96	27	861	+	+	-	-	-	-
97	27	864	+	+	-	-	-	-
98	27	866	+	+	-	-	-	-
99	27	869	+	+	-	+	-	+
100	27	872	-	-	-	+	-	-
101	28	875	-	+	-	-	-	-
102	28	876	-	+	-	-	-	-
103	29	896	-	-	-	+	-	-
104	29	900	-	-	-	+	-	-
105	30	913	+	+	+	-	+	-
106	44	1000	-	-	-	+	-	-
107	45	1002	-	-	+	+	-	-
108	45	1003	-	-	+	+	-	-
109	45	1021	-	+	-	-	-	-
110	45	1028	-	+	-	-	-	-
111	45	1034	-	-	-	+	-	-
112	45	1035	-	-	-	+	-	-
113	45	1049	+	+	-	-	-	-
114	46	1065	-	+	-	-	-	-
115	46	1066	-	+	-	-	-	-
116	46	1077	+	+	+	-	-	+
117	47	1091	-	-	-	+	-	-
118	47	1093	-	-	-	+	-	-
119	47	1106	-	-	-	+	-	-
120	47	1109	-	-	-	+	-	+
121	47	1115	-	+	-	-	-	-
122	47	1116	-	+	-	-	-	-
123	48	1160	-	-	-	+	-	+
124	48	1163	+	+	-	+	-	+

Ek 8: (devamı) Tablo 8: *Kitâbü'l-Azame'deki Merfû Rivâyetlerin Kütüb-i Sitte'ye Göre Dağılımı*

S. No	Bâb No	Hadîs No	Buhârî	Müslim	Ebû Dâvûd	Tirmizî	Nesâî	İbn Mâce
125	48	1164	+	+	-	+	-	+
126	48	1165	+	+	-	+	-	+
127	48	1166	+	+	-	+	-	+
128	48	1167	-	-	-	+	-	-
129	48	1168	-	+	-	+	-	-
130	48	1169	-	+	-	+	-	-
131	48	1170	-	+	-	+	-	-
132	49	1182	-	-	-	-	-	+
133	49	1187	+	+	+	-	-	-
134	49	1220	-	-	-	+	-	-
135	49	1221	-	-	-	+	-	-
136	49	1247	-	-	+	-	-	-
137	49	1257	-	-	+	-	-	-
138	50	1281	-	-	-	-	+	-
139	50	1282	-	-	-	-	+	-
140	51	1286	+	+	+	+	+	-
141	51	1287	+	+	+	+	+	-
142	51	1288	+	+	+	+	+	-
143	51	1289	+	+	+	+	+	-
144	51	1290	+	+	+	+	+	-
145	51	1291	+	+	+	+	+	-
146	51	1292	+	+	+	+	+	-
147	51	1294	-	-	+	-	-	+
148	51	1295	-	-	+	-	-	+
Toplam			52	72	29	78	13	42

Ek 9: Tablo 9. *Kitâbü 'l-Azame* 'deki *Mevkûf Rivâyetlerin Kütüb-i Sitte* 'ye Göre Dağılımı

S No	Bâb No	Hadîs No	Ebû			İbn		
			Buhârî	Müslim	Dâvûd	Tirmizî	Nesâî	Mâce
1	7	144	-	-	+	-	-	-
2	49	1188	+	+	+	-	+	+
3	49	1276	+	-	-	-	-	-
Toplam			2	1	2	-	1	1

Ek 10: Tablo 10. *Kitâbü 'l-Azame* 'deki *Maktû* ' Rivâyetlerin *Kütüb-i Sitte* 'ye Göre Dağılımı

S No	Bâb No	Hadîs No	Ebû			İbn		
			Buhârî	Müslim	Dâvûd	Tirmizî	Nesâî	Mâce
1	6	94	+	-	-	-	-	-
2	27	804	+	-	-	-	-	-
3	27	873	-	-	-	+	-	-
4	29	904	-	-	-	+	-	-
Toplam			2	-	-	2	-	-

ÖZ GEÇMİŞ

.... yılında/.....'de doğdu. İlkokulu 'de, İmam-Hatip Lisesini 'da tamamladı. 2001 yılında Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2001 yılında İli ilçesine bağlı köyünde İmam-Hatip olarak göreve başladı. 2002 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Eğitim Merkezi İhtisas Kursunu kazandı. 2006 yılında Yüksek İhtisas Merkezinden mezun oldu. 2006-2009 yılları arasında İlçe Müftülüğünde vaiz olarak görev yaptı. Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis Anabilim Dalında “Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Yayımladığı Hutbelerdeki Hadîslerin Tahrîci ve Genel Değerlendirmesi (2001-2004)” konulu yüksek lisansını tamamladı. 2009 yılında il vaizi olarak atandı. 2010-2012 yılları arasında Din Hizmetleri Ataşeliği çalışma bölgesinde bulunan DİTİB Merkez Camiinde din görevlisi olarak görev yaptı. 03.01.2013 tarihinde İlçe Müftüsü olarak Türkiye’deki görevine döndü. 2014-2018 yılları arasında Din Hizmetleri Ataşesi olarak görev yaptı. Yurtdışı dönüşü 07.10.2018 tarihinde/..... İlçe Müftüsü olarak atandı. 28.11.2019 tarihinden itibaren İlçe Müftüsü olarak görev yapmaktadır.

